

הַעֲבָרָה

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת :

ברוך קרוא
יהודה פלוצקי

המזכיר :

א. אהרוני

מועצת המערכת :

ב"צ דינור
יוחנן טברסקי
יצחק מאור
זלמן שזר

תל-אביב

אייר תשכ"ד

חוברת י"א

הוצאת „אלתירא“, אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג
ובסיוע מר אברהם שפיידהנדר בארצות-הברית

ה ת ו כ ן

עמוד

- 3 פרופסור בן-ציון דינור בגבורות, מאת המערכת
7 ד"ר מרדכי יאסטרוב, מאת ד"ר נ. מ. גלבר
27 מרד 1863 בספרות ובפולקלור היהודי, מאת ד"ר מ. אלטבאואר
37 ה"דיין" (פרקים בתולדות העתונות היהודית-רוסית), מאת י. סלוצקי

מאה שנה להולדת ש. אַנ־סקי

- 53 מתולדותיו, מאת המערכת
55 "חווה יהודי ישיש", מאת ד"ר א. קאופמן
60 זכרונות על ש. אַנ־סקי, מאת רוזה מונוסזון-אטינגר
69 ש. אַנ־סקי בוילנה, מאת ש. אנתוביל
75 ש. אַנ־סקי וה"דיבוק" שלו, מאת דוד ורדי
82 הצגת הבכורה של "הדיבוק", מאת מ. ווייכרט
88 מכתבים אל ח. נ. ביאליק, מאת ש. אַנ־סקי
92 מכתבים אל רוזה מונוסזון, מאת ש. אַנ־סקי

- 106 שלום בצלאל צדיקוב, באת ש. בן-מתתיהו
112 חיים קוזירובסקי, מאת ד. בר רב האי
116 עם אחד משרידי עם עולם, מאת צבי לבנה
118 ההיסטוריון הראשון של יהודי ליפלאנד וקורלאנד, מאת מ. בובה
123 ספרי זכרון נפתחים, מאת י. סלוצקי
128 יהודה סולודותה ז"ל, מאת ד"ר צבי הרכבי
129 לגורלו של היסטוריון יהודי-רוסי, מאת י. ס.

- 131 אגרות מ. פרוזר ל. ל. גורדון הובאו לדפוס ע"י ד"ר ש. ברימן

933.5(47) 05

34510/2
ספריה העירונית "שער ציון"
שד' שאול המלך 25, ת"א
מלסון 19 17 15 33235

פרופסור בן-ציון דינור בגבורות

גיל הגבורות נראה בעיני רבים כגיל המנוחה. זכה אדם להגיע לגיל מכובד זה, הרי מילא כביכול את תפקידו בחיים, ועכשיו זכאי הוא לכאורה להשקיף על פעולתו בעבר, להעריכה, להתחמם לאורה ולבלות שנותיו בהרהורים ובזכרונות. מעטים הם היוצאים מכלל זה, ספורים הם הממשיכים בבואם לגיל זה ואף מעבר לו במלוא תנופת עבודתם ומגיעים לשיאי יצירה חדשים.

בין מעטים ברוכים אלה ימנה מורנו ורבנו פרופסור ב. דינור. בדרך חייו פועל ב. דינור כשהוא משלב עבודה ציבורית, חינוכית, ספרותית ומדעית גם יחד. כמורה וכמנהל בית-המדרש למורים בבית-הכרם וכשר החינוך לשעבר רב חלקו בעיצוב פני החינוך העברי בארץ; כמרצה לתולדות ישראל באוניברסיטה העברית חינוך דור חדש של חוקרים ואנשי-מדע. הוא לקח חלק בהקמתם של מוסדות תרבות ומחקר רבים (ביניהם החברה הארצישראלית להיסטוריה ומוסד "יד ושם") ומפעלים ספרותיים מדעיים חשובים ("ספר הישוב", "ציון", "ספר תולדות ההגנה" ועוד). מספר חיבוריו בכל שטחי החיים והמדע יגיע למאות, ומפעם לפעם יוסיף עליהם חיבור נוסף, לפעמים בשדה חדש לגמרי.

רבים היו שדות פעולתו של פר' ב. דינור ועליו אפשר להמליץ מה שהוא עצמו אמר לכבודו של ר' זלמן שזר, נשיא מדינת ישראל, לרגל יובלו השבעים. על שני יצרים שבנפשו: "יצר העיון והמחקר ויצר העשייה והפעולה הציבורית" ("העבר", חוב' ז', עמ' 3). אולם בראש וראשונה פר' דינור הוא היסטוריון — חוקר תולדות עם ישראל. זהו השדה שבו השקיע מיטב כוחותיו, ממנו לא ניתק אף בעת שהוטלו עליו תפקידים ציבוריים ומדיניים אחרים, ואליה חזר במשנה מרץ עם סיומה של כל פעילות אחרת.

יתכן ופר' דינור הוא האחרון בשורת ההיסטוריונים שלנו שהעזו להתמודד עם ההיסטוריה העברית על כל תקופותיה. בימינו — ימי ההתמחות — ספציאליזציה בלע"ז — כשכל חוקר וחוקר מצמצם עצמו בתקופה מסוימת, שוקע בה ומאבד לעתים את הקשר עם רקמת ההיסטוריה הכללית — יש צורך בכשרונות עצומים. זכרון מופלא ויכולת ניתוח מופלגת — כדי להעז לחבוק את כל מרחבי ההיסטוריה הארוכה שלנו, המתפשטת לא רק לאורך דורות רבים אלא גם על פני כל כדור הארץ, ומקורותיה כתובים בשבעים לשון ולשון. פר' דינור חונן בסגולות שהכשירוהו לעמוד בעול כבד זה, ומחקריו המשתרעים על פני כל ההיסטוריה שלנו — מימי המקרא ועד לימי השואה ותקומת מדינת ישראל — יעידו על כך כמאה עדים.

אף ימי הגבורות מצאוהו כשהוא שקוע בעצם תהליך הכנתו וכתובתו של ספרו המונומנטלי "תולדות ישראל", שהכרך החמישי שלו (מבין שלושים הכרכים המתוכננים) הולך ונדפס בימים אלה בירושלים. ארבעת הכרכים שכבר יצאו לאור עד עתה והמקיפים קרוב לחמש מאות שנה, מכיבוש ארץ-ישראל על-ידי הערבים עד מסעי הצלב — כל אחד ואחד מהם כולל כמה וכמה מחקרים מקיפים, שהם כספרים בפני עצמם. כיבוש הארץ על ידי הערבים וחיייהם של היהודים תחת שלטונם — הרי זה פרק מלא-ענין ומכריע בתולדות הישוב העברי בארץ-ישראל, מלכות הכוזרים היהודית ופרשת הקראים נדונות בפרקים המיוחדים להן. כ-90 עמודים הוקדשו לתאור דמותו ופעולתו של סעדיה גאון, שפר' דינור רואה בו את "אחד האישים הדגולים בכל תולדות ישראל". יצירה בפני עצמה הוא הכרך הרביעי המכיל תאור נרחב של סדרי חייהם של היהודים בחומר וברוח בראשית ימי-הביניים.

שיטת כתיבתו ההיסטורית של פר' דינור הגיעה בספר זה לליטושה המוגמרת. בדרך כלל קיימת בספרות ההיסטורית הבחנה בין קובצי תעודות, שאינם ענין אלא לחוקרים בעלי-מקצוע (כגון "פנקס מדינת ליטא" לש. דובנוב), לבין

ספרי היסטוריה, שבהם מוסר ההיסטוריון את סיפור המאורעות ההסטוריים ומסביר את השתלשלותם, כשהוא נשען על המקורות, וכל זה בלשונו הוא ובסגנון המקובל בין בני־דורו. והקורא אינו מרגיש, אם נכתב הספר בידי אמן, כי בעצם כל גבורי העבר, מימי קדם ועד ימינו, מדברים בלשון אחת, בלשון המחבר, והגות לבם וכל מהלך מחשבתם באים אליו, כשהם משתברים דרך העדשה שהציב המחבר בינם לבינו. פר' דינור אינו מתיצב בין המקור לבין הקורא. הוא משתדל לקרב את הקורא אל המקור, על מנת שירגיש זה האחרון את סגנונה של התקופה, את דרך בטייה, את האוירה המיוחדת לה. מובן שאין המקור בא תמיד במלואו, אלא רק אותו חלק שלו שיש בו משום הכרח למתן האינפורמציה ההיסטורית, ואף זה בא בתרגום לעברית (אם נכתב המקור בשפה זרה) ובלוית באורים והסברים. כך נוצר פסיפס רב־גווני, הנותן בהרכבו המלא תמונה מלאה של התקופה בכל מקוריותה, ברוחה וכלשונה. אולם בראש כל פרק ופרק מביא פר' דינור „דברי־פתיחה“, הכוללים סקירה ממצה ומסכמת, המעמידה את הקורא על נקודת־ראונו המיוחדת בפרשה הנידונה בפרק, ובסופו של כל פרק באות הערות למקורות ובהן חידושים ורמזים, הפותחים דרכים למחשבות ולמחקרים חדשים.

ודאי שהקריאה בספר זה תובעת מהקורא יתר מאמץ ויתר עיון מן הקריאה בספר הכתוב בשפה חלקה ושוטפת של מחבר בן־זמננו, אולם לאחר שהתרגל הקורא והסתגל לכך — שכרו רב, והוא מרגיש עצמו כנכנס לכבשונה של היסטוריה ומטייל בפרדסה עתיק־היומין.

בבואו לכתוב היסטוריה מקיפה של עם ישראל בכל דורותיו היה על פר' דינור לבדוק ולבקר את עבודתם של הקודמים לו — מיוסט ועד ש. דובנוב, ליצור את התכנית ההיסטורית המיוחדת לו והמבוססת על השקפותיו על ההיסטוריוגרפיה היהודית. חידושים רבים חידש פר' דינור בשטח זה. ואנו לא נזכיר כאן אלא את אחד החשובים בהם והוא ה„פלשת־נא־צנטריזם“, דהיינו — קביעת מעמדה המיוחד של ארץ־ישראל כגורם מרכזי בחיי האומה, לא רק בתקופה שבה ישב ישראל על אדמתו, אלא גם בשנות הגולה הארוכות. פר' דינור קבע כי הישוב היהודי בארץ ישראל לא פסק מעולם. עד לכיבוש הערבי (בשנת 636) היו היהודים את היסוד הלאומי המכריע ביהודה ובגליל, ועד מסעי הצלב — לא פסק ישובם של המוני יהודים בארץ־ישראל, ולאחר מכן „נהרו לארץ מכל הארצות ובכל הזמנים היטודות החזקים ביותר ביהדות“ ו„עשו להעלות הארץ למרכז של מתיחות יהודית“.

את שיטתו זו מבסס פר' דינור בפרקים הנרחבים שהוא מיחד ב„תולדות ישראל“ שלו לארץ־ישראל ולקשר שבין תפוצות ישראל לבין הארץ בכל הדורות. בכך ניתן לתולדות העם היהודי — מרכז ארצי איתן, שכל פזורי האומה קשורים אליו ומאוחדים על־ידיו לשלמות אחת בעבר, בהווה ובעתיד.

★

לא נבוא במאמר ברכה קצר זה להאריך בהערכת מפעלו של פר' דינור בכל שטחי פעולתו. נעבור לערוגה הקטנה המיוחדת לנו — לאנשי „העבר“ — היא הפינה המוזנחת במידה לא קטנה, של מחקר תולדות יהודי רוסיה. המחקר ההיסטורי בתולדות יהודי רוסיה, שתחילתו בסוף המאה הי"ט, נפסק עם המהפכה הקומוניסטית ולא זכה להמשך של ממש. פחות מ־150 שנה — למן חלוקת פולין הראשונה (1772) ועד למהפכה הרוסית (1917) — התקיימה יהדות

רוסיה כמושג גיאוגרפי-היסטורי אחיד, ובזמן זה עלתה מקיבוץ נחשל, שהיה נתון בצידי הדרכים של ההיסטוריה היהודית, ל"אם הגלויות" ו"תולדות ישראל בדורות האחרונים עמדו בכללן במזלה של היהדות הרוסית" (ב. דינור, "ציון", כרך כ"ב, עמ' 118). במסה שכתב ב. דינור בראשית הפלישה הנאצית לברית המועצות על "יהדות רוסיה" כתב בין השאר: "במכות שהוכינו בעשרים השנים האחרונות, ובחולשה שאפפה אותנו ושהתגלתה בכל ישותנו והיותנו — לא מעט יש לזקוף על חשבון הוצאת הקבוץ היהודי הגדול ביותר ממערכת הלוחמים על עתידו של ישראל" ("מאזנים", כרך י"ג, עמ' 133).

במאמרו של פר' דינור על "דמותה ההיסטורית של היהדות הרוסית ובעיות החקר בה" ("ציון", כרך כ"ב) ניתן מפתח כולל לעבודת המחקר בתולדות היהדות הרוסית: ב"ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשפחיים" (פורסם לראשונה ב"ציון" כרכים ח"י) תואר הרקע החברתי שעליו צמחה התנועה הגדולה שעיצבה במידה רבה את דמותה של היהדות ברוסיה ובכל ארצות מזרח-אירופה. בספרו "חיבת ציון" (תרצ"ב—תרצ"ד), במאמרו של יחיאל צ'לנוב וב"מפלסי דרך" (תש"ו) עסק בתולדות התנועה הארצישראלית בין יהודי רוסיה, ובמאמרו על "תכניותיו של איגנאטיב לפתרון שאלת היהודים ונטיית נציגי הקהילות בפטרבורג בשנות תרמ"א—תרמ"ב ("העבר" חוב' י') חדר למה שנעשה מאחורי הקלעים בין מדינאים רוסים ושתדלנים יהודים בשנות המפנה הגורליות 1881—1882. שני הכרכים של זכרונותיו "בעולם ששקע" (1958) ו"בימי מלחמה ומהפכה" (1960) מהווים אף הם מקור רב-ערך לתולדות יהדות רוסיה בדור האחרון שלפני שקיעתה.

אבל יותר מכל אלה שמור עוד בגנזיו של פר' דינור, וכוונתנו היא להרצאות על תולדות יהודי רוסיה שהרצה פר' דינור באוניברסיטה העברית. הרצאות אלה אינן זקוקות אלא לעיבוד וליטוש אחרון מצד מחברן על מנת שספר חשוב ויסודי על נושא זה יהיה מוכן לדפוס. יודעים אנו כי המכשול העקרי להשלמתו של המפעל הוא — המצרך היקר מכל יקר — הזמן. האם לא תמצא דרך להתגבר על כך? אוהביה ומוקיריה של יהדות רוסיה היו שמחים אילו ידעו כי יש תקוה שפר' דינור יתפנה מעט על מנת להתחיל בעיבודו הסופי של ספרו על תולדות היהודים ברוסיה.

"העבר", שפר' דינור סייע רבות לקיומו כחבר מועצת המערכת, כיועץ ומדריך לעורכים וכמשתתף קבוע בחוברותיו, מאחל לו שיאריך ימים ויעזור כוח להשלים ולסיים את תכניותיו הרבות והגדולות, ובתוכן גם את סיפור תולדותיה של היהדות הרוסית.

המערכת

ד"ר נ. מ. גלבר

ד"ר מרדכי (מרקוס) יאסטרוב

(מיוזמי האחוה הפולנית-יהודית ערב מרד 1863)

אחר מותו של הצאר ניקולאי הראשון, הידוע באכזריותו לגבי העם הפולני, עוררו תכניותיו הליבראליות של יורשו אלכסנדר השני תקוות חדשות בקרב הפולנים וגרמו לפעולות פוליטיות מטעם חוגים לאומיים שונים שהתגבשו בווארשה. בעלי האחוזות המאורגנים ב"אגודת החקלאים" *Towarzystwo Rolnicze* בראשותו של הרוזן אנדזיי זאמויסקי היו מעוניינים להשיג תנאים פוליטיים וחברתיים, שהיו מאפשרים לפולנים חיים לאומיים, הם לא היו להוטים אחרי תיקונים קשורים בריפורמה אגררית. המעמד הבינוני — הסוחרים, בעלי-תעשייה וסדנאות — המאוחדים באגודת הסוחרים *Zgromadzenie kupców* — שאף למאבק ליגלי לשם השגת אוטונומיה פוליטית-חברתית. בניגוד למדיניות זו אהדו האינטליגנציה, בעלי-המלאכה והפועלים את הסיסמאות הקיצוניות של האמיגרציה למלחמה גלויה נגד השלטון הרוסי.

החוגים המתונים קיוו, שאלכסנדר השני יבצע תיקונים ניכרים בחיי המדינה. אולם לשוא היתה תקוותם. דברי רוב הזרמים באו לידי מסקנה, שרק בכוח אפשר להשיג את החופש.

סיסמותיו של נפוליאון השני על חופש האומות המדוכאות עודדו את מנהיגי האמיגרציה הפולנית מחוץ לגבולות פולין — הן את הדמוקרטיונים והן את השמרנים להתחיל בפעולה פוליטית למען שחרורה של פולין.

בשנת 1860 — שלושים שנה לאחר המרד בנובמבר 1830 — היה נדמה למנהיגי העם, שהזכרונות על מרד זה יעוררו את ההמונים לפעולות למען חידוש פולין עצמאית. המפלגה המהפכנית עמדה בקשרים אמיצים עם חוגים מהפכנים ברוסיה, שהתגברו בשנת 1860. דובר גם על אחוות הפולנים עם ההמונים המדור-כאים ברוסיה למלחמה משותפת בצאריזם.

בשנת 1860—1861 התחילו המהפכנים בארגון תהלוכות והפגנות בהן היו צריכים ללכד את כל שכבות העם. במיוחד היו מעוניינים לרכוש למען המאבק הלאומי את האכרים והיהודים.

עוד לפני הפגנות-האחוה עם היהודים, התחילו לדבר על הצורך לחסל את השנאה לגבי יהודים. בקרב היהודים התחילו חוגי האינטליגנציה — סטודנטים — בני היהודים הנאורים, שחונכו כבר ברוח פולני והרגישו את עצמם כבני העם הפולני, להטיף לאחוה. חוגים אלה כבר היו קשורים עם קבוצות לאומיות פולניות ולקחו חלק פעיל בכל הפעולות הלאומיות, היו עוזרים באירגון הפגנות, ברכישת אכרים ופועלים לתנועה הלאומית ואף באוסף כספים לצרכי התנועה הלאומית. תקופת התהלוכות וההפגנות היתה צריכה להכשיר גם את היהודים

להשתתפות פעילה במאבק העתיד למען שחרורה של פולין, שבא לביטוי במרד שפרץ בינואר 1863.¹

בין יוחאי האחוה היהודית-הפולנית התבלט ד"ר מרדכי (מרקוס) יאסטרוב. שהטיף, יחד עם הרב דב מייזלש, המטיף יצחק קראמשיק ומתתיהו רוזן, לשינוי היחס לגבי הפולנים והטעים, שהיהודים מעוניינים בקשרים אמיצים עם העם הפולני לטובתם הם.

א.

ד"ר יאסטרוב, נולד ב־5 ביוני 1829, ברוגאזן.² אביו ר' אברהם, בעל השכלה עברית, היה סוחר ונתן לו חינוך יהודי. בשנים 1844—1852 למד בגמנסיה בפוזנא ורכש לו גם את ידיעת השפה הפולנית. בפיקוחו של המורה לוונפלד לא הזניח את הלימודים היהודיים והמשיך בהם גם בלמדו באוניברסיטה בברלין. באוניברסיטה למד יאסטרוב בפקולטה לפילוסופיה והתמסר במיוחד לבלשנות קלאסית אצל הבלשן הידוע קורציוס, להיסטוריה אצל ליאופולד ראנקה, לפילוסופיה אצל פרופ' טראנדאולאנברג, ולמקרא אצל פרופ' באנארי.

מבחינה יהודית התרשם בברלין מד"ר מיכאל זאקס, שהתנגד לחיקוי הצורות הפרוטסטנטיות בבתי הכנסת שהיה מקובל באותו הזמן, אלא שאף לפתח מתוך היהדות עצמה צורות ומנהגים שהיו ברוח המסורת והפירוש הנכון של היהדות. ביחוד הושפע מיכולת הביטוי שלו כדרשן. בין ידידיו שלמדו יחד אתו אצל זאקס היה ד"ר להמן, המנהיג הרוחני העתיד של האורתודוקסיה בגרמניה ועורך ה־Israelit ד"ר קייזרלינג, עמנואל דויטש מחבר המחקר הידוע על התלמוד³ וד"ר יואל הפרופיסור העתיד לפילוסופיה יהודית בברסלוי בשנת 1853 (ג' אלול) קיבל ממורו ברוגאזן הרב משה פיילכנפלד סמיכה לרבנות.

בשנת 1855 עבר יאסטרוב להאלה ושם הוסמך לד"ר לפילוסופיה ע"ס דיסרטציה על אברהם אבן עזרא: „De Abraham ben Meir Aben Esrae principis philosophiae (Halle 1855). אחרי גמר לימודיו נתקבל למורה בבית־הספר היהודי בברלין בהנהלתו של ד"ר רוזין. בשנת 1857 היה מורה בבית־הספר של ד"ר מיכאל זאקס. מכיון שבדעתו היה לכהן כמטיף באחת הקהלות קיבל גם תעודת־סמיכה בכ' אלול 1857 מידי הרב הראשי בדרודן ולייפציג, ר' בנימין וולף לנדא. על כושרו להיות מטיף וב־27/3 1857 גם מאת המטיף הידוע בימים ההם ד"ר מיכאל זאקס בברלין.

ב־8 ביאנואר 1858 ביקר בווארשה. ביקור זה היה כרוך בהזמנתו העתידה לכהן כמטיף בבית־הכנסת של הנאורים ברחוב דאנילביצובסקא. ב־3 במאי 1858 הגיעה לידו ההזמנה של ד"ר א. ברנהארד⁴ לכהן כמטיף במקומו של ד"ר גולדשמידט. שנתמנה לרב ומטיף בלייפציג.

(1) על היהודים (מרד 1863) מדובר בהרחבה בספרי — Die Juden und der polnische Aufstand 1863, Wien—Leipzig, 1923.

ד"ר יעקב שאצקי: געשיכטע פון יידן אין ווארשע. ניוירוק 1948, כרך II, פרק XI, XIV. J. K. Urbach: Udział Żydów w walce o niepodległość Polski. Warszawa 1938, p. 108—176.

(2) עיר במחוז פוזנא. באותה תקופה בת 5000 תושבים, מהם כשליש יהודים עניים ומעטים בעלי־אמצעים.

(3) נדפס ב־Edinburgh Review. סבורים שדויטש שמש לג'ורג' אליוט דוגמא לדמותו של מרדכי ב„דניאל דירונדא“.

(4) ד"ר אדולף ברנהארד (1801—1870), יליד פוזנא, היה רופא כללי בוורשא, מפעילי בית־הכנסת והחברה „למודי תורה“, בעל השכלה יהודית. אספן ספרים וספרייתו היתה עשירה בספרים עבריים ומדעי היהדות.

יש לציין, שאחרי שד"ר גולדשמידט החליט לעזוב את וארשה, פנו ראשי בית-הכנסת אל פרופ' ד"ר היינריך גרץ בבקשה להציע להם מועמד מתאים, שלא יהיה נוטה יותר מדי לתיקונים. פרופ' ד"ר גרץ, שהיה קרובו של יאסטרוב, הצביע על ד"ר יאסטרוב, אותו הכיר והעריך את השכלתו היהודית והכללית והציע את מועמדותו בהדגישו, שהוא רב מתון והעיקר — יודע פולנית. על יסוד המלצתו הוזמן ד"ר יאסטרוב לבוא לוארשה. בינתיים התחתן ד"ר יאסטרוב ב-16/5 1858 עם ברטא וולפזנהן (נולדה בסוף 1834 בפוזנא). ביולי 1858 נבחר כמטיף ובסוף אוגוסט הגיע עם רעייתו לוארשה.

בית-הכנסת בדאנילביצובסקא מנה בזמן בחירתו של יאסטרוב 250 חברים, ברובם עשירים שראו עצמם כמשכילים ונאורים, אולם קשורים היו עוד קשר אמיץ עם המסורת היהודית. בראש ועד בית-הכנסת עמדו בתקופה זו, מתתיהו רוזן, ד"ר ברנהרד, אדם אפשטיין, הנריק נתנווהן, שמואל אורגלברנד, משה כהן והרמן מאיר.

לד"ר יאסטרוב קבעו משכורת שנתית בסך 700 רובל, הוצאות לדירה בת 3 חדרים, וריהוט. בחוזה התחייב ד"ר יאסטרוב להטיף אחרי שנה בשפה הפולנית.

בבואו לוארשה נגרר יאסטרוב לפעולה פוליטית-פובליציסטית. עוד ב-26 בפברואר 1857 הגישו מנהיגי היהודים למזכיר המדינה לענייני פולין בפטרבורג טמובסקי, תזכיר⁵⁾. אחרי תיאור מצבם של יהודי פולין, ההגבלות ותוצאותיהן המזיקות ליהודים הגישו את משאלותיהם לשיפור התנאים ובקשו למסור את התזכיר לצאר. אותה שנה בקש הועד לענייני יהודים, שהוקם בפטרבורג ב-1856 לפי הוראת הצאר, את הממשלה בפולין להגיש הצעות לתיקון מצבם של היהודים בפולין. לשם כך נוסדה בוארשה ועדה מיוחדת מורכבת מ-3 חברים, שעבדה תזכיר על מצב היהודים יבו הצעות צנועות למדי לתיקון, שהיו דומות לתכנית הסיים הפולני בשנות 1788—1792, וכללו תביעה להרחיב את זכויות היהודים.

נגד תביעה זו יצא מנהל הועדה לעניינים פנימיים ודתיים בוארשה פאול מוכאנוב, שהגיש בשנת 1857 לנציב גורצ'אקוב הצעות נגדיות לאלו של הפטיציה היהודית. כאשר הגיע יאסטרוב לוארשה, הצליחו יהודים משכילים להשיג את תזכירו של מוכאנוב, עוד טרם שהגיע לידי השלטונות בפטרבורג. ביזמתו של יאסטרוב, שתרגם את התזכיר לגרמנית ופירשו, הוצא התזכיר לאור בגרמנית בהאמבורג⁶⁾ ונשלח לפקידים בכירים ברוסיה וכן לדיפלומטים בחו"ל. זמן קצר אח"כ יצא הספר בתרגום צרפתי ע"י א. לובלינר בבריסל⁷⁾. בזה התחיל יאסטרוב את פעילותו הפובליציסטית — אמנם בעילום שמו — לטובת יהודי פולין.

בהתחלת פעולתו הזדמן לו להיות עד להתפרצות השנאה ליהודים מטעם חוגים פולניים מסויימים שהגיעה לשיאה, בשנת 1859 — שנה אחת לאחר בואו לוארשה.

אירועי-שנאה זו צוינו בפולין בשם „Wojna Żydowska” (המלחמה

(5) Ndz. 43, Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce, 148—159 p.

6) Beleuchtung eines ministeriellen Gutachtens über die Lage der Juden im Königreich Polen veranlasst durch Kaiserlichen Willen und bürokratische Willkür. Hamburg 1859, S. 72.

7) O. Lubliner: De la condition civile et politique des Juifs dans le Royaume de Pologne, Bruxelles 1860, p. 74.

היהודית) בשנת 1859, תחילתה — במאורע קל-ערך ביותר, אולם סיבתה המעשית היתה יותר עמוקה. הפולנים ראו רק את העשירות של השכבה הקטנה של יהודים התופסת בידיה תעשייה ומסחר, וכן קבוצת נדבנים, שתרמו למוסדות תרבות וספרות, דבר שנראה להם אף מסוכן מסיבות לאומיות-דתיות. תופעה אלו עוררו בקרב החברה הפולנית רגשות שנאה ואפשר גם קנאה. אישים פולנים — כגון הסופר קראשבסקי — הצביעו על היהודים כגורמי „מאטריאליזם דסטרוקטיבי“. בדצמבר 1859 נתנה הכנרית הצ'כית ווילהלמינה נערודא קונצרט בוארשה. לקונצרט בא קהל מצומצם. העתון *Gazeta Warszawska* פירסם למחרת מאמר של קניג, שהיהודים לא באו לקונצרט, הואיל ולנערודא אין „אף-נשר“ והיא מבטאה את האות „ר“ באופן ברור ולא כמנהג היהודים. כתב המאמר העליב והשמיץ את היהודים בביטויים גסים מאד.

המאמר עורר זעם בקרב האינטליגנציה היהודית. שאפילו לפי דעת האמיר גרציה הפולנית „מהוה הודות למצבה הכלכלי ואורח החיים חברה משכילה וברצונה להשתתף בחיים ולטעום טעם ההנאה מאוצרות התרבות“⁸⁾, היא החליטה להחרים את העתון ושלחה לעורכו מחאות אנונימיות. קבוצת 26 יהודים עם הנריק טפליץ ונתון בראש, שלחה לעורך העתון מכתב חריף, בו האשימו בנימה אירונית את ה„שליאכטא“, שאינה עושה כלום לפיתוחה הכלכלי בפולין ואינה סובלת שאחרים יעשו זאת. בהדגשה מיוחדת ציינו, שיהודי פולין הם חלק אינטגרלי של העם הפולני. הם דרשו, שהמכתב יודפס בעתון במשך 8 ימים והמערכת תחזור מן האשמות נגד היהודים במאמרו של קניג. עורך העתון אנטון לשנובסקי סירב להדפיס את המכתב בטענה שקודם כל יש לקבל רשות מהצנזור. לשנובסקי פנה גם אל מוכאנוב, הממונה על הצנזורה, וקבל ממנו את הרשות להדפיס את המכתב עם תשובתו, אולם לא בעתון גופא אלא בטופס מיוחד, שכל קורא העתון יוכל לקבלו באופן אישי במערכת.

אולם לשנובסקי לא הדפיס את המכתב אלא ציטט ממנו בתשובתו ובקש מיהודים שיפסיקו להעשיר את העם הפולני וידאגו להמוני ישראל העניים. לשנובסקי לא רצה גם לחזור מן ההאשמות שבאו במאמרו של קניג. התלקחה מלחמה בקונטרסים וכתבי-פלסתר נגד היהודים, שתוארו כעלוקות המנצלות את הפולנים.

התפרצויות אלו גברו במידה כזו, שהקונסול הכללי האוסטרי הברון לדרר דיווח לוינה על האנטגוניזם בין הפולנים והיהודים המביא לידי קרע. ראוי לציין שיאסטרוב והרב מייזלש לא נקטו במלחמה זו שום עמדה ולא מצאו לנכון לצאת באיזו הצהרה שהיא מטעם הציבור היהודי.

„המלחמה היהודית“ הסעירה את האמיגרציה הפולנית, שחששה כי היא תסכן את הפולנים במלחמתם הפוליטית. ההיסטוריון לבל יצא בחריפות נגד ההתפרצות האנטי-יהודית בוארשה בחוברת מיוחדת *Sprawa żydowska w roku 1859* ודרש להפסיקה. בינתיים רצתה הקבוצה היהודית לתבוע את לשנובסקי לבית-דין ציבורי, אולם הוא סירב והגיש בשמו משפט נגדם. בית-דין, מורכב שופטים פולנים, הוציא ב-26 באפריל 1859 פסק-דין, לפיו נידונו כל 26 היהודים לשלושה חדשי מאסר.

נגד פסק-דין זה הוגש ערעור ובית-הדין ביטל ב-21 בדצמבר 1860 את

8) *Wiadomości Polskie*, Paryż 1858.

פסק־הדין הראשון כחסר כל יסוד, היות ולשנובסקי לא היה זכאי להגיש משפט וכל הוצאות המשפט הוטלו עליו.

לפי דרישותיה והכרזותיה של האמיגרציה הפולנית, שהתחילה לחשוב על הכנות המרד הופסקה „המלחמה היהודית” מתוך הכרה, שהפולנים זקוקים לאחדות, שהיתה צריכה לכלול גם את היהודים. וכך נוצר הרקע הפוליטי לאחווה יהודית־פולנית.

התנועה הלאומית־המהפכנית, שהתחילה לפעול בפולין במחתרת ורכשה גם את הנוער היהודי המחונך ברוח הפולנית, שאפה להפסיק את הקרע עם היהודים. יאסטרוב הכיר את המצב מהרגע הראשון והבין את השינוי הפתאומי שבא ביחסי הפולנים לגבי היהודים. הוא לא הופתע, שהיהודים השנואים עוד מתמול־שלשום הפכו להיות גורם פוליטי בשאיפות הלאומיות של העם הפולני. עד כמה הבין יאסטרוב את מעמדם של היהודים בפולין למדים אנו מדבריו הבאים: „היהודים עשויים להיות במרד הבא (1863) הן מבחינה הפאסיבית והן החיובית אחד הגורמים העיקריים, בניגוד למרד בשנת 1830 בו לא נעשה אף נסיון לרכוש אותם לא למען הארץ ולא לעניינם במאבק הפנימי”⁹. השנאה העצומה של הפולנים עם התחלת התנועה הלאומית, שהיתה עלולה להדאיג מטעמי הסדר וטובת המדינה כל ממשלה — רק לא זו של מוכאנוב — לא היתה לפי יאסטרוב דתית, אלא לאומית. היהודים לא תמכו במרד 1830, כי הרגישו אז שאין הם רצויים בעיני צמרת המרד והבינו שאי קבלתם לצבא הלאומי, כוונתה שלא יבואו היהודים אח”כ בתביעות פוליטיות להעניק להם שוויון־זכויות מלא.

יאסטרוב לא שאף למלא תפקיד פוליטי במרד. את תפקידו הראשי ראה בפעולה חינוכית ובשילוב הנוער בערכי היהדות. בהכירו יפה את תכונת העם הפולני התנגד לדבקות היהודים ברומנטיקה הפולנית, שבה ראה סכנה לחינוך היהודי. מראשית פעילותו הטיפ לאהבת העבר היהודי והחליט להיות הפטרון של הנוער הלומד.

אחד המבצעים החינוכיים הראשונים שלו היה אירגון חוג השתלמות של 50 גמנויסטים וסטודנטים, שהתאספו בביתו של הנריק טפליץ (1826—1876). בחוג זה קיים יאסטרוב קורס והרצאות על תולדות ישראל וקירב אותם לחיים היהודיים. הוא לא היה יכול להזדהות עם האינטליגנציה היהודית, וביחוד עם הנוער שחלם על פולין משוחררת בה יתגשם המיזוג התרבותי ואף החברתי של היהודים עם הפולנים. יאסטרוב על אף השקפותיו הקרובות לאסכולת הרבנים הנאורים רצה קודם כל לשרת את עמו ולא סלח לנאורים שהתבדלו מהמוני ישראל.

הוא דרש הקמת בתי־ספר ליהודים ודבריו לא נעמו למתבוללים הקיצוניים. הוא חשב על חכמת־ישראל בשפה הפולנית, יסוד כתב־עת יהודי לפי הדוגמה במערב־אירופה. בניגוד לחברו המטיף יצחק קראמשטיק, שהטיפ להתבוללות פולנית־לאומית שלמה, היה יאסטרוב מעורה כולו ביהדות ההיסטורית וחובב השפה והספרות העברית.

בראשית פעולתו נוסד ביזמתו בית־מדרש פרטי לרבנים לפי דוגמת „חברות־ש”ס”, כי הוא לא החשיב את בית־המדרש לרבנים בורשה, שלא מצאו מתאים לתנאי החיים היהודיים בפולין. הוא המליץ לשגר צעירים לגרמניה ללמוד

⁹) Die Vorläufer des polnischen Aufstandes. Leipzig 1864, p. 21.

שם בבית-המדרש לרבנים בברסלוי, כדי לחנכם לרבנים ומורים שיפיצו בפולנית השכלה יהודית אמיתית. לפי הצעתו הוקמה קרן מיוחדת ונשלחו צעירים לברסלוי. כאשר וויאלופולסקי טיפל בתיקונים ברשת מוסדות החינוך בפולין, ובמסגרת זו — גם במוסדות החינוך היהודיים ובעתידו של בית המדרש לרבנים בווארשה, נתקבלה תכניתו של יאסטרוב¹⁰) שקבע, כי בכל בתי-הספר היהודיים יש ללמד דת-ישראל ויש לחסל את בית-המדרש לרבנים. צעירים הרוצים להתמסר למשרות רבנים צריכים ללמוד בגימנסיה ובאופן פרטי לימודים יהודיים. הואיל ולפי תכניתו של וויאלופולסקי התחלקו בתי-הספר לפי הדתות: לקתולים — בשפת ההוראה הפולנית ולפרוטסטנטים — בגרמנית, דרש יאסטרוב להקים בתי-ספר יסודיים ולהקים סמינריונים מיוחדים למורים, שילמדו עברית ולימודי-הדת היהודיים בבתי-הספר היסודיים ובגמנסיות. בעקבות הצעותיו פורסם בתכנית הרשמית של הממשלה מ-13 במרס 1861, שנתפרסמה בנובמבר 1861 בסעיף 73: „יש להפוך את בית-המדרש לרבנים לבית-ספר פדגוגי מחוזי בעל חמש כתות, ז. א. לסמינריון לחינוך מורים יהודים עם לימודים נרחבים יותר בשפה העברית, ובתלמוד“. תכנית זו לא בוצעה עקב האירועים הפוליטיים בפולין עם פרוץ המרד¹¹).

בניגוד לנאורים התייחס יאסטרוב בהבנה היסטורית — על אף התנגדותו — לחסידות. הוא העריך אותה כתנועה שבאה מתוך התפתחות היסטורית מיוחדת בפולין. הוא התנגד למשכילים וללא-יהודים שהביטו על החסידות מלמעלה ברגשות של בוז. הוא ראה בחסידות מידות טובות, הראויות לחיקוי, אלא שצריך לדעת כיצד לנצלן. בפגישותיו עם האדמו"ר מגור לא הצליח לשכנעו שיסכים לתיקונים בחינוך — ע"י הקמת בתי-ספר לילדי ישראל.

לגבי המתבוללים הדגיש, שיש לשאוף לפולוניזציה מבחינה לשונית ולא לאומית, כי לא רצה בניתוק מהיהדות והמוני-ישראל. פולין היא המולדת של כל תושביה, ולכן גם של היהודים. הוא לא התעלם מהמציאות היהודית בפולין, שהיתה גרושה פילוגים, שנאת-אחים, עוורון ומשפטים קדומים, שהיו, לפי דעתו, תוצאות היחס של הממשלה המעליבה את כבודם ע"י תעלולי רודנים וביורוקרטים קטנטנים¹²). מובן, שיאסטרוב לא נשאר אדיש למאורעות הפוליטיים שהביאו לאחוזת הפולנית-היהודית בה היה חלקו ניכר. הוא ראה כרצוי ודרוש מבחינת האינטרסים היהודים להשתתף בהפגנות הפוליטיות בשנת 1860—1861. הוא תפס בחושו הפוליטי כי ביחסים הפולניים-היהודיים בא משבר, שיש לנצלו לשיפור מצבם של היהודים, כי הוא יוכל בעתיד להוות את הגשר לקבלת שוויון-הזכויות. את יאסטרוב לא כיוונו לצעד זה הסנטימנטים של חוגי האינטליגנציה היהודית, שראו כבר את עצמם כ„פולנים בני דת-משה“. בניגוד לחוגים אלה וכן לנוער, הודרך אסטרוב יותר מסבות תועלתיות מתוך הכרה, שזו הדרך היחידה ליצירת תנאים מציאותיים לדריקיום בין הנוצרים והיהודים. יאסטרוב היה גם בתקופה זו רחוק מאד מהתקשרות ואף אהדה להתבוללות, שמטרתה ניתוק מהיהדות ההיסטורית.

באזכרה שקיימה בבית-הכנסת שלו בר 9 במארס 1861 לזכר החללים ב-27 בפברואר קרא בהתלהבות: „אכן מצאנו אחים והאחים מצאו אותנו“. „אנחנו

10) Jutrzenka 1863, Nr. 17, p. 167—168.

11) Aron Sawicki: Szkoła rabinów w Warszawie. Miesięcznik Żydowski 1933, p. 273—274.

12) בהקדמתו הכתובה בברסלוי ב-8/5 1862 לקובץ דרשותיו: Kazania. Poznań 1862.

מאוחדים אתם והם אתנו, המצוקה והשנאה וההשפלה לבין האחים נשכח¹³.
על בני־ישראל לחזק את הרוח האצילה, שהשתלטה באורח כה נפלא בכל האומה. לפי
דבריו על „אחי בישראל לחנך את ילדינו להראות לא רק את רגשי התודה במעשה
ובקרבות על ההארכה — לא נותר על האהבה בה קרבה אותנו הארץ, ואות
תודתנו יהיה טיפוח ההשכלה“. הנימה העיקרית בדרשותיו¹⁴ מתבטאת בתביעתו
לשינוי החינוך בלי לוותר על לימודי היהדות.

מענין לציין, שיאסטרוב הזכיר לשומעיו באחת מדרשותיו בתקופת ההשגנות
כי ישראל אהב את מולדתו ההיסטורית ארץ־ישראל, בה היה חי כאומה חיים
תרבותיים נאים. „אסור לשכוח את העבר, כי זכרון זה הוא הכח שלנו. אהבת
מולדתנו החדשה (פולין) היא בלתי אפשרית באם היינו יכולים לשכוח את
מולדתנו הישנה (א“).“ ובנימה זו עמדת יצא בדרשה זו נגד הקיצונים, שטענו
כי על היהודים לשכוח את א“: „ואתם רוצים לכנות את ישראל כפוי־תודה על
שעוד היום זוכר הוא בדמעות את קברות אבותיו, את קבר אומתו, ביום בו הרגו
אותו האויבים, ביום בו נהפכו הערים הקדושות למדבר, ציון לשממה וירושלים
לחורבה וכל מה שהיה יקר לעמנו נהרס ונחרב“¹⁵.

„לא כך, אחי, מי שמתעלם מהעבר וחי רק להיום, זה אינו חושב על המחר
ואין לו כוח ולא רצון להקרבה לעתיד ולכלל“¹⁶.

יאסטרוב לא היה מתבולל במלוא מובן המלה, ואף לא לפי תכונת הנאורים
המתונים בוארשה, שראו את מגמתם היחידה להיות מבחינה לאומית ולשונית
אך ורק פולנים, קשורים קשר חלש עם היהדות ומסורתה. הוא לא הטיף בדרשותיו
לתיקוני־דת לפי דוגמת הרבנים הנאורים בגרמניה. להפך, תוכן דרשותיו היה
נתון לחיים יהודיים, להווי היהודי, לערכי התרבות היהודית ולעבר ההיסטורי
של העם היהודי. הוא ראה, שהתפתחות היהודים צריכה להיות קשורה עם עברם;
היהדות היתה לפי דעתו ובשבילו גוף חי ולא רק עצם דתי. האחזה היהודית
הפולנית היתה בשבילו רק אמצעי פוליטי לאפשרות של שווי־זכויות למען
יהודי פולין.

אמנם הטעים יאסטרוב בדרשותיו בוארשה, שהאחזה היא גם החזקת טובה
של היהודים על „הכנסת־אורחים“ שפולין העניקה להם מני אז. באחזה ראה גם
את הדרך היחידה לקרב את יהודי פולין לתרבות האירופאית, כי „ידידיכם,
הידידים הנאמנים של האור, קוראים פה אחד שאנחנו בני־ישראל זקוקים לתחייה
ולחידוש, אנו צריכים כיוון חדש בחינוך ובהשכלה, כן עלינו לשאוף לאור ולתרבות.
אנו זקוקים — נגיד זאת בגלוי וישר — לשיטות חינוך לנוער שלנו שיתאימו
לרוח זמננו ולצרכיו, שיכשירו את הנוער שלנו לדור בריא עם רגש בריא ועם
תפיסה בריאה של חובותיו החברתיות והאזרחיות. לנו דרוש אור, אין ברצוננו
לנטוש את תורתנו ולהכחיש, לא שילדינו יבגדו בה, לא ולא, ברצוננו להקים על
יסודות תורתנו בנין מלא אור, בנין הידע והדעת“¹⁷.

הוא הדגיש אמנם את הקשר האיתן של היהודים עם עברם ההיסטורי, אולם
בדבריו על הנחיצות להסתגל לתרבות ולשפה הפולנית היטיף, שלא מדעת להתבוללות

(13) Kazania, עמ' 21.

(14) שם, עמ' 46, 59.

(15) שם, עמ' 73, דרשה במנחם־אב.

(16) שם, עמ' 74.

(17) M. Jastrow: Kazania, Poznań 1862, p. 58.

תרבותית, שהיתה צריכה לבוא במרוצת הזמן כתוצאה מחינוך פולני, שהיה מחליש ואף מנתק את הקשר עם העבר ההיסטורי.

על כך שיאסטרוב היה רחוק מהרעיון, שעל היהודים להשתתף במאבק הפוליטי של הפולנים כפי שהוצע ע"י אישי האמיגרציה והאדומים בפולין עצמה מוכיחה העובדה, שהוא אחד את הצעות התיקונים של ויאלופולסקי, שראה ביהודים גורם חשוב ועשה למען מתן שוויוניות ליהודים, כפי שהוכיח במתן זכות-בחירה ליהודים למועצות הערים והמחוזים ואח"כ בדקרט מ"5 ביוני 1862 על שווי זכויות ליהודים. ביחוד העריך יאסטרוב את פעילותו של ויאלופולסקי בשטח החינוכי והגיש לו גם הצעות לתיקון החינוך לילדי ישראל כגון להכשרת מורים למען בתי-ספר יהודיים.

למעשה לא הרחיק יאסטרוב לכת מבחינה פוליטית מעבר לגבול ההפגנות, שהטעו את האחוה הפולנית-היהודית והיה רחוק מכל שאיפות פוליטיות אחרות של המפלגה הפולנית.

בזמן מאסרו ב"ציטאדלא" נקט יאסטרוב לגבי חוקריו עמדה ברורה, בהדגישו בגלוי את דעתו על מצב היהודים בפולין, מצב שהביאם לאחוה עם הפולנים. בכתב-התשובה שנדרש ממנו ציין בלי היסוס את היחס הבלתי-אנושי של השלטונות לגבי היהודים, יחס מעליב ומשפיל מצד בתי-המשפט, הסתת המונים נגד היהודים ע"י הפקידות וכן הדגיש בגלוי-לב כי ההפגנות שגרמו לאחוה היהודית-הפולנית, הוכיחו ש"המדוכאים" — במקרה זה היהודים — מקבלים בשמחה את היד הידידותית המושטת להם ע"י המדכאים שלהם לשעבר" (הפולנים) וע"כ אין להשתומם לפי דבריו, ש"אין צורך לשכנע את החלש (היהודים) שיתקשר עם החזק (הפולנים)". הוא הדגיש את הצורך של האחוה הפולנית-יהודית בנימוק ריאליסטי, שהרדיפות הפוליטיות והכלכליות מצד הרוסים קרבו אותם לפולנים. הפולנים הכירו שחטאו בעבר נגד היהודים ובאו לידי הכרה שעליהם לחיות עם היהודים בשלום ואחוה.

החוקרים ציפו, כי יאסטרוב ואף מייזלש ימסרו להם נתונים על המהפכנים ובוה טעו טעות מוחלטת. שניהם הופיעו בקומה זקופה ובגאווה כנה. יאסטרוב וגם מייזלש העריכו את העמדה החיובית בענין היהודים של כל חלקי הפולנים. הן השמרנים המאוגדים ב-Towarzystwo Rolnicze והן האזרחים המלוכדים ב-Zgromadzenie kupców וגם של הסיעות המתקדמות והרדיקליות המושפעות ברובן המכריע מסיסמאות האמיגרציה הפולנית בחו"ל.

מזכרונותיו אנו למדים, שבעניני היחסים הפולניים-היהודיים הושפע יאסטרוב למעשה ע"י הרב מייזלש. הוא התנגד שהנוער היהודי יושפע אך ורק על ידי הרומנטיקה הפולנית, עד כדי ניתוק מהיהדות, הדגיש תמיד את האינטרסים של בני-ישראל וצרכיהם המיוחדים.

אחרי שנחקר בפאביליון העשירי בציטאדלה נידון יאסטרוב יחד עם מייזלש לגירוש מפולין. היות והיה נתין פרוסי השתדל הקונסול הפרוסי בוארשה למען שחרורו. כאשר נודע ב"12/2 1861 שהוא נאסר התחילו לפעול למענו גם בברלין, אולם עקב המתיחות בפוזנא גופא היו קרוביו וידידיו סבורים, שמוטב לדחות את ההשתדלות בברלין. בינתיים הודיעו מוארשה שנעשים צעדים והובטח, ששחרורו יבוצע תוך זמן קצר. בינתיים התחילה חקירתו ולקונסול הפרוסי הובטח שהמשפט יתחיל בהקדם האפשרי. בדצמבר 1861 גברו בגרמניה המאמצים לשחרורו. המשרד לענייני-חוץ בברלין הורה לקונסול בוארשה להחיש את שחרורו; כאשר

עוכב השחרור הגיש בינואר 1862 למשרד החוץ בברלין בקשה, להשתדל באמצעות השגרירות בפטרבורג אצל השלטון הרוסי. גם פרופ' גרץ פנה אל אישים בברלין לפעול לטובתו של יאסטרוב. סו"ס הצליחו המאמצים.

יהודי וארשה, וביחוד האינטליגנציה, הצטערו, שיאסטרוב עזב את פולין. כולם ציינו ש"פעולתו הקצרה אולם הנאה, דרשותיו היפות על רמתן הגבוהה, קולו הסימפטי ושאפתו הבלתי פוסקת לקרב את השכבות השונות בקהילה ולהפנותם לטובת הכלל עוררו התלהבות במידה כזו, שבית הכנסת ברחוב דאניאלביצובסקא לא היה יכול להכיל את מספר האנשים שבאו להרשם כחברי בית הכנסת"¹⁸).

אחד מתלמידיו בקורס שלו — יעקב רוטוואנד — קבע בצער ש"לא היה ניתן לקהילה לשמוע זמן רב את דרשותיו היפות של יאסטרוב, כי נידון לגירוש מפולין"¹⁹.

פעילותו בוארשה נשארה בזכרון טוב שנים רבות אחרי צאתו. בשנת 1883 שלחו לו לפילדלפיה מוארשה אדריסה עם מערכת כלייתה לאות הכרה ותודה על שפעל בתועלת כה גדולה לפני 20 שנה (1863)²⁰.

מאסרו העלה אותו לדמות לאומית פולנית וסביב אישיותו נרקמה אגדה, שבשובו מפולין סרב לקבל את הרבנות במאנהיים, כי הוא קשור בפולין קשר נפשי אמיץ.

המשורר הפולני הרומנטי מיאצ'יטלאב רומאנובסקי הנציח זאת באחד משיריו בו שם בפי יאסטרוב את התשובה הבאה למשלחת הקהילה במאנהיים:

Słucha ich rabin i rzecze: „Poślowie biada!

Jam tu się zrodził, tu służąc Jehowie

Zginę, gdy zginie braci mych gromada”.

„Rabinie — poseł niemiecki odpowie —

Nie niotaj darów, które kraj nasz składa

Zważ, przyjaciółmi nam królowie świetni

A przy tej Polsce kto stoi?” — „Szlachetni”.

[הרב שמע לדבריהם ואמר „הוי שליחים, אני נולדתי פה, פה עבדתי את ד'. אמות, באם תמות עדת אחי”.

[רבי — ענה השליח הגרמני, אל תזלזל במתנות שארצנו מגישה לך, דע ידידינו — המלכים הנעלים, ומי עומד לימין פולין?
„האצילים”. (ענה יאסטרוב)].

זו האגדה על יאסטרוב — אולם אחרת לגמרי היא המציאות.

ב.

מיד אחרי שחרורו יצא יאסטרוב לברסלוי והגיע לשם ב-2.12.1862. אשתו וילדיה נשארו עוד בוארשה, כי ראשי הקהילה קיוו שגירושם של שני הרבנים הוא רק לזמן קצר ויותר להם לחזור לוארשה.

18) Hilary Nussbaum: Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie (1881), p. 103.

19) Jakób Rotwand: Wspomnienia, Izraelita 1906, No. 7.

20) D. Amram: Memorial Address on the Tenth Anniversary of the Death of Marcus Jastrow. Philadelphia 1913, p. 7.

ימים מספר אחרי שחרורו ניסו בני משפחתו וידידיו להשפיע גם על אשתו שתעזוב את וארשה ותבוא אליו לברסלוי, היות והוא נמצא במצב נפשי קשה. גם אי-הבטחון מה יהיה גורלו מבחינת הפרנסה העיקרית עליו. הוא היה מודאג אם תהיה מוכנה הקהלה הווארשאית לשלם לו את המשכורת השנתית ואם יש תקווה לשוב או שהקהלה תשחררו מתפקידו.

כפי שכתב ב-13/2, יום אחרי בואו לברסלוי, היה עוד מבולבל מכל שאירע לו; בדמינו ראה ז'נדרמים, בית הכלא. לא פחות היה מודאג לגורל ספריו וניירותיו, שהוחרמו בחיפוש המשטרה בדירתו. אשתו הודיעה לו, שהקהלה אוספת כספים — 600 רובל — כדי לפצותו על הנזק. דבר זה גרם לו צער עד כדי כך שהיה רוצה להחזיר את הכסף ביריקה — כנראה בגלל הסכום המעט, כי באותו המכתב מציין הוא, שהוא בעצמו השיג 800 רובל לאלמנתו של ספיר והוא לא היה "קדוש מעונה לענין נעלה". יש להסיק מכאן שיאסטרוב ראה עצמו כקרוב לענין נעלה.

גם הידיעות על ההוקרה לה זכה בווארשה ויחס הקהלה, ששלמה לאשתו את המשכורת ונשיאה הודיע לה שהיא תשולם לו גם להבא, אינן מרגיעות את יאסטרוב.

אולם הוא לא שכח באיזו סכנה היה בווארשה כששמע, שידידו קראמשיטק הוגלה והוא סו"ס חפשי כי מה היה גורל משפחתו המסכנה לו היה גור דינו כזה של קראמשיטק.

בברסלוי התחיל יאסטרוב להסתגל לתנאים החדשים. חברת המלומדים, ההיסטוריון פרופ' גרץ וד"ר יואל, השפיעה עליו לטובה. הוא התחיל לכתוב מאמרים ב"נאציונאל צייטונג" על המצב בפולין והסכנות והגורמים שהביאו לידי המהומות והתנועה המהפכנית בקרב הפולנים, מאמריו נדפסו ברצון ועשו רושם על הקוראים ואישי החברה הגרמנית עקב תאורו האובייקטיבי והמאלף, שנבע מידיעתו המפורטת על המתרחש בפולין.

לא מעט הוסיף למאמריו סגנונו שהיה בהיר ופשוט עד כדי כך, שפרופ' גרץ כתב לו: "יכול אני להגיד עליך, מבלי להחניף לך, שאתה כותב בצורה נעימה ובהירה ושאתה צריך להתמסר לכתיבה".

במאמריו, בהם נתן קודם-כל תאור המצב הפוליטי והתככים של הביורוקרטיה הרוסית, שהשתלטה ברודנות על כל המדינה ורדפה באכזריות כל תנועה, שמטרתה לשפר את תנאי החיים מכל הבחינות, לא הגוים במאומה, כי היו מבוססים על עובדות ומיסמכים מהימנים. בכנות גילה בהקדמתו, שתקוותו היא כי מאמריו שהוציא אחר-כך בספר בלי לציין שהוא מחברו, בשם:

Die Vorläufer des polnischen Aufstandes, Beiträge zur Geschichte des Königreichs Polen von 1855 bis 1863. Leipzig 1864, Verlag von Otto Wogand, 1864.

ישמשו להיסטוריון העתיד כמדריך להכרת התקופה המדוברת. בינתיים פנו אליו מקהילות שונות — טהורן, מאגדאבורג — בהצעות לקבל שם משרת רב, אולם את החלטתו לתת תשובה חיובית התנה בהחלטת וארשה אם עליו לחזור או לאו. אך לא אחר להודיע, שפרופ' גרץ "לא ירשה לו לחזור לווארשה".

בסיפוק לא קטן התרשם מביקור משלחת של פולנים צעירים בברסלוי ב-17 בפברואר 1862 (5 ימים אחר בואו לברסלוי), שהגישו לו אדריסה עם חתימות

ד"ר מרדכי יסטרוב
 הרב דב בער מייזליש
 (מאוסף א. שברון, הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית)

ד"ר לורביג נתנסון

המטיף יצחק קראמשטיק

האחווה היהודית-הפולנית
בסיסמה: חרות, אחדות, עצמאות

הלוית 5 החללים ב-2.3.1861 בהשתתפות ב"כ ראשי הדתות בפולין
(למעלה משמאל): הרב ד. ב. מייזלש וד"ר מ. יסטרוב.

רבות. האין פה השפעת האגדה על פעילותו הפרופולגנית, שנפוצה בימים אלה בפולין ומחוצה לה?

יאסטרוֹב חי באי־בטחון אם יוכל לחזור לוארשה. ועד בית־הכנסת בוארשה החליט לא לשחרר אותו מתפקידו ולשלם לו את משכורתו עד אשר בית הדין לא יאסור סופית את שובו לפולין. בינתיים קיבל ידיעות מוארשה, שהניירות המוחרמים הוחזרו, פרט לדרשתו בשפה הפולנית. ובסיפוק מיוחד קיבל את ההודעה „שהעיר (וארשה) כולה מדברת על צאתך אתה וצאת הרבנים“. ידיעות על השקט, שהוחזר בינתיים בוארשה, מעוררות בו את המחשבה אם לא יוכל לחזור ל„פעילותו הנהדרת“ בוארשה, למרות שמדי פעם בפעם נראה לו עתידו כערפל והוא איננו יכול לחזור. באפריל 1862 הגיעה לברסלוי אשתו, שביקרה אצלו כבר בסוף פברואר, עם הילדים.

החדשים פברואר—מאי עברו בלי שיאסטרוֹב ידע מה עתידו. ביוני (1862) כתב לו ידידו מוארשה, הרמן מאיר, שבזמן האחרון השתנה המצב לטובה למרות המצור וכולם מלאי תקווה, שצועדים לקראת „עתיד מאושר“, לקראת מצב של צדק ואהבת החוק. אמנם לפי דבריו אין ספק, שישנם רבים בלתי מרוצים, להם תספק מדיניות של פטרבורג סיבה לעורר אי־שקט, אולם תקוותו שהם יישארו במיעוט.

מתוך מכתבו של הרמן יש לראות, שיאסטרוֹב היה בדעה, שהשפעת הקיצונים באמיגרציה תהיה על העליונה, אולם מאיר, והוא אחד מנציגי היהודים, שתמכו במדיניותו של וויאלופולסקי, מקווה שהשפעת הקיצונים תהיה ללא תוצאות. במכתבו משתקפת ההשקפות של ראשי היהודים הנאורים, שקיוו לשיפור מצבה של יהדות פולין והבינו שליהדות זו צפויה התנגשות בפנים ולכן זקוקים הם לאישיות מסוגו של יאסטרוֹב והוא יוכל לחזור ולהשמיע שוב את דבריו „בתוך אורח פרוסי בעל לאומיות פולנית“.

נימה אחרת נשמעה במכתבו של ידידו לואי מאיר, בעל השכלה מקיפה וסופר שרכש לו כבר שם. לפי דבריו אין יאסטרוֹב מבין „את העם (פולנים) לו היית כה מסור“. מבין השיטין, קוראים תרעומת מצדו, שיאסטרוֹב „בו לרעיון ההקרבה“ של הפולנים ושמצטרף הוא „למקהלת הגרמנים שאינם רואים בעיניהם“ של הפולנים. ולכן מוטב שיאסטרוֹב יהיה „זהיר במכתביו“.

בינתיים פנתה אליו, בהמלצתו של פרופ' גרץ, קהילת מאנהיים בהצעה שיכהן שם כמטיף ומורה⁽²¹⁾. לשאלתו בוארשה האם ישוחרר מתפקידו שם, קיבל ב־22 ביוני 1862 מידידו משה כהן, שהיה מראשי בית־הכנסת הגרמני ברחוב דאנילאביצובסקא ומשכיל ידוע, מכתב, שאין בוארשה „מקום לפעולתך“ ולכן הגיעה ההנהלה למסקנה שאינו צריך לסרב למאנהיים, אולם מצד שני אין לתת לענין להתפתח במידה כזו, שיווצר הרושם „שאתה מקבל את ההצעה. אויבים ישתמשו בזה נגדך“. דעתו של כהן, שידחה את החלטתו הסופית לחודש ימים. כי ודאי שהוא ומיזלש יחזרו תוך חודשיים.

על יסוד מכתב זה כתב יאסטרוֹב למאנהיים, שיוכל לחזור לוארשה ושיוכל לפעול שם מחדש למען מעמדם החוקי של יהודי פולין, לכן רצונו לא להיות מועמד לתפקיד הרב במאנהיים. רק במקרה שלא ישיג ערבויות לבטחונו בוארשה, ישמח להיות מועמד לרבנות במאנהיים.

(21) במאנהיים נתפנתה משרת הרבנות אחרי מותו של הרב משה פראָגאָר, שכהן שם בשנים 1849—1861.

עוד לא התיבש הדיו על מכתבו למאנהיים וכבר בידו מכתב ממשע כהן מיום 5 ביולי 1862 עם הידיעה, שהוא ומייזלש יקבלו רשות לחזור ולמלא את תפקידם אולם בתנאי שיקבלו את האזרחות הרוסית. לפי דעתו של כהן ילדותי יהיה מצדו אם יפחד לעשות זאת. ומה שנוגע לבטחוננו האישי — הרי מאסרים, ישיבה במצודות וגירושים כה רגילים בפולין שאין לפחד מהם. כהן נוזף בו בגלוי, שלא יעשה עצמו לצחוק, כי „אין לסלוח לך על פחדך“. הוארשאים כנראה כעסו עליו בגלל היסוסיו ומתתיהו רוזן ממזימני הקהילה „חושב אותך למוגלגל בגלל הששותיך“ ולדוגמא מצביע כהן על מייזלש, ש„איננו מכיר פחד ומקבל את התנאים“ (האזרחות הרוסית) והצעתו ברורה למדי — „אל תהיה תינוק“.

לא מן הנמנע, שמכתבו עצבן את יאסטרוב והוא המשיך במגע עם קהילת מאנהיים באמצעותו של אברהם גייגר. פרופ' גרץ כותב לו ב־28 ביולי בגלוי, שאנשי מאנהיים שאלו את גייגר על אודותיו. אולם גייגר — אותו מכנה גרץ במלה בלתי עדינה — Lump — בוודאי נתן אינפורמציה לא לטובתו. את מינויו של מתתיהו רוזן⁽²²⁾ ליועץ המדינה ניצל יאסטרוב לברך אותו ולהודיע לו, כי הוא היה רוצה לחזור לווארשה, אולם אין ביכולתו לחכות עד אין סוף ולכן איננו יכול גם לדחות את תשובתו הסופית למאנהיים. כדי להוכיח לרוזן את אהדתו לפולין כותב הוא לו: „התרגלתי כל כך לחיים בפולין עד שהתנאים החברתיים בגרמניה נראים לי קטנים וצרים“.

חובתו לגבי הממשלה מחייבת אותו להשאר אזרח פרוסי. למרות הכוונות הטובות של „הממשלה הנוכחית“ — ז. א. של הרוזן וויאלופולסקי — אינו יודע „אם הממשלה בפולין מובטחת נגד ריאקציה כפי שזה היה באוקטובר (1861)“. והנה באוגוסט התיר הנסיך קונסטאנטין, נציב פולין, את חזרתו של יאסטרוב. אולם ידיעה זו היתה מוטעית. השלטונות הצבאיים התנגדו לשחרורם של מייזלש ויאסטרוב, ושוב מקבל יאסטרוב ידיעות מדידיו בווארשה — לואיס מאיר, שאין תקווה לשובו. ביאוש מר הוא כותב: — *Finis Poloniae* — ושיאסטרוב צדק בדעותיו.

כנגד פסימיותו של מאיר קבע משה כהן במכתבו אל יאסטרוב מ־1 בספטמבר שיוכל „לחזור בשקט לווארשה ולשאת דרשה פוליטית בכדי לצנן את חמומי המח הצעירים“⁽²³⁾. הוא הדגיש שיאסטרוב נחשב הודות למאמציו בחוגים הגבוהים כנאמן וכאיש בעל אומץ, שלא נמלט. אותו ואת מייזלש יציגו בפני הנסיך קונסטאנטין כראויים לקבל רשות לחזור לווארשה. לגנרל גוביקוב — יד ימינו של קונסטאנטין — נאמר לזכותו, שבשנת 1861 למרות האיומים מצד הקיצוניים אמר יאסטרוב בכל שבת את התפלה לשלומו של הצאר.

המצב הבלתי־ברור לא ניתן ליאסטרוב מנות. דאגתו לעתידו ושל משפחתו דחפה אותו לנהל משא־ומתן עם קהילת מאנהיים אף שלא היה שלם עם התפקיד בעיר זו, למרות שהציעו לו משכורת שנתיית בסך 1200 רייכסמאלר.

(22) את רוזן החשיבו הפולנים ל„רוטשילד של יהודי וארשה“ והעריכו אותו לא רק כפטריוט פולני אלא כמעצמה ש„בעזרתה אפשר לרכוש לעניני ישראל וזה דבר גדול“. דברים אלה כתב המדינאי הפולני באמיגרציה אנדרז'י אדוארד קוז'מיאן, שנפגש אתו יחד עם שר האוצר הצרפתי וולובסקי (מצאצאי פרנקיסטים בפולין) ערב המרד 1863 בוויזבאדן; לשם הגיע הרוזן בשליחות דיפלומטית. ר' Andrzej Edward Koźmian: Listy Przewodnik Naukowy i Literacki, Lwów 1894, t. XXII, p. 839.

(23) כוונתו לצעירים יהודים שתמכו בסיעה הפולנית הקיצונית שדחפה למרד.

בינתים קיבל הודעה, שב־27 באוגוסט 1862 נתן הנסיך רשות לשובו ללא תנאים, ודרש שיחזור מהר, כדי שיגיע עוד לימים הנוראים. למרות הודעה זו וידיעתו כי ידידיו בוארשה מצפים לבואו, נסע יאסטרוב למאנהיים שם הראה להם את המכתבים מוארשה ואף־על־פי־כן היו מעוניינים בו. הוא החליט לחכות לבחירתו ואז יודיע מה החלטתו, כי שאיפתו להוכיח לוארשאים באם יחזור „שחזרתי מתוך אהבה ולא מתוך הכרח“.

מתוך כתבה מיום 7 בספטמבר 1862 ב„מאנהיימער צייטונג“ למדים אנו, שב־6/9 היה בית־הכנסת מלא אנשים לא רק בני הקהילה אלא גם חברי העדות הנוצריות כדי לשמוע את דרשת האורח (גאסט־פרעדיגט) של ד״ר יאסטרוב. האישיות שנודעה הודות לגורלה במהומות האחרונות בפולין, „ונוכל להגיד — מציין העתון — שהוא — יאסטרוב — הצדיק לחלוטין בהופעתו אתמול את שמו כמטיף מפורסם“. העתון מדגיש, שיש לברך את הקהילה היהודית אם תצליח לרכוש את יאסטרוב כמטיף.

ב־8 בספטמבר כתב יאסטרוב לאשתו, שבחירתו במאנהיים בטוחה. „הם משתגעים אחרי. האנשים מוצאים חן בעיני, הם לבביים וגלויים כמו פולנים“. גם המשכורת 1133 רייכסמאלר והדירה היא לפי דעתו משביעה רצונו. ענין מאנהיים נודע כנראה לאנשי וארשה — אמנם לא בנוסח השיר הנ״ל של המשורר רומאנובסקי.

ב־27 בספטמבר תבע ממנו משה כהן לחזור והדגיש, כי זאת חובתו, וחובת קהילת מאנהיים לשחררו. היא תוכל למצוא מטיף אחר, ווארשה אינה יכולה לוותר עליו. במכתב צויין גם, שיאסטרוב נכנס להתחייבות בזמן שעדיין היה קשור לוארשה. הוא לא יוכל לקבל תפקיד אחר בלי הסכמת וארשה ואסור לו ליצור רושם „שאתה בורח מאתנו. עשית שטות שאינך כותב לוועד שלנו“.

דוד פוזנר, גיסו של הרב מייזלש, שאל אותו במכתב מ־5 באוקטובר 1862 האם נפל פחד עליו בפני סכנת התפקיד; האם גרם לזה „הבזו של מולדתו (פרוסיה) לכל דבר שאיננו נאה לחצר מלכות“. והוא נעשה הססן ובלתי בטוח בעצמו, אבל מהתחייבות גדולה אין משתחררים בקלות.

בינתים התקיפו אותו בוארשה מתנגדיו, ידידיו הגנו עליו ובוועד בית־הכנסת הצביעו 51 בעד שובו המידי ו־45 נגד. הוחלט גם לשגר למאנהיים את אורגלברנד והרמן מאיר לשכנעו לשוב לוארשה. בינתים העמיד יאסטרוב לוארשה תנאים כספיים ואחרים לשובו. בוועד הצביעו 51 בעד שובו ללא תנאים ו־46 היו בעד קבלת התנאים. אורגלברנד הציע להביא את יאסטרוב על חשבוננו הוא, למרות שהיה טרוד בזמן ההוא בענינים אישיים ועסקיים.

יאסטרוב נמצא במבוכה, ידידו הנערץ הרב מייזלש, שבינתים חזר בראשית נובמבר 1862 לוארשה, יעץ לו לשוב ללא תנאים. ידידיו כתבו לו ש־500.000 יהודים פולניים מצפים לו ומתנגדיו מנצלים את סירובו נגדו באופן אישי וגורמים לשם רע בגלל תנאיו, ומצד שני הביעה הקהילה במאנהיים את רצונה העז שישאר. במצבו הנפשי הקשה מחליט הוא לחזור ומקווה שבוארשה ימצא את השקט הנפשי. כאשר הוגש לו ע״י השליח המיוחד כתב־ערעור של ועד בית־הכנסת בוארשה מיום 16/9 1862, שכל חששותיו הן מחוסרי כל יסוד, ביקש את קהילת מאנהיים לדחות את מועד כניסתו לתפקיד עד סידור יחסו לוארשה.

הועד במאנהיים ביקש ממנו לבוא בלי דיחוי למאנהיים. אחרי בואו לשם ביקש שוב לפטרו, אולם הועד הצהיר שאין הוא רואה סיבה לכך.

לפי בקשתו נתמנתה ועדת-בוררות להכריע על התחייבויותיו החוקיות והמוסריות לגבי שתי הקהילות — וארשה—מאנהיים. ב־20 באוקטובר 1862 פסקה הבוררות המורכבת מ־3 חברים, שלא היתה מצדו שום התחייבות לחזור לוארשה לאחר החנינה שהוענקה ולכן היה רשאי לקבל את משרת הרב במאנהיים. למרות פסק הדין שהיה לטובתו שלח ד"ר יאסטרוב ב־2 בנובמבר 1862 לקהילת מאנהיים אגרת-גלויה ובה החלטתו הסופית להתפטר ממשרתו במאנהיים. ועד הקהילה במאנהיים הודיע לו, שמצטער הוא על החלטתו זו ושלח לו אפילו את משכורתו והוצאות הנסיעה בסך 300 פלורין.

שנת 1863 ומאורעותיה התקרבו. בינואר בילה יאסטרוב עם משפחתו בקולברג וכתב ש"בשקט של המולדת (פרוסיה), יותר נעים מבאנארכיה של פולין".

המרד בפולין פרץ ב־22 בינואר 1863. יאסטרוב לא חזר לוארשה וידידו ד"ר לאדנבורג, ממנהיגי היהודים בבאדן, כתב לו בפירוש: "חששתי שבגלל המהפכה הפולנית עלול היית להסתבך בתסבוכת בלתי-נעימה הדורשת שתעזוב את מקומך הנוכחי". בהזדמנות זו הוא רומז לו, שמאנהיים היתה שמחה לו היה חוזר אליה.

הנוער הפולני מכל השכבות, חוץ מן האכרים, נהר ליערות שם גויסו והוקמו פלוגות הלוחמים. ומה היה יחס היהודים אל המרד?

רוב הנאורים ממעמד הפלוטוקרטי, הסוחרים הסיטונאים, בעלי-תעשייה, שאהדו את התנועה הפולנית-הלאומית ונקטו יחד עם שכבות אלו מבין הפולנים עמדה "להמתין ולראות". מאות יהודים השתתפו כלוחמים בפלוגות המורדים, ומפליא הדבר שדווקא בני הנוער היהודי שידעו פולנית והתווכחו בימי הפגנות במועדונים ובבתי-הקפה על המטרות הפוליטיות והיו פעילים בהפגנות ותהלוכות, אספו כספים לצרכי המרד העתידי, הפיצו במחתרת כרוזים וספרות בלתי-ליגלית, בני העשירים והאמידים העדיפו להכנע לרצון הוריהם ולצאת לחו"ל להשתלם באוניברסיטאות ורק מעטים מהם יצאו לחזית. רובם של הלוחמים היהודים היו "בני עמך" מהעיירות בפולין, פולסיה ואף מליטא ויווהלין, שנדחפו לזרם המהפכה הפולנית, כפי שמוסרים כותבי זכרונות פולנים, המדגישים את הגבורה של היהודי האלמוני. קשה לדעת אם הדבר בא מתוך התלהבות לפולין או מתוך רגש פנימי, שבפולין המשוחררת ישופר מצבם העלוב בו היו נמצאים בימי השלטון הרוסי. יאסטרוב, אף שלא היה נוכח בפולין, ידע זאת וכעד מרחוק נתן לדעותיו על המרד ביטוי במאמרו ב־Nationalzeitung²⁴). במכתביו אל ידידיו בוארשה מתעניין הוא במתרחש בפולין, מתוך חליפת המכתבים אפשר לראות שאי-חזרתו לפולין העיקה עליו. הוא חשש ופחד שמשמיצים בפולין את שמו. השלטונות הפרוסיים לא רצו לתת לו דרכון לפולין ובוארשה חשבו שזהו רק אמתלא.

בפברואר 1863 נפגע יאסטרוב בתאונה והיה זקוק לטיפול רפואי. בפקודת הרופאים נסע למקום ריפוי Vevey בשווייץ על גדות האגם ג'ניבה. נראה, שבגלל מחלתו החליט יאסטרוב להתפטר מכהונתו במאנהיים ובמקומו השתדלו להבחר

24 בספרו — Vorläufer — הביע יאסטרוב את דעתו, שהמרד הפולני "לא היה פורץ בלי הפרובוקאציות של הממשלה והיה נכשל בגלל התנגדות העם, שהיה יותר מכל אחר עשיר נסיונות מרים בשטח מהפכות, שקויימו באונס". לפי דעתו היתה זו שגיאה, שוויאלד-פולסקי נכשל בה. בו ראה יאסטרוב את המדינאי הפולני היחיד, שהיה יכול להציל את המצב.

ב. פרידמן, ד"ר מוריץ גידמן, ד"ר פרלס וד"ר אברהם (אדולף) שמידל. לפי המלצתו של יאסטרוב נבחר ב. פרידמן, שכיהן שם עד שנת 1879. במאוס 1863 החלים יאסטרוב ממחלתו. כאשר נודע, שלא יחזור למאנהיים פנה אליו ד"ר ליאופולד לאנדבורג, מראשי הקהילה בבאדן, בהצעה שיכתן בקהילתו.

מאורשה לחצו עליו לחזור וליאסטרוב נודע אף שמשמיעים אותו. ב־30 ביוני 1863 מרגיע אותו משה כהן, שאין יסוד לחששותיו אלה. האיש שניסה להשמיצו נכשל עד כדי כך שלא ימשיך יותר.

בינתיים בא שוב מפנה זמני. אברהם גייגר עזב את כהונתו בברסלוי ונבחר למטיף בפרנקפורט ד/מ. ג. סלומון מחשובי הקהילה הציע, שיאסטרוב ישתדל להיות מועמד לכהונה זו. הוא מפציר גם ביאסטרוב לא לחזור לווארשה. אולם הקהילה בווארשה בדעה אחרת לגמרי. היא החליטה בספטמבר 1863 כי מחובתו של יאסטרוב לעשות כל מאמץ לקבל מאת השלטונות הפרוסיים דרכון — כנראה שבוארשה לא האמינו, שבנידון זה עושים לו קשיים — ולחזור לפולין. הם מדגישים, שהעתונות בחו"ל מפריזה בתיאור התנאים השוררים בווארשה ועליו — נאמר בתקיפות — „להיות כאן לחגים“. חושדים בו שהוא מנצל את המסיבות כדי להשיג את מקומו של גייגר. כהן כותב לו בגלוי, ששגיאתו היא לא בכך שחשש לחזור אלא שקודם הבטיח לו מקום ואח"כ „אמרת שאתה חושש לחזור“, וזה עשה רושם רע. חובתו לחזור לחגים ואח"כ „תוכל להגיד שאין ברצונך להשאר יותר כאן. אינך עבד לאיש, אך אתה עבד לתפקידך ולכבודך ולכבודם של חבריך“. גם ידידו הרמן מאיר אינו יכול להשלים עם איישובו ומבקשו לעשות כל מאמץ להשיג דרכון.

ב־13 בספטמבר כתב לו שוב משה כהן ומבין השיטין מתבטא אייאמון. „יודעים אנו — כותב הוא — שאתה איש ישר ומכובד. אם מסרבים בהחלט להוציא לך דרכון, תודיע על כך לוועד“. בינתיים קיבל יאסטרוב הודעה רשמית, שהשלטונות מסרבים סופית לתת לו דרכון. מאורשה נעשה עוד מאמץ נוסף להחזירו. ב־22 באוקטובר 1863 כתב לו אדם אפשטיין — נשיא קהילת וארשה, שביקר בברסלוי, שעליו לחזור למקום מגוריו (וארשה), בו שימש בתפקידו מספר שנים.

העובדה, שבאוקטובר 1863 נשלחו מאורשה רהיטיו וכל כלי־משק הבית מוכיחה, שיאסטרוב ויתר לחלוטין על מחשבתו לחזור לפולין. כמובן, שהידיעה, שאילו היה נמצא בפולין היה „גלכד ברשת המאסרים“, מוכיחה לו עד כמה הוא צריך להיות מאושר שהוא רחוק מאורשה, בכל זאת ביקש מאורשה לאשר לו עוד ג' חדשים חופש.

מבחינה פוליטית חשב יאסטרוב את מחשבותיו על עתידה של פולין. הוא משוכנע שרוסיה תהפוך את פולין לחבל רוסי. הנריק נתנון, שגר בסתיו 1863 זמנית בברסלוי, כתב לו, שלא יוכל להסכים לדעתו זו. הפולנים בעלי ספרות גדולה אף פעם לא יסכימו, שיגזלו מהם את לאומיותם. כהוכחה מביא הוא את דוגמת הצ'כים. אותם לא הצליחו לגרמן הגרמנים בעלי תרבות רמה יותר מזו של הצ'כים. להיפך, במאבק זה התחזקה צ'כיה מבחינה לאומית עוד יותר.

נתנון מציין, שרוסים שנולדו בפולין התבוללו בעם ובלשון הפולנית ורבים מהם אף משתתפים במרד נגד רוסיה. בנוגע ליהודים — טוען נתנון, שהם יתנגדו להתבוללות, אולם הודות להתקרבות האחרונה בין היהודים והפולנים יקבלו עליהם

את גזר ההתבוללות. לטענתו של יאסטרוב, שבפוזנא התבוללו היהודים בגרמנים משיב נתנוזן, ששם דחפו הפולנים את היהודים להתגרמן ושגיא זה לא תחזור בפולין. נוכח המצב בפולין, יעודו ושליחותו של יאסטרוב למלא תפקיד ראשי בפיתוח התרבות בקרב יהודי פולין ולהפכם לאזרחי פולין נאמנים, משוכנע נתנוזן בניגוד ליאסטרוב שרוסיה תצטרך להכנע לתביעות הפולנים ובעוד שנים קשות מספר „תתגשמה תקוותינו ואם גם לא נזכה לעצמאות של שנת 1772 — הרי נתקדם“.

בניגוד לידידיו הדורשים ממנו לחזור בלי שישים לב למצב הפוליטי והמלחמתי ישנם ידידים — והם כותבים לו בלי לחתום — שמברכים אותו „שה“ ע“י מקרה של מזל הציל אותך מלחזור הנה“ (לפולין). ששם היו מאסרים וביניהם נאסרו שוב קראמשיטק ודניאל גייפלד — „אנשים אשר כל אחד היה נשבע שלא יקרה להם דבר“.

על אף התנאים הקשים בוארשה חושבים על שובו של יאסטרוב. אדם אפשטיין מודיע לו ב-11.6.1863, שהתגבר על הקשיים והשיג בשבילו דרכון. אולם יאסטרוב רוצה עוד להשאר לע“ע בגרמניה. גם אפשטיין מיעץ לו לא לחזור עוד לוארשה כי „המצב כאן רע, עגום מיום ליום, מאסרים של רבים הם ענין של כל יום ויום“. בין הנאסרים ברנהרד גולדמן ואביו יצחק, חיים לנדא ועוד. נאסרו גם אלה שבזמנו נעצרו יחד עם יאסטרוב ושחררו ועכשו הוחזרו לציטאדלה. היו גם שמועות שמייזלש ייאסר שוב. בתנאים אלה של מצב מלחמה ממש בורח כל אחד שביכולתו לברוח.

אפשטיין, שהיה בזמן ההוא נשיא ועד בית־הכנסת, תמך בבקשתו להארכת חופשתו ואף להמשך תשלום משכורתו. על מנת שלא יקבל משכורתו חנים החל על יאסטרוב לעבד תקנון של בית־הכנסת ותכנית לבית־ספר יסודי דתי. אפשטיין, שגם לו כנראה הביע יאסטרוב כמו לנתנוזן את דעתו על האפשרות של סיפוח פולין לרוסיה, איננו בדעה זו. „אינני שותף לדעה, שפולין תסופח לרוסיה. שום מעצמה, לא צרפת ואנגליה ולא אוסטריה, לא תרשה לרוסיה להגדיל את כוחה באירופה. פולין מוכרחה להיות משוחררת. השאלה היא רק על הגבולות“.

בראשית שנת 1864 בא שינוי־מה במצב הבטחוני. ידידיו של יאסטרוב מקוים, כי יוכל לבוא לפסח, מתוך הנחה שהענינים לא יישארו תמיד במצב מתוח. מתוך מכתב אחד של אשתו מסתבר, שיאסטרוב הגיע אפילו להסכם עם וארשה, כנראה בענין שובו לתפקידו.

אולם במאוס 1864 קיבל יאסטרוב מכתב מאת משה כהן „שאין לחשוב כעת על שובך הנה לחג הפסח“ מבלי שמסר את הסיבה לכך. בינתיים מתנגדת גם משפחתו של יאסטרוב, שיחזור לוארשה ואחיו הרמן כותב לו מריו־די־ואניירו: „זה עתה קראתי, שמזכיר הקהילה היהודית בוארשה (רוטבאנד) עם ארבעה יהודים נשלחו לסיביר. האם אתה עוד חושב לצעוד לקראת סכנה כזאת?“ נכון ששובו יהיה מעשה הקרבה נעלה מאד, אך ללא כל תועלת, כי אזלת יד הפולנים ואדישות של מעצמות אירופה יעזרו רק לרוסיה לדכא כל התנגדות.

באפריל 1864 האריכה קהילת וארשה שוב את חופשתו עד ליולי — אולם ביוני הודיע לו משה כהן „שובך הנה כעת בלתי־אפשרי“, בגלל האשמה שהוא (יאסטרוב) עזר לסטודנט גרובובסקי בחיבור שיר — כנראה פולני־לאומי. בית־הדין פנה אפילו אל הנסיך קונסטאנטין בבקשה, שידרוש פעולות משפטיות נגדו

בפרוסיה. הגם שהנסיך דחה זאת מפני שאין זה מן החכמה לתת פרסום לדבר זה בחוץ-לארץ. — מוטב שלא יבוא, כי במקרה זה יאחזו בית-הדין נגדו צעדים. נוכח השתלשלות חדשה של הענינים הפוליטיים בפולין בכיוון החמרתם, החליט יאסטרוב סו"ס לבקש את וארשה לשחרר אותו מתפקידו. הועד בוארשה הבין לנפשו ובצער רב שחררו עקב הסיבות המשכנעות, אולם „מתוך תקוה לראות את הד"ר האהוב שוב בקרבנו ולשמוע את דרשותיו, שרכשו את לבנו ומשכו אותנו לבית התפלה“.

עכשיו הרגיש יאסטרוב את עצמו חפשי מכל התחייבות כלפי וארשה והתחיל במשאומתן עם קהילת וורמס. ב־11 ביוני 1864 נבחר למטיף הקהילה, שהגישה את הודעת בחירתו לאישור הממשלה. בחייו התחיל פרק חדש, אולם הוא שמר על קשריו עם ידידיו בוארשה, כי עוד שנים רבות העיק על מצפוננו שעזב את פולין ולא ידע איך לתרץ זאת.

מתוך הרשימות שנודעו מיומנו יש להסיק, שהאגדה שיחסו לו במאבקו למען פולין נשארה רק נושא לאגדה רומנטית. דאגתו לקיומו, לפרנסת משפחתו וגם התנגדות קרוביו, ידידיו, וביחוד של פרופ' גרץ לשובו, מנעו ממנו לשחק את תפקיד הגבור למען פולין, כפי שרצו וציפו ממנו הפולנים הרומנטיים. למרות כל האכזבות נשאר זכרו בהיסטוריוגרפיה היהודית-פולנית בדמות שעטרה לו האגדה.

ג.

בוורמס⁽²⁵⁾ נשאר יאסטרוב רק שנתיים, כי הממשלה לא אישרה את בחירתו בגלל פעילותו הפוליטית בפולין. בשנת 1866 הוזמן לבוא לפילדלפיה כרב בבית-הכנסת הריפורמי „רודף שלום“⁽²⁶⁾.

הזמנתו לפילדלפיה באה במקרה. מאיר, אחד מחברי הנהלת בית-הכנסת „רודף שלום“ שמע בזמן ביקורו במאנהיים את דרשתו והתרשם ממנה. אחרי שובו לפילדלפיה, שם חיפשו אותו זמן רב ומטיף לקהילת „רודף שלום“, הציע את מועמדותו של יאסטרוב, שנתקבלה. בסתיו 1866 הגיע יאסטרוב לפילדלפיה ונבחר פה אחד. משכורתו השנתית היתה 5000 דולר, עם דירה מרוהטת. לפניו שימש הרב יעקב פרנקל כחזן. כמטיפים כהנו ד"ר ווידאבאָר וד"ר אילובי (Jilowy). כיוון הקהילה היה למעשה קונסרבטיבי ולא ריפורמי, כיוון שהזדהה עם השקפותיו של יאסטרוב. זמן קצר אחרי היכנסו לתפקיד קיבל חוזה לכל ימי חייו.

מיד אחרי בואו לפילדלפיה לא הסכים לכל החידושים של הרפורמים מאסכולתם של י. מ. וייז וד"ר שמואל הירש, המטיף בבית-הכנסת השכן בפילדלפיה „כנסת ישראל“ — שהיה יורשו של דוד איינהורן, הקיצוני שברבנים הריפורמיים.

יאסטרוב יצא בגלוי נגד התיקונים, בהם ראה עיוות המסורת היהודית, כגון תפילה משותפת של גברים ונשים, שפת תפילה באנגלית במקום עברית, את יחסם

(25) קהלת וורמס בנסיכות הססה-דארמשטאט מנתה 1500 חברים. לפי החוזה היה יאסטרוב מחויב לדרוש דרשה בכל שבת שניה, ובשבת שבין דרשה לדרשה לתת שיעור בכתבי קודש.

(26) לתולדות „רודף שלום“ ר' Davis Eduard: Rodeph Shalom Congregation Philadelphia 1926.

הסובלני לגבי חברת המיסיון. בדרשותיו התקיף את המתקנים הללו, ביחוד את י. מ. וייז.

כמובן שיחסו השלילי לא מצא חן בעיני חברוֹה־המטיף השכן ד"ר שמואל הירש²⁷) והוא יצא נגד יאסטרוב בחוברת חריפה.

„Dr. Jastrow und sein Gebaren in Philadelphia. Ein ehrliches, leider abgenötigtes Wort” (Philadelphia 1869).

החוברת כתובה בנימה אישית, גדושה אף לעג, השמצות והשפלות, בציינה את יאסטרוב כאיש מחוסר מדעיות — דבר שלא הלם את האמת, כפי שידוע לנו מפעילותו של יאסטרוב בחקר היהדות. מעמדו של יאסטרוב בתוך המלחמות והפולמוס שבין הרפורמים למתנגדיהם, היה די קשה ורק במרוצת הזמן הצליח ליצור סביבו, בקהילתו, אורה חברתית נוחה לפעולתו.

ביחוד הרגיזה את ד"ר הירש, שהיה בשנת 1869 נשיא ועידת הרבנים הרפורמיים, שהתקיימה בפילדלפיה וקבעה את עקרונות היהדות הרפורמית. השקפתו ההיסטוריונית של יאסטרוב באחת מדרשותיו.

לפי יאסטרוב המדינה, כהגשמת הרעיון המוסרי של הצדק, היא גילוי התקופה החדשה. לפני זה היה מושג זה זר. כוח־אונס, מצב־רוח של השליטים השתלטו בחיי המדינה. היהדות לא מצאה במדינה כזו את מולדתה. אולם היהדות הרגילה שבשביל להשאיר שלמה ואיתנה דרושים לה חיי מדינה אחרים לגמרי. לכן כיוונה את מבטיה למדינתה העתידה — לארץ ישראל.

לפי השקפתו היהדות החרדה (האורתודוקסית) וכן הרפורמית דורשת מילוי התחיבויות לגבי הדת ואף בקרבנות אישיים. הוא נלחם גם באורתודוקסים באמריקה על שלא ראו בארץ ישראל את מולדתם האמיתית.

בדרשה מיוחדת יצא בחריפות נגד אלה שלא האמינו בשיבת ישראל לארץ ישראל. בחוברות מיוחדות יצא נגד עמדתם הקיצונית של י. מ. וייז, שינמאן פוט, מקיצוני הרפורמים באמריקה.

בקונטרסו קורא ד"ר הירש לדיבוריו של יאסטרוב jesuitisches Grinsen (מוקיונות ישועית) וטוען כי שום יהודי אינו רוצה לחזור לא"י. לפי דעתו, רוב היהודים שחוזרים על התפילות הקשורות בשיבת ציון, אומרים זאת, אולם אין הם מתכוונים לכך.

מראשית פעולתו עסק יאסטרוב בענייני הציבור. ביזמתו הקימה קהילתו בשנת 1870 בית־כנסת חדש. מספר החברים הלך וגדל הודות להתרשמות המבקרים מדרשותיו והרצאותיו. בשנת 1888 חונך בנין בית הספר. הוא עזר להקים חברות (United Hebrew Charities) ומוסדות־סיוע. השתתף בפעילות בעבודות מועצת הקהילה. ביזמתו נוסד גם קולג' ע"ש מימון. בדצמבר 1892 יצא לפנסיה ונתמנה לרב כבוד של קהילתו ובמקומו נבחר לרב הקהילה ד"ר ה. ברקוביץ²⁸).

פרט לרבנות היה גם מרצה לפילוסופיה של הדת בקולג' על שמו של ר. מימון. בפילדלפיה התמסר קודם כל לנושאים החביבים עליו עוד מימי

27) ד"ר שמואל הירש (1809—1889) 1838—1841 רב בדאסאוו, עד 1866 רב ראשי בלוקסמבורג. אח"כ הוזמן כמטיף ורב בבית הכנסת הרפורמי „כנסת־ישראל” בפילדלפיה, כיורשו של דוד איינהורן. בגרמניה השתתף באספת הרבנים בברוינשווייג (1840) ובפרנק־פורט ענה"מ (1845). באמריקה היה נשיא ועידת הרבנים בפילדלפיה בשנת 1869. היה בעד טקסי־התפלה ביום א' במקום בשבת ובעד שפת התפילות באנגלית ומחיקת התפילות המכוונות לשיבת ציון. כתב ספרים, מהם יש להזכיר במיוחד: Religionsphilosophie der Juden, 2 vol. (1842), Die Messiasidee der Juden (1843).

28) The Jewish Exponent (Philadelphia), 1903, 16.X., p. 4.

האוניברסיטה — לעבודה המדעית בחקר הלשון העברית והארמית. את תוצאות הקירותיו הבלשניות סיכם בחיבורו הגדול:

Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Jerushalmi, and the Midrash Literature

בשני כרכים, שיצאו לאור בלונדון—ניו-יורק 1880—1903 ובהוצאה חדשה בלונדון בשנת 1920²⁹).

הוא השתתף גם בתרגום האנגלי של התנ"ך שיצא לאור ע"י Jewish Publication Society of America ובתרגום הסידור יחד עם הרב בנימין סולד. כעורך המדור לתלמוד כתב ערכים מדעיים באנציקלופדיה היהודית-האנגלית, תרנס לאנגלית פרקים רבים מתולדות היהודים לפרופ' ד"ר צבי גרץ ופרסם מאמרים על נושאים מהחכמת-ישראל במרבית העתונים היהודים באירופה ובארצות-הברית. בזמן הפולמוס על התיקונים בדת נמנה בין המתונים. לקח גם חלק פעיל בענייני כלל-ישראל, היה חבר "Alliance israelite universelle", ובוועדים לתמיכת וקליטת המהגרים, שהתחילו לזרום מאירופה המזרחית בשנות השמונים. בהסתכלו במצב היהודים באירופה המזרחית חל בעולם מחשבותיו מפנה אידיאולוגי. התקשרותו מתמיד בעבר ההיסטורי של ישראל והכרתו, שאין רשאים להנתק מקשר עם המולדת ההסטורית — ארץ ישראל, הביאוהו להצטרף לתנועת חיבת ציון, שהתחילה לחדור לאמריקה בשנות השמונים.

ביזמתו של הרב בבית-הכנסת הספרדי בניו-יורק פרייה מנדס נתפרסמו ב"Sunday Times" מכתבי-אהדה לחיבת-ציון מאת המטיפים והרבנים בערים הגדולות, בהם המליצו על הצטרפות לחובבי ציון. ביניהם היה גם ד"ר יאסטרוב³⁰). יאסטרוב הסיק גם מסקנות פוליטיות מעשיות והגיע לידי הכרה, שאין מניס לפתרון הבעיה היהודית — אלא הקמת מדינה יהודית בא"י. הוא התקרב אל הכומר האמריקני א. בלקסטון³¹), שהטיף קרוב לשנת 1890, כי הפתרון ההגיוני להגירת היהודים, שהלכה והתגברה בממדים גדולים, הוא הטייתה לארץ-ישראל, שנעודה מאליה להיות בית מולדת ליהודים. על כן על המעצמות, שהעניקו בקונגרס הברלינאי (1878) לעמי הבלקנים חופש ועצמאות מדינית בתחום ארצות מושבם, להשיב גם את ארץ-ישראל לידי היהודים. ברוח זו הכין בלקסטון תזכיר מיוחד³²) והגישו ביום 6 במרס 1891 לנשיא ארצות-הברית בנימין האריסון ולמזכיר המדינה ג'מס ב. בלן עם הבקשה להשפיע בכוח שלטונם ומעמדם על כל מעצמות אירופה ולעורר אותן לכנס קונגרס בין-לאומי, שידון דיון יסודי במצב

(29) משאר ספריו וקונטרסיו נזכיר: —

- 1) Zwei Predigten. Berlin 1859; 2) Israels Auserwählung. Predigten. Berlin 1860; 3) Die Lage der Juden in Polen (בלי שם המחבר), Hamburg 1859; 4) Kazania polskie. Poznań 1862; 5) Die Vorläufer des polnischen Aufstandes, Leipzig 1864 (בלי שם המחבר); 6) Vier Jahrhunderte aus der Geschichte der Juden von der Zerstörung des ersten Tempels bis zur makkabäischen Tempelweihe (in 12 Vorlesungen), Heidelberg 1865; 7) Sippurim, Prag; 8) Shylock. Eine Vorlesung gehalten in der deutschen Gesellschaft in Philadelphia. N.Y. 1876.

בכתובים נשאר:

- 9) Proben aus der hebräischen Poesie im Mittelalter (Ms), 10) Sociale Zustände in Polen (Ms), 11) Course of lectures upon Psalms (Ms). 1890—1891.

30) N. Sokolow: Hibbath-Zion. Jerusalem 1934, p. 287.

31) עליו הפרק א. בלקסטון בספרי: חסידי אומות העולם. מבשרי התחייה. חל-אביב תרצ"א, ע' 151—159.

32) Palestine for the Jews. A copy of the memorial presented to President Harrison, March 6, 1891, p. 11.

היהודים ובתביעות שיש להם על ארץ ישראל כעל ארץ-מולדתם הישנה. על הקונגרס — לפתור את שאלת היהודים בדרך השבת ארץ-ישראל לידי היהודים. על תזכירו של בלקסטון חתמו 500 אישים ידועים בשם מחוגי העתונות, הכהונה הנוצרית, רבנים ואישים בעלי מעמד והשפעה מן הערים ניו-יורק, שיקאגו, פילדלפיה, בלטימור וואשינגטון. כל אלה, יהודים ולא-יהודים, התכנסו לישיבה בשיקאגו בנושא בלקסטון והחליטו לתמוך בפעולתו זו.

מבין אישי פילדלפיה השתתף ד"ר יאסטרוב, שחתם גם על התזכיר³³. אחרי כל האירועים שעברו עליו החל משנות 1858—1864, הפך את תביעתו מני אז, שאסור ליהודים לנתק את הקשר עם העבר ועם המולדת ההיסטורית שלהם — לדבר שאיפתו הממשית לתחיית העם היהודי בארצו. החל משנת 1891 פעיל הוא ברוח זו, כותב ומרצה, משתתף בעבודת החברה Mikweh Israel Association וחבר הוועד שלה. ביזמתו נוסדה בפילדלפיה בשנת 1897 במסגרת התנועה הציונית האגודה הציונית המקומית „אוהבי ציון” והוא נבחר ב־25 בספטמבר 1897 ליו"ר שלה³⁴.

כאשר הוקמה ביולי 1897 הפדרציה של ציוני אמריקה, עם הפרופ' ד"ר ריכארד גוטהייל כנשיא, נבחר ד"ר יאסטרוב יחד עם ד"ר פלונטל לסגנו. בועידה הרביעית של הפדרציה של ציוני אמריקה, שהתכנסה בשנת 1901 בפילדלפיה³⁵, הרצה ד"ר יאסטרוב על The Zionism and its Critics³⁶.

בהרצאתו סקר יאסטרוב את הרעיון הציוני והדגיש במיוחד שהציונות איננה תופעה חדשה בתולדות ישראל. במלים חריפות גינה את מתנגדי הציונות החותרים תחתה בטענות-שוא, שהיא עומדת בניגוד לאהבת המולדת ולחובות האזרחיות המוטלות על יהודי אמריקה. להיפך, הוא הוכיח שבמלחמתה האחרונה השתתפו ציונים רבים בהתנדבות. הוא קרא להתיחס באמון מלא אל מנהיגי התנועה העולמית.

דבריו נתקבלו בתשואות רבות. גם בועידה זו נבחר להנהלת הפדרציה, כסגנו של נשיא ההסתדרות הציונית פרופ' ד"ר ריכרד גוטהייל. ד"ר יאסטרוב נפטר ב־13 באוקטובר 1903 בגרמנטון ע"י פילדלפיה³⁷.

33) M. Jastrow Ph. D. Rabbi Congregation "Rodef Shalom".

34) Die Welt 1897, Nr. 21, p. 12. The Jewish Exponent 1903, 16.X., p. 4. Mitteilungen des A.C., 21/6 1901, p. 16, Die Welt 1901, ב"ר על הועידה.

Nr. 27.

36) על חלקו של ד"ר יאסטרוב בציונות: N. Sokolow: The History of Zionism, London 1918. vol. II, p. 356; Isidor S. Meyer: Early History of Zionism in America, N.Y. 1958, p. 192. 216.

37) מ"ד ילדיו נשארו בחיים 5, 2 בנים ו־3 בנות. מבניו יש להזכיר: (1) יוסף, פרופיסור לפסיכולוגיה באוניברסיטה מדיסון (Wisconsin) נולד 30/6 1863, נפטר ב־1927; (2) מוריס — פרופ' לשפות שמיות באוניברסיטת פנסילבניה, נולד 30/8 1861 בוארשה, נפטר בספטמבר 1921.

מרד 1863 בספרות ובפולקלור היהודי

מרד ינואר 1863 היה החוליה הטראגית ביותר בשרשרת ההתמרדויות של הפולנים במלחמתם לחופש מאז אבדן עצמאותם, ומאורעות הדמים הקשורים במרד זה סחפו לתוכם רבים מבין היהודים ועלו להם בקרבנות דם ורכוש גדולים. תוצאות המרד הטביעו את חותמם על מהלך החיים תחת הכיבוש הרוסי והשפיעו על מצב היהודים בחלק זה של פולין המחולקת: ההתפכחות אחרי התבוסה, נוסף על השפעתה של הפילוסופיה הפוזיטיביסטית של המערב, אשר קיבלה בפולין אופי מעשי מאד ודגלה בסיסמאות של "עבודה מן המסד" "עבודה אורגאנית", העלתה לפני הצבור הפולני את בעיית כיבוש המסחר, המלאכה והתעשייה ודבר זה הביא להתגברות האנטישמיות הכללית, אשר הדיה ניכרים בספרות הפוזיטיביסטית של המחצית השניה של המאה שעברה⁽¹⁾.

עד כמה השפיעו מאורעות שנת 1863 על יהודי פולין אפשר לראות מן ההדים העמוקים שעורר המרד בספרות היהודית, הן העברית והן האידית, וכן בפולקלור היהודי.

בשטח הכיבוש הרוסי (פולין הקונגרסאית, ליטא, ווהלין וכו') לא הרשו התנאים הפוליטיים המיוחדים וכן הצנזורה החמורה לכתוב באופן גלוי על המרד, וביחוד ברוח אנטי-רוסית. על כן מוצאים אנו בספרות היפה באותם השטחים שהזכרתי ומהזמנים שלאחר המרד רק הדים מעטים על אותה התקופה ובספרים שיצאו אז לאור יחסם של המחברים למרד הוא לכל היותר אדיש, אם לא עויין⁽²⁾.

"היהודים בוורשא בזמן המרידה האחרונה"

הראשון שהעלה בספרות היהודית את נושא המרד ואת יחסם של היהודים אליו היה הסופר והמשכיל, איש ברודי שבגליציה, ליאו הרצברג-פרנקל (Leo Härzberg-Fränkell) אשר פירסם בשלשה המשכים, בכרך הראשון (חוב' יולי, אוגוסט וספטמבר 1865) של כתב-העת היהודי בלשון הגרמנית, שיצא לאור בווינה: *Illustr. Monatshefte für d. gesammten Interessen des Judenthums*. את הספור: *Die Juden in Warschau zur Zeit der letzten Bewegung*.

(1) השווה: Nowela Pozytywistyczna, opracowała Zofia Grzybowska. Szkolna Biblio-
teka na Wschodzie, t. 38, Jerozolima 1944. — אחדות על נושאים יהודים.
של אוז'שקובה, יונושה ושימאנסקי, ובמיוחד חשוב לבעייתנו מאמר על האנטישמיות של
אלכסנדר סוויינטוכובסקי, "הפירוש הלא מיותר". הספר יצא לאור על ידי הפולנים, פליטי
המלחמה בארץ-ישראל.

(2) אפילו ספרו של ג. וו. בארג, ה"נאמיאסטניק" (הנציב העליון) הרוסי בפולין:
— Записки о польских заговорах и восстаниях 1831-1864
הכתוב ברוח לאו דווקא אוהדת לפולנים ולמורדים, לא יכול היה להופיע ברוסיה ומחברו
הוציאו לאור בפוון.

בספור זה מתאר המחבר את גורלה של משפחה יהודית בוארשה, שמוצאה מווילנה. אבי המשפחה, צבי גולדהיים, למוד נסיונות מרים מימי המרד הפולני בשנת 1831, מתנגד להשתתפותם של היהודים ב"קשר", כי אינו מאמין בהבטחות הפולנים על מתן שוויון זכויות ליהודים. בנו, קארל, נספח לתנועת המרד, מתוך אהבתו לעלמה פולנית, בת אצילים, אורליה, שצדה אותו בחרמה, למען יהיה בידה לכליחפץ בשעת המרד. הוא הקים בבית־התפילה, אשר בבית אביו שברובע היהודי, דפוס חשאי, בו נדפסים כל הכרוזים של תנועת המרד. בתחילה נלהב הוא להכרוזות על שוויון ואושר לכל תושבי פולין, אולם במהרה מתאכזב הוא לאחר שנוכח לדעת, כי העומדים בראש המרד, פרט לבודדים כמו הבארון מארינסקי, מתייחסים אליו בכוז ובשנאה ודורשים להוציאו להורג בעד האשמתו שוא בבגידה. לאחר שקארל הושם בבית הסוהר, עם גילוי בית הדפוס החשאי, והוצא משם על־ידי קצין רוסי אחד, שזכר לאביו את החסד שעשה עמו בווילנה, עוזב הוא — יחד עם אחותו הרמינה — את וורשא ומתיישב בקרבת קיבלנץ שעל שפת הריינוס ו"חי בבדידות מאושרת, כחקלאי, חיי עבודה ושלווה". (שם, עמ' 452).

ספור זה של הרצברג־פרנקל שימש מקור לשתי יצירות: ל"הגמול" של פרץ סמולנסקין ("הגמול או היהודים בוארשה בעת המרד האחרון, בו יסופר ממסתרי הקשר בשנת 1864 (!), מה ראו על ככה היהודים לתמוך בידי הקושרים ומה הגיע אליהם", אדעסא, תרכ"ז, 53 עמודים) ולסיפור באידית של אייזיק מאיר דיק: "די אידען אין ווארשויא אין דער צייט פון לעצטען פוילעשעם מיאטען. איבערזעצט פון רוססישען, ווילנא, דפוס י. ר. ראם, תר"ל (1869). עמ' 63.

סמולנסקין לא הסתיר את המקור אם כי לא הזכיר את מחבר הסיפור ולא ציין בדיוק את שם כתב־העת בהקדמה; הוא כותב: "יסוד להספור הזה לקחתי משפת אשכנז מהמאנאטשריפט (!) פיר דאס יודענטהום שנת 1864 (!) ועשיתי בו כחפציי".

בייחוד הדגיש סמולנסקין את השינויים ב"הקאפיט" האחרון, בו לא בא אף דבר זר אחד והגו באמת בריאה חדשה, כי לא מטרת האשכנזי מטרתו ועל הקורא לשפוט אם השכלתי או הסכלתי עשה" (שם).
ואמנם מסיים סמולנסקין את הסיפור בדברי שבת... לצאר (ואולי היה זה מס שפתים בלבד מצד המעבד; במקור אין, כמובן, כל זכר ל"פאנגיריק" זה): "מלכנו הצדיק הרחיב גבולות ישראל ועוד ידו נטויה לעשות אתנו טובות לו נקווה, והמורדים אשר הבטיחו משברם, ישיתו שמות בארץ, יגזלו, יחמסו, גם ישלחו אש במשכנות מבטחים, ואין קצה לאש אשר ישלחו ברחובות היהודים, ועוד לא יבושו להאשים את הנשרפים כי המה במעל זה, אך חרפתם אל חיקם תשוב וישראל יעשה חיל אם יזכה..."

סמולנסקין גם שינה שמותיהן של כמה נפשות בסיפור: הנסיך קרונובסקי שבמקור הופך אצלו ל"ביעסאווסקי", כנראה, כדי לציין את אופיו השטני; הבארון מארינסקי, המגן על קארל במשפט המורדים, הופך ל"סלאוואטסקי" וכו'.
כי סיפורו הנ"ל של א"מ דיק הוא עיבוד סיפורו של הרצברג־פרנקל, נתברר לי מתוך קריאתו. עד כמה שידוע לי, לא צויין דבר זה עד כה; גם לא אצל א. יערי בביבליוגרפיה שלו של "ספרי אייזיק מאיר דיק שבירושלים" (ר', "קרית ספר", כ' ל"ב, חוב' א', עמ' 82 — יערי מביא את הפרטים שהובאו לעיל

ומוסיף רק את תאריך רשיון הצנוורה ומסומו ומגדיר את הספר "תיאור המאורעות משנת 1861", ללא כל הערה על מקורו של התרגום³.

דיק לא שינה מתוכן הסיפור, שינה רק את שם העלמה הפולניה מאורליה ל"העדוויגע באלעווסקאיא", את שמה של אחות קארל מ"הרמינה" ל"ערמינע" (כנראה, בהשפעת ה"תיווך" הרוסי), והתאים את סגנון המקור לסגנונו הוא ותבל אותו באמרי-שפר ובמשלים עממים, כמו, למשל:

"מיר דארפין זיך ניט אריין מישען אין דעם שטורעם, אונז וועט עס קיין נוצין בריינגען ווען דיא פאליאקין זאלן אפילו איין נעמין וועט מען אונז דאך לאזין שטיין בייא דער טיהר ווען עס וועט זיין דער גרויסער מאהלציט..."

"גמול ישרים" לסמולנסקין

מרד 1863 משמש רקע לעלילות מותחות ברומן הגדול של סמולנסקין, "גמול ישרים" (ההוצאה הראשונה — ווינה תרל"ז), גבור הרומן, אמיל (עמנואל בעברית), בנו של משכיל עברי מאוסטריה שבא לפולין לנהל את עסקיו של אציל אחד, מתקרב אל החברה הפולנית. אחותו של אותו אציל מתאהבת באמיל. גם ברומן זה חוזרת הסכימה: האב מתנגד להשתתפותם של היהודים במרד, והבן מתלהב להכרזות על שוויון הזכויות ליהודים ולא זו בלבד שלוקח בעצמו חלק בהכנות למרד אלא רוצה גם לגייס את הנוער היהודי בעיר שתיקא. דבר זה מביא את הגיבור לכלל תסבוכת. הפולנים מאשימים אותו בבגידה, כי גילה את סודם ליהודים, שאחד מהם הלשין עליהם בפני השלטונות הרוסיים כנקמה על שחטפו את הבחורה שאהב למנוח. אמיל ניצל ממוות תודות להתערבותו של האציל ולבסוף הוא מגיע לדרגת מפקד אחת היחידות במרד ולאחר התבוסה הוא עובר עם יחידתו לאוסטריה ומתנדב שם לצבא האוסטרי. הרומן נגמר ב"הפי אַנד" — האצילה הפולניה מתגיירת ונישאת לאמיל והוריו "בחרו שבת בבית בנם על נחלת אשתו אשר היתה יהודיה שומרת דת כאשר שמרה בתחלה הדת הקטולית וכל רואה את הזקנים בשלותם יקרא: אכן זה הוא גמול ישרים".

את האוירה של ערב המרד תאר סמולנסקין בקווים דקים, בהקדימו את תאור המאורעות באליגוריה מחיי הטבע "כמו לפני רעש הארץ": "בעיר שתיקא איש לרעהו יספר ויחד ישיחו ויתלחשו בבית וברחוב, בבית-התפלה ובית-המרחץ, כי יום רעש גדול ומהומה נכון לבוא. מי זה הוציא הקול הזה, זאת בעלמה מעיני כלם, איש לרעהו יספר ולא ידע עד מה ורעהו ישיב ולא ידע מדוע ובכל זאת יקשבו רב קשב ויתעתדו לגדולות ונצורות... עגלות רבות עמוסות משא לעיפה בר תובלנה אל בתי התפלות אשר להפולנים ולבתי הנזירים והנזירות כמו יפחדו יחד מפני הרעב.

הזקנים ספרו להצעירים כי גם לפני שלשים שנה כזאת היתה, כי כרתו עצה והעמיקו סוד במחשך אצילי הפולנים עם חבר הכהנים לפרוק עול הממלכה מעליהם ויקראו 'מרד' והנערים שמעו את השם הנורא הזה ולא ידעו מה הוא ובכל זאת חלו ורגזו, ורבים חדלו מלכת אל החדר מיראת המרד" (שם, חלק ב', עמ' 66-67).

3) את סיפורו לא תירגם דיק מן המקור הגרמני אלא, כפי שציין, מתרגום רוסי, כנראה, מתוך הקובץ: Л. Герцберг-Френкел, Польские евреи — שיצא בפטרבורג ב-1868. (התערכת)

בצבעים קודרים ביותר מתאר סמולנסקין את תוצאות המרד לגבי היהודים: „אך לבני ישראל גדלה הצרה כפלים, כי בכל עת המרד הרבו הפולנים לשדוד ולחמוס ככל אשר מצאה ידם, גם כספם גם נשמתם לקחו אם ערב לב איש לעמוד בפניהם, ואחרי כן ביום הפקודה כאשר נתנה הממלכה מס על הארץ היו המה הראשונים לשאת בעול המס הזה, כי אצילי בני פולין מרחוק ברחו והנתפשים אוסרו וישלחום ביד פשעם ורק היהודים נשארו על מקומם ויפול עליהם הגורל לתת כפר חטאת הארץ, בעת כל מעיני השכר נסכרו, ויפנו אל ימין ואל שמאל למצוא מוצא למחיה ואין” (שם, חלק ג', עמ' 74).

„עדינא דרתחא” לי”ל לבגדה

תמונה מקיפה ומדויקת יותר של ימי ההכנות למרד וראשיתו נותן סיפור הגדול של הסופר היהודי-הרוסי, יהודה לייב לבאגדה, „גוריאצ'יה ורימיה” (אשר תורגם גם לאידיש בשם „אין שטורם”). הסיפור בא לראשונה בשלושת הכרכים הראשונים של המאסף היהודי-רוסי „יבריסקאיה ביבליותיקה”, שיצאו לאור בעריכת א. לנדאו בשנות 1871—1873.

גם בסיפור זה חוזרת הסכימה: האבות מתנגדים להשתתפות היהודים במרד, הצעירים מתלהבים מן ההכרזות היפות על חופש ושוויון-זכויות (בייחוד — הבנות הנוטות להתבוללות עם הפולנים), אלא שלא כל הנוער הלך שבי אחרי ההכרזות — קבוצת צעירים המתרכזת סביב אחד מגבורי הרומן, סאריק, דוגלת דווקא בסיסמאות ההשכלה ברוח ההתבוללות ברוסים ומתנגדת בכל החריפות להשתתפות במרד. יריעת הספור רחבה ביותר, המחבר מעביר בפני הקורא גלריה שלמה של טפוסים מן האוכלוסיה היהודית בליטא, של פולנים ושל רוסים. בציוויות רבה מתאר לבאגדה את ראשית המרד:

„החורף של שנת 1863 היה חם שלא כרגיל. נדמה, כאילו הטבע נטה לסייע לפולנים, אשר העדיפו משום מה לבחור לפעולתם את החורף מאשר את הקיץ. לפי אות, התלקח המרד בבת אחת במקומות שונים בפולין, וכבר בימיו הראשונים קיבל ממדים מאיימים. ביערות הגיחו כמתחת לאדמה חבורות מזוינות, אשר הפילו קודם כל את עמודי הטלגרף, הרסו מסילות ברזל והתנפלו פה ושם על פלוגות צבא מבודדות. בפחות מאשר עשרה ימים עבר המרד את גבולות ווהלין, ליטא וזאמוט. בחמשה עשר ימים בלבד הקיפה הלהבה את כל המחוזות של הוֹצ'פּוּספּוּליטָה לשעבר” („יבריסקאיה ביבליותיקה”, כרך ג', עמ' 71—72).

„בצל עץ התליה” לא. א. קבק

כעבור שנים רבות חזר לנושא זה הסופר העברי, א. א. קבק, אשר הקדיש למרד את החלק השני של הטרילוגיה שלו „תולדות משפחה אחת” — „בצל עץ התליה” (תל-אביב, הוצאת „עם עובד”, תש”ד).

גם ברומן המודרני הזה נשארה הסכימה הידועה לנו מן היצירות הקודמות על המרד: אבות ובנים, התלהבות למרד ולהשתתפות היהודים בו ומאידך הגיון קר ונסיון מר מן העבר הנוגדים עמדה זו; פולנים — האוהדים את היהודים ומוכנים להעניק להם מלוא זכויות ולעומתם — אנטישמים אכזריים אשר למענם

(4) קטעים מספרו של ליבגדה באו בתרגום עברי בחוברת י של „העבר”, עמ' 157—169.

הוצאה להורג של יהודי חף מפשע זה ענין של מה בכך; ולבסוף אכזבה מרה אצל אלה אשר מסרו נפשם למען הענין ה"משותף".

בעיות אלה הדגים הסופר העברי ביריעה אפית רחבה של אירועים, המבוססים בחלקם על עובדות היסטוריות ידועות, ומתוך השקפה היסטוריוסופית עמוקה. קבק יצר גלריה מגוונת ביותר של טיפוסים יהודיים ולא־יהודיים: המשפחות היהודיות המשכילות והאמידות בווארשה, ברגר, וולפזון (אף הן, כבספורו של פרנקל־הרצברג, מוצאן מליטא), דוקטור אסתרין, המטיף בבית־הכנסת ליהודים מתבוללים, וממחיבי המרד (אולי רמז לאישיות היסטורית — הרב ד"ר מרדכי יאסטרוב?), הרופא ד"ר הרמן, טיפוס מעניין של קוסמופוליט יהודי, אוהד החופש והקידמה, אשר נפל קרבן לטרור של "בעלי הפגיונות" מן המשמר הלאומי, וכו' וכו'. ומתבלטת במיוחד דמותו של חיים לאפונר, איש סודם של ראשי המרד, הקורא את בני עמו להשתתף במרד בצד הפולנים (למשל, הדרשה הנלהבת שלו בבית־הכנסת היהודי בוורשה בנוכחותה של האצילה הפולניה, הנסיכה לובימסקה, המאוהבת בסתר בפטריוט היהודי הצעיר). בחום וברגש תוארה דמותו של יהודי בליטא, ישראל'יק, בן־דודו וידיד נעוריו של חיים לאפונר, האוהד אף הוא את המורדים — אבל דבר זה לא מנע את המורדים לתפוס אותו בשעה ששוטט בסביבה "מתוך געגועים למחוז ילדותו" ולתלות אותו באכזריות, ללא משפט, כי חשדו בו כי ריגל לטובת הרוסים. קבק שילב בין "נפשות הרומן" גם דמות היסטורית ממש, את רומואלד טראוגוט, שאתו נפגש חיים בזמן שנשלח מטעם מטה המורדים בווארשה לליטא, כדי לפעול בין היהודים לטובת המרד. תאור פגישה זו (בבית הקברות בלילה חשוך) וכן תאור קודם של גניבת מיסמכים מתוך משרדי הנציבות הרוסית בווארשה ע"י היהודיה וואנדה ברגר, שהתחפשה לאיכרה פולניה, מלאים דרמטיות, ואולי נכתבו תחת הרושם של אירועים דומים מחיי המחתרת בארץ.

האקורד הסופי של הרומן הוא, כאמור, אכזבה וייאוש. מותו של ישראל'יק זיעזע את לאפונר עד עומק נפשו והוא החליט להסתלק מזירת הקרבות ולנדוד למרחקים, לדרום־רוסיה, לחיק משפחתו.

טראוגוט, היוצא לווארשה כדי ליטול לידינו את משרת ה"דיקטטור" של המרד בא להפרד מחיים לאפונר:

— "מר לאפונר! — אמר עם כניסתו אגב לחיצת־יד — שמעתי על האסון. אני משתתף בצערך. אבל... כמו שנאמר בכתב־הקודש: "כי כזה וכזה תאכל חרב" — גם על אותו יהודי מסכן שהבחורים שלנו תלו אותו הצטערתי, שכן אף הוא היה למר חבר או קרוב. מה לעשות, מרי! דרך החיים סלולה בין קברות... את המלים האחרונות הביע בנעימה כזו של יראת־קדושה, עד שלאפונר סבור היה שאף הן כתובות אי־שם בכתב־הקודש" (שם, עמ' 371).

... "טראוגוט יצא, ועמו נפרש ממנו והלך לו כל עברו. יחד עם רגש ההקלה שהיה בו שרתה עליו איזו עגמימות־נפש. "הבה ונראה, הבה ונראה!" אמר לעצמו כאדם שיוצא בדרך להקביל את פני החדש, שאינו ידוע... (שם, עמ' 372).

"ביערות פולין" לי. אופאטושו

שנת 1863 והשתתפותם של היהודים במרד מצאו את ציירן הגדול בסופר האידי יוסף אופאטושו, בטרילוגיה שלו "ביערות פולין", וביחוד בחלקה

השני, "1863" (וארשה, 1921). כמו מתחת למקל-קסמים קמה בסיפורו של אופאטושן התקופה ההיא, שתוארה על ידו בכוח אמנותי ממדרגה ראשונה. בשורה של תמונות, המושכות את לב הקורא בפלאסטיות שלהן ובמעופן והמבוססות על עובדות היסטוריות, רואים אנו קטעים מחייהם של הגולים הפולנים בפאריס, אספות סודיות, חיי המחנה ביערות פולין וקרבות המורדים עם הרוסים. ובכל העלילה הזאת משולב גורלו של הגבור היהודי, מרדכי.

מזעזעת עד היסוד היא התמונה הסופית של החלק השני, המזכירה במקצת את הנובלה הידועה של הסופר הפולני סטיפאן ז'רומסקי "ינקונו עורבים וזרזירים" — תמונת תלייתו של ר' אברהם, "יהודי היער", אשר שיתף פעולה עם המורדים: (5).

ר' אברהם עמד על יד השליאכצ'יץ המת. הוא ראה במרחק חמישים צעד ממנו את הקוזאקים מטפלים בעץ גבוה. מתקינים תליה. ושלוותו, שסרה מעליו זה עתה, שוב הקיצה בו. הוא התחיל לאמר וידוי בקול רם. היכה באגרופו על לבו ולא יכול להסית דעתו מן העורבים השחורים, המנתרים מענף אל ענף ומקרקים.

— מוכן! — קרא מי־שהוא.

ר' אברהם נזדקף, הלך קוממיות תחת הגשם, כאילו לא אותו מובילים אל התליה. הוא הוציא מכיס־מכנסיו את כל הכסף שבהם, זרק מלא־חפניה חייד למראה הקוזאקים הכורעים ונופלים בתוך הביצה, חוטפים את המטבעות. הוא הסיר מעליו את פרוות־הכבשים, את הכובע, התיר את שעוֹן־הזהב עם השרשרת, פשט את חזיתו, השיר מעליו את בגדיו זה אחר זה, כעץ המשיר עליו בסתיו, ובכתנתו הפתוחה נגש אל התליה.

וכשהיה ר' אברהם עדיין תלוי בחמימותו, כבר התחילו העורבים לוטשים את מקורותיהם המחודדים, טסו בצריחה, כרוחות רעות, מן השליאכצ'יץ אל אברהם ומאברהם אל השליאכצ'יץ, עשו את שלהם, והיער, ספוג־טחב, נזדעזע: — "קרע־ע! קרע־ע!"

גם בספרות הפולנית אין עדיין ספר, שיתאר באמנות ובכשרון כה גדול את היאבקות הדמים עם הצאריזם בתקופת מרד 1863.

ב ש י ר ה

מקום מיוחד בספרות הקשורה עם המרד יש לייחד לשירים פולנים כתובים בידי יהודים־מורדים בימי ההפגנות ההמוניות ברחובות וארשה ובעת ההכרזות החגיגיות על חופש לכולם. בין המשוררים האלה מצטיינים ביחוד הנריק מרצבאך ומ. אפשטיין. בשיר בשם "לאם היהודיה" (על משקל השירים "לאם הפולניה") (6) קורא מרצבאך את אחיו היהודים להקריב את עצמם לעניי המשותף ומביע את שמחתו על שווי־הזכויות שניתן ליהודים.

(5) הקטע דלהלן — לפי תרגומו העברי של א. פישקין (ת"א, תרפ"ט), עמ' 188—189.

(6) השיר מצוטט לפי מאמרו של קארול דראַדוֹנאָר „Udział Żydów w poezji pols. kiej XIX w." Miesięcznik Żydowski, 1932, 399—426. נדפס מחדש בספרו: "Strzaskana lutnia".

Nie będzie, jako dawni Żydzi,
Cierpiał pod jarzmem wstydu, nienawiści,
Za wiarę ojców nikt go nie wyszydzi,
I słowo prawdy dla niego się ziści.
Razem z ziomkami na ojczystej ziemi
Łać ma łązy szczęścia, łąć i potu strugi,
Cieszyć się z niemi i orać wraz z niemi
I dzielić trudy, pracę i zasługi...

(בתרגום בפרוזה:לא יסבול עוד, כהיהודים מקודם, תחת עול בושה ושנאה, לא ילעגו לו עוד על אמונת אבותיו, וגם למענו יתגשם דבר האמת. יחד עם אחים על אדמת-מולדת ישפוך דמעות גיל וזרמי זיעה, ישמח אתם ואתם יחרוש, יחלק אתם עמל, עבודה וזכויות").

בספרות הזכרונות

פרק מיוחד בנושא שלנו הוא באיזו מידה השתקף המרד של 1863 בספרות הזכרונות היהודית.

מקום חשוב בפרשה זו יש לייחד לספר-הזכרונות הנודע של יחזקאל קוטיק (1847—1921): יחזקאל קאטיק, מיינע זכרונות, שני חלקים (לפי ההוצאה השנייה, שיצאה לאור ע"י כלל-פארלאג, ברלין, תרפ"ב—1922).

המחבר, איש קאמעניץ-ליטובסק (עיירה בפלך גרודנו, במרחק שבעה מיל מיער בילוביזה) הקדיש למרד 1863 דפים רבים בחלק הראשון של זכרונותיו. במלים קצרות אך מרשימות מתאר קוטיק את התחלת המרד, לאחר שניתח את מצב היהודים עם שחרור האכרים מעול ה"פאנשצ'יונה": "ותיכף פרץ המרד בפולין ובליטא בראשית 1863. זה כבר היה ממש אסון ליהודים, ה"פריצים" והשליאכטה יצאו במחנותיהם ליצרות עם נשק והחלו ל"כבוש" את העיירות, בהן לא דרכה רגל של חייל רוסי. כאשר נכנסו לעיירה, היו מסירים קודם-כל את הנשר הרוסי מבניני השלטון, מעלים את סמל פולין והיו צועקים: 'רוסיה כבושה'. ה"פריצים" המורדים היו מתנהגים באופן מיוחד עם היהודים" (שם, עמ' 270—271).

"הצבא הרוסי רדף אחרי הפריצים, היה עושה בהם שמות, אך לגמור אתם בבת אחת היה קשה. מיד לאחר שהרוסים נסוגו מן העיר, היו שוב מופיעים מחנות הפריצים. במשך שנה שלמה התנהלו הקרבות בין הרוסים והפולנים" (שם, עמ' 271—272).

מצד אחד מתאר קוטיק, מעשי גבורה של הלוחמים הפולנים (ר' עמ' 275—276), וכן מסירות היהודים אשר היו מסתירים בבתיהם את המורדים מפני הקוזאקים (ע' 271), או היו מגינים על נשות הפריצים, כאשר הקוזאקים רצו להלקותן, אם לא מצאו את הבעלים בבתיהם (עמ' 197—198) — ומצד שני מביא הוא תמונות של התעללות המורדים ביהודים ש"העיוז" לשוטט בדרכים בימי הקרבות. אפיניית התמונה, בה קצין רוסי, אשר הפתיע עם גדודו קבוצת מורדים ביער, הציל יהודי מידי מפקד פולני, שהתעלל בו, לא על מנת להרגו, אלא לשם הנאה גרידא (ר' עמ' 272—273).

בזכרונות תואר בצורה דרמטית גורלם של המורדים עם נצחון הרוסים ומעשי-נקמה אכזריים של האיכרים באדוניהם הפולנים וכן הוסברו התמורות בחיי הכלכלה של יהודי העיירה אחרי המרד, לחיוב ולשלילה: כאשר רוב בעלי האחוזות הושמו בבת-יסוהר או הוגלו לסיביר קיבלו היהודים מידי ה"פריצות" את ניהול הנחלות, אותן שיפרו והעשירו, עד כדי כך שבעלי האחוזות שחררו מן הגלות, לא הכירו את נחלותיהם (עמ' 280—284).

לצד מאורעות מזכיר קוטיק גם אישים, כגון את מפקד המרד במחוז זה, אוגינסקי⁽⁷⁾, ובמיוחד הקדיש דפים אחדים — בהקשר למרד — לדמות יהודית מענינת בין חסידי העיירה, ר' ישראל, זמר ומלחין גודע, שהיה פטריוט פולני נלהב; הוא "תלה תקוות בנפוליון השלישי; לאחר — כך הוא קיווה, — שהפולנים "יטרידו" את הרוסים, יבוא נפוליון עם צבאו כדי לסייע לפולנים לקבל בחזרה את ארצם". הוא היה בקיא בתנועות של המורדים ושל הצבא הרוסי. כאשר קרא בעתונות על הצלחת המורדים, שמח "כאילו כבשו את ירושלים" ובשמעו על מפלה, התאבל, אך לא נכנע, כי האמין בנצחון הפולנים.

אותו ר' ישראל הלחין שלשה שירי-לכת לנצחון הפולנים, הראשון, כאשר הצאר יסכים להחזיר את פולין לפולנים וצבאם ייכנס לווארשה; השני לכבוד הצבא הצרפתי כשיחזור לצרפת, והשלישי להכתרת המלך הפולני והכרזת החוקה החדשה, אשר, כפי שהבטיח ר' ישראל, "תהיה הליברלית ביותר בין חוקות העולם".

מחבר הזכרונות הביא בספרו תווים משני שירי לכת אלה, שנרשמו לפי ששר אותם ר' יהזקאל מזכרוננו (עמ' 122—123).

תבוסת המורדים הביאה את ר' ישראל למרה-שחורה, ממנה ניסה להשתחרר על-ידי שתייה מופרזת של י"ש...

שרה פייגה פאנער מספרת בזכרונותיה מימי ילדותה בעיר דווינסק על הסבל הרב שעבר על היהודים בימי המרד בעיירות ובכפרים בליטא. גודי הפרטיונים הפולנים תבעו מהם סיוע במזונות ובמתן-ידיעות, התעללו בהם וגם הוציאו להורג. הרוסים האשימום בסיוע לפולנים והטילו עליהם עונשים כבדים⁽⁸⁾.

פולקלור

לבסוף אביא את הדי המרד בפולקלור היהודי.

בקובצים של שירי-עם שונים מוצאים אנו שירים אחדים, שיש להם שייכות

(7) לדעת מחברי הספר: "Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty".

ה"ה א. אייזנבר, ד. פיינהאוז וא. וויין (יצא לאור על-ידי המכון ההיסטורי היהודי בווארשה, וארשה 1963), ידיעה זו של קוטיק על הגראף אוגינסקי, במפקד המרד במחוז זה — אינה נכונה. אגב, בספר הנזכר (עמ' 104—108) הופיע תרגום לפולנית מספר-הזכרונות של צציליה שטיקגולד, בתו של הרב יוסף-חיים קארו מוולוצלאווק, המתייחס למרד; המקור נמצא בידי הד"ר גלבר; קטעים אחרים מספר-הזכרונות זה הופיעו גם בתרגום אידי ב"ייווא" בלעטער, כ' מ"ב, ניו-יורק 1962.

(8) שרה פייגה פאנער, מזכרונות ימי ילדותי, וארשה 1993, עמ' 11—12. יש בודאי חומר זכרונות רב גם של יהודים, משתתפי המרד, בשתי הוצאות פולניות מיוחדות, בעלות אופי מימאריסטי לרוב והקשורות בתקופה זו והן:

1. Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863—1864 r., Lwów, 1888—1894.

2. W czterdzielą rocznicę powstania styczniowego, Lwów 1903 —

אבל, לצערי, לא יכולתי להשיג אותן בארץ.

לנושא שלנו, כמו באוסף של גינצבורג-מארעק, מס' 57 וכן במאמרו של ש. אנסקי על השיר היהודי העממי ב"יברייסקאיה סטארנינה", כ' ב'. על שיר אחד רצוני לעמוד במיוחד. זה הוא שיר עממי על מורד פולני שהוצא להורג במינסק בימי המרד. את השיר גילה י. צינברג, בין כתביו עבריים של המשורר יהל"ל, אף הוא יליד מינסק, בספריה אחת בלנינגרד, ופרסם אותו בכתב העת "צייטשריפט", כרך ב'—ג' (מינסק 1928). יהל"ל תירגם את השיר מאידיש לעברית והעיר, כי את השיר היו שרים במנגינה מיוחדת. המתרגם לא מסר את שם הלוחם הפולני, שהוצאתו להורג עשתה רושם כה חזק על יהודי מינסק, עד שהנציחו אותו בשיר עממי. לולי המקום, מינסק, אפשר היה לקשור את השיר עם הוצאתו להורג של המשורר המורד הבילורוסי, קונסטאנטין קאלינובסקי, שהיה מראשי המרד במחוזות אלה⁹, ואשר הוצא להורג בפקודת מוראביוב בוילנה. השיר מתאר את סבלי הנידון, את הובלתו למקום ההריגה ואת דברי פרידתו מעיר מולדתו.

הנה לדוגמה, בתים אחדים, בכתוב מודרני:

„אך ווי שלעכט, ווי די האַרץ שרעקט מיר!
מ'קלאפט מיר אָן האַסטיק אין טיר,
איך ווייס ניט וואָס און ניט ווען,
וואָס מיט מיר באַטייטן קען.
ס'גייען אַריין חייל מיט היילע דעגן
און מיט די שפיזן צו מיר אַנטקעגן.
מיינע כוחות גייען מיר אויס
אַ שרעק, אַ שרעק! איך האַלט ניט אויס!
(בית 1)

„מינסק, מינסק, באַוויינט מיין קלאַג!
איך זע זיך מיט אייך היינט דעם לעצטן טאָג,
זייט געזונט, ביימער, בליט!
איך זע אייך היינט און מער שוין ניט.
די זון פון הימל און וואָס איך זע
פרייע וועלט אַדיע, אַדיע!
מיט אייך צו זעגענען זיך גייען מיר די כוחות אויס.
אַ שרעק, אַ שרעק! איך האַלט ניט אויס.“
(בית 4)

„מ'האַט מיך צום סלופ צוגעפירט,
די הענט אויף הינטער פאַרבאַנדאַזשירט.
זעט, וואָס עס ווערט פון אַ העלד, אַ גבר,
וואָס מ'טוט אַ קלאַפּ טר! טר! טר!
די האַרץ צעשפּרינגט די בלוט צעמישט
נאָך אַמאַל מ'שיסט! מ'שיסט!
דעם לעבן פאַרשפּילט, די יאָרן אויס,
אַ שרעק! אַ שרעק! איך האַלט ניט אויס!“
(הבית האחרון)

(9) ע', למשל: P. Łossowski i Z. Młynarski, Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy
w powstaniu styczniowym, Wrocław, 1959.

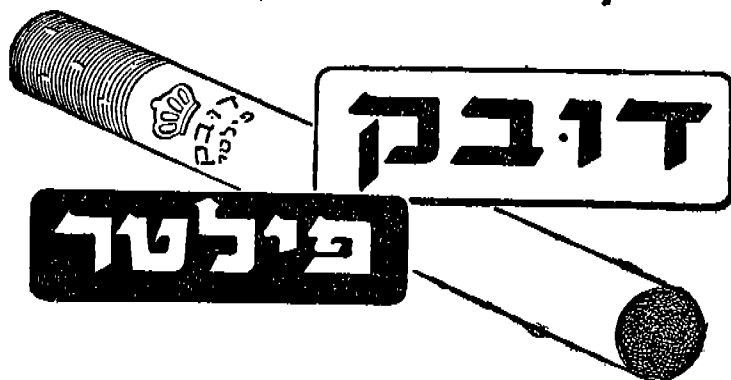
מלבד שירייעם הקשורים בנושא שלנו, היו מהלכות בין המוני העם בפולין אגדות ומעשיות על מרד 1863. א. ח. אלמי (א. ח. שעפס) הוציא באידיש ובפולנית בשנת 1927 אוסף של 19 מעשיות על המרד בשם: „1863 (יידישע פאָוסטאניע מעשעלעך)“, 110 עמודים. המחבר שמע אותן מפי סבתו, חיה שעפס, שהיו לה הרבה זכרונות אישיים מימי המרד, כי בעלה הראשון, יליד לומז'ה, השתתף במרד בצד הפולנים.

לאוסף המעשיות של אלמי ערך תרבותי-היסטורי וגם היסטורי-מדיני, כי הן מעידות, מה היה יחסם של המוני העם בפולין למאורעות החשובים בתולדותיה. כמה ממעשיות אלו מלאות הן ודמיון עממי עשיר, ואחדות מהן, כמו „תקיעת-כף“, הן בעלות אופי דראמתי מובהק.

לקשישים מבין יוצאי פולין, מכל מחוזותיה, ידועים מילדותם סיפורים כאלה מפי הוריהם והורי-הוריהם והיה רצוי לאסוף אותם ולהצילם משיכחה. סקירה זו, שבודאי איננה שלמה וממצה¹⁰, מוכיחה, עד כמה השפיעו מאורעות הדמים של מרד 1863 על היהודים בפולין ומה היה יחסם לתקופה חשובה זו בתולדות ארץ מגוריהם.

(10) אני מודה לד"ר נ. גלבר (שהוא, אגב, מחבר המוגרפיה הידועה בגרמנית על „היהודים והמרד הפולני של 1863“, ווינה, 1923), שהואיל לקרוא את מאמרי לפני מסירתו לדפוס והוסיף הערות ביבליוגרפיות רבות ומועילות בנושא המאמר. אולם, לצערי, לא יכולתי למצוא בספריות בארץ את כל החומר שהד"ר גלבר ציינו בהערותיו, ובין השאר גם לא את כתבי-העת של המתבוללים היהודים בגליציה Ojczyzna („מולדת“), משנת 1882, בו נתפרסם בהמשכים (בהוברות 1—11) הרומן של פליכס לויצקי „Ezechiel Hermann“, וכן במוסף העברי לאותו כתבי-עת „המזכיר“ (בשנת 1883) — הסיפור של הסופר היהודי היימן בשם: „משפחת עלסנער — ספור מלחמת הפולאנים האחרונה בעד חרות ארץ מולדתם“.

טבק מובחר - סינון מקסימלי

עם פילטר דיקו היחיד והמיוחד במינו

יהודה סלוצקי

ה. ד י י ן

(פרקים בתולדות העתונות היהודית-רוסית¹)

לזכרו של ברוך שוחטמן ז"ל

א

הנסיונות הראשונים להוציא לאור עתונים יהודים בשפה הרוסית, שנעשו בראשית שנות הששים למאה החולפת, הסתיימו בכשלון. הן ה"ראזסבט" והן ה"ציון", שבא אחריה, לא האריכו ימים. נגישות השלטון הרוסי מחד גיסא ואדישותו של קהל הקוראים היהודי, שידיעת השפה הרוסית לא היתה נפוצה בקרבם, קרבו את גסיסתם של חלוצי העתונות היהודית-רוסית, שהחלו להופיע לפני שהוכשר הדור לכך.

אולם במשך שנות השבעים חלו שינויים רבים ומכריעים בתולדות היהודים ברוסיה, עד שנראה היה למעונינים בכך כי יש מקום לחידוש נסיונם של הראשונים.

ראשית החלה להתגבש שכבה דקה של יהודים יודעי רוסית וקוראיה, של אינטלגנציה יהודית-רוסית. בראשית שנות הששים היתה שכבה כזו קיימת רק באודיסה, ורק בודדים ממנה התגוררו בקהילות רוסיה הגדולות. בשנות השבעים כבר נמנו יודעי הרוסית לאלפים. כ־4800 ילדים למדו בבתי-הספר הממשלתיים ליהודים, כ־800 בחורים ישבו בבתי-המדרש הממשלתיים לרבנים בוילנה ובז'יטומיר. מספר התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים הרוסים עלה מ־547 בשנת 1863 עד ל־2045 ב־1870. כמה מאות למדו באוניברסיטאות רוסיות². עלייתם זו של יודעי הרוסית ולומדיה התחזקה עקב גורמים פוליטיים וכלכליים שנשאו אופי מהפכני. בשנות הששים החל בכל רחבי רוסיה תהליך מהיר של התפתחות קפיטליסטית, שנתמך על-ידי הממשלה. יהודים רבים השתלבו בכל עוז בתהליך זה. לקחו חלק כבעלי-הון פקידים, ספסרים, סרסורים וכו' בסלילת מסילות הברזל החדשות, בהקמתם של בנקים חדשים, בפיתוח תעשיית המזון,

1 בחוברות ב' וד' של "העבר" באו שני מאמריו של ב. שוחטמן ז"ל על העתונים היהודים-רוסים הראשונים — ה"ראזסבט" וה"ציון", שיצאו באודיסה בשנות 1860 ו־1862. בדעתו של שוחטמן היה להמשיך בשורה זו של מאמרים עד שתקיף את כל תולדות העתונות היהודית-רוסית. בי"ח תשרי תשי"ז (ספטמבר 1956) נפצע שוחטמן פצעי-מות על-ידי חיילי הלגיון הערבי, שפתחו ביריות על המשתתפים בכינוס לידיעת-הארץ ברמת-רחל בירושלים. עבודתו הספרותית-מדעית נפסקה באמצע ועמה גם שורת המאמרים על העתונות היהודית-רוסית. מונוגרפיה זו על ה"דיין" היא מעין המשך לשורת המאמרים הנ"ל ומוקדשת לזכרו של הסופר והביבליוגרף החרוץ והדגול, שהיה אף חבר מועצת מערכת "העבר" מראשיתו.

2 ר' ציון המקורות למספרים אלה במאמרי "צמיחתה של האינטלגנציה היהודית-רוסית", "ציון", כרך כ"ה (תש"ך), חוב' ג—ד, עמ' 227—228.

בהתרחבות המסחר בתבואה ובעצים. בכל ענפי כלכלה אלה היתה דרושה ידיעה השפה הרוסית במידה זו או אחרת.

המרד הפולני ב-1863 פקח את עיני השלטונות הרוסים לראות את הסכנה הנשקפת לשלטונם באיזור המערבי של המדינה מהתעצמותם התרבותית של הפולנים באיזור זה ומקיומה של אוכלוסיה גדולה דוברת דיאלקט גרמני (אידיש) בחבלי הארץ הגובלים עם גרמניה. "אין רוסיה יכולה לראות בשויון נפש — כתב העתון רבי-השפעה "רוסקיה ווידומוסטי" — כי מיליון וחצי מנאמניה בני הדת היהודית — יחזקו לא את האלמנט הרוסי, אלא את האלמנט הזר, ולפי לשונם והשכלתם יטו את הכף לא לצד רוסיה כי אם לצד גרמניה. גם ליהודים עצמם — יהיה הרבה יותר טוב ומועיל אם יצטרפו לעם הרוסי הגדול בלי כל נטיות להיות לגרמנים או לפולנים"⁽³⁾. ועורך העתון מ. קאטקוב יעץ לממשלה במפורש: "לרכוש לטובת רוסיה את לבו של כל המעמד הבינוני העוסק במסחר ובתעשייה בחבל המערבי, שהוא רובו ככולו יהודי. יהיה זה צעד עצום קדימה בדרך ההתרוססות שהותוותה על-ידי השלטון העליון"⁽⁴⁾.

צעד מדיני חשוב למשיכת היהודים לתרבות ולהשכלה הרוסית נעשה עוד בראשית שנות הששים עם צאת החוק מ-27 בנובמבר 1861, לפיו הותרה הישיבה בכל רחבי המדינה לכל יהודי שסיים בית-ספר גבוה. החוק שימש גורם מושך לנוער היהודי המוכשר לחפש לו דרך לשווייכויות ולפרנסה בשפע על-ידי קבלת חינוך תיכוני וגבוה בבתי-הספר הרוסיים.

ב

המשכילים היהודים ברוסיה, שדבקו בשנות הארבעים והחמישים למאה החולפת בשפה הגרמנית ובה ראו את שפת השכלתם של יהודי רוסיה, הסתגלו במהרה לקו החדש של הרוסיפיקציה המוגברת. מייסדי "חברת מרבי ההשכלה", שקמה בפטרבורג ב-1863 טענו, ש"הממשלה הרוסית לא תוכל לסבול כי יהיה בקרבה עם לבדד ישכון מופרד במלבושו, לשונו ומנהגיו ובארחות חייו מכל הגוים אשר יסובבוהו"⁽⁵⁾. "אין טוב לבני-עמנו — כתב א. א. הרכבי בשנת 1866 — כי אם להתאחד עם מושלי הארץ ולא עם הפולנים, כי מלבד אשר אלה האחרונים לא יקרבו את ישראל, כי אם לצורך הנאתם — עוד ראוי לשים על-לב, כי לפי דעת כל יודעי הדיפלומאטיה כבר נפלו בני-פולין ולא יוסיפו קום. יוכל להיות כי עוד 50 או 60 שנה יבלעו הפולנים בין בני הרוסים והאשכנזים עד כי לא יודע כי באו אל קרבם"⁽⁶⁾. אחד ממייסדי "חברת מרבי ההשכלה" רוברט איליש, בן ריגה, מצא לנכון להדגיש בספר שיריו "מנגינות יהודיות" (Еврейския мелодии) שיצא לאור ב-1864, כי "היהודים כאומה שוב אינם

(3) לפי С. Цинберг, История еврейской печати в России, Петроград 1915. המאמר נכתב כנראה ע"י העורך מ. קאטקוב.

(4) לפי מאמרו של ג. וולטקה, "תולדות השכלתם והינוכם מחדש של היהודים",

(5) י. ל. רוזנטאל, "תולדות חברת מרבי ההשכלה" (פטרבורג, 1885) ח"א, עמ' 5.

ו"סחוד" 1895, חוברת 4, עמ' 25.

(6) "המגיד" 1866, גל' 37.

קיימים" ו"זה מכבר חדלו לחשוב עצמם כאומה" ואינם אלא "רוסים בני-דת-משה"⁷.

לשינוי הלך הרוחות בין המשכילים אופיינית העובדה, כי בה בשעה שסופרי "ציון" ראו כדבר המובן מאליו שעל יהודי פולין לעבור לשפה הפולנית⁸, הרי המשכילים בסוף שנות הששים הטיפו לאחיהם לדבוק בשפה הרוסית, לא רק באיזור המערבי, אלא אף באיזור מלכות פולין, והסופר העברי א. א. פאפירנא, ששימש לאחר סיום בית המדרש לרבנים הממשלתי בוילנה, כמורה בבית הספר היהודי-ממשלתי בעיירה הפולנית זאקרוצ'ים (פלך וארשה), תבע מיהודי פולין שירכשו את ידיעת השפה הרוסית ויהיו לחלוצי הרוסיפיקאציה באיזור הויסלה⁹. הפרוגרמה הפוליטית של המשכילים בשנים אלה היתה הסתגלות מהירה לקו הממשלתי החדש, ומשכילי אודיסה, שהלכו בראש כל אחיהם במדינה, לא פיגרו גם בדרכם החדשה, וביסדם בשנת 1865 סניף ל"חברת מרבי ההשכלה". אשר בין ראשיו נמנו כל עורכי העיתונים היהודים-רוסים לשעבר: חיים טרנופול, יוסף רבינוביץ, ליאון פינסקר ועמנואל סולובייצ'יק, הכריזו ב"תכנית עבודתם", כי "מטרתו העיקרית של הסניף היא להקנות ליהודים את הלשון הרוסית עד כדי כך שתהיה לשפתם הלאומית"¹⁰. "מני וגמור כאמת היסטורית ברורה, כי היהודים חייבים להיטמע באוכלוסיה הכללית של ארצות מושבותיהם, ולשמור רק על ההבדל הדתי. — סיגול השפה הרוסית מצד היהודים הוא בלי ספק התנאי הראשון שבו תלוייה כניסתם לתוך כללותו של העם הרוסי. — שיתוף הלשון הוא האמצעי הטוב ביותר לטמיעה. — בסיגול הלשון הרוסית מצד היהודים תלוייה הרחבת זכויותיהם וגם מתן שוויון-זכויות גמור להם"¹¹.

יחד עם הגורמים החיוביים והמעודדים לחידוש העתונות היהודית-רוסית העלו את הצורך בהופעתה גם גורמים שליליים ומעוררי-דאגה. הצלחותיהם של היהודים במסחר, בבנקאות, באמנויות החפשיות עוררו דאגה הולכת וגוברת בצמרת החברה הרוסית. תנועה אנטי-יהודית חזקה התפשטה בחברה הרוסית. מאמרי השטנה של המומר יעקב ברפמן וספרו הנודע ספר "הקהל", בהם "גילה" לנוצרים את דבר קיומו של ארגון נסתר המיועד לעזור ליהודים לנצל את ה"גויים" ולשעבדם, מצאו הד רב בפקידות הרוסית ובקהל המשכילים הרוסי, והעתונות הרוסית מלאה מאמרי השמצה על יהודים. "אותה הספרות (הרוסית) אשר עשר שנים לפני כן דחתה פה אחד ובאומץ רב את העלבונות שנפלו בחלקם של אישים פרטיים ממוצא יהודי — כך כותב עורך ה"דיין", בגליונו הראשון (1869), ברמזו לתקרית שאירעה בשנת 1858, כאשר כל האינטליגנציה הרוסית יצאה במחאה נגד עתון שהעז לפגוע בכבודם של שני סופרים כותבי-רוסית ממוצא

7) לפי ספרו הנ"ל של צינברג, עמ' 117. וכן אומר הרב ש. מינור בדרשה לרגל כניסתו לתפקידו כרב מטעם הממשלה במוסקבה (1870): "אנו רוצים ושואפים להיות רוסים בני-דת-משה" (Речи — מוסקבה 1875, עמ' 69, וכן בעמ' 251).

8) כך, למשל, קיבל "ציון" בברכה את הופעת העתון היהודי-פולני Jutrzenka — וראה בהוצאתו לאור "רעיון נהדר" (גל' 2).

9) ר' מאמרו ב"ציון" 1869, גל' 13.

10) לפי — П. Чериковер, История Общества распр-странения просвещения, 4. 1, Петроград 1914, стр. 239

11) לפי א. דרויאנוב, "פינסקר וזמנו" (ירושלים 1953), עמ' 83.

יהודי¹²) — מרשה לעצמה עלבונות נעדר־בושה ביותר כלפי כבודה וערכה של כל האומה היהודית¹³). „נחוץ להוציא לאור מכתב־עתי בשפת המדינה, לא לנו ולא בעדנו, אבל לאחינו הנוצרים ובעד הממשלה אשר בצילה אנו חוסים — כך כתב ח"י גורלאנד, אף הוא מחניכי בית־המדרש לרבנים בוילנה ל„המגיד“ — על מכתב־עתי בשפת הארץ מוטל החוב הקדוש להיות באומץ מליץ יושר בינינו ובין המלך, עליו להראות לעיני כל את רוחנו וכשרונותינו. על ידינו הננו חייבים לצעוק חמס על משנאינו ומגדינו. בו ראוי לנו, כי נריב את ריבנו ונלחום את מלחמת תורתנו ודתנו, וגם בו נגיד לפעמים על מחסורינו, להודות על האמת ולהתרחק מן השקר“¹⁴).

הלך־רוח זה הביא את הסניף האודיסאי של „חברת מרבי ההשכלה“ לחדש את הופעת העתון היהודי בשפה הרוסית. בהשתדלות ראשי החברה בפטרבורג ניתן הרשיון במהרה¹⁵), והעתונאי היהודי ש. אורנשטיין, שעבד כמה שנים במערכת הירחון הפטרבורגי „ביבליותיקה דליא צ'טינא“, קיבל על עצמו את עריכת העתון¹⁶), שגליונו הראשון הופיע ב־16 במאי 1869 בשם „דיין“ („היום“). בשם זה היה משום סמליות: לאחר העתון הראשון — ה„ראזסביט“ — שפירושו — השחר, האיר אור ה„יום“ ליהודי רוסיה. היה בכך משום אופטימיות רבה לגבי גורלם ועתידם של היהודים במדינה.

ג

לפי ההסכם בין אורנשטיין לבין סניף החברה באודיסה היה עליו לשמש כעורך אחראי לעתון, אולם ועדה מיוחדת צריכה היתה לתת את הסכמתה המוקדמת לכל המאמרים המופיעים בעתון. חברי הועדה היו בתחילה צמנואל סולובייצ'יק (עורך „ציון“ לשעבר) וש. לוינסון¹⁷), אולם כעבור זמן קצר התפטרו חברי הועדה מפאת חוסר זמן והעתון עבר למעשה לידי משמרת צעירה יותר, שבמרכזה עמדו מנשה מרגלית ואליהו אורשנסקי.

מנשה מרגלית, שנולד ב־1837 בברדיצ'ב, והיה כבן 32 בצאת ה„דיין“, היה מראשוני החניכים של בתי־הספר היהודיים הממשלתיים וסיים ב־1861 את חוק לימודיו בבית־המדרש לרבנים בז'יטומיר, בתואר רב. אולם הוא לא נמשך לכהן ברבנות מטעם הממשלה, שימש בהוראה בבתי־הספר הממשלתיים בעירו, עסק בצרכי ציבור וכתב ב„ראזסביט“ הראשון. בהשתדלותו של נ. פירוגוב, התומך הנלהב בהשכלתם של היהודים בדרום־רוסיה, נכנס מרגלית למכון המשפטים של האוניברסיטה בקיוב וסיימו ב־1869, במסרו כעבודת־גמר מחקר על „חוק הירושה לפי תורת משה והתלמוד“. בשנות לימודיו השתתף מרגלית בעתונות הרוסית הכללית בקיוב, כשהוא כותב מאמרים להגנתם של בני־עמו בפני דיבותיהם של

(12) על תקריט זה, שעשתה רושם רב בין המשכילים היהודים־רוסים נכתב רבות. ר' מאמרו המפורט של ש. גינזבורג Забытая эпоха („ווסחוד“ 1896, חוב' 5/6, עמ' 130—133).

(13) „דיין“ 1869, גל' 1.

(14) „המגיד“ 1869, גל' 22.

(15) ר' י. ל. רוזנטל, בספרו הנ"ל ח"ב, עמ' 140.

(16) לפי ספרו הנ"ל של צ'ריקובר (עמ' 244) באה היזמה לכך מצד אורנשטיין. אגב, אורנשטיין חזר אחר כך לעבוד בעתונות הכללית, אף השתמד (שם, עמ' 240).

(17) ר' רוזנטל בספרו הנ"ל ח"ב, עמ' 148.

אויביהם ומתנגדיהם. עם סיום לימודיו עבר מרגלית לאודיסה ומיד הצטרף לחבורה שהוציאה את ה"דיין". בכך החלה פעילותו הציבורית רבת השנים בין יהודי רוסיה, שבה המשיך ללא הרף עד מותו בשנת 1912.

מבחינה ובעל־כשרון רב ממנו היה חברו הצעיר לימים אליהו אורשנסקי, שנולד ביקאטרינוסלאב ב־1846 ומת בדמי ימיו ב־1875. את ראשית חינוכו קיבל אורשנסקי בחדר, בו רכש ידיעה עמוקה בתלמוד ובספרות ימי הביניים. רבני קהילתו ראו בו עילוי וגדול בתורה לעתיד. רק בהיותו בן 16 שנה הכריע אורשנסקי בדעתו ובחר ללכת לאוניברסיטה ולא לשיבה⁽¹⁸⁾. ב־1868 סיים את חוק־לימודיו במכון למשפטים באוניברסיטת אודיסה, דחה את הצעת הנהלת האוניברסיטה להשאר בה כעובד מדעי בתנאי שימיר את דתו, והצטרף למערכת ה"דיין".

אנשי מערכת ה"דיין" ובני חוגם האמינו כי עומדים הם ערב הרחבת זכויותיהם של היהודים במידה ניכרת — וראו את תרומת היהודים להשגת שוויונם המלא בהתרוססותם הגמורה. "טמיעה גמורה בתושבים העיקריים — זהו המשיח לו מצפה הציבור המעולה והנאור שלנו"⁽¹⁹⁾ — כך הכריזו אנשי ה"דיין" בשער עתונם.

במודעות שבישרו את צאת העתון הודיעו בעלי ה"דיין", כי עתונם יצא לפי תכנית ה"ראזסביט" וה"דיין"⁽²⁰⁾. הכינוי "בטאונם של היהודים הרוסים" שהתנוסס על שער שני העתונים הקודמים, בא אף בראש ה"דיין". אף כמה מסופרי העתונים הראשונים לקחו חלק בעתון החדש. אולם רוח חדשה נשבה בדפי ה"דיין". האיש שהטביע חותמו על ה"דיין" יותר מכל המשתתפים בו היה הצעיר בחבורה אליהו אורשנסקי, שמאמרי הכתובים בחריפות ובהעמקה השפיעו על כיוון העתון ועיצבו את דמותו ואת רוחו. ה"דיין" ניסח ברורות את המגמה המדינית של האינטלגנציה היהודית־רוסית בימים ההם, והיא — ברית עם רוסיה המנצחת. אמנם כבר המשכילים הראשונים בימי ניקולאי הראשון ראו עצמם כבני־בריתה של הממשלה הרוסית, אבל הדור השני של המשכילים־האינטלגנטים היהודים־רוסים רצה לבוא בברית לא רק עם הממשלה, אלא אף עם החברה הרוסית כולה. הם הציעו לאומה הרוסית ברית־אחים ותבעו בפה מלא תשלום תמורת ברית זו. הפרוגרמה של ה"דיין" נוסחה בשני מאמרים ראשיים שבאו בעתון בסוף 1870. "אנו רוצים לדבר על ערכם המדיני של היהודים ברוסיה — כותב מחברם האלמוני של מאמרים אלה — היהודים חיים באזורי הספר של רוסיה, וביחוד באיזור הויסלה, שבו היסוד הרוסי זעום עד למאוד, והנאמנות (благонядежность) הפוליטית יש לה ערך רב מאוד"⁽²¹⁾. המחבר מציין, כי שלושה מליונים יהודים החיים בין 25 מליוני תושבי הפלכים המערביים מהווים בהם אחוז לא קטן, אך "אין להתעלם מכך, כי הם חיים בעיקר בערים, בהן מתגורר החלק המפותח, העשיר — ומכאן גם בעל ההשפעה הגדולה ביותר על האוכלוסיה, ושם מהווים הם אם לא את היסוד המכריע, על כל פנים יסוד חזק למדי". המחבר

(18) ר' ימפולסקי, "זכרונות ימי נעוריי", "כנסת ישראל" תרמ"ז, עמ' 859.

(19) "דיין" 1869, גל' 10, עמ' 151.

(20) ר' מודעות על צאת ה"דיין" ב"קול מבשר" של ארז תרכ"ט. במאמר ראשי

בגל' 1 לשנת 1871 מדובר על כך שה"דיין" הוא לא רק חידוש העתונים שקדמו לו, אלא אף "המשכם הישיר".

(21) "דיין" 1870, גל' 49.

מודה בפה מלא, כי היהודים שולטים בכלכלת האזור הזה ומציין, כי „השפעה כלכלית היא כוח מדיני אדיר“. היהודים יכולים בתנאים ידועים להיות אפילו כוח מסייע לשאיפת הממשלה לרוסס את האיזורים האלה. הוא מזכיר את נאמנותם של היהודים לשלטון הרוסי בשנות המשבר 1812 (פלישת נפוליאון לרוסיה), 1831 (המרד הפולני הראשון) ו-1863 (המרד הפולני השני). הוא מציין כי היהודים יכולים להיהפך ליסוד פרו-רוסי באיזור הבאלטי, שרוח גרמנית שוררת בו, באיזור גובורוסיה, המהווה עדיין קונגלומיראט של עממים מרובים, שכולם „היהודים בלבד אין להם מולדת אחרת אשר אליה ישאו את עיניהם“, ובביסרביה המולדאבית, שבה מהווים היהודים כמעט את האלמנט היחיד הדובר רוסית⁽²²⁾. את טענותיו נגד משטר הדיכוי וההגבלות כלפי היהודים השמיע ה„דיין“ בעוז ובנימה תוקפנית. בימים שמשקלם של היהודים בחיי הכלכלה והמסחר במערב-רוסיה שימש אחד הנימוקים העיקריים בפני שוטניהם בחוגי השלטון, בחברה ובעתונות הרוסית, העיז ה„דיין“ להרים על נס עובדה זו, להודות בה ולהביאה כנימוק מכריע להרחבת זכויותיהם של היהודים. בהרחבה יתרה מתאר ה„דיין“ את כוחם הכלכלי של המוני היהודים בדרום-מערב רוסיה. „בידיהם המסחר, התעשייה ובתי-החרושת. היהודי שם בנקאי, קבלן, חוכר אחוזות הפולנים, בעלי-הבית, פונדקאי, חייט, מוזג, בעל-עגלה, סרסור ורוכל. מוסדות הלימוד מלאים יהודים. רוב הברורים בערכאות ובאדמיניסטרציה עוסקים ביהודים או בהתנגד-שויות בין היהודים לבין שאר התושבים. — במלה אחת היהודי בכל מקום ובכל פינה. — האם יש צורך להוכיח כי נאמנותם של תושבים אלה יש לה חשיבות ראשונה במעלה?“ המחבר מסביר, כי היהודי הוא אנטי-מהפכן מטבעו ועניניו מזדהים עם עניניה של רוסיה, אולם כדי לקרבו לא די להקנות לו את השפה הרוסית. „נחוץ שהיהודי יחשוב עצמו לרוסי, וזה לא יהיה, כמובן, לפני שיכירו בו כבאזרח רוסי גמור“.

ה„דיין“, ששימש בימים ההם שופרה של הבורגנות היהודית המתפתחת ועולה, דבק בהשקפה הליברלית על משחק הכוחות החפשי בכלכלה, ולועג היה לכל אלה המנסים לעצור בהתפתחותם של תהליכים כלכליים בעזרת חוקים מגבילים. אופייני לגישתו זאת היה הויכוח על איסור קניית קרקעות שחל על היהודים באיזור המערבי. מטרת החוק היתה להבטיח את מעבר הקרקעות מידי בעלי-האחוזות הפולנים לידים רוסיות בלבד. ה„קויבליאנין“, עתונם של הרוסי-פיקטורים בקיוב, גילה באחד ממאמריו את אמצעי ההערמה בהם נוקטים קוני הקרקעות היהודים על מנת לעקוף את החוק הזה. ה„דיין“ אינו מנסה להכחיש עובדות אלה. להיפך — טוען הוא — היא הנותנת: אם למרות קיומו של החוק מתקיימות מכירות קרקע כאלה, סימן הוא כי „האינטרסים הכלכליים נוטים לצד זה, ואותם לא יכריעו שיקולים ממין אחר“⁽²³⁾. אפילו מבריחי-המכס היהודים, שהממשלה הרוסית נאבקה בהם בלי-חשך, ונקטה אף באמצעי קיצוני של גירוש כל היהודים מרצועת הגבול ברוחב של חמישים וירסטאות, אפילו הם — טוען אורשנסקי באחד ממאמריו ברוח הליברליזם הקיצוני, המגנה כל התערבות

(22) „לולא היהודים המפוזרים בכל ביסרביה — כותב ה„דיין“ — היה צריך התשד (הרוסי) לשכור לו מתורגמן מולדאבי“.

(23) „דיין“ 1870 גל' 50, עמ' 820.

ממשלתית בחיי המסחר ורואה בחומות־המכס פגיעה בזכויות האזרח — מביאים בעצם תועלת לתושבים, בספקם להם סחורות בזול²⁴).

זו היתה הפרוגרמה של ה„דיין“ כלפי חוץ, והיא שיקפה את עלייתה של הבורגנות היהודית בשנים ההן, ביחוד בדרום רוסיה. סבור אני כי אליהו צ'ריקובר לא צדק בכתבו במאמרו על „היהודים במהפכה הרוסית“, כי „נציגיה של האינ־טלגנציה היהודית ברוסיה, כמו — — א. אורשנסקי — — ציפו לקבל את האמנסיפציה כחסד מגבוה, והציעו תמורתה טמיעה ונאמנות. הכנעה בלתי־מוגבלת של האוכלוסיה היהודית“²⁵). הטון במאמרו של אורשנסקי וחבריו ב„דיין“ לא היה קול מתחננים ומצפים לחסד, אלא קול ענות גבורה. היהודי המשכיל הרגיש וידע כי מביא הוא ברכה למדינה ותבע את זכויותיו ברמה. אין להבין טון זה מבלי להביא בחשבון, כי סופרי ה„דיין“ השלו את עצמם, שלאחר הריפורמות הגדולות במדינה יגיע תורם של היהודים. „רוח השויון הבלתי־מוגבל — כותב ל. סלונמסקי, איש קיוב — בה חדרות כל הריפורמות האחרונות של השלטון הנוכחי, מוסדות ה„זימסטבו“, התקנון העירוני ולבסוף חובת הצבא הכללית, שביטלה עקרונית את כל ההבדלים בין המעמדות, צריכה להביא בהכרח להכרת שוויונם של כל הנתינים הרוסים. — — וכך מנבא לנו המהלך ההגיוני של כל התיקונים החדשים את פתרון השאלה היהודית בעתיד הקרוב, כתוצאה שאין להימנע ממנה מהרות שבה חדרה המדיניות הפנימית של ממשלתנו“²⁶).

ד

כשם שהיה ה„דיין“ תוקפני כלפי חוץ, כן היתה גם גישתו לבעיותיה הפנימיות של יהדות רוסיה קיצונית.

עמנואל סולוביצ'יק, עורכו של „ציון“ המתון שמונה שנים לפני־כן, מצהיר מעל דפי ה„דיין“, כי „היהודים מכירים שהצלחתם בהתמזגות עם העם הרוסי“²⁷). הוא מסכים, כי „ביטול השלטון העצמי היהודי בצורת קהילות יהודיות מיוחדות, הוא תנאי הכרחי להתמזגותם האזרחית (של היהודים) עם כלל התושבים, אולם ביטולם של החוקים הקובעים שלטון עצמי לקהילות היהודיות חייב ללכת בד בבד עם ביטול כל החוקים המגבילים את היהודים“²⁸).

אופייני הוא יחסו של ה„דיין“ לשפה ולספרות העברית מ. ל. לילינבלום, שבא לאודיסה בסוף 1869, העיד שמשכילי העיר „שונאים אותה (את „שפת עבר“) ואת סופריה וספריה, ואת כל הרוח הלאומית — תכלית שנאה“²⁹). לסופרי ה„דיין“ היה ברור כי „מיום שאיבדו היהודים את עצמאותם המדינית — אבד לשפה העברית כל ערך ממשי בחיים“³⁰). עורך ה„דיין“ — אורנשטיין — לא ידע קרוא עברית, ועוזריו, רובם חניכי ה„חדר“ לשעבר, זלזלו בספרות העברית החדשה.

(24) שם 1869, גל' 32, עמ' 523.

(25) א. צ'ריקובר, „היהודים בעתות מהפכה“ (ת״א תשי״ח), עמ' 149.

(26) „דיין“ 1870 גל' 50, עמ' 824, שמועות על ביטול ההגבלות לגבי היהודים באות „מכתבים מפטרבורג“ של א. לנדאו („דיין“ 1871, גל' 5, עמ' 74), כן מוקדש להן מאמר ראשי בגל' 6 לשנת 1871.

(27) „דיין“ 1869, גל' 6, עמ' 86.

(28) שם, גל' 8, עמ' 114.

(29) מכתבו של מל״ל ליל״ג מ־15.12.1869 (״בחינות״ תשי״ז, חוב' י״א, עמ' 42).

(30) „דיין“ 1869, גל' 3, עמ' 43.

ראש המומחים לעברית ולספרותה ב"דיין" היה א. א. קובנר, שהמשיך מעל דפי ה"דיין" את התקפתו הקשה על ה"ליטעראטור העברית" (31) בה החל במחברתו "חקר דבר" (1866). "התרבות העברית" — כותב קובנר ב"דיין" — אינה אלא דברי הבל ותו לא. — מספר לומדי העברית הולך ומתמעט מיום ליום. — לכתוב בה ספרי טבע, להוציא עתונים, לפתור בעיות חברה ולכתוב רומנים — כל זה אינו אלא תמימות יתירה. בין כל עמי תבל מתפתחת חכמת ישראל בשפות עמי אירופה, והדבר מובן — אנשים גדולים מוצאים, כי אין השפה העברית מספיקה לפיתוח מחשבותיהם. די להזכיר את הרמב"ם ואת משה מנדלסון (32), "לא אחת ולא שתיים — כותב הוא במקום אחר (33) — הבענו את דעתנו נגד ספרות יהודית בשפה העברית העתיקה. — אילו היו כל הכשרונות שהסופרים היהודים מבזבזים על השפה העברית מוקדשים למחשבה ולמדע האירופאים — היתה דרגת השכלתם של היהודים עולה מעלה מעלה" (34).

דעה מתונה יותר הביע מנשה מרגלית, אף הוא טען, כי "השפה העברית צריכה לפנות את מקומה — לשפת המולדת", אולם נכון היה להודות כי העברית חייבת להשאר "שפת בית-הספר והמדע בחוגים ובמקרים ידועים", אם כי "לא תוכל להתפתח לדרגת שפה חיה" (35).

אולם עם כל קיצוניותם ועם כל יחסם השלילי לערכיה הלאומיים של האומה היה גם לאנשי ה"דיין" רצון לשמור על משהו מהיחוד הישראלי. בימים ההם עלתה על הפרק בעית ביטולה של מערכת החינוך היהודית-ממשלתית. רוספיסקאטורים קיצוניים מבין הרוסים (ואף מן היהודים) טענו, כי קיומם של מוסדות אלה מסייע לשמירת ההתבדלות היהודית, משען להשקפתם זו מצאי ב"ספר הקהל" של המשומד בראפמן. שטען, כי בתי-הספר הממשלתיים, לרבות בתי-המדרש לרבנים, אינם אלא תכסים ערמומי מטעם ה"קהל" היהודי, הרוצה להשתלט על היהודים בסיוע מנגנון הממשלה.

ה"דיין" יצא להגן על רשת חינוך זו, שהמשכילים השקיעו בה כוחות רבים יתלו בה תקוות לא מעטות. הוא מציין, כי מוסדות אלה עשו רבות למען הריסופיקציה בקרב היהודים, ויחד עם זאת מתאונן הוא על מעצדם השפל של הלימודים היהודים בהם (36) ותולה את הקולר במורים היהודים, ששיטותיהם הבטלניות מביאות לכך ש"רגש של תעוב מתפתח בחניכי בתי-הספר אלה למקצועות היהודים" (37) בכל המאמרים האלה ניכר הרצון לראות בבתי-הספר היהודים-הממשלתיים, וביחוד בבתי המדרש לרבנים — בית-יוצר לחכמת ישראל, נוסח מערב-אירופה, שייצרו תוכן חדש לרוח ישראל, בנוסח "הרוסים בני-דת-משה". יחסו של ה"דיין" לדת ישראל — הגרעין היחיד ביהדות שבקיומו הודו

(31) הספרות העברית לפי ביטוי של קובנר, ר' למשל בראש מאמרו על "כנור דוד" לה. מ. מיצקין, כל כתבי א. א. קובנר (ת"א תש"ז), עמ' 7.

(32) א. א. קובנר, ביקורת על "אבות ובנים" לש"י אברמוביץ, "דיין" 1870, גל' 2.

(33) מאמר של א. א. קובנר (בעילום שמו) על "עמק רפאים" למ. ל. לילינבלום, "דיין"

1870, גל' 25. ר' מכתבו של מ"ל ליל"ג מ-19.8.1870 ("בחינות" תשי"ז, חוב' י"א, עמ' 56), בו נמסר שם כותב המאמר.

(34) "דיין" 1870, גל' 25, עמ' 417.

(35) "דיין" 1869, גל' 5, עמ' 76.

(36) שם, גל' 6, מגל' 12.

(37) שם, גל' 6 וגל' 16.

עורכי העתון — הוא יחס רציני ביותר. כאשר המיר אחד ממורי בית המדרש לרבנים בוילנה — משה הורביץ — את דתו, והשלטונות לא העבירוהו ממשרתו. מהה על כך עמנואל סולוביצ'יק מעל דפי ה"דיין" מחאה נמרצת³⁸). מבחינה זו מעניין הפולמוס בענין תרגום התנ"ך לרוסית שהתחולל בפטרבורג ומצא הד רק על עמודי ה"דיין" באודיסה.

ה.

תרגום התנ"ך לרוסית נראה היה למשכילים הדוגלים בהתקרבות לעם הרוסי כצעד חשוב בדרך להשגת מטרתם. כלום לא הביא תרגום התנ"ך לגרמנית — למפנה תרבותי בחייהם של היהודים במרכז אירופה? עוד בשנת 1864 טען ח. ז. סלונמסקי, כי "יש צורך להוציא ספרי תפילה בתרגום רוסי — ולאט לאט אפשר להכניס את השימוש בשפה הרוסית גם בעת לימוד כתבי הקודש. — וכך תעבור כל הספרות היהודית לשפה הרוסית"³⁹). י. ל. גורדון כתב ל"חברת מרבי ההשכלה", כי האמצעי המהיר ביותר להפצת השפה הרוסית הוא "לתת ליהודים את התנ"ך בשפה הרוסית. שעה שקדושת הספר תביאם להתייחס אליו בכבוד ולא להימנע מלעין בו, הרי ידיעת התוכן תסייע להם להתגבר על הקושי הלשוני"⁴⁰). פר' דניאל חוולסון המומר כתב בגלוי כי "תפקידו של תרגום זה — שהיהודים, בעזרת המקור הידוע להם פחות או יותר, ילמדו את השפה הרוסית"⁴¹).

שלטונות הכנסיה ברוסיה, שדבקו בתרגום הסלאבי העתיק של כתבי הקודש, אסרו את פרסומו של תרגום התנ"ך לרוסית, תרגום התורה לרוסית שנעשה על-ידי א. ל. מאנדלשטם והודפס בברלין ב-1862 נאסר במכירה ברוסיה. אולם בשנות 1868—1869 הוציא "הסינוד הקדוש" נוסח תרגום רוסי של התנ"ך, שאושר על ידו והותר לבוא בקהל בתחומי רוסיה. ועד "חברת מרבי ההשכלה" פנה אז אל השלטונות ובקש שירשו לו להוציא לאור תנ"ך רוסי ליהודים, שביסודו יהיה הנוסח הכנסייתי, בהשמטות ובשינויים קלים, כדי להתאימו למקור העברי ולרוח ישראל, בין משכילי פטרבורג התהלכה השמועה, כי החלטה זו לפנות ל"סינוד הקדוש" באה ביזמתו של חבר ועד החברה, הפרופסור המומר דניאל חוולסון, שלקח חלק רב בתרגום התנ"ך לרוסית מטעם הכנסיה. חוולסון, שהשתמד, לא לשם שמים, כמובן, אלא כדי לזכות בקתדרה לשפות שמיות באוניברסיטה בפטרבורג, גילה כל ימיו ענין בבני אמונתו הישנה, ולפי בקשתו נבחר בשנת 1867 לועד "חברת מרבי ההשכלה". מציאותו של מומר בועד חברה יהודית נכבדה היתה מוזרה מאד, וביחוד רגזו על כך האינטלגנטים היהודים, "שהשנאה למושמדים היתה קשה ומפעפעת בקרב רבים מהם אף יותר מאשר בין האורתודוקסים. המשכיל היהודי, שנשאר נאמן לעמו ולדתו, לא "החליף את הדינר" ושילם בעד יהדותו הן בקיצוץ זכויותיו האזרחיות והן בהגבלת התקדמותו במקצוע שבחר בו, הביט בבוז ובשנאה אל חברו שהתגבר על מכשולים אלה בדרך של צביעות ושל אונאת דעתן של הבריות. "חוגי האינטלגנציה היהודית בפטרבורג — כותב שאול

(38) שם, גל' 20, עמ' 308.

(39) "קיובליאנין" 1864, גל' 64 (לפי ספרו הג'ל של צ'ריקובר, עמ' 95).

(40) שם.

(41) מכתבו למערכת ה"דיין", "דיין" 1870, גל' 18, עמ' 296.

גינצבורג — התייחסו לחולסון בביקורת רבה. היו ביניהם אנשים בעלי-שם, שטעמו יפה את טעם חוסר הזכויות היהודי. כך, למשל, לא קיבל אלכסנדר פאסובר את משרת הפרופסור שאליה הכין את עצמו ונאלץ לשמש כעורך-דין. ד"ר י. ל. קצנלסון (בוקיבן-יגלי) נאלץ לעזוב את משרתו כרופא צבאי; נח באקשט לא קיבל קתדרה באוניברסיטה, אם כי היה מומחה לפיזיולוגיה וקנה לו שם בעולם המדע, — רבים אחרים מן האינטלגנציה היהודית שמעו לא פעם את ההצעה להמיר את דתם במחיר קאריירה, אולם דחוה בגאון. בהכירם בזכויותיו המדעיות של חולסון, התייחסו בבוז לאישיותו, הם לא יכלו לסלוח לו את השתמדותו בשביל הקתדרה באוניברסיטה⁴².

בה בשעה שה"גבירים", ראשי המדברים ב"חברת מרבי השכלה" בימים ההם, ראו בחברותו של חולסון "מציאה כשרה", שהרי מי כמוהו יכול להשתדל בפני שרים ואנשי-כנסיה לטובת היהודים⁴³, וביחוד זכרו לו לטובה את ספרו נגד עלילת הדם (שהבארון גינצבורג שילם לו תמורתו טבין ותקילין), הרגישו האינטלגנטים יפה את הפגם ואת השקר, את אי-המוסריות ואת ההשפלה הכרוכים בישיבתו של המומר בועד ה"חברה", שהתיימרה לייצג את יהודי רוסיה כולה בפני שרים ואנשי-כנסיה לטובת היהודים⁴⁴, וביחוד זכרו לו לטובה את ספרו הסאה ועוררה את חמתם ואת רוגזם של המשכילים.

סופר ה"דיין" בפטרבורג, אדולף לנדאו, היה הראשון שהתעורר למלחמה בהחלטה זו. באחד מ"מכתביו מפטרבורג", שהיה משגרם דרך קבע למערכת ה"דיין", כתב לנדאו בסוף שנת 1869: "מתהלכות אצלנו שמועות מוזרות בנוסחאות שונות כאילו בקשה ה"חברה" מהסינוד רשות להדפיס את התרגום הכנסייתי עם הנוסח העברי"⁴⁵, והוא תובע מן החברה שתברר את האמת שבשמועות אלה. במכתב יותר מאוחר ניסה לנדאו להסביר כי תרגום התנ"ך של ה"סינוד" אינו משובח ביותר⁴⁶. אולם טעמו האמיתי של לנדאו מתבלט בדבריו הליצנות שהוא שם בפי אחד מזקני המשכילים בעיר: "כשהמלך תלמי רצה לתרגם את התורה לא סמך על חכמי אלכסנדריה, אלא הביא חכמים יהודים מארץ-ישראל, ועתה, כשדרוש ליהודים תרגום לתורתם, פונים הם אל זרים⁴⁷". שוב אי-אפשר היה להצניע את התלטתו של הועד. גם מעל דפי העתונות הרוסית התפתח הפולמוס בענין זכותם של היהודים להוציא לאור את תרגום תורתם בנוסח משלהם. ה"מוסקובסקייה וידומוסטי" חיזוה את דעתו, כי אין לדרוש מן היהודים שישתמשו בתנ"ך של ה"סינוד" ולו אך מפני שתרגום זה נעשה שלא

(42) ש. גינצבורג, "משומדים אין צארישן רוסלאנד", ניו-יארק 1946, עמ' 148—149.

(43) ידוע המעשה במכתבו של אחד הרבנים לחולסון שישתדל בענין מסוים לפני השלטונות, ובו כתב הרב כביכול לחולסון, שעליו לעשות זאת, "כי לכך נוצרת" (לשון נופל על לשון — התנצרת). ועל כך השיב חולסון בנוסח התפלה, "עד שלא נוצרתי אינני כדאי, ועכשיו שנוצרתי — כאילו לא נוצרתי" (ר' א. דרויאנוב, "ספר הבדיחה והחידוד", ת"א תרצ"ט, ח"ב, עמ' ק"ע). ספק אם יש בסיס ממשי למעשיה זו, אולם היא מעידה על רצון ללמד סניגוריה ולהעמיד באור חיובי את המשומד, שעשה את מעשהו אך ורק מטעמי קאריירה.

(44) "דיין" 1869, גל' 29.

(45) שם, 1870, גל' 1, עמ' 11. לנדאו מצביע על שיבושים שונים בתרגום הרוסי.

שמקורם בתרגום השבעים.

(46) שם, עמ' 12.

בידי יהודים⁽⁴⁷⁾. וה"נוביה ורימיה" אף הוציא קול, כי "חברת מרבי ההשכלה" החליטה להעביר את היהודים על דתם⁽⁴⁸⁾, פרופסור חוולסון יצא מגדרו ושלה מכתב מלא חמה למערכת ה"דיין". הוא טען, כי מאחר שידוע, כי ה"סינוד" לא יאשר לעולם את הוצאתו לאור של תרגום יהודי לתנ"ך⁽⁴⁹⁾ החליט הועד להסתפק בתרגום הכנסייתי בשנים מעטים. במכתב שני הכריז הפרופסור, כי אף על פי שיצא מגדר היהדות, הרי שמחתם ויגונם של בני עמו קרובים ללבם, ומאחר שהוא מוצא, כי "התפשטות התנ"ך הרוסי בין היהודים שלנו תהיה להם לברכה", אין הוא יכול לראות בשוויון נפש את ההתנגדות לתכנית זאת, וכאיש נוצרי ברור לו, כי הכנסייה "איננה יכולה ואיננה צריכה להוציא מידה את הוצאתם לאור של ספרים חשובים כספר התנ"ך ולמסור זאת לאנשים פרטיים, וביחוד לבני דת אחרת"⁽⁵⁰⁾.

על דבריו אלה של המשומד, שדחק עצמו בחוסר-נימוס לרשות שאינה שלו, ענה לנדאו במכתב חריף למערכת⁽⁵¹⁾. הוא ציין כי לא הזכיר במכתביו את שמו של חוולסון, וכי התערבותו של זה בענין כה עדין יכולה רק להזיק לעצם הענין "מר חוולסון — כותב לנדאו — עומד מחוץ לגדר היהדות, והגנתו על ספר דת יהודי, המתורגם על-ידי לא יהודים, ונוסף על כך — על-ידי כוהני דת אחרת — — תוכל רק לעורר השדות גדולים ביותר". לנדאו רואה בהתערבותו של הפרופסור בענין, "שעליו לעמוד בו מן הצד", חוסר טאקט, ובטענתו, כי הכנסייה אינה צריכה להתיר תרגום יהודי לתנ"ך רואה הוא מעין מלשינות ורמז לסינוד שלא יתיר הופעה של תרגום כזה.

כתוצאה ממאבק פובליציסטי זה בטל ענין הוצאת התרגום הכנסייתי של התנ"ך על ידי "חברת מרבי ההשכלה", וכעבור זמן מה הודיע חוולסון על התפטרותו מועד החברה "משום רוב טרדותיו בלימודים"⁽⁵²⁾. הממשלה נעתרה להרשות את הפצת תרגומו הרוסי של התנ"ך מאת א. ל. מאנדלשטם, וא. לנדאו קיבל ידיעה זו בהכרזה, כי "סוף סוף התגשמה שאיפתם של כל המסורים לענין התמזגות היהודים עם התושבים העיקריים"⁽⁵³⁾.

בויכוח זה על הוצאת תרגום התנ"ך באו לראשונה לכלל התמודדות גלויה על הנהלת עניני הציבור היהודי ברוסיה שני כוחות ציבוריים: מצד אחד — חוג ה"גבירים" ומשמשיהם בפטרבורג, שראו עצמם זה כמה עשרות שנים כשתדלני היהדות הרוסית בפני השלטונות, ומצד שני — האינטלגנציה היהודית-רוסית הצעירה, שראתה זכות לעצמה לשמש נציגות ומנהיגות ליהודים ולהחליף את דרך השתדלנות בדרך של מאבק ציבורי. ה"דיין" הוכיח עצמו כמכשיר יעיל במאבק זה והאינטלגנציה היהודית-רוסית חגגה את ניצחונה הציבורי הראשון.

(47) לפי "דיין" 1870, גל' 10, עמ' 159. (50) שם, גל' 18, עמ' 296.

(48) שם, עמ' 160. (51) שם, גל' 21, עמ' 353.

(49) שם, גל' 14, עמ' 226.

(52) י. רוזנטל, "תולדות חברת מרבי ההשכלה" ח"א, עמ' 71 (דו"ח מאספת החברה מ-1870.15.7). ראוי להזכיר כי בשנת 1897 חזר פרופסור חוולסין והעלה הצעה, כי במחלקה המזרחנית באוניברסיטה בפטרבורג, שהוא היה מנהלה, יקבלו הכשרתם רבנים מודרניים לקהילות ישראל. על הצעה זו התנהלה חליפת מכתבים בינו לבין מתנגדיו מעל דפי ה"ווסחוד" השבועי (ר', "ווסחוד" השבועי, גל' 1—8, 18, 19). אחד המתוכחים כתב לחוולסין, כי "כמשומד לא נאה לו להתערב בהכשרת רבנים לישראל" (גל' 8).

(53) "מכתבים מפטרבורג", "דיין" 1871, גל' 12, עמ' 181.

אדולף לנדאו, שלקח חלק נכבד בפולמוס עם פר' חוולסון, עתיד היה להיות בעשרות השנים שלאחר מכן אחד מראשי בניה וסופריה של העתונות היהודית-רוסית, כמייסדים ועורכים של ה"ייברסקאיה ביבליותיקה" (1871—1880) וה"רוסחוד" (1881—1899). לנדאו הצטרף לחבורת יוזמי ה"דיין" מראשיתה, ובגליון הראשון של העתון בא מכתב עידוד שלו אל עורכי ה"דיין", בו קרא להם "להאבק באנשי החושך, בבוזרים ובצבועים ונוסף לכך גם ב"שוויון-הנפש הקטלני" — שהשתלט על רבים במחננו — מחנה היהודים-הרוסים המשכילים". הוא כתב על הצורך לעורר משכילים אלה "לשירות עמם, שאליו ישתייכו באורח פורמלי בלבד, מאחר שבשוויון נפשם מסכנים הם את השכלת יהודי רוסיה, כמו אלה שניתקו כל קשר עם עמם, משום שדוגמאות מעין אלה מרחיקות את היהודים מן ההשכלה ומחזקות את הבערות ואת העמידה על מקום אחר"⁵⁴ לנדאו תובע מן המערכת שלא תעלים עיניה מחסרונות העם היהודי, אולם עליה לגלות גם את המאור שביהדות ולעמוד על כל אותם המומנטים ההיסטוריים בהם "שרתו היהודים שנהנו מחופש ומשוויון זכויות שרות רב-ערך את האנושות כולה והיו רחוקים מרחק רב מאותה התבדלות שאויביהם מונים אותה בה", והעיקר — על העתון להוכיח, כי "האמנסיפציה של היהודים הכרחית לא רק לטובת היהודים, אלא אף לטובת עניניהן של הממשלה והחברה הרוסית כולה".

לנדאו הפך לאחד מעוזריו של ה"דיין", שימש נציגו של העתון בעיר הבירה⁵⁵ וכתבו המיוחד מפטרבורג, מכתביו של הנעשה בפטרבורג ובקהילה היהודית בעיר זו נתפרסמו לעתים קבועות ב"דיין" בחתימת כינויו "המביט" (Гамблит) באביב 1870 ביקר לנדאו באודיסה, ואז כתב מאמר ארוך על "השקפת האדמיניסטרציה הרוסית על שאלת היהודים"⁵⁶.

במאמרו של לנדאו בולטת ההכרה בחשיבותה של קהילת פטרבורג ובערכה כקהילה המרכזית לכל יהודי רוסיה. הוא תמך בחברו דוד פיינברג, שעמל רבות בשנים ההן (1858—1871) בארגון קהילת פטרבורג על יסודות מודרניים⁵⁷, אלא בעוד שפיינברג ראה בעשירי העיר היהודים את הגורם הראשון במעלה לארגון הקהילה, דגל לנדאו בשיתופם של חוגי האינטליגנציה בהנהלתה, וב"מכתביו הפטרבורגיים", שהופיעו ב"דיין", הוכיח את החברה היהודית בעיר-הבירה ש"אינה רוצה שינהלנה אנשים אשר ברוב טפשותם החליפו את הקריירה המסחרית הנוחה בקאריירה הקשה והבלתי-נוחה של איש-מדע"⁵⁸.

לנדאו ביקר מעל עמודי ה"דיין" את שיטתם המדינית של עשירי פטרבורג במאבקם למען זכויות בני-עמם, שהתבססה בעיקרה של שתדלנות אישית. הוא ניסה להוכיח כי בקרב הפקידות הממשלתית בשלה ההכרה בהכרח להרחיב את זכויותיהם של היהודים. אולם השתדלנים הפטרבורגים ובראשם הברון גינצבורג מסתפקים בקטנות. "אפילו דעת הקהל הרוסית, במידה שהיא מוצאת את ביטוייה

54) מכתבו של לנדאו לגליון ה"דיין" הראשון. המכתב נכתב ב-15.4.1869.

55) זאת אפשר ללמוד מהערה ב"דאר המערכת" בסוף הגליון הראשון, בו מפנה המערכת את אחד מאנשי פטרבורג שפנה אליה, שימסור את החומר שבידו לידי א. לנדאו.

56) המאמרים באו בגל' 11—18 של ה"דיין" לשנת 1870.

57) ר' זכרונותיו של פיינברג ב"העבר", חוב' ד', עמ' 20—36.

58) "דיין" 1869, גל' 24, עמ' 379.

בעתונות, תובעת למען היהודים, מתוך שיקול תועלתן של הממשלה והחברה הרוסית, הרבה יותר מאשר תובעים היהודים עצמם. עובדה זו ראויה לציון מיוחד משום שהיא מוכיחה איך פועלים לרעה חוקי האפליה והדיכוי על אפיים של המדינאים. הם הופכים אותם ליצורים שפלי רוח שאינם מעיזים לבקש לעצמם אפילו את אשר תובעים בשבילם אחרים; הם אינם מעיזים להכריז בקול עד כמה משפילים ומעליבים החוקים המיוחדים לא רק את היהודים, אלא גם את תושבי המדינה כולה⁵⁹). ובמכתב אחר כותב לנדאו: "היהודים שוכחים כי לא הרוטשילדים הביאו להם את האמנסיפציה, אלא הריסרים"⁶⁰).

לעומת עסקניה של היהדות הפטרבורגית מעלה לנדאו על נס את נציגי יהדות מערב־אירופה, שגילו ענין רב בגורל אחיהם שבמזרח, ביחוד לרגל הרעב הכבד בליטא בשנת 1869. שנים מהם, נרסיס לוין וליהמן, עברו אז ברוסיה בשליחות חברת "כל־ישראל־חברים" לחקור את מצב אחיהם. "בה בשעה שאנו פה, בפטרבורג — כותב לנדאו — איננו רואים ואיננו רוצים לראות את הנעשה בקרבנות, שולחים אחינו במערב את ציריהם, כדי ללמוד בפרטיות את מצבנו ולמצוא אמצעים להקלת סבלותנו במדה האפשרית"⁶¹).

מכתביו החריפים של "המביט", שנשאו חן בעיני קוראי העתון⁶², עוררו רוגז בין רבים מ"נכבדי" פטרבורג. על כך נוספו מאמרים אחרים בהם צוינה אדישותם של "פני" היהדות הרוסית לגורל ההמונים ודאגתם לשכבה דקה של עשירים ומשכילים. "מצבם הכללי של יהודי רוסיה — כתב ה"דיין" — לא ישתנה מכך שלכמה עשרות צעירים יוקל לתפוס משרות ציבוריות וממשלתיות"⁶³. יש לשער כי חוגים אלה, ו"חברת מרבי ההשכלה", שהיתה בשנים ההן, נתונה להנהלתם, הפסיקו את התמיכה בעתון. יתר עליכן עשירי פטרבורג התעוררו לתמוך ביזמתו של עורך "המליץ" א. צדרבוים, שהחל להוציא בראשית 1871 בפטרבורג שבועון יהודי רוסי בשם Вестник Русских евреев, "עתון זה — כתב מזכיר "חברת מרבי ההשכלה" עמנואל לזין לברון ה. גינצבורג — יהיה עתוננו, זאת־אומרת עתונם של האנשים הנאמנים וצלולי־המחשבה, אנו לא נעזר פנים בפני השלטונות, כמו בעלי ה"דיין"⁶⁴), החל מראשית 1871 החל עתוננו של צדרבוים להופיע בפטרבורג, כשהוא מתחרה ב"דיין". ה"דיין" נהל פולמוס עוקצני וקטלני נגד צדרבוים, כשהוא מדגיש במיוחד את אי־הכשרתו של צדרבוים מפאת ידיעותיו הקלושות בשפה הרוסית לשמש עורך של עתון רוסי⁶⁵). אולם יתכן כי ה"דיין" היה ממשיך בקיומו ומתגבר על מתחרהו, אילו לא אירע מאורע אחר שקרב את קיצו, והוא הפוגרום באודיסה בפסחא 1871.

59) שם, גל' 10, עמ' 157.

60) שם, גל' 22, עמ' 347. גבריאל ריסר (1806—1863), מראשי הלוחמים לאמנסיפציה של יהודי גרמניה. 61) שם, גל' 8, עמ' 127.

62) וכן כותב לאחר 14 שנים גרשון באדאנס (ג. גורביץ) ב"רשמותיו של פורש": "המביט" הקסימנו ב"מכתבים שלו" (ווסחוד" 1884, חוב' ה', עמ' 21).

63) מאמר ראשי ב"דיין" 1869, גל' 8, עמ' 113.

64) ספרו הנ"ל של א. צ'ריקובר, עמ' 90. על עזרת עשירי פטרבורג לצדרבוים ר' מכתבו של מ. פרוזר ליל"ג מ־25.10.70 (חוברת זו, עמ' 167).

65) ר' למשל מאמרים ראשים ב"דיין" 1870, גל' 47, 1871, גל' 5.

אין לומר כי פרעות מסוג זה היו בגדר חידוש גמור באודיסה, למעשה מגיע לאודיסה תואר חלוצת הפרעות ביהודים בכל רוסיה. ביוני 1821 פרעו ביהודים היונים תושבי העיר. פרעות רציניות, בהם נהרגו שני יהודים, נפצעו עשרות רבות ורכוש רב נשדד — אירעו בפסחא 1859⁽⁶⁶⁾, ה"דיין" עצמו נאלץ להגיב בכל אחת משלוש שנות קיומו על מאורעות מעין אלה. בקיץ 1869 הוכר יהודים בחוצות אודיסה⁽⁶⁷⁾, ובסוף 1870 כותב א. לנדאו על "הפגנת איבה אנטי-יהודית באודיסה" ומציין, כי הן הפכו ל"תופעה כרונית" בעיר, הוא אף שאל: "למי היזמה במאורעות אלה החוזרים, כזכור לנו, מדי שנה בשנה?"⁽⁶⁸⁾.

החידוש במאורעות 1871 היה בהיקפם. המהומות נמשכו שלושה ימים, וכ-1400 יהודים נפגעו, הוכו או נשדדו. קשה מזה היה ליהודים יחסם של השלטונות שהתבטאו באדישות, שכיסתה בקושי על אהדתם לפורעים. א. ניקיטנקו מוסר ביומנו הידוע על מה שדובר בחוגי החברה והשלטונות בפטרבורג על הפרעות באודיסה. "קשה להבין — כותב הוא — את פעולתם, או מוטב לומר את חוסר פעולתה של האדמיניסטרציה המקומית, לא זו בלבד שלא דאגו למנוע את המהומות העממיות נגד היהודים — אלא נתנו להם להתלקח ולהפוך להתקוממות (бунт) אמיתית, שהשתוללה שלושה ימים תמימים והיתה כרוכה כמעט בכל מקום במעשי שוד. — קיים חשד, כי המשטרה המקומית לא פעלה במתכוון, מאחר ששרויה היא בריב עם בתי-הדין המקומיים, העמידה פנים כאילו הם שיתקו את שלטונה, וטענה כי משום כך נמנע מאנשי המשטרה מלנקוט באמצעים נמרצים"⁽⁶⁹⁾.

שבעתים קשה היה למשכילים היהודים יחסם של בני ה"חברה" הרוסית, שהאינטליגנטים היהודים שאפו כל-כך להתמזג עמם. אלה יצאו בכרכרות — לפי עדותו של א. אורשנסקי — לחוות במחזה הפרעות⁽⁷⁰⁾. ביחוד הרעיש את לבם של האינטליגנטים היהודים יחסה המוזר של העתונות הרוסית. העתונות הצוררת הכריזה בגלוי, כי "הניצול היהודי" הוא שגרם לפרעות באודיסה, וזו ה"ליברלית" כביכול, שיהודים לקחו חלק רב בפיתוחה, מלאה פיה מים ושתקה, משום שחששה, כנראה, שיצא לה שם כ"אוהבת יהודים". לאחר יותר משנה הזכיר א. לנדאו לעתונות הרוסית את הטא שתיקתה זו. "כאשר האספסוף שמתפרע, שיכור משוד ומגזל, הרס בתים באודיסה, היכה אנשים, השאיר מאות משפחות בלי קורת גג לראשם — מה עשיתם אז, אתם, מכווני דעת הקהל, אתם מורי העם? האם עלה בידכם לעמוד על הגובה? האם פניתם בזמן הנכון בדברי פיוס? האם ניסיתם להפיג את היצרים שהתפרצו בפניה אל העם? האם קראתם לאספסוף חסר-דעה: די לכם אנשים רוסים, אל תהפכו לחיות פרא. הרי אלה בני-אדם הם, אחיכם, ואותם

(66) על פרעות אלה באו כתבות מפורטות ב Allgemeine Zeitung d. Judenthums וכן בעתון הליברלי "רוסקי ויסטניק" (קטעים מסקירתו של עתון זה במאמרו של י. סוסיס ב"בריסקאיה סטארינה" 1914, עמ' 35—40).

(67) "דיין" 1869 גל' 17, עמ' 259.

(68) שם, 1870, גל' 43, עמ' 704.

— А. В. Никитенко, Записки и дневник, СПб 1893 1. 1., стр. 264

— И. Оршанский, Евреи в России СПб 1872, (70) стр. 157

שודדים אתם? הרי אלה אזרחים כמוכם, ועליהם מתנפלים אתם כחיות? לא, זאת לא עשיתם. במקום מילות הרגעה שרתם פה אחד, אתם העוסקים בבעיות היום הבערות, עם האספסוף המשתולל והפרוע. ואין אני מדבר על הגולוס, זו הזיקית, המחליפה גוניה, של העתונות הרוסית, ולא עם המזדנבים אחריו במוסקבה ובפרובינציה, אלא אפילו על ה"פטרבורגסקיה ווידמוסטי" (71) (אשר זאת לא ייסלח לו לעולם). במקום להשקיט את היצרים עוררתם אותם יותר ויותר, וכמעט וקראתם למסע מלחמה כללי נגד היהודים" (72).

מבוכה ויאוש השתררו בין משכילי אודיסה, וביחוד קשה היה מצבם של אנשי ה"דיין". הנלהבים והקיצונים שבהם. בעצם ימי הפרעות היה עליהם לחזות במראה העיר המשתוללת, והפורעים לא פסחו אף עליהם ורגמו באבנים את משרדי המערכת, שעובדיה נאלצו להסתתר בחדרים האחוריים. (73). הצנזורה אסרה על העתון לכתוב על הפרעות. "דינו רפו" (74) — מספר בזכרונותיו אחד מעוזרי המערכת, מיכאל קולישר, שהיה לאחר זמן לאחד מראשי האינטלגנציה היהודית-רוסית. "קרוב לשלושה שבועות חלפו — כתב ה"דיין" — מאז אירעי באודיסה מאורעות שעוד לא נשמעו כמוהם, ועמודי עתוניהם של רוסיה ושל אירופה מלאים את תאוריהם, בה בשעה שבעתוננו — כלי-ביטויים של יהודי רוסיה — החייב לבטא את צרכיהם, שאיפותיהם, שמחתם ואבלם — לא נזכרו המאורעות כלל וכלל" (75). רק בדרך רמז יכול היה ה"דיין" להודיע לקוראיו, כי שתיקה זו נגזרה עליו מטעם השלטונות, "כדי שלא לעורר את הניגודים בין העדות".

אליהו אורשנסקי ומנשה מרגלית ועמהם עורך-הדין אלכסנדר פאסובר ניסו לפעול בדרך אחרת, הם רצו לארגן את יהודי אודיסה למאבק משפטי בצורריהם, לתבוע לדין את המשתתפים ואת האחראים לפרעות. אולם יהודי אודיסה בחרו לעבור בשתיקה על עלבונם. מחקר עובדתי-סטטיסטי על הפרעות נערך על-ידי קבוצת משכילים זו, אף נשלח למערכות כמה עתונים ליברליים, אלא שלא זכה להופיע בהם, "מטעם צנזורה או מטעמים אחרים" (76).

באזירה זו לא הרגישו אורשנסקי, וחבריו כל אפשרות לפעולה, וב-8 ביוני 1871 הודיעו על הפסקת עתונם. "הגענו כולנו לכלל הכרה — כותב בזכרונותיו א. קולישר — כי השאלה היהודית היא בעצם — שאלת התפתחות התרבות הכללית וההומאניות, ומכאן שהיהודים — פובליציסטים וסופרים — חייבים לקחת

(71) מראשי העתונות הליברלית ברוסיה.

(72) א. לנדאו, Вечно новый вопрос, "ייברסקאיה ביבליותיקה", כרך ג,

עמ' 419.

(73) ר' מ. מרגלית — מאמרו על אורשנסקי ב"ווסחוד" 1901, חוב' 1, עמ' 6.

(74) זכרונותיו של מ. קולישר, "ווסחוד" השבועי 1900, גל' 91, עמ' 29.

(75) "דיין", 16.4.1871.

(76) זכרונותיו הנ"ל של קולישר, עמ' 30. קולישר מזכיר את העתון "ויסטניק

ייברופי". דרויאנוב בספרו "פינסקר וזמנו" (עמ' 99) מזכיר את ה"אוטיצ'סטביניה זאפיסקי".

כן מספר מנשה מרגלית במאמרו על "שאלת היהודים בכללותה ובפרטיה" על "אחד מהלי

בראשים ביותר בירחוני רוסיה" ש"הסכים לאחר רוב תחנונים לתת מקום למאמר מקיף על

הפרעות האלה, והוא כבר סודר בדפוס ולפתע החליטה המערכת, לפי דרישת אחד מחבריה

החרוצים, לפרק את הסדר ולהטיל ויטו על מאמר זה" ("ווסחוד" 1881, חוב' א', עמ' 26).

במאמרו על הפרעות בירחון "ייברייסקי מיר" (1911) מציין מרגלית את שם העתון

("אוטיצ'סטביניה זאפיסקי") ואת שם חבר המערכת שגרם לפסילת המאמר ("ייליסיב").

חלק בעבודה התרבותית הכללית ולעבוד, יחד עם זאת, לטובת היהדות" (77) על מנת להגשים רעיון זה קנה אורנשטיין בשותפות עם העתונאי הליבראלי אוסטריאלוב את העתון „גובויה ורימיה" (78) והפכוהו לעתון מתקדם. אורשנסקי כתב בו מאמרים להגנת בני-הכתות הרוסיות הנרדפות. בדרך זו רצו משכילים אלה להאבק בעקיפין בשנאת ישראל ולהביא שחרור ליהודי-רוסיה בתוך כל עממיה הרבים (79).

בכך בא לסיומו נסיון נוסף להקים עתון יהודי-רוסי בעל שעור קומה, שילחם את מלחמותיה של יהדות רוסיה, ה„דיין" ציין שלב נוסף בהתפתחותה של עתונות זו, והיה אופייני לתקופה שבה הגיעו תקוותיהם של המשכילים ביהדות רוסיה לקבל אמנסיפציה מהירה — לשיאן, הוא אף היווה שלב בהתפתחותה של האינר-טלגנציה היהודית-רוסית במאבקה לכבוש לה מקום בהנהגתה הציבורית-מדינית של יהדות רוסיה. הוא סלל את הדרך לעתונות היהודית-רוסית, שמרכזת עבר מאודיסה לפטרבורג ושהפכה בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה העשרים לגורם חשוב בחייה הציבוריים והתרבותיים של היהדות הרוסית.

(77) „ווסחוד" (השבועי) 1900, גל' 91, עמ' 30.

(78) ר' מכתבו המעניין של אורנשטיין לליבאנדה מ-15.12.1871 („ייברסקאיה ביכליר תיקה", כרך X, עמ' 10). בו הוא כותב בין השאר: „בימים הראשונים מוטב לא לנגוע בכל האפשר בשאלה היהודית. — לידידיך הרוסים מוטב שלא תספר על כוונותינו המיוחדות — שאם לא כן יכריזו עלינו כעל „עתון יהודי" ונאבד חלק ניכר מהשפעתנו". עוד בשנת 1875 היה ה„גובויה ורימיה", שעברו לרשות הסופר היהודי יוסף גוטוביטש, „העתון היחיד לעת-עתה הנותן ברצון ליהודים אפשרות להאבק בפומבי עם אויבים ומעלילים" (מכתבו של ג. בגרוב לליבנדה מ-9.7.1875, שם, עמ' 13).

(79) על תכנית דומה שנתעוררה בחוגי ה„גבירים" בפטרבורג ב-1882 „לכבוש את העתונות שתעמוד לצד היהודים, היינו לייסד מכתבי-עתים מיוחדים ונכבדים, כדי שיוכלו על ידם להמליץ תמיד על היהודים, להגן עליהם ולהוכיח בראיות ברורות שהיהודים מביאים תועלת למדינה" — מספר בזכרונותיו י. ליפשיץ („זכרון יעקב" ח"ג, עמ' 96). מיכאל קולישר ייסד לשם מאבק ב„קויבליאנין" האנטישמי עתון ליברלי בשם „זאריא", שיצא לאור בקיוב בשנות 1880—1886.

מאה שנה להולדת ש. אַנ־סקי

מתולדותיו

בין הדמויות היקרות שפעלו ביהדות רוסיה בדור האחרון לפני שקיעתה ימנה שלמה זנביל רפפורט, המכונה ש. אַנ־סקי, שאנו מעלים את זכרו בחוברת זו של „העבר“ למלאת מאה שנה להולדתו בויטבסק.

מפותלת ועקלקלה היתה דרך חייו של ש. אַנ־סקי. תחילתה בבית הוריו יהודים בעלי־בתים, חרדים על דתם ועמלים לפרנס את בני משפחתם. ראשית חינכו בחדר ובקלויז — על הגמרא ומפרשיה. בגיל הנוער נתפס להשפעתה של ההשכלה העברית, הגה ב.פ. סמולנסקין וי. ל. גורדון והעריץ את „חטאות נעורים“ למ. ל. לילינבלום. בהשפעתה של ספרות זו הפך לאפיקורוס, למד רוסית, ובן 18 עזב את בית אמו להפיץ השכלה בעירה ליוזינה הנדחת, ולאחר שנאלץ לעזוב אותה מחמת התנגדותם של החרדים לדת לפעולתו — עבר אַנ־סקי לדוינסק, ושם שקע בספרות הרוסית הרדיקלית, ובעקבות המהפכנים הרוסים יצא אל העם הרוסי. באו שנות נדודים ארוכות בכפרים שבלב רוסיה המרכזית, באזור המכרות של הדוניץ ובפרברי העוני של הכרכים הרוסים. אַנ־סקי חי עם המוני העם הרוסי כאחד משלהם, הפיץ ביניהם דעת בשעורים ובהרצאות, כשהוא יודע לקנות את ליבם על אף מוצאו היהודי. על יסוד הסתכלותו בהמונים אלה כתב אַנ־סקי את סיפוריו ואת מחקריו ברוח ה„נארו־דניקים“ וב־1892 יצא לאירופה המערבית, ובמשך 16 שנים (1894—1910) ישב בפאריס ושימש מזכירו של מנהיגם הרוחני של הסוציאליסטים העממיים פ. לאברוב.

בהשפעת בן־עירו וחברו מנוער ז'יטלובסקי החל אַנ־סקי להתעניין שוב בגורלו של העם היהודי. ראשית דרכו בחזרה אל עמו התבטאה בכתיבת ספורים ברוסית על חיי היהודים. לאחר מכן החל לכתוב שירים וסיפורים באידיש. באחד השלבים של חזרתו זאת כתב את הימנון ה„בונד“ „די שבועה“, בו ניסה להעמיד את ה„בונד“ כתחליף לארץ־ישראל ולכל הערכים הלאומיים הכרוכים בה. אולם במהרה עבר אַנ־סקי שלב זה של לאומיות מימית ודלילה נוסח ה„בונד“. הוא נמשך אל היצירה היהודית העממית ואל הפולקלור היהודי. בעזרת משפחת הבארון גינזבורג ארגן אַנ־סקי בשנות 1912—1914 „משלחת מדעית לאיסוף מוצגי הפולקלור היהודי“. בראש משלחת זו* עבר אַנ־סקי בששים וששה ישובים יהודים בוואלין ובפודוליה, אסף מאות מוצגים ורשם ספורים, מעשיות־עם, שירים, ניגונים. החומר שנאסף רוכז בפטרבורג על מנת שישמש יסוד למוזיאון לפולקלור יהודי. כן הוציאה המשלחת חלק ראשון של הספר „דאס יידישע עטנאָגראַפישע פראָגראַם“ (פטרבורג, 1915), שבו באו הוראות לחוקרי הפולקלור היהודי ו־2037 שאלות המקיפות את כל עולמו של אדם מישראל — מלידתו ועד מותו.

* במשלחת השתתפו בזמנים שונים המוסיקאים יואל אנגל וקיסלהוף, הצייר שלמה יודובין והצעירים שמואל שראייר (שרירא) ויצחק פיקנברג (גור־אריה).

באה המלחמה העולמית הראשונה ואנ־סקי הצטרף בכל חום נפשו לעבודת הסיוע לקרבנות המלחמה היהודים. הוא יצא בשליחות „חברת הסיוע היהודית“ לאזורי החזית והגיש עזרה ככל אשר יכול לפליטים, ליתומים, לחולים, פצועים ורעבים. פעמים רבות נעזר בקשריו עם עסקנים ציבוריים מבין הרוסים. את אשר ראה בימים ההם תאר בספרו „דער יידישער חורבן פון פוילן, גאליציע און בוקאווינא“ (יצא לאור גם בעברית בתרגומו של ש. ל. ציטרון).

בשנות המלחמה התקרב אנ־סקי לרעיון הציוני, בראותו בציונות את אחד הגילויים הכבירים של חיוניות העם העברי. הוא היה בין המעטים בציבוריות היהודית והציונית שתמך ברעיון הגדודים העברים שיצאו לכבוש את ארץ ישראל למען העם היהודי, אף יסד יחד עם י. טרומפלדור ופ. רוטנברג „קבוצה לאומית“ סוציאליסטית של שוחרי ארץ־ישראל, כן התעוררה בלב אנ־סקי האמונה הדתית, הוא השתתף ברצון בתפילות ובטכסים דתיים ונראה היה כאילו חוזר הוא לימי נעוריו בבית אבא בויטבסק.

בעצם ימי המלחמה כתב אנ־סקי את מחזהו „הדיבוק“ שבו באה לכלל ביטוי השפעת הפולקלור היהודי שנתגלה לפניו בסיוריו בדרום רוסיה. הרבה השתדל אנ־סקי שתיאטרון רוסי בעל רמה יעלה את מחזהו על הבמה, אולם לא זכה לכך, ורק לאחר מותו הוצג המחזה על ידי „הלהקה הווילנאית“ (ר' מאמרו של ווייכרט בחוברת זו) ולאחר מכן על־ידי „הבימה“ המוסקבאית.

עם התגברות המשטר הסובייטי נאלץ אנ־סקי לעזוב את רוסיה. הוא עבר לוילנה וממנה — חולה ורצוף — למקום המרפא אוטוֹצק ע"י וארשה.

בלי בחשון תרפ"א (8.11.1920) נפטר אנ־סקי בוארשה, המונים ליווהו לקברו, שנחצב סמוך לקברותיהם של י. ל. פרץ ויעקב דינזון.

בתולדות התרבות היהודית שמור מקומו של אנ־סקי כאחד ממניחי היסוד לאתנוגרפיה ולמחקר הפולקלור היהודי במזרח־אירופה וכמחבר „הדיבוק“, שהשך לאחד המחזות הקלאסיים של הריפירטואר הלאומי שלנו.

המ ע ר כ ת

ח.ו.ה. י.הו.ד.י. י.ש.י.ש.

א

עם סמיון אקימוביטש אנ־סקי נפגשתי פעמים רבות בשנות לימודי בברן (שויצריה). אנ־סקי היה בא תכופות מג'נבה לברן, ולעתים התגורר שם במשך כמה שבועות. בברן התגורר ידידו הקרוב וחברו למפלגת הסוציאל־ריבולוציונרים (ס.ר.) ד"ר חיים זייטלובסקי. אנ־סקי הרצה לעתים בחוג הס"רים הרצאות פומביות על נושאים סוציאליסטיים מהפכניים. בין הס"רים לבין הסוציאל־דימוקרטים התנהל אז מאבק אידיאולוגי חריף. ומפעם לפעם היו מנהיגי הס"ד או מנהיגי הס"רים מרצים בפני המושבה הרוסית הגדולה בברן (שהיתה מורכבת ב־80—90 אחוז מנוער יהודי לומד באוניברסיטאות) על מרכסיו, סוציאליזם, קאפיטאליזם, הבעיה האגררית, וכו'. פעם או שתיים הופיע גם אנ־סקי בהרצאה על בעית האכרים. אולם לעתים תכופות ראינו את אנ־סקי בין חוגי הנוער שלנו, חוגי הסטודנטים היהודים הלאומיים, הנוער הציוני. הוא היה בא למסעדת הסטודנטים היהודית שלנו, ישב, שוחח, בא לנשפינו ולהרצאותנו. הרגשנו ש"נארודובוליק" רוסית זה, שבסיסמתה "ההליכה על העם" יצא אל הכפר הרוסי, אל האכר הרוסי, להשכיל, ללמד "לזרוע דעת ואור", להאבק באפלת הדורות ובעבודות, כי אנ־סקי זה, אחד ממנהיגי הס"רים, קרוב הוא לנו בנפשו, כבן־משפחה אינטימי.

בא לברן כאורח "האגודה היהודית האקדמאית" הסופר היהודי־רוסי הנודע מ. בן־עמי, שהתישב לאחר פרעות 1905 בג'נבה, בה התגוררו אז גם מנדלי מוכר ספרים ושלום־עליכם. בנשף שנערך לכבודו הקריא בן־עמי מספוריו האחרונים. אנ־סקי נוכח אף הוא בנשף. עם סיום ההקראות נשארכנו, כעשרה־שנים־עשר סטודנטים, בבית־הקפה עם בן־עמי, אנ־סקי הצטרף אלינו. קדמנו בברכה את פני בן־עמי, הוא ענה לנו בנאום קצר. דבר על סכלו של ההמון היהודי, על נסיונותיו וחיותיו הקשים. בן־עמי נשא תמיד בליבו כעין מרידות, כעין פחד נפשי. אולם אנ־סקי הכניס למסיבה ערנות וחיוניות, הוא דיבר על סיפוריו של בן־עמי, על ההווי של ההמונים היהודים, על העירה היהודית, על היהדות הפטריארכלית ועולמה הרוחני העשיר.

הקשבנו לאנ־סקי בנשימה עצורה. הקשבנו והסתכלנו בעינים שוקקות בפני "נארודובוליק" ומהפכן רוסי זה. לרגעים הגיע אנ־סקי בדבריו לפתוס מפתיע. אנ־סקי סיים, הסתכלנו כולנו בחיבה עליו. הוא חימם את כולנו בחום נשמתו.

חייד בשמחה גם בן־עמי. בלחצו בידידות את ידו של אנ־סקי אמר: "אתה, אנ־סקי, הנך בתוך נפשך יהודי אמיתי בן הדור הישן עם כל הזיותיו ואמונותיו".

בקיץ 1905 התגוררתי בכפר קלארן-סיר-מונטרה על חוף אגם ג'נבה. פעם לעת בוקר, בטיילי בכפר, פגשתי בש. אנ-סקי, ברכנו איש את רעהו בחמימות. "עזור לי, קאופמן — אמר לי — למצוא לי חדר, משוטט אני זה כשעתים בכפר, הולך מבית לבית ואיני מוצא חדר. אני זקוק לחדר רק לשלושה ימים, ברצוני לנוח שלושה ימים, יותר מזה לא אוכל, ובית-מלון — לא לפי כיסי הוא. והיכן מתגורר אתה? אולי יש אצלך פינה כל-שהיא?" הלכנו יחד אל דירתו, אצל בעלת-הבית שלי לא היו חדרים פנוים, התגוררתי בחדר אחד עם חבר בן-עירי, אף הוא סטודנט. בחדרנו מטה וספה, וחדר-כניסה מיוחדת מן החוץ.

— ואם — "כמנהג הסטודנטים" — נתגורר שלושתנו יחד במשך שלושת הימים? מה דעתך על כך, קאופמן? הנה אני אשכב על זו הספה? — שאל אנ-סקי. — בבקשה ממך, סימיון אקימוביטש! מאד נשמח לקבל פניך.

שלושה ימים התגוררנו באותו חדר וכל הזמן היינו יחד. ארבעתנו (ש. אנ-סקי, שנינו וסטודנטית אחת) ערכנו טיולים בסביבה, עלינו על הגבעות, בקרנו בטירת שיליון, שטנו על פני אגם ג'נבה, נסענו לעמק רון ובכל מקום היה אנ-סקי, כמובן, מורה-דרך לנו. הוא ידע את הכל, את כל האגדות, המסורות הקשורות עם המקום. ואיך ידע לספר על טירת שיליון ועל אסיר שיליון!

אולם ביחוד חיים בזכרוני הערבים שבלינו יחדיו, שיחותיו של אנ-סקי סיפוריו מחיי היהודים, מן העבר היהודי. הוא דיבר במין התלהבות דתית על אלה היכולים להתרומם לפסגות לימוד התורה ולרדת למעמקים עטופי הסוד של נפש המוני העם. אפשר היה לחוש בעין את אהבתו העזה לעם, לעברו, הרגשנו את הגעגועים הלאומיים שהיו צפונים בו. הוא סיפר לנו על אלה שהקריבו נפשם על קידוש השם.

— האם יודעים אתם על אלה גדולי הרוח, מקדשי השם? ובשקט, כדובר אל עצמו, אמר אנ-סקי: "יתכן ובאמת שמעו את קול ד' דובר אליהם!"

— ואתם, קינדערלאך, האם ראיתם יהודים כאלה, אמיתיים, חסידים, האם יודעים אתם מה פירושה של "מסירות נפש"? (לא ידעתי אז שאנ-סקי כתב זמן מה לפני כן את סיפורו "מסירות-נפש").

ספרתי לאנ-סקי שמוצאי הוא ממשפחת "אדמו"ר הזקן", הרב מלאדי, ממשפחה חסידית פטריארכאלית, כי עוד בהיותי ילד, לומד בגימנסיה, הביאה אותי סבתא לרבי מליובאביטש ולרבי מקאפיס, שברכוני, ונתנו לי קמיע, על מנת שאהיה "יהודי טוב ונאמן". בילדותי התגוררתי שבוע ימים בבית דודי הרב שניאורסון, השתתפתי בסעודה חסידית, שמעתי תורת חסידים, שירי חסידים, שרתי יחד עם החסידים את "נגונו של הרבי".

אנ-סקי שמע אותי ברוב ענין ושאל: "והיכן אותו הקמיע שנתן לך הרבי?" ואנ-סקי החל לחקור אותי במפורט על כל מה שראיתי ושמעתי בבית רבי, וכל אותו ערב שר אנ-סקי שירי חסידים, שר בחצי-קול, ברגש, הורגש שנפשו היא המשוררת, שכל קרביו מתרוננים, כתפילה צלצלה שירתו. ופעם לאחר שסיפר אגדה חסידית יפה, אמר בשקט לאחר רגע של הפסקה, כאילו נתמלט הדבר מקרב נפשו: "כמה קשה לחיות בין שני עולמות! הלב נקרע לגזרים..."

מה רבה היתה אהבתו של אנ־סקי אל עמו. כמה אהב עולם זה העטוף בערפל של רומנטיות, שממנו יצא הוא עצמו ושממקורו שאב תמיד. הוא סיפר פעם על בית המדרש הישן, בית מדרש נעוריו, צייר את צללי העבר ומסורותיו, התפעל מהשירה של החיים ההם ואמר: „מה איתנות עדיין חומותיו של העם היהודי!“

לא פעם נזכרתי באנ־סקי, בשלושת הימים שבילינו תחת גג אחד. אולם בהערכה מיוחדת זכרתי את שמו, הכרתי והרגשתי את אותו אנ־סקי משנת 1905 שמסר בקסם כה רב את אגדות עם יהודיות ושר מעומק הנפש מנגינות חסידים. כאשר בנובמבר 1917, לאחר פרסום הצהרת בלפור, קראתי את המברק ששלח אנ־סקי למרכז ההסתדרות הציונית בפטרוגרד.

אנ־סקי כתב: „תוך התלהבות דתית עמוקה קיבלתי את הבשורה הגדולה על ראשית התגשמותם של החזון והתפילה בנות אלפים שנה של העם היהודי. ברוך יהיה עמנו — המעונה הנצחי, ברוכה תהיה מולדתנו הקדושה ורבת הסבל. תהי נא פגישתם רבת אורים, ותהי בריתם החדשה — פוריה ומבורכת.“

ג

ב־1906, בנשף אגודת מפלגת הס״ר בברן הוצג מחזהו של הסופר הרוסי ייבגיני צ׳יריקוב „היהודים“, שעשה לא מעט רעש בימים ההם, אנ־סקי לקח חלק בהצגה. הוא מילא את תפקידו של האב הזקן, השען לייזר. אנ־סקי שיחק בלי איפור, הוא מסר בלבביות כזו את הרגשותיו, את הטרגדיה ואת הפסיכולוגיה של יהודי, של האב היהודי לייזר, ראיתי אז את אנ־סקי על הבמה ב־Cafe des Alpes, ראיתי והרגשתי כמה מתייסרת נפשו של אנ־סקי, מתייסרת תוך שתיקה.

ד

ב־1904 נפגשתי עם אנ־סקי בבית פרטי בשעת „שתית קפה של שעה ארבע“ (Vjerly — אצל השווייצרים), חוץ מבעלי־הבית היינו שלושה — ד״ר חיים וייצמן, ש. אנ־סקי ואני, בימים ההם סטודנט צעיר. היה סופה של שנת 1904, בין הקונגרס הששי לבין השביעי. בעולם הציוני התחולל אז מאבק מר בבעית אוגנדה. בין הסטודנטים הציונים בברן — אספות בלי קץ, הרצאות, ויכוחים. „בעית אוגנדה“ העסיקה את כולם. וטבעי הדבר שגם סביב כוס הקפה החלה שיחה על אוגנדה, וביחוד לאחר שיום־יומים לפני כן הופיע חיים וייצמן בהרצאה על נושא זה, ולשם כך בא בעצם לברן.

ש. אנ־סקי אומר: „לעתים קרובות קורה הדבר, כך היא הפסיכולוגיה האנושית, כאשר מתקרבים למטרה הנכספת, כאשר המטרה מתגשמת — נרתע אתה, השגת המטרה מפחידה אותך. האנשים מוקירים רק את ההזיה, הם אוהבים את הזיתם, ואף אתם אינכם אלא הזיתם.“

ח. וייצמן: לא, אנ־סקי, אין אתה צודק. אין אנו מפחדים מן המטרה, לא נפחד גם מהתגשמותה. אולם אוגנדה — אינה מטרתנו. אין אנו הזיתים על אוגנדה, לא אוגנדה היא מטרתנו. מטרתנו — ציון, ולמטרה זו פנינו, ואותה — נשיג.

אנ־סקי: אולם ציון — הרי זו רק הזיה, הזיה שאין להגשימה. וכאן — משהו ממשי, פינה לעם האומלל.

ח. וייצמן: כן, אנ־סקי, הזיה. אולם אענה לך בדבריו של הרצל: כל המעשים הגדולים תחילתם בהזיות.
 א־נ־סִקִי: אני, וייצמן, איני מאמין בהזיה של ציון. אתם מצפים לנס, כן, יתכן וטוב להאמין בנס זה, ונחוץ להאמין בו... נו, ואם אמונה זו חסרת? — אמר אנ־סקי בעצב.
 ח. וייצמן: אולם נס זה הכרחי. זוהי האמת של חיינו, ונס זה יבצע העם היהודי, רצונו יבצע את הנס, ויתכן, אנ־סקי, שנראה זאת במו עינינו.
 ואנ־סקי רק אמר, אמר בעצב באידיש:
 — וויצמאן, ווו נעמט מען דעם גלויבן?
 והוא זכה לראות בראשיתו של אותו נס. ושלשה חדשים לפני מותו כתב אנ־סקי, והוא יושב אז באוטבוצק (ליד וארשה) את שירו „דאס נייע ליד“, את שירתו החדשה. היה זה שירו האחרון של ש. אנ־סקי.

דאס נייע ליד

געווידמעט פרידע און לייב יפה

און פלוצלונג אַ וואונדער, ס'טרעפט זיך גאָר זעלטן;
 עס טראַגט זיך אַ בשורה פון מעכטיקע וועלטן;
 „ישראל! ערוועק זיך! צו דינע געצעלטן!“
 דיין נחלה וועט ווערן פאַרזייט!

אין שטח פון אידישן גלות דעם ברייטן
 עס פלאַטערן פאַנען און שאלן טרומייטן.
 און עס הויבן אַן פלאַצן פון גלות די קייטן —
 אַ פאַלק איז צום אויפלעבן גרייט!

עס ציען זיך אידן פון נאַענט, פון ווייטן,
 עס איילן חלוצים פון אַלע פיר זייטן
 צונויפקניפן ווידער מיט ביבלישע צייטן
 די אידישע גאַלדענע קייטן.

עס זיינען אין אַנפאַנג געווען נאָר חלומות,
 חלומות —
 פון העלדישע מעשים, פון הייליקע מקומות,
 תפילות —
 אויף טויזנטער קהילות.

צוגאָסן זיך האָבן די תפילות אין טרערן,
 אין טרערן —
 אין צארטע אין קלאַרע, ווי לויטערע שטערן.
 עס האָבן די טרערן געשאַפן פאַרלאַנגען;
 פאַרלאַנגען; —
 צו אויפלעבן צייטן, וואָס זיינען פאַרגאַנגען.

אויסגעשמידט האבן פאַרלאַנגען אַ ווילן.

אַ ווילן —

וואָס שטעלט זיך ווייט־גרייפנדע ריזיקע צילן.

אַ מעכטיקער ווילן וועט וואונדער באַשאַפן.

באַשאַפן —

פון מדבר אַ לוסט־לאַנד, און העלדן — פון שקלאַפן*).

זו שירתו האחרונה של אנ־סקי, דברו האחרון. בצלצול השמחה של בשורת
החרות, שחיה תמיד בלבו. „התחשל רצון אדיר, עושה נפלאות, המדבר יהפך
לארץ פורחת, העבדים — לגיבורים“.

* תרגום מלולי של השיר בפרוזה: שיר חדש, מוקדש לפרידה וליב יפה.
ופתע קם פלא, קורה נדירות: נשאת בשורה מעולמות גבורה: ישראל! עורה, שוב
לאהליך! נחלתך תורע שוב!
במרחב הגלות היהודית מתנוססים דגלים, מריעות חצוצרות, ומתחילים להישבר כבלי
הגלות, העם נכון לתחיה!
נמשכים יהודים מקרוב, מרחוק, חשים חלוצים מארבע פינות לחדש את הגשר עם
ימי המקרא, עם שרשרת הזהב.
בראשונה היו רק חלומות, חלומות, על מעשי גבורה ומקומות קודש, החלומות נרקמו
לתפלות, לתפלות, לאלפי שנה, לאלפי קהילות.
והתפלות הפכו לדמעות, דמעות בהירות ככוכבי שמים, והדמעות יצרו שאיפות,
שאיפות, להחיות עתים אשר חלפו.
השאיפות חישלו רצון, רצון, השואף למטרות רחוקות, רחוקות, רצון עז ייצור
פלאות, פלאות, יהפוך מדבר לארץ חמדה, יהפוך עבדים לבני חורין.
השיר תורגם בשעתו על־ידי א. סולודר והובא בספרו של ל. יפה „תקופות“, ת"א
תש"ח, עמ' 259—260.

רוזה מונסון-אטינגר

זכרונות על ש. אַנְסְקִי

א

היכרתי את סימיון אקימוביטש אַנְסְקִי רק בשנות חייו האחרונות, בימים הקשים של מלחמת העולם הרשאוונה וראשית המהפכה הרוסית. הוא התגורר אז, כמוני, בפטרבורג, פטרוגראד — בימים ההם. אולם לעתים תכופות היה נוסע, לעתים בעניני „הועד היהודי לעזרת קרבנות המלחמה“ („יאַקופו“), ולעתים לשם משאומתן עם „התיאטרון האמנותי המוסקבאי“ לרגל הצגת הנוסח הרוסי של מחזהו החדש „הדיבוק“, כשהוא כורך זאת בהרצאות וטיפולים בענין הוצאת הקובץ שלו על גליציה. ממקומות שונים היה שולח לי לעתים תכופות מכתבים מפורטים, שאת רובם עלה בידי לשמור. כן זוכרת אני את פגישותינו, את סיפוריו על העבר, את תגובותיו על המאורעות השוטפים, את טיולינו בעיר ואת הביקורים בבתי ידידיו. מערמת עלים שהצהיבו, הכתובים בכתב-יד זעיר, ומקטעי זכרונות קמה כמו חיה דמותו של אדם בעל נדיבות ועמקות נדירה, שאהב ורחם עד כדי הקרבה עצמית את בני האדם, וביחוד את עמו, העם היהודי.

אַנְסְקִי היה עובד שאינו יודע לאות בשדות רבים. הוא ידוע כסופר, שכתב סיפורים, דרמות, שירים ומאמרים, כמהפכן — עסקן מדיני וציבורי, וכמארגן מוסדות יהודים מדעיים וחינוכיים. הוא נענה לרבים, הניח חותמו על התחלות רבות. אולם ערכו של אַנְסְקִי כאדם היה גדול יותר, עמוק לאין-ערוך מאשר הישגיו הספרותיים והציבוריים.

בו הצטרפו — בלי להפגע ובלי ניגודים — יהודי, השומר תוך אהבה וגאון את המורשת הרוחנית ואת ההווי של עמו, עם מצפון רגיש של אינטלגנט רוסי. כאשר הכרתיו, חזר המהפכן-המרדן מלפנים בתשובה. הוא פנה „לאל צדיק ורחום“ וביקש את הגנתו וברכתו, בחפשו בדת את פתרון הבעיות שמעבר לתחום החיים. ב„הדיבוק“ בא לכלל ביטוי בהיר מפנה מסתורי זה. אילו ניתן היה לאַנְסְקִי להמשיך בחייו, היה כיוון זה, כך יש לשער, הולך ומעמיק. בטרגדיה שתכנן על „יוסף די-לה-ריינה“, ש„חברה כמעט כולה בראשו“, אך לא הספיק מחוסר זמן להעלותה על הכתב, רצה לפתח את רעיון המשיחיות. את יסודות הספרות הדתית היהודית למד עוד בימי ילדותו ב„חדר“. אל החסידות התקרב כשחיפש וחקר את מעינותיה בעת המשלחת שלו לדרום-רוסיה, ואמונתו היתה מיוחדת במינה, אישית-אינטימית, הכמחה להתגלות, להתפעלות, לשפע ממרומים. כאשר היה מתפלל היתה כנות בלתי-נשכחת נשמעת במלים ובקול שבהם ביטא את תפילותיו. ב־1918 נערך בבית הורי בפעם האחרונה „סדר“ בפטרוגראד. מחוץ לבני המשפחה היו נוכחים אורחים רבים: ביניהם היו פיטר מואיסיביטש רוסנברג, שהסתתר אז בביתנו כמה שבועות, לאחר שהוציאוהו ממבצר פטרר פאבלובסק, הסופר הידוע — והוא אז צעיר לימים — מרק אלדאנוב (לנדאו) ודניאל יעקובלביטש חזן, מפעיליה הידועים ביותר של ה„יאַקופו“. אבי הציע

לאנ־סקי לקרוא את ההגדה ואת ברכת המזון. הוא עמד, כשהוא כפוף על גבי השולחן מעוטף בטליתו הגדולה שהצהיבה, וביטא את המלים באיטיות. כשהוא משמיע אותן ברגש, כאילו בא במגע בלתי־אמצעי, נדיב ומבורך, עם הקדוש ברוך הוא. ליב יפה, בתארו את אנ־סקי הקורא ברכבת פליטים, לאור נר מהבהב בקרון־משא שהפך לקרון נוסעים (теплушка) תפילת השבת, היטיב לקרוא לו בשם „אונזער פארבעטער“ (שליח צבור שלנו).

ימיו הראשונים של אנ־סקי ידועים לרבים. לפעמים היה מזכיר בשיחותיו, איך נעקר, יחד עם חיים זײטלובסקי, שאתו קשר משחר ילדותו עד סוף חייו קשר ידידות שלא הופר, מההווי המשפחתי השמרני, למד את השפה הרוסית, הצטרף למהפכה והחליט „ללכת אל העם“. אופייני הדבר לאנ־סקי, שהעמיד לעצמו מטרה קשה ביותר ונסע לשמש כמורה לכורי־הפחם באוקראינה, משום שמנת־חייהם היתה קשה ביותר. הם כנראה חבבוהו, חשבוהו ל„סימיון“ שלהם, ושם זה נלווה אליו מאז. לאנ־סקי היה הכשרון לפתוח בשיחה בפשטות ובעדינות עם בני העם הפשוט. פעמים רבות התבוננתי, איך היה ניגש לעוברי־אורח מקריים ברחוב או בקרון החשמלית, שנדמו לו כנתונים במבוכה בסביבה הזרה, והיה שואל אותם על עניניהם תוך השתתפות ותשומת־לב.

שם, במכרות אוקראינה, החל אנ־סקי לכתוב את סיפוריו הרוסים הראשונים. שלח אותם לפטרבורג, לעורך העתון „רוסקוייה בוגאטסטבו“ בימים ההם גליב אוספנסקי, ששיבח אותם והציע לו לקחת חלק בעתון. צצה שאלת הכינוי הספרותי. השם „רפפורט“, שהיה נפוץ ביותר, לא התאים למחבר הצעיר. סימיון אקימוביטש החליט להקרא אני־סקי על־שם אמו חנה. „רציתי — כך אמר לי — להוכיח בזאת לאמי, שסבלה קשות מהליכתי אל זרים, שהקשר שלי עמה, עם המסמלת את העבר היקר לי, לא נותק, אלא להיפך, ישמר ויתחזק בעבודתי לעתיד לבוא“. אולם מאחר שב„רוסקוייה בוגאטסטבו“ כבר לקח חלק העתונאי — איש „חרות העם“ — ניקולאי אנינסקי, הוכרח סימיון אקימוביטש לשנות את שמו לאנ־סקי. את זכר השנים שעברו לאחר מכן באמיגרציה הרוסית, שם שימש אנ־סקי בתחילה כמזכירו של פ. לאברוב בפריז, ואחרי כן עיבד בג'נבה, יחד עם זײטלובסקי וצ'רנוב, את הפרוגרמה של המפלגה הסוציאלי־רביבוליוציונית (ס.ר.), היה אנ־סקי מעלה ברצון. אולם על תקופה זאת כתבו בפרטיות זײטלובסקי ואחרים. על חייו לאחר שחזר לרוסיה לא אזכיר מאומה. סיפורים אחדים במהדורת בת חמשת הכרכים של כתביו הרוסים מכילים חומר אוטוביוגרפי רב. ביחוד נראה לי כמזעזע הדו"ח שלו מביאליסטוק לאחר פרעות 1906, בו מצא ביטוי אנ־סקי כולו: נסיעתו המהירה למקום הטבח, רחמיו שנכמרו על הנפגעים, ההמומים מאסונם. הרצון להיודע, איך קיבלו היהודים את ההתנפלות, ואם הצליחו לשמור על רגשות אנוש ועל אמונתם תוך זוועת הרציחות האכזריות.

ב

פגישתי הראשונה עם אנ־סקי היתה בחורף 1915. למדתי בקורסים הגבוהים בפטרבורג, ולאחר הלימודים הייתי נוסעת למשרד ה„יקופו“, כדי לשתף עצמי במשהו בטרגדיה של הגירוש היהודי בימים ההם. פעם ביקש ממני אחד מעובדי המשרד לחתום כעדה על צוואתו של מבקר בלתי־ידוע לי שהיה נוכח בחדר. שמו רפפורט לא הגיד לי מאומה. הרגשתי בחטיפה בעיניו הנוגות והמלאות

הבעה ובקולו הנמוך, המתנגן קצת, בו קרא את מלות הסיום של הצוואה. לאחר לכתי נודע לי לצערי, כי האיש הזר היה הסופר אנ־סקי, ששלח את הדו"חיים המזעזעים ביותר מנקודות־ריכוז הפליטים, ובצאתו עתה כנציג הועד לשליחות ארוכה ומסוכנת יותר, החליט להשאיר צוואה חדשה. בנקודותיה העיקריות נשתמרה צוואה זו בנוסח האחרון, שחובר — אם אינני טועה — בווארשה.

פגישתנו הבאה אירעה כעבור כמה חדשים בקרון החשמלית, בו חזרתי הביתה. ניגש אלי אדם גדול וכפוף־גב, במגבעת רחבת־שולים, אותה חבשו אך ורק סופרים או שחקנים, קרא בשמו, הודה לי על שרותי לו והזמיןני לבוא ולשמוע בערב את קריאת מחזהו החדש. קריאת הנוסח הרוסי של „הדיבוק“ בפני מבקרים ספרותיים נערכה אותו ערב בדירתו של איש־הנפט סאוולי (שאוול) פולאק. היו נוכחים פיודור סולוגוב, כמה עתונאים מהעתון „ריטש“ (בתוכם ליובוש) ואחרים. אנ־סקי נראה כמעוצבן וקרא בקול שקט ונוגה במקצת. לאחר הקריאה החלו חילופי הדברים. השומעים עמדו בקרירות ובתמיהה על חוסר־הריאליות של המחזה, וציינו את הקשיים בהצגתו. אנ־סקי ישב מדוכא, ולא השיב על דברי מתנגדיו. לפתע נשמע קולו הרטנני של סולוגוב, ששתק עד אז בהזעמו פניו: „כל אלה הם דברים בטלים. לא הובנה מהות הדרמה, שבה מדובר על נצחון האהבה על המוות. זוהי יצירה גדולה, עמוקה“. הוא חבש בהתרגזות את כובעו, ויצא תוך נענוע־ראש של ברכה לעברו של אנ־סקי. הנותרים התפזרו במהרה תוך מבוכה.

לאחר ערב זה ראיתי לעתים תכופות את אנ־סקי. הוא ביקר אצלנו, הביא לי ספרים, עזר לי בלימודי, ובשיחות ארוכות ניסה בזהירות ובסבלנות לכוון, להסביר ולהדריך. בו, בבודד ובנדיב, פעם הרצון לתת ולשתף אחרים בעושר נסיונו ומחשבתו. הוא שמח שבעיות שכבר מצאו להן פתרון הסעירוני, ושיכולתי להרגיש בו אדם קרוב, „הדרוש למצפוני, ולו הייתי רוצה לספר על השמחות והדאגות שלי“.

לעתים הייתי סרה אליו לא־הואסיליבי, שם גר, כבחניה ארעית, בדירה של המוזיאון האתנוגרפי, שנוסד על־ידו, ושבה נשתמר אוסף החפצים, שהביאה „המשלחת האתנוגרפית היהודית“ בהנהלתו מוהלנין ופודוליה. אוסף זה צריך היה לעבור לפי צוואתו למוסד מתאים בירושלים, „אם יקום שם מוסד כזה“. הוא עוד הספיק לארוז את פריטי המוזיאון בארגזים לפני יציאתו הנחפזת מרוסיה, כאשר צפוי היה לו מאסר, כסוציאליסט־ריבולוציונר וחבר האסיפה המכוננת הרוסית. אולם לא עלה בידו להוציאם והארגזים שהוחרמו על־ידי השלטונות הסובייטים נמצאים עד עתה במקום בלתי־ידוע, ולפי השמועה — במרתפו של אחד המוזיאונים בעיר־הבירה.

הערותיו היו תמיד קולעות להפליא, הסתכלותו — מהירה וציורית. פעם הצביע בהעצרו ממול לכנסיה פלונית ואמר: „האם שמת לב, כי בתי־התפילה משקפים לעתים קרובות את המשטר הרוחני או את ההווי של העם? ראי נא את הבצלים המקננים סביב לכיפה המרכזית של בתי־התפילה הפרבוסלבים — כסמל להווי המשפחתי של האכרות הרוסית. וכיפת המסגד דומה למולה כורע־ברך עם מצנפתו לראשו וידיו — המינארטים — מורמות מעלה לתפילה. עמוד הפעמונים המגולף של כנסיה גוטית — הרי זו אכסטזה של גזיר־סגפן מתבודד“. „ובית הכנסת?“ שאלתי אותו. הוא הרחרר וענה ברצינות: „אינני יודע עוד. אולם חושבני, כי בית התפילה היהודי חייב להביע ראשית כל את אחדות הבורא“.

מאורעות המלחמה וחובותיו כנציג „ייקופו“ הפריעו לאנ־סקי להתרכז בעבודתו על הדרמה החדשה ובספרו על גליציה. בראשית 1917 היה עליו לנסוע שוב לרצועה הסמוכה לחזית גליציה לבדוק את מצבם של הפליטים במקום, לארגן ועדי־עזרה מקומים ואת היחסים עם השלטונות וכו'. למרות גילו ומחלת הסוכר שהחלה להתפתח בגופו התנדב אנ־סקי עוד בשנת 1915 לנסוע אל חזית הפליטים, על מנת להחליף את נציגיה הצעירים של „ייקופו“, שהשלטונות החלו אז לרדפם. הוא נימק זאת בכך שמכיר הוא את המקום, ונוסף לכך הרי הוא חסר־משפחה ורוב־חייו כבר עברו עליו. משכנע מכל היה כנראה הנימוק, כי תודות לפופולריות שלו בקרב האינטלגנציה הליברלית הרוסית יכול היה אנ־סקי לצפות לתמיכת הארגונים הצבאיים והציבוריים, וביחוד בזו של ועד ברית ה„זמססבות“ שבראשו עמד הנסיך לבוב, דימוקרט ואיש־ציבור, שהכיר אישית והעריך עד למאוד את אנ־סקי. ואמנם סיפקה ברית ה„זמססבות“ לאנ־סקי תעודות מעבר מיוחדות, ונתנה לו את הזכות לשאת מדים של פעילי ברית ה„זמססבות“, מה שהגדיל מאד את סמכותו בשעת משא־ומתן עם השלטון המקומי. עם כל זאת היו נסיעות אלו כרוכות בכל הקשיים של החיים בחזית. במכתבו תוארו מסעותיו אלה על פני ערים ועיירות, שנמשכו לעתים תכופות כמה ימים רצופים בעגלות פתוחות על פני שדות מכוסים שלג; לינות־ליל בבתי הרוסים למחצה וטלטולים במשך כמה ימים בקרונות מזוהמים, כדי להגיע לראיון של מחצית שעה עם אנשי השלטון העליון ולהשיג ביטולה של הגבלה חדשה, או רשיון לקבל חמרי מזון. קשות מכל היו הפגישות עם האוכלוסיה היהודית הנפגעת, לראות בעלבונם, בעניים ובהתפוררותם המוסרית אותה הוא מתאר בהשתתפות בצער שאין לה גבול. אולם דומני, שכאשר „גנרל יהודי“ לבן־שער זה, במדיו ובחרבו, היה בא בבת צחוק טובה וגיחוך מעודד למקומות המקלט ובתי־החולים של הפליטים, אז לבתים בודדים שנשארו בשלמותם, היו האנשים הנרדפים והמבוהלים מרגישים כי בא אליהם מליץ יושר וידיד ואולי האמינו, כי באה הקלה זמנית.

באחד ממכתביו, שאבד לי, לדאבוני, מספר הוא על המקרה הטראגי דלקמן. כבואו לעיירה אליה הגיעה יום לפני כן שיירת פליטים, נודע לו שנמצא בה זוג תאומים שנולדו זה עתה. האם מתה בלדתה, לאחר שלא עמדה בתלאות הדרך, האב מת או אבד לפני כן. אנ־סקי הלך לראות את התאומים העזובים כל עוד נשמתם בהם, ומזועזע עד עומק נפשו החליט לאמצם לו לבנים. שלח לעיר סמוכה להביא מינקת. אולם התינוקות מתו לפני שבאה העזרה. אנ־סקי קבר אותם וכתב בעצב: „ואני חשבתי לגדלם, שיהי מי שיגיד קדיש אחרי“.

בדרכו לגליציה בסוף דצמבר 1916 נתעכב אנ־סקי במוסקבה. דומה היה, כי דבר העלאת מחזהו על במת התיאטרון האמנותי גפתרה בחיוב. אותו זמן באתי גם אני עם ידידתי לראשונה למוסקבה ובייליתי שם שבוע ימים, הוא „השבוע המוסקבאי“ שאנ־סקי זכרו בעצב לאחר מכן. הוא הקדיש לנו את כל זמנו החפשי, הדריך אותנו בעיר, הוביל אותנו במוזיאונים הפרטיים ובסטודיות של רעיו — מ. שאגאל ופסל צעיר לימים, שאת שמו שכחתי, וכן אל מאחורי הקלעים של התיאטרון האמנותי היינו שתינו נוכחות בסעודה עם השחקנים הראשיים, שהיו צריכים לשחק ב„דיבוק“. היו שם מיכאל צ'חוב, שנועד לתפקיד „הצדיק“, חמארה — חנן, הבמאי סולרזיצקי, שהיה עליו לביים את המחזה, ואנגל — מחבר המוזיקה. חוץ מאנגל היה רק חמארה, בן העיר רומני, פלך

פולטבה, יהודי. כאשר תיאר אנ־סקי בעת הסעודה את העיירה היהודית, אמר המארח הנרגש עד מאד, שמעולם לא ניגש בהתלהבות כזו לתפקיד, כמו תפקידו ב"דיבוק", שעורר בלבו את זכרונות ילדותו.

רושם חזק מימי ביקורי ב"שבוע המוסקבאי" השאיר אצלי ביקורנו אצל הטולסטואי ג. צ'רטקוב, שביתו במוסקבה שימש דומני דירת מגורים משותפת לכל חסידי טולסטוי. באחד ממכתביו מזכיר אנ־סקי את פגישתו המקרית עם צ'רטקוב. בקרון רכבת, שלאחריה ביקר בביתו, קרא שם הרצאה וסיפר על היצירה היהודית העממית. ביחוד נשא חן בעיני אשתו של צ'רטקוב, שלה קרא טולסטוי גאלוצ'קה, אשה גדלת־עינים, רפופה, משתלהבת, מוזיקאית, שאספה בעצמה שירי־עם וסיפוריו. כאשר באנו אליהם נפלה על צוארו של אנ־סקי, הושיבה אותו על ידה וביקשה אותו לספר. אולם אותו ערב לא התנהלה השיחה בעניני אמנות. אנ־סקי סיפר על רדיפות היהודים, על נסיעות אל החזית, ורואה אני לפני את שני הצ'רטקובים שהקשיבו לו שותקים ובראש מורד. מתוך בושה והתרגשות לא הוצאנו אני וחברתי אף הגה אחד. בהרגישו בכך, פתח עמי צ'רטקוב בשיחה לפני צאתנו ונתן לי כמזכרת כמה תצלומים של טולסטוי מאספו הפרטי.

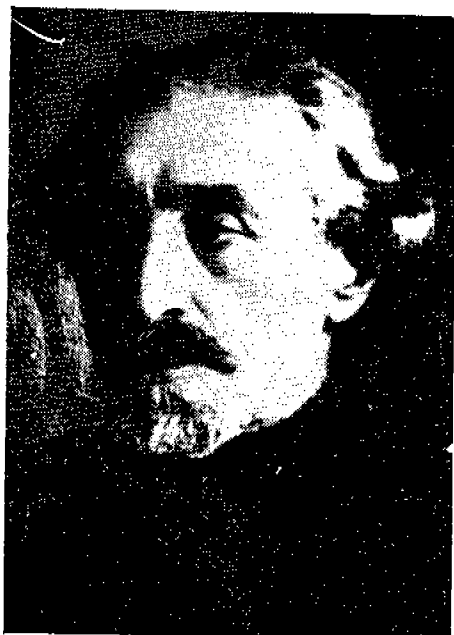
בכל ימי הכרזתי את סימיון אקימוביטש לא אוכזר אותו כה מדביק בעליונותו וממציא המצאות חדשות בלי לאות כבאותם הימים במוסקבה. אליני הצטרף לעתים תכופות רעו עורך־הדין המוסקבאי בוריס ראטנר, שהיה מופיע בעיקר במשפטים פוליטיים. כאשר היינו חוזרים למלוננו, עייפות משפע הרשמים, נשא־רק אנ־סקי רענן והיה מעסיק אותנו בסיפורים דמיוניים שהמציאם בו במקום. מלאים לעתים הימור ולעתים תוגה, אולם תמיד בלתי־רגילים ומלאי־ענין. הוא היה מספר גאוני ולכולנו נדמה כי מעשיותיו המאולתרות הן גולת הכותרת לכל מאורעות היום.

רק פעם, ממש לפני נסיעתו לקיוב, פרצו מפיו דברים שהביעו תוגה ובדידות עמוקה. במכתביו ובשיריו שלאחר מכן חזרות גימות אלה יותר ויותר ומגיעות לכלל יאוש, בסוף, כאשר לאחר המהפכה הבולשביסטית וההרס הכללי שבא בעקבותיה, תקפה אותו אכזבה מהעבודה המפלגתית יחד עם גורל נפש להפקרות המשתלטת. בחדשים הראשונים לשנת 1917, היה שקוע כולו בבעית הפליטים בגליציה.

ד

מהפכת פברואר כבר השיגה את אנ־סקי בפטרוגראד. הוא נקרא מיד לעבודה וחזר לאפיק המדיניות הרוסית. אולם הטרגדיה של אנ־סקי היתה, ששוב לא מצא עצמו נוח במסגרת מפלגת ה־ס.ר., שבהקמתה לקח חלק בעבר. ההומניות הנרחבת שלו, התייחסותו לאנשים בלי להבדיל בהשתייכותם המפלגתית והמעמדית לא תאמה עם הסיסמאות שדהו מיושן, שהצרו והחרישו את האמת החיה של יחסי אנוש. מן המהפכה ציפה אנ־סקי להתחדשותו ולהטבתו של המשטר החברתי־מדיני ברוסיה. וכשאירעו במקום זה סכסוכים פעוטים, מפלגתיים ואישיים, וזכחנות שאין לה סוף, אותה שעה שרוסיה "עמדה לצלול בתהום", נרגז ונעלב עד כדי חולי.

יחד עם קומץ חברים לדעה השתייך אנ־סקי לקבוצה המתונה ב־ס.ר., קבוצת "חרות העם", שהאגף הקיצוני קרא לאנשיה בזלזול "סוציאלי־פאטריסטים".

ש. אנ־סקי בשנת תרע"ז

ש. אנ־סקי, י. ל. פרץ ויעקב דינזון, וארשה, 1914

המושגים „עם“ ו„חרות“, שאותם התקיפו משמאל, כשרידים אנטי־מהפכניים, קיבלו בעיניו דווקא אז ערך מיוחד. מתכנית הס.ר. שמר אנ־סקי גם את ההכרה בתפקיד העצום של האישיות בהיסטוריה. שהיתה קרובה לו כלאינדיבידואליסט, אותה שעה שהשימוש בטרור שוב לא עלה בד בבד עם תפיסת עולמו. בעיניו היו שיפוטי המוסריים חשובים ביותר בימים כאשר העריצות האדומה התפשטה יותר ויותר במדינה. על מנת להחזיק מעמד במערבולת ימי המבוכה היה צורך לקבוע מידות להתנהגות אנושית, וכמו תמיד חיפשתי אצל אנ־סקי הד והדרכה בבעיות אלה. יותר ויותר נעשה קשה להשאר מן הצד ולהמשיך בלימודים האקדמאיים. מה „יקופו“, שבו אבדה העבודה בקרב הפליטים את דחיפותה, ולפי עצתו של ל. בראמסון, העסקן היהודי הנודע וציר הדומה הראשונה לשעבר ממפלגת העמלנים („טרודוביקי“), עברתי למזכירות „המפלגה העמלנית העממית“ הסוציאליסטית, כאשר התמזגו שתי הקבוצות באביב 1917 להסתדרות פוליטית אחת. עם רבים מ„הסוציאליסטים העממים“, ביניהם עם א. פשיחונוב ומיאקוטיק, היה אנ־סקי קשור בקשרי ידיעות אישית ועבודה ספרותית משותפת. אולם בעוד ש„הסוציאליסטים העממים“ היו אך ורק עתונאים־אינטלגנטים, היה אנ־סקי רגיל לצרף את עבודתו כסופר עם עבודה מדינית פעילה.

למרות הניגוד העמוק בינו לבין הקומוניסטים, שנבע משיקולים מדיניים ומוסכמים, השתדל אנ־סקי הסופר לפתור את חידת כוחם המושך ואת נצחון „העני המצורע“, שהתקומם ממעמקי התהום נגד החוק והסדר שנקבעו זה דורות. במאמרו „מרד המרידות“, שנכתב בצורת פואמה מקראית ונדפס בעתון „דיין“ ביוני 1917, נוגע אנ־סקי, מבלי לחרוץ משפט, בנושא האנרכיזם המסתורי ושאיפתו להרס.

את אביב 1917 בילה אנ־סקי במוסקבה, ויחד עם בעיות המפלגה עסק בהוצאת כתביו היהודיים, סיים את דו־חותיו על גאליציה, כתב תכנית לליגה של ההתאחדות הלאומית־סוציאלית. חילוקי הדעות שלו עם קו המפלגה באו לידי ביטוי מיוחד בעת כינוס מאי (1917) של הס.ר., שבו ייצג את המיעוט. את הקונפליקט הזה ואת רגש זרותו האישי תיאר בפרוטרוט באחד ממכתביו המדכאים מן הזמן ההוא. הרגשת הבדידות, שהכבידה עוד יותר מחמת החוויות האישיות המעציבות, התגברה, והביאה אותו עד ל„מצב רוח קטלני“. מן הימים ההם זוכרת אני את אנ־סקי על פי רוב עצוב ומכונס בתוך עצמו.

בעת ביקוריו הפתאומים מפעם לפעם בפטרוגראד אירע לנו לעתים להיות יחד במיטינגים ובאסיפות סטודנטים. לאחת האסיפות הללו באולם טינישב בא פעם המהפכן האגדתי הוותיק גרמאן לופאטין, שעברו עליו יחד עם וירה פינגר, גיקולאי מורוזוב ואחרים 20 שנות מאסר־יחיד במבצר שליסלבורג. עצום ויפה תואר, על אף זקנותו, כגיבור קדומים, עם זקן גדול ולבן, עם עינים כחולות וחודרות שלא ראו אור, נכנס, נשען על כתפו של סטודנט צעיר, העיוורון, שבא כתוצאה מחרדלית (קאטארקט), הביאו לכלל תלות בעזרת זרים. ביחוד השפיעה עליו לרעה אי־יכולתו לקרוא. אנ־סקי הציג לי אותו, ועד נסיעתי ממוסקבה לפטרוגראד בקיץ 1918 הייתי באה אליו פעמיים בשבוע לבית הסופרים, ששם הוקצה לו חדר צנוע, וקראתי לו בקול, הבאתי לו פרחים (הוא שמח במיוחד לריח פרחים ובשמים) ועוגות מעשה בית, וכמוקסמת הייתי מקשיבה לזכרונותיו מעבר כה רחוק, עד שנראו כבלתי־אפשריים: על מאורעותיו כמהפכן, על בריחתו הנועות והאמיצה מסיביריה, על פגישות בחוץ־לארץ עם לאסאל, מארקס, גרצן,

טורגיניב, על השקט והבדידות של המאסר במבצר. בחשדנותו של עוזר אסר עלי לופאטין לעשות כל רשימה, אולם זכורים לי יפה סיפורים בודדים שלו וכן המספר עצמו, נלהב כנער, שהתקיף בזעם את הבולשביקים, שטימאו את האידיאלים, בעבורם נאבק כל חייו ושילם מחיר כה רב. בתשובה על כך התנקמו בו הבולשביקים באורח אכזרי, בהחרימם את כל הסכונותיו ובהתפרצם בגסות לשם חיפוש בבית החולים בו שכב לאחר ניתוח בעיניו. הזקן הגאה נפטר כעבור ימים מספר.

ה

מהפכת אוקטובר מצאה את אנ־סקי בפטרוגראד. כחבר האסיפה המכוננת בילה ימים ולילות באסיפות. אור ל־24 באוקטובר, כאשר כבר נתפס ארמון החורף, עם הממשלה הזמנית שישבה בו, על ידי המלחים מקרונשטאט, התכוננה האופוזיציה בקצה אחר של העיר להופעתה הדרמטית האחרונה. היא יצאה בתהלוכה ארוכה על פני הפרוספקט הניבסקי אל בית העיריה, כאל המעוז האחרון של השלטון והסדר. בראש המפגינים הלכו איש "חרות העם" והקואופרטור הזקן ניקולאי צ'איקובסקי, הדור, לבן־שערות ופניו — פני קדוש ביצנטיני. עמו יחד — אנ־סקי. ההפגנה, כמובן, לא עלתה יפה. אותו ערב מסר לי אנ־סקי מדי שעה בשעה את החדשות האחרונות בטלפון. ההודעה האחרונה — בקול נפסק מהתרגשות — "הכל אבוד!"

חורף 1917—1918, הרס, תפיסת המוסדות ע"י הבולשביקים, רדיפות, נסיונות בודדים של התנגדות. פגישות סתר של חברי האסיפה המכוננת והדבקת כרוזים נגד הבולשביקים בגלוי ובאורח הפגנתי על־ידי בני־נוער, ראשית הרעב. אנ־סקי חילק לידידיו את כל עודף המצרכים שהגיע לו בהתאם למצב בריאותו, ובתוספת לכך גם חילק ממנתו הרגילה. כמה פעמים ביקרתי עמו אצל פיודור סולוגוב, ששם דיברו בעיקר בעניני ספרות. פעם הלכתי בשליחותו אל גורקי, בבקשה להשתדל עבור סופר שנאסר.

חלק מאותו חורף בילה אנ־סקי במוסקבה, שבה התכונן להשתקע ולהעביר לשם את המוזיאון האתנוגרפי ובה ניהל מו"מ עם הוצאות הספרים היהודיות. בתיאטרון האמנותי התעכבה הצגת ה"דיבוק" (ברוסית) משום מחלתם של סטאניסלאבסקי, צ'יחוב ושחקנים אחרים ומשום המתיחות הכללית באוירה. אולם הסטודיה היהודית הכינה עצמה להתחיל בחזרות להצגה. אז גם החל אנ־סקי בכתיבת אגדה יהודית גדולה, אולם מסופקני אם סיים את כתיבתה, משום ששוב אינו מזכיר אותה. שמחה יחידה בעת ההיא גרם לו סיום תרגום ה"דיבוק" על־ידי ביאליק, שעליו הוא כתב, בנתנו כרגיל מס להישגיהם של אחרים: "הרי זו מוסיקה בלבד... עד כדי כך טוב התרגום מן המקור".

באביב 1918 חזר אנ־סקי שוב לפטרוגראד לשם חיסול עניניו שם. על סדר הפסח, שבילינו יחד עמו, כבר כתבת לעיל. בראשית יוני כבר היה במוסקבה ושם ניסה לדחות כל הצעות חדשות, על מנת לסיים את ספרו על גאליציה ולעבד את כל החומר האתנוגרפי שנאסף על ידו. בכושר העבודה הבלתי־רגיל שלו הספיק יחד עם זאת לכתוב מאמרים לעתונים וירחונים ולדאוג להוצאתו לאור של אלבום לעתיקות בעלות ערך אמנותי — כל זה מבלי שיהיה לו מעון קבוע, ותוך נדודים בבתי מכרים, לאחר שהבולשביקים החרימו את דירתו, ותוך התרגשות

חריפה מן המאורעות השוטפים. מסביב נערכו חיפושים, התנפלויות, חברים נאסרו, הרעב גבר. למרות זאת, כאשר הזמינוהו ידידים עשירים לבוא ולהתארח באחוזתם שעל יד מוסקבה, במאלאחובקה, שבה נשארה באזרח פלא הנוחיות הקודמת והיה שפע של מזון, חזר משם אנ־סקי כעבור ימים מספר, משום שלא יכול לשאת את אוירת החממה של השפע הניתן לבעלי־זכויות מיוחדות. הוא היה רגיל יותר מדי לחלק את כל קשיי החיים עם חבריו, משוכל לחיות בלי־דאגה, כשאלה סבלו עוני.

אותו קיץ התראיתי עם אנ־סקי לאחרונה בעברי דרך מוסקבה לקיוב. הוא ניסה לשכנעני שאשאר במוסקבה ואעבוד בהוצאת הספרים היהודית, אולם אני לא העיותי לשנות את תכניותי. בלוותו אותי אל תחנת הרכבת, אמר שישתדל אף הוא לנסוע לקיוב. לסוף הקיץ נעשה אף מצבו מסוכן יותר, והיה עליו לחשוב על יציאה ממוסקבה. לקיוב אי־אפשר היה להגיע ובראשית ספטמבר נסע ברכבת פליטים דרך פסקוב ודבינסק לוילנה. לעתים רחוקות, בהזדמנויות שונות, הגיעו ממנו מוילנה מכתבים או פתקים קצרים, אולם לפי תכנם יש ללמוד, כי רבים מהם אבדו. והוא התאונן כי לא קיבל ממני כל ידיעה, חוץ מפרישת־שלום בעל־פה באמצעות מכר משותף שלנו. רק בנובמבר 1920, בהיותי במוסקבה, עלה לי להעביר לו על־ידי שליח דיפלומטי רשמי מכתב מפורט. בו כתבתי לו על החזרות המוצלחות בסטודיה של התיאטרון המוסקבאי האמנותי ועל נסיעתי לחוץ לארץ בעתיד הלא־רחוק. מכתב יחיד זה הגיע, אולם רק כמה ימים לאחר פטירתו, ובהגיעי סוף סוף לוילנה במרס 1921 אחרתי בסך הכל ארבעה חדשים, לראותו עוד פעם.

מפי ידידיו הורשאים מסרו לי, כי לאחר פטירתו של אנ־סקי מצאן בתיק הסגריות שלו פתק־נייר שדהה. בלוותי אותו אל תחנת הרכבת לאחר השבוע המוסקבאי, שמתי לו בתיק הסיגריות כמה מלים בבקשה לא לעשן יתר על המידה. דאגה זעירה זו נגעה מאד ללבו: לאחר מכן הזכיר פעמים במכתבו, שהוא שומר פתק זה ונושא אותו עמו כמזכרת. יש משום נחמת־מה בהכרה כי סימן תשומת־לב חטוף זה יכול היה לחמם את לבו של אנ־סקי עד סוף ימיו, ויש משום כאב בעת שאזכור, כמה מעט נתנו החיים לו, לנדיב ולחביב, מן החום הלבבי.

עשר שנים לאחר־מכן נזדמן לי להזכיר את שמו של אנ־סקי תוך שיחה עם שמריהו לוין, והשתוממתי לראות באיזו חמימות אוהבת הגיב על כך על אף ספקנותו הרגילה. „אנ־סקי היה האדם האציל ביותר שהכרתי — הוא אמר — נסיך יהודי, למרות בגדי העוני שלו”. אני הייתי מבכרת לכנותו בשם אביר, משום שנסיך עלול להיות גאה וקר, בעוד שבאבירות מבינים אנו נדיבות, הקרבה עצמית. הענות מהירה לקריאת הזקוקים לעזרה — כל זה ציין את אנ־סקי מבין האנשים הרגילים, והיה בו מה שפעם כתב על עצמו: „האושר והטרגדיה של חיי הם בכך, שחי אני יותר בחזון מאשר במציאות”.

שרגא אנטוביל

ש. אַנִּי־סְקִי בּוֹיִלְנָה

א

מפי ידידים מספר נודע לי ערב חג הסוכות תרע"ט (1918), שהסופר ש. אַנִּי־סְקִי ממוסקבה הגיע עם פליטים החוזרים למולדתם ואושפז בבית-חולים לטיפול ולבדיקות. התעניינתי במצב בריאותו ונאמר לי שהוא עומד לצאת בימים קרובים מבית-החולים. בקשתי מידידיו למסור לו פריסת שלום חמה ולאמר לו שמצפה אני לפגישה עמו. אבל הזדמנות לכך ניתנה לי במקרה בלתי צפוי — היה זה בליל שמחת-תורה, בחצר בית-הכנסת הגדול הידוע בשמו „דער ווילנער שול-הויף". ראיתי שם את אַנִּי־סְקִי עומד עיף, נשען על מקלו למנוחה קצרה, לאחר ביקור בכמה קלויזים באותה חצר. התקרבתי אליו ומיד הכירני, אם כי עברו מספר שנים מפגישתי הראשונה והיחידה עמו. הוא לחץ בחמימות את ידי וביקשני ללוותו לקלויז „תפארת בחורים", שבו היו רגילים לאחר בהקפות. הפצרתי בו שיסתפק בביקורים שעשה עד כה ויחזור לגוח לדירתו. נעגה לי שלא ברצון ובקשני ללוותו עד בית-מלוגו. בצאתנו לרחוב החל להרצות בפני את טענותיו כלפי המוני היהודים בוילנה ובמיוחד החוגים שנמניתי עמם.

— חיים אנו בתקופת אתחלתא דגאולה ובטוח הייתי שהתלהבות כללית ושמחה לקראת הבאות תציף אותי בכל מקום שאפנה אליו, ובמקום זה נתקל אני באדישות איומה. מה זאת? האם פסו אמונים בישראל? מה קרה לוילנה שלך על מנת להסביר לקוראים מדוע ועל מה פנה אלי אַנִּי־סְקִי בכל אלה, עלי לספר על פגישתי עמו שש-שבע שנים לפני כן בפטרבורג.

ב

באחד הערבים הקשבנו, מספר חברי תנועת „צעירי-ציון", להרצאתו של ש. אַנִּי־סְקִי בסניף הפטרבורגי של „החברה היהודית הספרותית" על הנושא „שיון-זכויותיהן ושיון-ערכן של השפות בספרות היהודית" (*). בהרצאתו זו הביע אַנִּי־סְקִי רעיונות שחרגו ממסגרות מפלגתיות והתעלה על כל אותה דוגמטיקה שבה עטפו בעיה זו מרבית נציגיהן של המפלגות היהודיות. אַנִּי־סְקִי אמר שאוצרות-רוח יהודיים פזורים בכל השפות ובכל הארצות שחיים יהודיים פעמו בהן. אין הוא מוכן לוותר על כל היצירות הפזורות הללו עד שלא יצליחו לתרגמן לאידיש ולעברית. ומי שענינם לו יראה כי התהליך הזה הולך וגמשך בעם גם בימינו. היהודים כותבים על גושים יהודיים בשפת המדינה בה הם מתגוררים ברוב ארצות הפזורה, ואין הוא מוכן לוותר על כל אלה, ותובע הוא שוויוניות לכל השפות שהרוח היהודית יצרה וממשיכה ליצור בהן, אבל ערך לאומי לשתי שפות בלבד — אידיש ועברית. שתיהן מהוות את התרבות היהודית, שתיהן קיימות באותן הארצות שבהן תוססים החיים היהודיים, והאחת משלימה את רעותה.

Равноправие и Равноценность языков в еврейской литературе : ברוסית : *

על יחסו זה של אנ־סקי לעברית לא יכלו לעבור בשתיקה האידישיסטים שנכחו באולם. נציג ה"בונד" מארק ליבר התקיף את אנ־סקי קשות וטען שלא קיווה לשמוע מפי אנ־סקי, איש הקידמה והסוציאליזם דברי תמיכה בספרות שאין בה חיות ואין היא נקראת עלידי ההמונים היהודיים. המבקר שמואל ניגר ניסה לרכז את עמדתו של ליבר וטען שמבין הוא כי ישנן יצירות המתהוות בכור מחשבתו של היוצר בשפה העברית והוא מסוגל לצקת אותן רק באותה שפה, אבל הנחה זו לא הפריעה לו מלתת את זכות הבכורה ביצירה היהודית לאידיש. עוד כמה נואמים נשאו דברים והכל על טהרת השפה הרוסית, בהתאם לתקנון האגודה המאושר עלידי השלטונות.

תשובתו של אנ־סקי היתה מושלמת, וסבורני ששלמות זו באה בגלל השקפתו הרחבה והריאליסטית כאחד. בחזרו להגן על זכויות שפת המדינה ביצירה היהודית שאל אנ־סקי: שתי אנציקלופדיות גדולות שריכוזו כוחות עצומים של הוגי דעות, אינטלקטואלים ומלומדים יצאו לנו בעת האחרונה — באנגלית וברוסית. למה לא יצאו אנציקלופדיות אלו באידיש? מה לעשות שמחקרים ביהדות ובהיסטוריה יהודית אינם נכתבים מלכתחילה באידיש ועברית, אם כי שמח הוא על כך שדאגו לתרגמם ויש גם התחלות חשובות בשתי השפות הלאומיות. אין הוא מקבל את הדעה שהספרות העברית החדשה קמה באורח מלאכותי, וזולה היא הגירסה שעברית היא שפה מתה — ההתפתחויות האחרונות בחיי העם היהודי הצמיחו מחדש ענפים טריים ואנו עדים לגידולם. לא יעילו כל הכרזות על השפה העברית ששפה מתה היא. בשפת המתים אין כותבים שירי חיים. לא אוכל לזייק ולזכור את כל נימוקיו, אולם התרשמתי מן היסוד העממי שנשמר בו מימי "הליכתו לעם" ומדבקתו בתורה של ה"נארוֹדנאיה וֹלִיָה" ומפלגת ס.ר. הרוסית. זכר כל אלה היה שמור עמוק בנפשו והוא שהכתיב לו דרך מיוחדת מחוץ למסגרות המפלגתיות הקיימות. כבר אז לא יכולתי להבין, איך כתב אנ־סקי בשעתו את הימנון ה"בונד", "די שבועה" ואת המלים "משיח אונד יודענטום ביידע געשטארבן, אַ נייער משיח קומט אָן" (משיח ויהדות שניהם מתו, משיח חדש הולך ובא). דבריו של אנ־סקי משכו קבוצת צעירים להיפגש עמו. קיימנו שיחה קצרה מאד. ספרנו לו על קיומנו ועל השקפותינו. הוא שמע על תנועת "צעירי ציון" והיתה לו אינ־פורמציה לא מעטה על תנועתנו, שהיתה אז בגידולה. הוא הקשיב ברצון על הדיונים בבעית הקמת "החלוץ", והעיר כמה הערות. הוא אמר לנו שהליכה לארץ־ישראל בכל התנאים הקיימים בה היא מעשה התנדבות יהודי גדול; התעניין במספר חברי תנועתנו. לא היה לנו ספק שאיש שיחתנו הוא מידידנו הקרובים ורגשי ההערצה לאיש הנפלא הזה התחזקו בליבנו. גם הוא שמר כנראה בליבו יחס אוהד לקבוצתנו.

זמן מה לאחר מכן פרצה המלחמה העולמית הראשונה והביאה עמה פורעניות קשות ליהודים. אנ־סקי התנדב לעזרת ההמונים הסובלים והיה לעסקן ושליח של חברת העזרה לנפגעי המלחמה של יהודי רוסיה הידועה בשם "יקופֹ". הדים על פעולותיו בשנים ההן הגיעו אלינו. בין היתר קראנו ב"ראזסוויט" הפטרבורגי על פניתו הנלהבת של אנ־סקי בכינוס של סטודנטים יהודים להתנדב לגדוד היהודי שלחם בגליפולי. פניתו זו נתקלה בהתקפה נמרצת מצד נציגי המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות שהיו בכינוס וגם מצד הציונים שהיו נוכחים שם לא באה תמיכה נלהבת. כידוע הסתייגו אז רוב הציונים מהשתתפות מופגנת של יהודים במלחמה לימינו של אחד הצדדים הנלחמים, מתוך חשש לגורלו של הישוב הקיים בארץ. אנ־סקי שהיה בודד במערכה השיב בעוז לכל המתווכחים וקרא עליהם תגר, שהם קטני־מוח ואינם מבינים משב־רוח היסטוריים ונוער כזה אינו ראוי לחיות בתקופה כזאת. חבר־סטודנט שהיה נוכח באותה אספה מסר לי על התרשמותו העמוקה מהופעתו זו של אנ־סקי, שהיה בה משום התגלות חזון, נאום משיחי עמוק.

כאשר נפרדתי מאנ־סקי בליל שמחת־תורה שערתי לעצמי, כי אנ־סקי עצמו עתיד להשיב על השאלה שהציג לפני ואמנם כעבור זמן מה שמעתי את תשובתו זו במעמד למעלה מאלף איש, שמילאו את אולם פועלי הרכבת, השני בגדלו בוילנה, באספה שנקראה על־ידי סניף ה"בונד" המקומי ביום השני בנובמבר 1918 על הנושא "הבונד והכרות בלפור". ה"בונד" הצליח להקדים את הציונים בהשגת האולם וראינו בסידור ההרצאה בליות ויכוחים הזמנה לדו־קרב. ולמען האמת עלי לציין שדאגנו למלא את האולם בעוד מועד עלידי אנשי־שלומנו. דאגות אחרות לא היו לנו, כי המרצה באספה פרנקפורט לא נמנה על הכוחות המזוהרים של ה"בונד" וידענו שלא יגלה אפקים חדשים. ידענו שבוחותינו יספיקו להאבקות זו. אף על פי כן שמחתי כשהבחנתי בקהל הנוהר לאולם את דמותו האצילית של אנ־סקי. מיד אמרתי לחברי כי מצפה לנו ערב מעניין — נראה ונשמע את אנ־סקי, מחבר הימנון ה"בונד", כשהוא מתווכח עם ה"בונד" על נושא עדין זה של הציונות. השפעתו על כמה מחברינו שנרשמו לויכוח שיוותרו על זכותם לדבר באספה על מנת לאפשר את הופעתו של אנ־סקי. מארגני האספה ניסו להתעקש ולמנוע את אנ־סקי מלדבר, אבל הקהל התערב ודרש בכל תוקף שיתן לאנ־סקי להתבטא והעלו אותו על הבמה. טענותיו של המרצה פרנקפורט היו מבוססות בעיקר על אי־הצדק המשווע שבהצהרת בלפור כלפי הערבים, שההתישבות הציונית עתידה לנשלם מאדמתם. יש להתנגד לרעיון הציוני ולהסתלק מהצהרת בלפור האימפריאליסטית ומהגשמת הציונות בכלל. המהפכה הרוסית כבר נתנה ליהודים את זכויותיהם האזרחיות, תחום המושב בוטל לעולמים, ומדינות חדשות תקומנה על אדמת רוסיה. עלינו להמשיך את המאבק על מנת לרכוש זכויות לאומיות ולבנות את חיינו החדשים כאזרחי המדינות הללו.

אנ־סקי בנה את נאוומו על הלכות הסוציאליזם ותורתו. בפתח דבריו שאל את פרנקפורט האם לא ידועה לו עמדת הקונגרסים הסוציאליסטים בבעיות ההגירה ובעיקר לזו הנוהרת לארצות מתפתחות? האם לא שמע על זכות חופש ההגירה? האם לא התנגדה התנועה הסוציאליסטית לסיסמת תושבי אוסטרליה על הגירה "לבנה" בלבד לארצם? האם חושב הוא כי תושבי סיביריה יכולים להכריז על התנגדותם להגירה אל ארצם למרות מיעוט תושביה? ה"בונד" מוזיל דמעות על העם הערבי, היושב בארצות רבות רחבות ידים, שרובן מיושבות על־ידי שבטים גודדים ומצפות לפיתוח אוצרותיהן הטבעיים. הלא בימי קדם ישבו בכמה מארצות אלה תושבים רבים יותר מאשר בימינו, והיו ביניהן ארצות מפותחות ועשירות כבבל (עיראק) שהפכו היום לשממה. והאם בארץ־ישראל הקדומה לא התקיים ישוב גדול פי כמה מאשר בימינו? לא מדובר על נישול הערבים, אלא על הזכות לפתח את הארץ ולישבה. העם הערבי, אחד העמים העשירים במרחבים קרקעיים, מעורר רגשות רחמנות בלב המרצה, והעם היהודי שאין לו שעל אדמה משלו, ושהרגיש יפה בטריגיות זו של מצבו בשנות המלחמה האחרונה, מה דינו? מאה דורות ציפו לשיבת ציון והמרצה מציע שהעם יוותר על זכותו להפרות את אדמת ארצנו! הוא יודע יפה שהצעה כזאת לא תתקבל על־ידי נציגי העם היהודי בעולם כולו. אבל אילו גם אפשר היה להניח כי יתכנס כנס יהודי עולמי נבחר והיה מקבל את הצעתו של המרצה ברוב גדול, אין בכוחו להכריע בכך, כי בדבר שעליו חלמו והתפללו מאה דורות לא יוכל דור אחד, אפילו הוא מאוחד כולו בשלילת ההצהרה, להכריע, ואין הוא יכול לקבל עליו אחריות כזאת. הן בפני כל הדורות שעברו והן לגבי הדורות שעוד יבואו אחרינו. את נאוומו סיים אנ־סקי בכמה שבחים ל"בונד" על פעולתו בעבר ובאחולים ל"בונד" לייסד סניף בארץ־ישראל בקרוב בימינו.

הקהל היה נלהב, דברי המרצה שהחל בתשובתו לאנ־סקי לא נשמעו. איני זוכר

אם פגע בכבודו של אנ־סקי, אולם אחרי נאום אנ־סקי לא היו הנאספים מוכנים לשמוע דברים נדושים. הקהל קם על רגליו ופתח בשירה נלהבה של „התקוה“ והבונדאים באולם ענו מיד בשירת „די שבועה“ של אנ־סקי.

איני יודע איך הרגיש אנ־סקי את עצמו באותם הרגעים. לחצתי את ידו ואמרתי לו שאת התשובה שהיה חייב לי מליל שמחת־תורה קבלתי הערב. הדים מאספה זו הדהדו במהרה בכל וילנה ובערי השדה ורבים שאלו לפרטי המאורע ובאותו ערב סלל אנ־סקי דרך לעצמו לציבוריות היהודית המקומית.

ד

המאורעות רדפו זה את זה. אותו חודש נובמבר — מפלת המיליטריזם הפרוסי בהזית המערבית, הסתלקותו של הקיסר וילהלם מכס מלכותו וכניעתה של גרמניה. בשטחים הכבושים עלי־ידי הגרמנים — מהפכה צבאית. השלטון עובר למועצות החיילים („סאלדאטן־רַאט“). באחת הככרות מתכנסים החיילים, חיילים נואמים. נציגי ה„בונד“ ואחרים — ביניהם ש. אנ־סקי — באו לברך את העם הגרמני, אבל נתבקשו שלא להפריע ולא להתערב בין החיילים ועזבו נבוכים את המקום. לאחר מכן התקיימה תהלוכה צבאית מאורגנת, דגלי הקיסרות הורדו וכן הורדו הכתפיות ממדיהם של קצינים וגינרלים שלא עשו זאת בעצמם. ניגשתי לאנ־סקי ואמרתי לו שנזכרתי במכתבו של היינה מפרס על המהפכה הגרמנית ב־1848, בו כתב ש„אם רצה משהו למחרת המהפכה למצוא סימניה בעיר המהפכה ברלין, לא יכול היה למצוא דבר“. אלו הן מהפכות נוסח גרמניה, „א דייטשע באגרעבעניש“. תשובתו של אנ־סקי היתה פסימית מאד. „כן“ — אמר — „התרבות האירופית הולכת ונהרסת“ רמז למהפכה ברוסיה, והלך לו.

ה„סאלדאטן־רַאט“ שאליו עבר השלטון בעיר מצא את בקשת עסקני „ועד העזרה“ שנמסרה לשלטון הצבאי הקודם בעניין היתר עריכת בחירות לקהילה דימוקרטית. התשובה שניתנה בשעה היתה שלילית, תוך נימוק שאין מסורים בחירות בעת מלחמה, אבל ידוע היה שמאחורי התשובה הפורמלית הסתתר יחס שלילי לעצם רעיון הקהילה הדימוקרטית. מועצת החיילים, מבלי להתעמק בטיב הבקשה, הודיעה על הסכמתה וניתן רשיון לערוך בחירות לקהילות בשלוש הערים הגדולות ב„אבער־אוסט“ — וילנה, גרודנה וביאליסטוק. ידוע היה כי הצבא הגרמני ייסוג בקרוב מן העיר, ומאבק ינטש על השלטון בה בין הרוסים שהלכו בעקבותיהם לבין הלגיון הפולני, שנשען על תושבי העיר הפולנים, שהתארגנו בחשאי עוד בימי הכיבוש לקראת אפשרות כזאת. לעסקני הציבור היהודי היה ברור כי יש למהר בעריכת הבחירות לפני נסיגת הגרמנים, משום שעם כבוש העיר הן עלי־ידי הרוסים והן עלי־ידי הפולנים — לא תורשינה בחירות דימוקרטיות. ואם כי הזמן לא פעל לטובת הרשימה הציונית, החלטנו לעמוד על קיום הבחירות בהקדם. להחלטה זו הצטרפו מנימוקים אחרים ושונים יתר המפלגות והוחלט לקיים את הבחירות. עם התכנס העסקנים מכל החוגים והמפלגות לשם ארגון הבחירות, לא נמצא איש נייטרלי שכולם יסכימו להעמידו כיושב ראש ועדת הבחירות, ואז צפה ההצעה לבחור לתפקיד זה את ש. אנ־סקי, והוא נבחר פה אחד. הוא קם והודה על האמון שניתן לו ובפנותו ימינה אמר שלולא המהפכה לא היינו מגיעים לבחירות אלה וכלפי שמאל ביקש לזכור שבזכות ההמונים ששמרו על מסורת הקהילות אנו חיים ומחדשים את הכלים לבנין אוטונומיה לאומית יהודית.

הבחירות נערכו ללא רשימות בוחרים לפי תעודות זהות ותוך יחס ליברלי מרחיק לכת לגבי זכות הבחירה של המצביעים. הן נמשכו כשלושה ימים. התוצאות היו: שתי סיעות גדולות — הציונים וה„בונד“ — כל אחת בת 24 צירים. יתר המנדטים נפלו בחלקם של הדתיים, בעלי־המלאכה, הפולקיסטים ועוד רשימות קטנות.

הערכתו של אנ־סקי באותו ליל סיכום תוצאות הבחירות התבטאה במלים שלו: „איהר ציוניסטן האט גערצטעוועט אין ווילנע דאס ביסעל ״ידישקייט״. אולם עוד אכזבה נכונה לו. כעבור ימים מספר התקרב יום עזיבת הגרמנים את וילנה ומכמה בחינות הוחלט להקדים את הישיבה המיסדת של הקהילה החדשה ולבחור במוסדות שהיו צריכים לטפל בענייני בטחונם של היהודים בעיר. באותה ישיבה קם חבר מועצת הקהילה נ. פופס והודיע בשם סיעת ה„בונד“, שאין הם יכולים לשבת בצותא עם אויבי הפרולטריון בשעה שהצבא האדום נלחם במבואות העיר והם עוזבים את הקהילה. היה זה מספר ימים לאחר התעמולה הנמרצת מצד ה„בונד“ לעריכת הבחירות ולאחר נצחונם בבחירות שלא ציפו לו. האם לא ידעו שהגרמנים עוזבים את העיר? האם לא דובר על כך בגלוי? — קריאות הבינים לא עכבו את יציאתם מן האולם, ואז נבחר „סעניארן־קאנווענט“ („מועצת בכירים“) לפעולה כעת הצורך.

יצאנו מהישיבה עמוסי דאגות. אנ־סקי, שנראה תמיד זקן מגילו, נראה היה מדוכא ביותר. הבונדאים טרם עזבו את הקהילות ברוסיה, הם המשיכו לפעול בהן. ל. יפה הוסיף שערב יציאתו ממוסקבה השתתף עם הבונדאים בישיבת הקהילה שם, מדוע נוהגים הם אחרת בוילנה? התשובה היתה שהאגף הפרו־קומוניסטי שקם אז ב„בונד“ (ה„קומבונד“) הוא שהעביר את ההחלטה, וכנראה לו הרוב בין נבחריו ה„בונד“ לקהילה.

ה

למחרת היום נסוגו אנשי הלגיון הפולני וברחו מוילנה ותוך שעות ספורות נכנס הצבא האדום אל העיר. מפוגרום בטוח שאליו התכוננו התושבים הפולנים ניצלנו, אבל נכנסנו למצב חירום כלכלי איום, והשלטון הקומוניסטי בעיר צינן במהרה את היחס של מרבית התושבים לברית המועצות.

אנ־סקי נשאר בוילנה ולא וויתר על שום הזדמנות להופיע באסיפות ובכינוסים יש להדגיש כי בתקופה ההיא, תקופת השלטון הסובייטי הראשון בעיר, לא הפסיקה אף מפלגה את פעילותה. הן רק התכנסו פנימה והמשיכו את סדרי עבודתם המפלגתית ללא הפרעות. באותם הימים הייתי נוכח באספת „פועלי־ציון“, שראו עצמם כמקורבים לרשות והיו בין הראשונים שהכירו בשלטון הקומוניסטי ותבעו את כל הזכויות לדיקטטורה הפרולטרית ולמועצות הפועלים. אנ־סקי התיר לעצמו לחלוק על דבריהם של חסידי הדיקטטורה בנאום חריף למדי.

הצלחתי אז למשוך את אנ־סקי לאספת חברי „צעירי־ציון“ במועדון המפלגה על הנושא „באיזו התארגנות מפלגתית היה אנ־סקי בוחר ומקדיש את כוחותיו להקמתה“. אנ־סקי אמר שרבות מתכניותיו נכללות בתכניותיהן של המפלגות הקיימות עם תיקונים ושינויים מסוימים. הציונות או בנין ארץ ישראל היא לדעתו משימת הדור ורק צרות־אופק מפלגתית בלבד יכולה להתייצב נגדה. אבל אם יהיה צורך ברכוזים יהודיים נוספים והדבר יותן להגשמה — צריכה, לפי דעתו, מפלגה כזו לקבל גם משימה זו עליה. הנה — אמר — נושלו המונים יהודים רבים מפרנסותיהם המסורתיות עקב המהפכה הסוציאלית ברוסיה. מה יעשו המוניינים אלה, לאן ילכו? הנה שמענו על ארגון „סעטמאס“*, על מפעל התישבות יהודים ברוסיה וכד' — מה צריך להיות יחסנו למפעלים כאלה? הוא, אנ־סקי, אינו מאמין ברצונם הטוב של השלטונות הסובייטיים, הוא מפקפק בהצלחת ה„סעטמאס“, אבל בתנאים

* ארגון בשם „סובייטי ייברייסקיך טרודוקיך מאס“ (Cetmac) שהוקם בתמיכת הוגים קומוניסטיים עלידי כמה עסקנים עממיים (ביניהם הרב ז'יטניק הידוע לשמצה). הארגון פורק לאחר זמן קצר לפי דרישת ה„ייבסקציה“ (המערכת).

מסוימים ניתן הדבר להגשמה, אם אפילו יבנו אותו על העזרה מחוץ-לארץ. גם בבנין האוסטר נומיה היהודית הכניס אניסקי תיקון משלו שעלול היה לדעתו להוציא את הדאגה לחינוך הדור הצעיר מידי המפלגות ולמסרה להורים, ולהקהות עליידי כך את חודם של הויכוחים על צורת החינוך היהודי, שהכניסו מרידות רבה בחיים היהודים הציבוריים. לפי הצעתו צריכות הקהילות לכסות את תקציבם של כל מוסדות החינוך לזרמיהם. בחירת הזרם המתאים צריכה להימסר להורים בלבד. הוא מאמין שההורים ידעו לבחור בחינוך המתאים לילדיהם ולא ימסרו את ההכרעה לחסדיהם של העסקנים המפלגתיים, המצטיינים בקיצוניות בלתי מרוסנת ומסלפים את דמות החינוך. כל הזכויות לאב, הוא לא הכויב בעבר והוא שישמור על יסודיותו של החינוך היהודי גם בהווה. אלה היו כמה מהנקודות אותן עורר אניסקי בשיחותיו עמנו.

עסקנותו של אניסקי לא נפסקה גם בתקופת בינים זו של השלטון הסובייטי בעיר, שיירות של פליטים מרוסיה שחזרו למושבותיהם בליטא ופולין המשיכו לעבור דרך וילנה. רבים מהם נתעכבו בעיר מי מחוסר אמצעים להמשיך בדרכו ומי מהעדר רשיון נסיעה, שבלעדיו היתה הדרך מסוכנת. לו היתה קיימת בעיר קהילה מאורגנת ומאושרת אפשר היה למסור לה את הטיפול בפליטים, אבל למעשה לא היה לקהילות ברוסיה ערך רב, הן השתדלו לא לעורר את תשומת לב השלטונות ולא קבלו על עצמן שום פעולה העלולה להזכיר את עצם קיומן. ה"סעניארן-קאנווענט" לא רצה להפעיל את הקהילה בוילנה גם משום שהשארותו של השלטון הסובייטי בוילנה היתה מוטלת בספק. היתה הרגשה נאמנה שהמנצחים במלחמה — מדינות האנטנטה — לא תרצינה לראות את הסובייטים קרובים לגרמניה ווילנה תעבור לידיים אחרות. על כן ראו צורך לשמור על הקהילה לימים יבואו והקפידו עד אז את פעולתה.

לעומת זאת המשיך בפעולתו בוילנה המוסד לעזרת הפליטים היהודים, "יעקאפא", שהיה קשור למרכז בעיר הבירה ויכול היה לקבל אמצעים לצורך עבודתו גם ממוסדות ממשלתיים. בישיבה הראשונה של המוסד, שהתקיימה בנוכחות שליחי המרכז, השתתף אניסקי בעסקן ותיק של מוסד העזרה ונבחר להנהלתו. לא מעט מהנציגים שנבחרו למועצת הקהילה בוילנה נמנו על עסקני "יעקאפא" וגם הם צורפו למוסד. השלטונות נענו לכמה מתביעותיה של ה"יעקאפא" והרשו לרפטריאנטים היהודים להמשיך בדרכם לעיירות שבהן ישבו לפני פרוץ המלחמה.

תקופת השלטון הסובייטי נמשכה כשלושה חדשים ומחצה. העיר התרוששה כליל, הן עקב הקניות המאורגנות והפרטיות והן עקב ההחרמות — לאחר שהסחורות נעלמו מהחנויות ומהמחסנים.

1

ב-19 באפריל 1919 — חול-המועד פסח — חדר הצבא הפולני לוילנה. יחידות וחוליות הצבא האדום המשיכו להלחם על כל רחוב ועל כל בית בעיר במשך שלושה ימים רצופים. אותה שעה פרצו פרעות ביהודים. הצבא והתושבים הפולנים הרגו ביהודים ופצעו רבים מהם ושדדו את רכושם. במאורעות אלה נהרג אחד מידידיו של אניסקי, הסופר האידי א. ווייטער. הסופרים ש. ניגר ול. יפה הוכו ונלקחו למקום בלתי ידוע. לאחר מכן התברר שהם עצורים במחנה צבאי עלייד לידה. אותם הימים התיצבה הקהילה במערכה. נציגיה התיצבו לפני המפקדה הראשית ולפני המרשל פילסודסקי. ובעזרת השגריר האמריקאי הצליחו להציל את ניגר ואת יפה ולהביא לידי הפסקתו של הפוגרום בוילנה. בימים ההם, כשדבר אסונה של וילנה ומר גורלה נודעו בעולם כולו, מיהר הג'וינט האמריקאי להעביר בדחיפות לוילנה רבע מיליונים דולארים לפי כתובת ה"יעקאפא". בישיבת

הנהלת המוסד הצביע אניסקי על הטעות שנפלה בכתובת. בארצות-הברית לא ידעו על קיומה של קהילה נבחרת בוילנה ומטרת המשלוח היא ברורה. אסור לנצל את הטעות המקרית ואין לדחות את מסירת הכסף עד שיוברר הדבר. „אני” — אמר אניסקי — „קובל תמיד על כך שהערים הגדולות מנצלות את העיירות הקטנות בעת חלוקת כספים ציבוריים. אבל הפעם אומר אני שהחלק הגדול מסכום זה חייב להימסר לרשות הקהילה ועל אחריותה”. כן טען אניסקי שהקהילה חייבת לתת אפשרות לאלה שעזבו אותה עם כניסת הקומוניסטים לחזור אליה. הוא לקח על עצמו להיות מתווך בין הצדדים. כנראה שהיתה לו ידיעה ברורה שה„בונד” מעונין לחזור, והיה חשש שהצד שכנגד ירצה לנצל את מצבו ולמנוע את חזרת ה„בונד”. לא כאן המקום לנגוע בשאלה זו. ברצוני רק להדגיש את תפקידו האחראי של אניסקי העסקן הציבורי, כשאי-תלותו בצדדים היריבים וסמכותו המוסרית מסייעות בידו. וילנה היתה בימים ההם עשירה בכוחות ציבוריים. הריב בין המפלגות לא חרג ממסגרת יחסים הוגנים ואף חברות טובה שררה בין עסקניה, עם זה הרגישו באותה שנה קשה, כי נוכחותו של אניסקי מהווה תוספת חשובה מאד לחייה הציבוריים של הקהילה.

כל מה שסיפרתי אירע תוך פחות משנה אחת: זמן קצר ומאורעות לאין ספור. מצאתי לנכון לספר איך ראיתי את אניסקי בתקופת זמן זו. בוילנה יצא אניסקי לטיפול רפואי ממושך לוארשה, ובה נפטר, בן חמשים ושבע, אבל נראה זקן ושבעי-ימים למעלה משנותיו, בכ"ז בחשון תרפ"א (8 בנובמבר 1920).

ארוכה היתה דרכו של שלמה-זלמן רפפורט, המכונה ש. אניסקי, מאז יצא מבית אבותיו בויטבסק אל מעבי האומה הרוסית. דרך כור המהפכה וההתבוללות הקיצונית חזר בצעדים איטיים לעמו. בתחילה התקרב ל„בונד”, אולם התקרבות זו היתה אך שלב זמני בתשובתו המלאה. הוא התעמק בבעיה היהודית והגיע לשרשיה המשיחיים, ואם כי לא הצטרף רשמית לתנועה הציונית או לאחת ממפלגותיה, נאבק בעוז לרעיון הגדודים הארצישראלים וקרא לאומה כולה להצטרף לבנינה של ארץ ישראל. את חייו סיים אניסקי בתוך עמו לא כחוזר בתשובה בלבד, אלא כאיש החזון הלאומי.

ש. אנ־סקי ו„הדיבוק“ שלו

נדמה לי שבתולדות התיאטרון בעמנו בין באידיש ובין בעברית, לא זכה שום מחזה לפירסום כה רב כ„הדיבוק“. נתקבל על דעת הקהל היהודי בארצות שונות, הוצג בשפות שונות בארצות תבל, הועלה על הבד, הוראה בטלביזיה וזכה גם להיות מוצג בשתי ארצות כאופירה.

ושחק הגורל התיאטרוני הוא, שהמחבר של מחזה מופלא ומצליח זה, הלא הוא ש. אנ־סקי (ראפפורט), לא זכה ליהנות אפילו שעה אחת מההצלחות הרבות האלה, כי על כן פטירתו קדמה לנצחון מחזהו. ואם „הלהקה הוילנאית“ זכתה להיות הראשונה להעלות מחזה זה על הבימה בבמיו של דוד הרמן — הרי זה היה ליום השלושים לפטירת המחבר.

לעומת זאת שיחק המזל ל„הדיבוק“ שלו דוקא ב„הבימה“. עוד בראשית שנות קיומה נהפך לגולת הכותרת שלה עד עצם היום הזה, למרות שהתיאטרון הלאומי שלנו יכול לזקוף על חשבוננו מספר רב של הצגות מקוריות ומחזות של מחברים זרים בעלי שם עולמי.

ולא יאמן כי יסופר, ש„הדיבוק“ עדיין הוא בשיא פירסומו עד עצם היום הזה ולאחר ארבעים ואחת שנות קיומו של תיאטרון „הבימה“ זכה להיות מוזמן לסיור בארצות־הברית בין ה„שלאגרים“ המפורסמים ביותר. המזמינים התנו במפורש:

— ואל תשכחו להביא באמתחתכם, נוסף על המחזות האחרים, את „הדיבוק“ שלכם.

והתיאטרון הלאומי שלנו עוסק זה כמה חדשים בהכשרת שחקנים ושחקניות מן הדור הצעיר ברובם, כתוספת על שיירי מספר הותיקים, כזכר לימי בראשית ימי החלוציות במוסקבה, עיר הנכר.

אחד המניעים הראשיים שגרמו לפירסומה של הצגה זאת, לפי דעת רבים, הוא, בעיקר העיקרים, הבמאי הנכרי י. ב. ואכטאנגוב, מבחירי תלמידיו של המורה הגדול ק. ס. סטאניסלבסקי. גאון צעיר זה, שנפטר בגיל 39 שנה מפאת מחלה ממאירה, היה גם מן המוכשרים ביותר כפדגוג תיאטרוני. והוא ידע ל„הוציא מים מן הסלע“ ולמצות את המשופר והיפה מכל אחד ואחד מן השחקנים הצעירים, שרובם היו טירונים בשעת עבודתם על המחזה, וכן גם הצטיין במסירת תורת רבו גם לותיקים שהיו כבר אז „מקולקלים“ על ידי „שגרת המשחק“ שלהם על בימות שונות. גם העובדה שהיה ארמני הועילה לא במעט. קרבת המזרח מילאה תפקיד חשוב ביותר. שלוש שנים עבדנו על המחזה, כמובן לסירוגין. בינתיים הכינונו את ההצגה „היהודי הנצחי“ לדויד פינסקי עם במאי נכרי אחר, ואכטאנג ליבאנוביץ מיצ'דילוב. אף הוא מזרחי היה — מגרוזיה.

רבים סבורים היו כי העבודה נמשכת הרבה זמן מפני שאנו יושבים כל הזמן על התורה ועל העבודה התיאטרונית. אך הסיבה היתה פרוזאית בהחלט. לא היו שחקנים. במקום שישים השחקנים שהיינו זקוקים להם היו לנו, בערך,

כעשרים. הנוער ברוסיה היה שטוף מהפכנות. זה משך אותו יותר מאשר המשחק ב"לשון הקודש" במוסקבה. אך אנחנו, החלוצים הראשונים של "הבימה" עם נ. צמח בראש, היינו עושים מאמצים על-אנושיים ל"סחוב" אנשים כמעט מן הרחוב, ואף אני עבדכם הייתי מן הסחבנים-הממריצים. המטרה היתה מקדשת את האמצעים. סוף סוף יצרנו את המכסה הדרושה. כל אחד היה שקול כנגד שניים. כלומר, כל אחד שיחק יותר מתפקיד אחד.

ואכטאנגוב, שהיה חולה במחלת הסרטן, היה נחפז לסיים את הצגתו זאת, נוסף על הצגת "טוראנדוט" מאת גולדוני בסטודיה הדרמטית משלו. ועל כן היתה עושה ימים כלילות בעבודה, שהיו לה שתי מטרות: ללמד וליצור בשביל "הבימה" חבר שחקנים וכן גם לביים את שתי ההצגות. יצירת שחקנים היתה בשבילו העיקר והוא היה בזה אמן גדול, ממש עושה נפלאות. עד שהקהל לא ידע אחר כך להבחין בין הכשרון הטבעי ובין הכשרון "העשוי", וכל אלה עשה ב"בין הזמנים", כלומר כשהיה פנוי מן השכיבה בבתי-החולים.

עדיין שמורים בזכרוננו הדברים שהיה מטיח כלפי שמיא בשעת החזרות: — רבוננו של עולם! עשה עמדי חסד והארך ימי לכל הפחות עד שאגמור את ההצגות השתיים: את "הדיבוק" ואת "טוראנדוט" בסטודיה שלי. יודע אני כי משתעמם אתה שם במרומיך וזקוק לשכמותי כי ישמח אותך וישעשעך, אך אנא. רחם עלי והנח לי לסיים את עבודתי כאן.

ברוב החזרות היה מוטל על הספסל המיוחד לבמאי, בולע מפעם לפעם רפואות וממשיך לסייע ליהודים "הזרים" ללמדם חסידות. מאתנו "החסידים" למד ולהם ל"עמלקים" (כך קראנו אז ל"עמית-הארצות") נתן. והיו רגעים שבכשרוני הנפלא היה מעלה אותנו לשיא-השיאים של משחק נעלה עד שלא היינו חשים כלל בזמן החולף. זה עזר לנו להתגבר על הרעב המציק. החלוציות התיאטרונית והאהבה הגדולה למורה הגדול, האכסטאזה החסידית לרבי תיאטרוני זה — כל אלה הפיגו את סבלנו.

וכדאי גם להעיר שלא מעטים מחברינו היו זקוקים ללימוד העברית באולפן שהתקיים על יד התיאטרון. המורה המדריך היה מר גורדין מריגה. למרות כל החליפין שבאו במחזה במשך השנים, יש לקוות כי עוד נשארו אי-אילו סימנים של אתערותא דלעילא מן הימים הראשונים ורוח המורה הגדול עדיין מרחפת על ההצגה פה ושם, ועל כן יש לקוות ש"הדיבוק" לא יכזיב גם הפעם בסיוורו בארצות-הברית.

ועתה אנסה לשוב ולספר על ש. אנ-סקי, שהזכרתיו בראשית רשימתי זו. פרשה מענינת היא ומיוחדת במינה כיצד נעשה השידוך בין המחבר המפורסם ובין התיאטרון "הבימה", שהיה בחזקת עופר של תיאטרון ונקרא לשם צניעות "סטודיה דרמטית, הבימה". וקבוצה בת 12 איש ישבו על ספסל הלימודים ולמדו תורת המשחק מפי מורה דרמטי. משל למה הדבר דומה לבחור שהגיע לתופה כשמשדכים אותו לילדה בת שנה אחת. כזה היה המצב. ומכיון שאף אני נמצאתי אז בין השנים עשר והייתי עד ראיה ועד שמיעה להתהוות השידוך — אוכל לספר כאן עובדות מספר, שיעזרו להבהיר את התקופה הזאת.

על ש. אנ-סקי שמעתי לראשונה עוד באודיסה בבואי לשם בשנת 1915. נתמזל לי להימצא בחברה של סופרים ומלומדים מפורסמים כד"ר יוסף קלויזנר, ח. נ. ביאליק, י. ח. רבניצקי, ש. פרוג, דויד פרישמאן, הסבא מגדלי מוכר ספרים בכבודו ובעצמו. ומפיהם שמעתי לא אחת על חברם ש. אנ-סקי

הסופר והאספן הידוע, אחד, שהיה רחוק מאוד מסביבתם והנה עתה התקרב והיה כאחד מהם.

ערב אחד נודמן לי לראות את אנ־סקי. היה זה בשעת פדיון הבן של מר אליהו רבניצקי. ברית המילה נתקיימה בבוקר. ושם הילד יונה (הוא יונה ירחי, שנפל לפני שבע שנים כקצין במלחמת סיני). בשבתי אל השולחן אשר בחדר האורחים בין הסופרים א. שטיינמאן וב. שאפיר, כדי לקבל את התקרובת, הראו לי אלה על החדר אשר לצד ימיני ובו הסופרים י. ח. רבניצקי, ש. פרוג וגם ש. אנ־סקי משחקים בקלפים מתוך כובד ראש, כאילו היו עוסקים בסוגיה תלמודית קשה. כמובן, שלא העזתי מרוב צניעותי בימים ההם לגשת ולהציג עצמי לפני אנ־סקי, שהייתי מחסידיו הגדולים, בעיקר בשל היותי חובב פולקלור עוד מילדותי ורוב סיפורי היה סובבים על נושאים פולקלוריים בעירתי והייתי מאסף ורושם מפי זקנים וזקנות סיפורים פולקלוריים, ובענין זה רציתי לשוחח אתו ולשאול עצה מפיו אם הולך אני בדרך הנכונה, וכמובן הבלגתי מרוב בישנות ולא נפגשתי אתו אותו ערב.

פגישתנו הממשית הראשונה נתקיימה רק בקיוב בשנת 1917. ואז גם נודמן לי לשמוע אותו קורא את „הדיבוק“ בפני ציבור גדול באחד האולמות המפוארים. אמנם המחזה היה מונח אצלו במשך שנים רבות ויש והיה קורא אותו בפני סופרים ידידים, ואולי גם ערך מדי פעם בפעם קריאה בפני להקות תיאטרוניות אידיות, אך איש לא נענה לו לקבלו לריפורטואר. מי שהכיר את המצב הירוד של התיאטרון האידי בימים ההם לא יתפלא על כך. בכל אופן המחזה היה מבלה רוב זמנו במגירה ומחכה לשעת כושר. אנ־סקי לא נתיאש והיה מוכן לכך שההזדמנות תגיע כעבור חמישים שנה ויותר. היתה לו סבלנות מלונה סבל רב ויסורים קשים.

באתי לקיוב לאחר המהפכה הפברוארית, שהיתה מעין מהפכת־אביב, שכולה שמש, צדקה ואור והעם הרוסי שהיה משועבד במשך שנים כה רבות יצא לחרות וראה פתאום אור גדול. גם בני עמנו נשמו לרוחה. בקיוב מצאתי את קרנסקי כשהוא נושא את נאומיו הנלהבים על החופש הגדול שהעם הרוסי זכה לו והיי מכסים אותו בפרחים לאחר כל נאום ונאום. בחורות היו מתאהבות בו וקוראות לו: „קרנסקי נשמונת!“

באותו זמן התקיימה בקיוב ועידת הקהילות היהודיות ואני באתי לשם כדי להופיע בנשף ספרותי בפני צירי הועידה. גם כאן נקלעתי בין הסופרים האידיים: דויד ברגלסון, לייב קויטקו, דוברושין, נחמן מייל, נ. אויסלנדר ואחרים. מפייהם נודע לי כי אנ־סקי אף הוא נמצא בקיוב. הוא הביא את אוצר הפולקלור שלו מגליציה והעוזר על ידו הוא אחד ששמו רובינשטיין. נפגשתי עם רובינשטיין זה, חשבתי כי על ידו אגיע לש. אנ־סקי אך לא נסתייע הדבר.

והנה ביום בהיר אחד זכיתי להיפגש במקרה עם המשורר ח. נ. ביאליק ברחוב. אף הוא בא להשתתף בוועידת הקהילות וכאילו ניחש מחשבותי.

— קטונתי — אמר לי (כך היה קורא לי בשל קומתי הקטנה) — האין אתה מעונין להילוות אלי ולבקר אצל ש. אנ־סקי ידידינו?

שמחתי אלי גיל ונעניתי מיד. ביאליק לקחני אל המלון שבו התאכסן אנ־סקי. מיד בהיפגשם התנפלו שני הידידים זה על זה והחלו להתגלגל על הספה ולהתאבק: — נראה מי חזק ממי? צעק אנ־סקי. — ואני בטוח שאנצח את „משורר הזעם“ שלנו בעוד דקות מספר. לאחר זמן נודע לי מפי ויקטור צירנוב

בפראג בשעת הקונגרס הציוני. כי היה זה מעין תחביב אצל אנ־סקי להתאבק עם ידידיו וביאליק כבר ידע על כך ועל כן לא הופתע כלל.

לאחר ששניהם סיפרו זה לזה על הידידים המשותפים באודיסה ומסרו ד"שים זה לזה הזמין אנ־סקי את ביאליק לביתו של מ. נ. סירקין להראות לו את האוצר שהביא מגליציה ואני הלכתי אחריהם כנער המלווה את שני דודיו. זכיתי לראות את החפצים היקרים אשר הביא אנ־סקי.

ביאליק היה שקוע שעה ארוכה בבדיקת האוצר, בדק והעריך את הטליות הישנות, עטרות הכסף המרוקמות, החנופיות, קערות־הכסף לפסח ואפילו את קופסת־הטאבאק, שאנ־סקי משום מה האמין כי שייכת היא לבעש"ט בכבודו ובעצמו והוסיף:

— אין לי כל ספק שעל קופסת טאבאק זו עוד התעטש הבעש"ט...

עמדתי מן הצד וחפשתי הזדמנות כיצד להעניק לאנ־סקי את המתנה שהבאתי בשבילו, ובדיוק כשהחל לאסוף את כל החפצים יקרי־המציאות כדי להכניסם בחזרה אל הארגז הוצאתי מכיסי את צילומי של המחזאי יעקב גורדין והגשתי לו. וסיפרתי בגאווה כי המהפכנים שלנו בעיירתנו מצאוהו במשטרה בשעת המהפכה הפברוארית. אנ־סקי הודה לי, וביקש את המשורר בכבודו ובעצמו להחזיק הצילום עד שיכניס החפצים לתוך הארגז. ביאליק חייך משום מה ולאחר שמסר את הצילום החל מסובב אותי בחדר ולטפח על שכמי, כמנהגו עמי באודיסה כשהיה במצב רוח מרומם. ואני הייתי מאושר, שזכיתי אף אני לתרום לאוצר.

באותו ערב זכיתי להיות נוכח במעמד היסטורי חשוב שמילא תפקיד בחיי במשך שנים רבות והעניק כבוד רב לאנ־סקי המחבר של „הדיבוק" לאחר מותו.

באולם גדול ומפואר, לא הרחק מן הקרשצ'אטיק הידוע, התקיים נשף־הקריאה של „הדיבוק". זכורני כיצד הופיע ש. אנ־סקי על הבימה והקהל קיבל אותו במחיאות כפים סוערות. היה גבה קומה, בעל שערות כסף על ראשו ובעל זקן־כסף קטן הדומה לקמץ. אור החשמל באולם נכבה ועל השולחן הקטן הועמדה מנורת נפט קטנה שהפיצה אור צהבהב על פניו של אנ־סקי. אנ־סקי החל קורא לאט לאט ובקול שקט ולאחר רגעים מספר החל מגבר קולו. הוא קרא בהטעמה יפה והחל מעצב את הדמויות אשר במחזהו. הנה מתוכחים הבטלנים על הצדיקים שלהם, הנה נכנס סגדר מבריאניץ ומשרה רוח חסידית, הנה בחר הישיבה חנן והנה לאה־לי העדינה, הנה המשולח, הרב שמשון, הצדיק רבי עזריאלקה ממירופול ועוד ועוד. באולם שררה דממת קודש. הקהל כאילו הועבר לעולם אחר.

לכשנסתיימה הקריאה שוב הודלק אור החשמל. מנורת הנפט כובתה. פני המחבר החוירו והחולין הופיעו שוב. זרם של מחיאות כפים פרץ באולם וגמשך כמה דקות. ופתאום הופרעו מחיאות הכפים על ידי קול המתגבר והולך:

— הסו! הסו! אורח נכבד לנו באולם. משוררנו הנערץ ח. נ. ביאליק!

הקהל קם על רגליו והחל קורא בקול:

— יחי ביאליק משוררנו הגדול!

— אנו מבקשים את מר ביאליק לעלות על הבימה!

— אנו צמאים לדעת את דעתו של משוררנו על המחזה הגדול של ש.

אנ־סקי!

קבוצת צעירים גם ניסתה להרוס אל המשורר הצנוע כדי להעלות אותו על הבימה. אך ביאליק נשתחרר מידיהם והחל צועד ועולה בבטחה אל הבימה. נשתררה דממה רווית סקרנות. לאחר שניגב ביאליק את מצחו בממחטה החל לדבר ולהפתעת הקהל מתח ביקורת שלילית על מחזהו של המחבר. החלו אחדים מניעים כתפיהם לאות תמהון, דחפו איש את שכנו במרפקים: מה זאת? היתכן? וכי כך מדבר ידיד על יצירתו של ידיד קבל עם ועדה?

וביאליק השווה את אסיפת התמונות הפולקלוריסטיות אשר במחזה לאותן ציפורניים שיהודי חרד גוזז, אוספן ביחד ומצרף אליהן שבבים ושורפן. והסביר: — אנסקי עשה דבר גדול. הוא מנע מאתנו את הטורח לאסוף את כל פרטי הפולקלור, ועתה צריך לבוא דרמטורג בעל כשרון ולכתוב את המחזה הגדול. ותוך כדי דיבורו הרגיש ביאליק כי עושה הוא עוול לידידו שאינו משלב בדבריו גם דעתו החיובית על אי אילו תמונות ועל כן החל לפזר תהילות ותשבחות על התמונות היפות מלאות השירה והדרמטיות והביע התפעלות מן הדמויות אשר עיצב ש. אנסקי.

לאחר שירד ביאליק מעל הבימה וניגש לאנסקי, ניסה כדרכו לחבקו כאילו רצה לבטל את הדברים הקשים שדיבר על מחזהו.

פני אנסקי חפו. הורגשה מתיחות בלתי נעימה. אנסקי הוכה בדיכאון, נמנע מלהביט ישר אל עיני ידידו והיה צועד הנה ושוב מרוב עצבנות באחת הפינות של המסדרון, בשעה שהקהל כבר עזב את האולם. ביאליק ניסה לעודד את ידידו. ש. אנסקי נשא פתאום את עיניו שהיו מלאות דמעות, חיבק אף הוא את ביאליק ואמר לו בקול רווי צער:

— ביאליק יקירי, אתה קברת אותי הערב תשע אמות באדמה ועוד דשת ברגלים על העפר התחוח שעל קברי.

כשהלכנו אל המלון שאנסקי התגורר בו, שררה דממה זמן מה וביאליק הוא שהפסיקה:

— ידידי היקר, עוד עליך לברך ברכת הגומל על שלא הארכת עוד יותר בנאומי. האריכות הוא האויב הגדול ביותר של הנואם. מי יודע למה עוד הייתי מדמך! מי זה ביקש מידי דוקא הערב לחפש קבל עם ועדה רק את המומים שביצירתך? הרי שמורים עמי גם לא מעט דברי תהילה בשבילך. יצרת יצירה חשובה והיא ראויה בהחלט להיות מתורגמת לשפה העברית. ספרותנו הדרמטית היא כה דלה ועניה.

פני אנסקי אורו בשמעו דברים אלה מפי ביאליק וחיוך עלה עליהם. הוא החל לחבק את ידידו ביאליק ואמר:

— גולן! מי כמוך? — הרי יכולת לעשות את המלאכה על הצד הטוב ביותר. שמא תיקח עליך את המכשלה שלי. לא אשכח לך את החסד הזה לעולם. ביאליק טפח לאנסקי על כתפו ואמר:

— יפה דרשת, אנסקי. אני מבטיחך שמיד בשובי לאודיסה אגש אל המלאכה ואנסה לעשות דבר מה בכיוון זה.

וביאליק הבטיח וקיים. מיד בבואו לאודיסה ניגש אל המלאכה. ולי היתה הזכיה הגדולה להיות נוכח מזמן לזמן בשעת עבודתו, לפי הזמנתו.

— ועליך אנסה „למדוד את הבגד“. — אמר אלי ביאליק — כל פעם שאתרגם תמונה אבקש ממך לשחקק לפני. העברית על הבימה חייבת

להיות נוחה בפיו של השחקן, ומכיון שעומדים כעת לגשת לייסוד התיאטרון
„הבימה“, תהיה בקרוב גם האפשרות לנסות את הדבר.

באותם הימים היה ביאליק משום מה מבקש ממני כי אבטיח לו שאם
יגיע תורי לשחק ב„הדיבוק“ אמלא את התפקיד של הסבתא פרידה. הוא אהב
מאוד את הדמות הזאת ומפני שהיה רואה אותי מזמן לזמן מעצב דמות סבתא
בנשפים כשהייתי מופיע בביתו בפני חבר סופרים, וכן גם בבתי סופרים אחרים
כש. פרוג, י. ח. רבניצקי ודוד פרישמן טען: — עליך למלא את התפקיד ויהי
מה. גם בימי גולדפאדן היו גברים משחקים תפקידי נשים. הבטחתי לו.

ולכשנודמן למוסקבה כדי להכשיר את יציאתו מרוסיה עם חבר סופרים
לארץ ישראל וראני בחזרה במערכה ראשונה ב„הבימה“ היו לו טענות על שלא
קיימתי הבטחתי. אך הבמאי ואכטאנגוב הסביר לו כי בשל המצב של הענינים
בתיאטרון היה מוטל עלי לשחק את הבטלן הראשון ר' וואלף. וכן גם כאשר נפל
צמח למשכב לזמן ממושך והעבודה על „הדיבוק“ הופסקה נפל בחלקי גם למלא
את תפקידו של הצדיק ממירופול, לפי הסכמתו של הבמאי.

בין יתר הזכרונות השמורים בלבי על ש. אנ־סקי עלי לספר על מה
שקרה למחבר „הדיבוק“ בועידת הקהילות היהודיות בקיוב בשנת 1917. בשעת
אחת הישיבות פרצה סערה בשל אנ־סקי. המרצה היה מ. ראָפס, הבונדאי הידוע.
הוא התקיף קשות את הציוניים וזה הרגיו את הצירים הציוניים. ברגע זה נכנס
ש. אנ־סקי אל האולם. הקהל פגש אותו במחאות כפים וראָפס הזמין אותו לעלות
על הבימה וביקש שהקהל ישיר אתו יחד את „השבועה“ הידועה, שיר מאת
אנ־סקי לפועל היהודי שנהפך במשך זמן רב להמנון של הבונד. שוב פרצו
הציונים ומחאו נגד השיר שהיה בו משום הטחת דברים נגד התקוה המשיחית.
ונימקו את מחאתם בזה שאנ־סקי כבר חזר בו ונתקרב יותר ליסודות הלאומיים.
אנ־סקי עצמו אמר דעתו מעל הבימה, שהוא קורא לשלום ולאחדות ועלינו לשיר
שירים המאחדים את העם ולא מפלגים אותו. ולאחר דבריו אלה ירד מעל הבימה.
הסערה שקטה והועידה חזרה לעבודתה.

ושוב שחוק הגורל. אנ־סקי המהפכן התכונן לעזוב את רוסיה הסובייטית
לאחר שפיזרו הבולשביקים את האספה המכוננת. לפני נסיעתו לוילנה מסר
לתיאטרון האמנותי הרוסי את „הדיבוק“ בקוותו שתיאטרון זה יציגו ברוסית.
אנחנו בני „הבימה“ למדנו מפי י. ב. ואכטאנגוב את שיטת ק. סטאניסלבסקי
והתכוננו להראות „עבודה“, כפי שקראו לזאת, לפני המורה הגדול בסוף הקורס
של תשעת החדשים. ביום אביב בהיר ויפה בערב פסח בימי הפשרת השלגים
פגשני אנ־סקי על גשר האבן אשר על פני נהר־מוסקבה, ופניו לא כתמול שלשום.
לחץ ידי ואיים עלי באצבע ואמר לי באידיש:

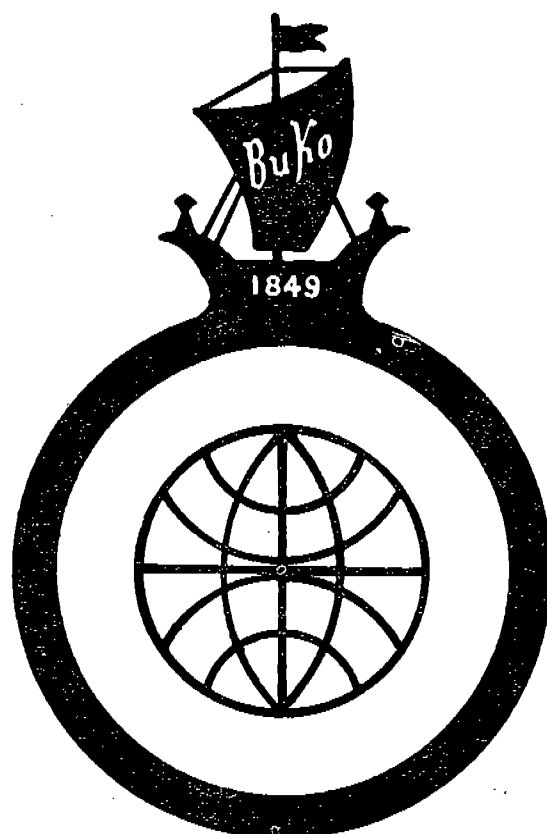
— שמעתי דבר שהממני אתם הטירונים, צעירי „הבימה“, שאיש עדיין לא
שמע עליכם, אתם היושבים רק על ספסל הלימודים אומרים להציג את „הדיבוק“
שלי? הרי אתם תקטלו אותו, תרצחו אותו ואותי יחדיו. והרי אני שלחתי את
המחזה שלי לתיאטרון הרוסי. אל תעזו לעשות זאת! הרפן מזה!

התעורר בי ה„צבר“ ועניתי לאנ־סקי ברורות, שאם כי אני ועוד חברים
שלי הננו חסידים שלו ואם כי אנו שחקנים טירונים ועדיין לא מוכרים בעולם, אבל
אם יצא פעם „הדיבוק“ לאור העולם ויעשה רושם גדול הרי זה יקרה דוקא על
ידי הטירונים מן הסטודיה הדרמטית „הבימה“.

אנ"סקי הוסיף לרגוז וסיים דבריו: — ולואי ותתבדה אתה עם חבריך
יחד...

ב־1922 יצאה הצגת „הדיבוק” לאור העולם.

וכדאי גם לציין שואכטאנגוב היה נושא נאומים נלהבים בשעת עבודתו
על המערכה השניה על ריקוד הקבצנים שהם נציגי הפרוליטאריאט הנלחמים
נגד סנדר מבריאניץ, שלא קיים את תקיעת הכף שנתן לניסן בן קריינה. המחזה
זכה לביקורות נלהבות בעתוני מוסקבה. וגם זאת יש לציין: מלאך המות שנטל
את נשמת המחבר של המחזה לפני שזכה לראותו על הבימה נטל גם את נשמתו
של הבמאי הגאוני ואכטאנגוב בחודש מאי אותה שנה במוסקבה.

מפורסם בטיבו
בעולם כולו

תה ויסוצקי

הצגת הבכורה של „הדיבוק“

א.

בסתיו של שנת 1918 הגיע ש. אנֶסקי מברית המועצות לוויילנה ומיד השקיע את עצמי ראשו ורובו בעבודה הציבורית והתרבותית, שנעשתה אז בזמן הכיבוש הגרמני ללא הפרעה בסיועם של סופרים ואמנים יהודיים-גרמניים, ששירתו כמגויסים במינהל האזרחי, והם ארגולד צווייג והרמן שטרק. בתחילת 1919 ייסד אנֶסקי בוויילנה את החברה ההיסטורית-אנתוגראפית. מאורעות-הדמים שפרצו עם כיבוש העיר בידי הפולנים באפריל אותה שנה ובייחוד הירצחו של ידידו הקרוב ביותר א. ווייטר בידי חילים פולניים זינעו את אנֶסקי עד כדי כך שחלה מרוב צער והתיישב באוטבוצק הסמוכה לווארשה.

הימים היו קשים. בריפובליקה הפולנית הצעירה השתוללה האנטישמיות. בחוצות וארשה היכו ביהודים וקצצו בוקניהם. קהילת היהודים המתבוללת, באת-הכוח היחידה כלפי חוץ, היתה חסרת-ישע. כשהודיעו לראש הקהילה סטאניסלב נתנון שפולנים מכים ביהודים, השיב: „הא כיצד? הנה אנוכי פולני ואיני נוגע בשום אדם, ויהודי אני ואיש אינו מכה אותי“. העתונות היהודית מחאה גמרצות. ש. אנֶסקי גידל באופן הפגנתי זקן ארוך.

בעתון היומי הנפוץ „דער מאמענט“ היה מפרסם שבוע בשבוע מאמרים על נושאים אקטואליים, זכרונות, סיפורי-עם וסיפורים. והנה קצת מפירסומיו: „צווישן גרים“ (בין גרים), „אגדות עם על משה מונוטיפיורי“, „בסטודיו של אנטוקולסקי“, „פסח צייט אין גאליציע“ (בימי הפסח בגליציה), ונוסף על אלה גם ספורים גדולים: „אונטער אַ מאַסקע“ (תחת מסווה), „מענדל טערק“ (מנדל התורגר) (שכתבו לפני שנים ברוסית).

פירסומו של ש. אנֶסקי נודע עוד לפני המלחמה בקרב האינטליגנציה היהודית העממית ברוסיה ובפולניה כאספן של הפולקלור היהודי וראש המשלחת המדעית על שם הבארון גינצבורג. ועוד יותר גדל פירסומו בקרב הצבור היהודי בשל חלקו הפעיל במפעל העזרה רב הממדים שאירגן כשליח „איגוד ערי רוסיה“ לטובת האוכלוסיה היהודית בשטחים שנכבשו בידי חילות הרוסים בגאליציה ובוקובינה.

לאחר פטירתו של י. ל. פרץ בפסח שנת 1915 נשארה משפחת הסופרים היהודים בפולניה כמיותמת. פרץ לא היה מנהיג ומורה של שיטה ספרותית מסויימת, הוא היה האישיות המרכזית בעולם הספרותי. הוא עורר, הלהיב והסמיך. דברו עשוי היה לרומם את המתחיל עד לרקיע השביעי, או להיפך לטלטלו עד שאול תחתית. סופרים בעלי כשרונות וידועי-שם הביאו אליו את יצירותיהם, כדי לשמוע חוות דעתו ולתקנן לפי עצתו. אפילו בשנות חייו האחרונות כאשר — כפי שהתאונן בזכרונותיו — „היה לו קהל חסידים ונשאר לבדו“, היה עדיין אבית של ספרות אידיש, כדבריו הקולעים של ה. ד. גומברג.

איש במשפחת הסופרים לא ירש ולא יכול לרשת את מקומו של פרץ לאחר פטירתו. שום סופר לא חונן בהתלהבותו, בחום לבו, באופקיו הרחבים, ברגש-האהריות שלו כלפי קהל הקוראים, בהבנתו העמוקה לאוצרות הרוח של הדורות הקודמים, ברצונו להרים את

בני-דורו ובגנעווען לתחיית הדורות הבאים. ידידו וריעו הקרוב יעקב דינזון לא היה עם כל טוב לבו אלא כמין „סנדריל האשה“.

שלום אש היה שקוע רובו ככולו ביצירתו שלו ולא היה לו דבר עם אחרים. ולא זו בלבד אלא שהפליג למרחקי העולם. ה. ד. גומברג רחוק היה באותו השנים מן הספרות ונעשה אחד מראשי הפובליציסטים, השתתף בתחילה בחיים הפוליטיים ולאחר מכן בחיים הציבוריים-תרבותיים. כמעט קט וחבורת אנשי העט היו מוכנים לראותו ראשם ורבעם, אבל ספקנותו המיושבת מנעה יחס אבהי וידידותי חם, שהסופרים בני אותו דור כל כך נזדקקו לו. באותם הימים חזר דויד פרישמאן לווארשה, אבל בשל עוקצנותו המרירה ויחסו העולב כלפי סופרים וסתם קוראים ולאידיש לא הוכשר להיות מנהיג.

ש. אג'סקי תפס במהרה את מקומו הנכבד בקרב משפחת הסופרים. אלמלי נשאר בריא והיה מאריך ימים — הוא מת מיתת חטופה ב-8 בנובמבר 1920 למהרת האסיפה שכינסה לשם ייסודה של החברה ההיסטורית-אתנוגרפית בווארשה — היה זוכה בלי ספק להיות לדמות מרכזית בחיים היהודיים-הספרותיים.

ב.

ש. אג'סקי הביא עמו מחזה בשם „בין שני עולמות“ (הדיבוק). „אגדה דראמאטית בארבע מערכות“. תוכנה עלה לפניו עוד בשנת 1911. הוא העלה את המחזה על הכתב תחילה ברוסית ואחר כך ביידיש. הוא קרא את המחזה לפני להקות שחקנים יהודיים באודיסה ובווילנה. בתיווכו של ידידו ד"ר ה. זיטלובסקי השתדל כי יציגוהו באמריקה. המחזה נתקבל על-ידי סטאניסלבסקי בשביל הסטודיו של התיאטרון האמנותי המוסקבאי. ביאליק תירגמו לעברית והדפיסו ב„התקופה“ כרך א'. מנהל ה„להקה הווילנאית“ (ווילנער טרופע) מ. מזא"ה קרא אותו ב„התקופה“ וכפי שסיפר לי בעצמו לא מצא המחזה חן בעיניו. בשנת 1919 הופיע המחזה באידיש בווילנה. דוד הרמן התכונן להציגו בלהקת ה„ווילנאים“ בווארשה. המחבר קרא את יצירתו זו לפני שחקני הלהקה וסופרים אחדים. לאחר הקריאה הצטלמו אבל המחזה לא הוצג.

בחייו לא זכה המחבר להשפיע על שום תיאטרון שישווה „תיקון“ בימתי לאחד המחזות הבימתיים ביותר. וכדי שהיצירה תזכה לעלות על קרשי הבמה גזור על מחברה להסתלק מן העולם. כלל גדול הוא: „אחרי מות — קדושים“. ביום ה„שלושים“ לפטירתו הציגה ה„להקה הווילנאית“ את „בין שני עולמות“.

איני חושב את תומאס מאן לאנטישמי, ואפילו לא לאחר ספרו האחרון „דוקטור פאוסטוס“, לפיכך זכורה לי היטב הערה אחת שלו ב„הר הקסמים“ והיא „מחוסר יראת הכבוד כמו יהודי“. באחד ממאמריו של ערב-שבת ב„פאָלקסצייטונג“ הווארשאי בערך בשנת 1920, אם זכרוני לא יטעני, בא וו. מדם לידי מסקנה, שהיהודים הם מחוסרי יראת הכבוד (פיעטעט), וראייה לדבר — אין למצוא מלה כזו לא באידיש ולא בעברית.

ה„להקה הווילנאית“ היתה בבחינה זו יוצאת מכלל זה, היה היו לה „יראת-כבוד“ ויחס. ודבר זה הלא ראינו עם הצגת מחזהו של א. ווייטר „דער שטומער“ („האלם“). עם הכנת ה„דיבוק“ היתה הרגשת יחס הכבוד לגבי הנפטר גדולה לאין ערוך. א. ווייטר היה בשנות חייו האחרונות אך ורק סופר, ואילו אג'סקי נשאר עד ליומו האחרון עסקן צבורי במלוא מובנו הטוב והנעלה שבמושג זה; כשם שצעדיו הראשונים של פרץ בספרות אידיש כרוכים בארגון שיעורי-ערב לפועלים בזאמושץ עיר לידתו, השתקעותו בווארשה — בהשתתפותו במשלחת לחקירת מצבם הכלכלי והסוציאלי של יהודי העיירות ובחודשים האחרונים לימי חייו — בפעולת העזרה לילדים נפגעי המלחמה, כך גם היה אג'סקי

שקוע בליבו ובנפשו באיסוף הפולקלור היהודי, הביא בימי המלחמה עזרה הומרית ומוסרית לקרבנותיה של האכזריות החיילית וההפקרות הפקידותית ונלחם באחרית שנותיו נגד הבריונות בפולניה.

ג.

העלילה של „בין שני עולמות“ עניינה משורשים בידע-עם היהודי. ספורי-עם, אגדות-עם, אמונות-עם ומנהגים עממיים שנאספו ונלקטו משך שנים רבות מעצם מעיינה של יצירת העם נשתזרו ונתארגו כמאליהם בלי קשר לרצון המעצב והאמונות, למארג של דמויות ואירועים, חלומות וגעגועים, קולות וצלילים — לרקמה צבעונית המאירה ומנצנצת על רקע שחור של קטיפה בצבעים רבגוניים של החיים היהודיים מלפנים.

ואמנם יש לתמוה על כך, מגין לו לאנסקי שכל ימיו עמד מנגד לתיאטרון אותו חוש הבנה דקה לבמה, אותה שליטה גמורה במנגנון הבימוי, אותה ידיעה בשימוש באפקטים בימתיים, אותה חדירה אמנותית לתוך מסתרי סודותיה של הטכניקה הדרא-מאטורגית. מכל הנושאים העממיים בוחר אנסקי את החזק והמרשים ביותר: „תקיעת-הכף“ המחוללת, המובלטת במעשה של דיבוק, המודגש ביתר הדגשה עלידי מעשה של חרם. נושאים העשויים להוגות את המחזאי מהדרך הסלולה ולהתענותו לאפקטים צעקניים וזולים, אבל אנסקי נזהר ואינו עובר את הגבול של המותר האמנותי.

הוא עורם ערמה של אביזרים תיאטרוניים, אמצעי חביב על הקהל הרחב, כלי-קודש, ספרי-תורה, פרוכות שחורות, „קיטלים“ לבנים, שופרות, נרות שחורים ושאר מיני חפצים, ומשתמש בכל אלה במידה האמנותית ואינו נכשל בהם לעולם, ומחזאי אחר היה בלי ספק נכשל בהם.

איך הבין אנסקי „ליצור“ מתה, לעניין אותנו, לרתק אותנו בדיבור, בתנועה. מגרוננו של חנן נשמעת המלה התקיפה של הסיטרא אחרא. לאה מתעטפת בסודרה השחור והולכת לבית-הקברות. אנו יושבים בנשימה עצורה וחרדה אוחת בכל אברי גופנו.

מלכו של חנן נפלטת החדשה המבהילה על ביטול השידוך — ואחריה אנחה שי-תקוה. גם אנו נושמים עתה לרווחה. ואז כובשת אותנו האמת במידה קשה יותר, היא משברת ומפרקת אותו ואותנו יחד. ולאחר מכן: הסתירה. גופו המת של חנן מוטל בזווית החדר, החסידים אינם יודעים עדיין, הם רוקדים ושרים ניגון עצוב, ורק כשהם יוצאים במחול עליו הם מגלים את הנפטר. או: כשמוליכים את החתן לכסות ראש הכלה בלוויית כלייזמר והנה נשמעת צעקתה הפרועה של לאה. דיבוק נכנס בכלה! והמסך יורד. או בסוף המערכה הרביעית: לאה הוציאה נשמתה ונקשרת קשר עולמים עם צלו של מי שהיה מזומן לה... מבחוץ נשמע קול זמר של חופה המתקרב והולך.

גירוש הדיבוק, שיחת-רעים ידידותית בין הצדיק והדיבוק, רגשי הרחמים, הבטחות הרשות מעדת היהודים, האימים בקללות ובחרמות, ולבסוף החרם, ועתה סיומה של המערכה השלישית.

במערכה הרביעית לא בא האפקט המוגבר של החרם החמור לידי גילוי בבת אחת. בראשונה אנו עדים למערכה המזוועת של ההידיעות עם הנפטר. ולאחריה דברים נוחים ומשכנעים אל הדיבוק ואחר כך כוחה של עדת יהודים-גדולה חמישה עשר במספר, רשות מהכוחות העליונים, ולבסוף הנרות השחורים, הקיטלים הלבנים, תרועות השופר, עד החרם הגדול, ואז מחזק הצדיק את נצחונו ומבטל את החרם. ובסיום: הקדיש. ועתה מתחילה שורת העלילה לרדת ולהשתפך בניגונים לבביים רכים: לחישתה של סבתא על עין רעה, שיר הערש הלבבי, שירת האם העצובה והכוספת של לאה על הילדים שלא נולדו ולבסוף

ההמוגותן של שתי הנשמות באור גדול אחד והצלילים הרחוקים והרוגעים של המוטיב הראשי: למה יורדת הנשמה מאגרא רמה לבירא עמיקתא. בדרך כזו טרם שיכלל מחזאי יהודי מערכה רביעית!

ד.

לגבי הבמאי היה זה אגוז קשה, עבודה קשה המושכת ודוחה כאחת. המושכת בגוניותה הציורית ועושרה הבימתי, והדוחה בעירוב המשונה של ארציות ושמיות, עולמיותה ועל-עולמיותה, הריאליזם והמסתורין שאינם מעור אחד, שאינם הצובים אבן אחת, שאינם ארוגים מחוט אחד. שני העולמות השונים אינם חופפים אחד את השני אלא חיים זה ליד זה כשהאחד קשור בחילוניות וכשהשני שואף לשמי שמים גבוהים ורחוקים. אנסקי הרגיש יפה את הקרע הזה ולא אחת שיגה פה ושם את הקווים הבודדים בדמויות ובאופיין, כדי לגשר בדרך זו על פני שני העולמות, ואת העלאת המחזה רצה אנסקי למסור רק בידיו של במאי כזה, שיהיה בכוחו למזג בכימו את שני העולמות, ליצור שלמות אורגאנית ששורשיה יהיו מעורים בחיי היהודים וענפיה יאמירו לרקיעי הכסופים של ישראל. לפיכך פנה אל סטניסלבסקי כדי להגיע בעזרתו אל ריינהארדט. ייתכן ששניהם, כל אחד לפי דרכו, היו מוצאים את הלבוש הבימתי המתאים של אגדה דרמטית זו. סטניסלבסקי היה עושה זאת כאומן מצבי הרוח והצלילים הדקים וריינהארדט — כאומן החזנות והמראות האדירים.

דוד הרמן העלה אצל ה"ווילנאים" בוארשה את המחזה. מוצאו של הרמן היה ממשפחת חסידים ובנעוריו ספג אורח-חיים חסידי. לאחר מכן מצא את דרכו לפרץ ורומם את רשמי נעוריו לחזנות אמנותיים. שנים רבות נשאם בתוך תוכו ולא מצא להם תיקון במחזות שביים בשביל להקתו של פרץ הירשביין ב"ארטיסטישן ווינקעלע" (בפינה האמנותית), וב"הזמיר", אצל ה"ווילנאים". רק "הדיבוק" נתן לו את האפשרויות לגולל את שפע המראות והתמונות והצלילים שתססו בקרבו. כמובן שלא יכול היה לצרף ריאליזם ומסתורין, אש ומים לאחדים, לפיכך הרים את כל הענין לעולמות עליונים ועטפם מעטה של מסתורין. לא בכל מקום היה הרמן עקיב. אצל מחבר המחזה פורצת במערכה הראשונה לבית הכנסת אשה ושני ילדיה בתצות הלילה ושופכת לבה בתפילה על האם החולה: הבמאי הכניס בדרך זו את "שרה בת טובים", המחברת האגדית של התחינות, אשה פשוטה ללא ילדים, שהם מיותרים על הבמה אם הם שותקים, ואם הם מפטפטים או בוכים הריהם מפריעים. אשה פשוטה זו הורסת אל ארון הקודש ורוצה לקרוע את שערי הרחמים בבכיית החנוק. דמות זרה במלבושים שמלפני העבר הרחוק הנכנסת ברווחה דופקת בשולחן ומשמיעה פזמון פאתיטי והיא מקפיאה את הצופה בקרירותה וזרותה.

במערכה השניה מעביר הבמאי את סעודת העניים אל מאחורי הקלעים במקום לשלבה בתוך התמונה כולה ובאופן זה הוא נוטל את כל הגוון והריתמוס הפנימי של המערכה הנ"ל. ואפילו ריקוד המתים, המצאה נפלאה של הבמאי, היה פועל ומרשים הרבה יותר בניגוד לסעודה ובפרט כשהמוות מלפף את הכלה ומחולל עמה בריקוד פראי כשהיא כבר עייפה וקודרת מן הריקוד עם שאר העניים. ריקוד המוות כשלעצמו הוא ריתמי ופלאסטי.

את האליגוריה היבשה, את המשולח, אפשר עוד איכשהו להצדיק, אם עושים אותו לצל אפור ואילם המתגלה ברגעים חשובים מסויימים על פרשות הדרכים ונעלם לאחר מכן. עליו הטיל הבמאי להיות אחד העושים בבית-דין עם המת בעוד שאצל המחבר המרא דאתרא הוא הקטיגור הטבעי.

ועוד שגיאה אחת שגה הבמאי בעיבודו הדראמאטי. הוא עשה מהמערכה השלישית והרביעית מערכה אחת, מבלי להתחשב בכלל הדראמאטורגי הישן, שהמערכה האחרונה צריכה להיות הקצרה מכולן, המרוכזת מכולן. בשל כך נגזרה גזירת הקיצור על המעשיות, המרגליות הטובות ביותר, עורקיהם של המחזה. בשל כך צריך היה להשמיט סופה של מערכה ג' — האתנה, נשימת הרווחה שבין שני ימים סוערים, ובמערכה הרביעית — הצלילים הלבניים של שירה הערש היהודי המרגיעים את הגלים הסוערים והעצבים המתוחים ומעביר מן הצבעים הקודרים אל הבהירים.

ה.

ותביצוע גופו ?

תלבושות תמידיות שמלפני דורות הותקנו בטעם טוב, איפורים מתוקנים היטב ומעוצבים היטב דקדק עד לקמטה הדקיקה ביותר, הופעת הדמויות, הילוכן, תנועותיהן — כל זה היה שקול ימדוד ללא חסר וללא יתיר. הפנים המארכים, קוויהן הצרים של הגזרות לא היו מקריים, הם מבליטים הבלטה גלויה וברורה לעין כול את הרעיון של הבימוי, השאיפה כלפי מעלה.

אולם, מיד עם התפאורה מתחיל להיטשטש הרעיון היסודי, העקיבות מתערערת. ל"קלויז" הישן הבנוי עץ אינם מתאימים כלל הצבע הירוק עם הוויטראג'ים הצבעוניים של החלונות שהם חסרי-ביטוי. צביעה אפורה, מעורבת בכתמי-אור סיגליים היתה יוצרת את הרקע הנאות, את המסגרת הדיקוראטיבית המתאימה בשביל הדמומים שבין שני עולמות. גם הקו השבור שברקע האחורי, השקעוררית שמימין — המצאה סטיריאוטיפית בכל התפאורות — כדי להחדיר חיים בתוך הקו — פורץ את הסגור האפולולי של הזוויות שבהם ריחפו לעיני מחבר המחזה, וגם לעיניו של הצופה כאחד, צללים מסתוריים.

במערכה השניה מזדקרים ממש לעין: הפנס המתנדנד שליד בית-הכנסת, בית הקברות המצוייר ציור בלתי-מוצלח בקירבתו היתירה עם הטבלית האדומה ב"אוהל", והיריעה הכחולה-לבנבנה שברקע — במקום כיפת האופק — כתוצאה מדלות טכנית ולא אמנותית.

הוא הדין בגיוון המוסיקלי, גם כאן נכשל הבימוי. הפרולודיה למערכה השניה ארוכה מדי ומיותרת לחלוטין, הליווי המוסיקאלי במערכה זו לפי תפיסתו של הבמאי, שנתכווין לטשטש את הגוונים הריאליסטיים, הוא חזק מדי. כוונה כפולה היתה לו למחבר: ראשית להבליט באופן מוסיקאלי את האווירה והסביבה, ושנית — להדגיש את הניגוד שבמצב-רוחה הקודר של לאה לעומת נגוני-החתונה העליזים. המוטיב הראשון נעדר לחלוטין בגישתו של הבמאי, ובנוגע לשני היה מספיק ברגעים המתאימים להשמיע רק את המוסיקה.

הבעייה הקשה ביותר בהמחשה הבימתית של "בין שני עולמות" היא המלה החיה. עם הרמת המחזה כולו לעולמות העליונים, מן ההכרח הוא שגם המלה צריכה היתה לאבד כובדה הארצי ולהנתק משורשה הארצי. נזדקקו כאן לדיקציה שלא תחרוג לאורך כל ארבע המערכות מאווירת הדמומים הרוטטת ותשאר בכל זאת ברורה ומובנת. מבחן שאפילו להקה ממדרגה ראשונה של שחקנים מושלמים באמנות הדיבור יכולה היתה בקושי להתגבר עליו. בשביל ה"ווילנאים", שעד אז היו שקועים למעלה ראש בפרפרטואר הנאטוראליסטי, היה דבר זה למעלה מכוחם. ואם יחידים מביניהם (שטיין-הגן, מורבסקי-המירופולי) מצאו תודות לאינטואיציה השחקנית שלהם את דרכם הנכונה, והצליחו בכוח

המלה ההגויית והלחושה לחצאין והאכספרסיבית להשרות את האווירה של בין שני עולמות — הרי מחובתנו להזכיר עובדה זו בהרגשה של תודה.

ניתן לחלוק כמובן על תפיסת הבימוי. אבל דבר אחד ברור לכול: הבמאי היה חדור מחשבה והיתה לו תוכנית שלפיה עבד ויצר. שכן בתנאי התיאטרון של אותם הימים היה זה הישג גדול. הכנת המחזה ובימויו הצריכו עבודה לאין שיעור, יגיעה מרובה ומסירות ואהבה לכל פרט קטן כגדול.

בעולם האמנות אין לך כמעט דבר שילך לאיבוד. ולא זו בלבד, אלא אפילו גרגיר קטן מניב תנובה רבה גם לאחר שנים. כל עיקרו של המחזה „בין שני עולמות“ הוא בחשיבות האמנותית-פדגוגית והחינוכית. ההצלחות של אברהם מורבסקי בתפקיד הצדיק ממירופול, אלכסנדר שטיין — בחנו, מרים ארלסקה כלאה, נח נכבוש כמשולח, פוליא ואלטר בריקוד המתים, יהודית לארס כפראדה, מתתיהו קובלסקי כסנדר מברניצי יש לדאוג להישגיהם היפים ביותר של שחקנים יהודיים. המירופולי וחנן ראויים לתפוס מקום כבוד בפנתיאון של התיאטרון היהודי.

1.

קהל הצופים ראה זו הפעם הראשונה על הבמה מופע מסתורי עממי, צרוף מרמה אמנותית עליונה. עשרים שנות מאבק קשה, אכזבות מרות, תבוסות אימות, חוסר זכויות ופרעות ברוסיה הצארית, כשלון ההפיכה בשנת 1906, החרם הכלכלי בפולניה שאורגן בידי משטר דמובסקי, רצח יחורבן כלכלי בימי המלחמה, הפרעות באוקראינה ובפולניה שלאחר מלחמת העולם ה', הריאקציה הפולנית שליד ההגה המדיני, האינפלוציה וחוסר-העבודה — כל אלה היו ממיסים על כל אומה ולשון שבעולם את היאוש הגדול ביותר. האוכלוסיה היהודית שבפולניה לא נכנעה. אבל שח גוזה מנטל היסורים יכמהה — השתקקה לרווחה פורתא, לקצת מנוחה. „הדיבוק“ הרדים את הקהל בחלומות, נשא אותו לעולמות רחוקים, השכיח את היום הקודר וכל הסובב אותו.

כלום היתה השפעתה של ההצגה רעה ומזיקה מבחינה חברתית? היא עשויה היתה להיות כזאת, אבל בשל הכוח החיוני של המוני היהודים בכל החזיתות לא היתה כלל וכלל מזקת; היוניות זו השתרעה בכל החזיתות, הלאומית, החברתית, הכלכלית, התרבותית ושוב התלקח המאבק מחדש, המסתורין ה„דיבוקי“ לא החליש את הכוחות.

הצלחת ההצגה היתה בלתי רגילה. היא היתה אחת הגדולות, ואולי הגדולה בתולדות התיאטרון באידיש. כעבור זמן קצר העלו דויד הרמאן את ה„דיבוק“ עם להקה אחרת בלודז ואברהם מורבסקי — בוילנה. להקות מלהקות שונות, מקצועיות ובלתי-מקצועיות, פשטו על פני המדינה כולה עם המחזה. להקות של חובבים שיחקו את „הדיבוק“ בערים ובעיירות. פלג אחד שנתפלג מה„וילנאים“ הציג את „הדיבוק“ בערי אירופה שונות. בשנת 1921 העלה מוריס שווארץ את המחזה בתיאטרון האמנותי שלו בניו-יורק. ב־1922 הציגה „הבימה“ את ה„דיבוק“ במוסקבה בעברית בביומו של ווכטאגוב ובלוויית המוסיקה של יואל אנגל. על ידי „הבימה“ זכה המחזה לפירסום עולמי ובמשך עשרות שנים נכלל ברפרטואר שלה ועד היום הזה היא מעלה אותו בכל מופעי-האורח שלה. „הדיבוק“ הוצג בתיאטראות לועזיים שונים (באנגלית, בגרמנית, בדנית, בשבדית, בפולנית, באוקראינית ובבולגארית) וזכה אפילו לקומפוזיציה של אופירה באיטלקית.

תרגום: ירוחם טולקם

מכתבים אל ח. נ. ביאליק

יחסים לבביים שדרו כל הימים בין ח. נ. ביאליק לבין ש. אַנ־סקי. אַנ־סקי העריך את ביאליק המשורר ואילו ביאליק חיבב מאוד את אַנ־סקי האיש הנלבב ולבו נמשך אחרי חוקר הפולקלור שבו. — נושא, שהיה קרוב מאוד גם לביאליק ואף הוא עצמו טיפל בו בהוצאת חמשת כרכי "רשומות". כשניגש אַנ־סקי לייסד את "החברה לחקר הפולקלור היהודי", פנה ראשית כל אל ביאליק וביקש את עזרתו ואת עצתו ובמכתביו הרצה לפניו על תכניות עבודתה של החברה ועל האנשים המומחים אשר ישתתפו במחקריה. כן הזמין אותו לוועידת היסוד של החברה הזאת מתוך ההנחה, שביאליק יבוא וישא שם את אהת ההרצאות החשובות. כשם שבטוח היה כי ביאליק יצטרף למסע האקספדיציה של החברה אשר תסובב על העיירות היהודיות ותאסוף שם חומר פולקלורי. מסיבות שונות לא יכול היה ביאליק להשתתף במסע זה.

והיו להם כידוע גם עניינים משותפים בענייני ספרות. ביאליק פרסם במאסף האידי "אונטערוועגס" (בדרך), אשר הוציא בשנת תרע"ו, את ספרו של אַנ־סקי "אבגעלאכט" ואת תרגומו העברי בשם "לגלוג", הוציא אחר כך ב"מוריה". כן תרגם את "הדיבוק" לעברית — אחרי הפצרות מרובות מצד אַנ־סקי עצמו ומצד ידידיו במוסקבה והלל זלטופולסקי בראשם, שקנה את ה"דיבוק" בשביל "הבימה" ובתנאי שביאליק יתרגמו לעברית ואחרי שגם דוד פרישמן הציק לו ולחץ עליו שישלח משהו בשביל הכרך הראשון של ה"תקופה". ביאליק לא חתם את שמו המלא על תרגום זה — כי אם את המלה "ב" — משום שלא העריך את המחזה מבחינה ספרותית ואת זאת אמר לאַנ־סקי בפניו ובפני קהל רב.

אַנ־סקי ביקר כמה פעמים אצל ביאליק באודיסה וקרא בפניו ובפני חבריו הסופרים בביתו של מנדלי את מחזהו "הדיבוק". ועוד קודם לכן, בשנת תרע"ג, נענה להזמנתו של ביאליק לבוא לאודיסה ולהרצות "במועדון הספרותי היהודי" על הפולקלור היהודי. מחליפת המכתבים הממושכת שהתנהלה במשך שנים בין שני האישים בלשון האידיש, שמורים כיום בארכיון ביאליק תשעה מכתבים מאת אַנ־סקי לביאליק (מכתב אחד כתוב בעברית) ושמונה מכתבים מאת ביאליק לאַנ־סקי, ואת תרגומם העברי של שלושה מאגרות אַנ־סקי שנעשה בידי כותב השורות האלה, היגנו מפרסמים בזה.

מתוך המכתב הראשון והשני אנו לומדים כמה רחבה היתה תכניתו הפולקלוריסטית של אַנ־סקי וכמה רחב וגדול היה קהל החוקרים שהצליח לעניין ולמשוך אותם לעבודה זו, וכן אנו עומדים על המקורות הכספיים שנמצאו לו למען מטרה זו. כן אנו יודעים להעריך את כל המאמצים שלא חסך אַנ־סקי כדי לשתף בייחוד את ח. נ. ביאליק בעבודה זו. שלושים וארבעה ימים ישב אַנ־סקי בבית המשפט בקיוב ושמע את בירור משפטו של בייליס שהואשם בעלילת דם ועל רגשותיו ורשמיו בימים קשים אלה הוא מספר קצת לביאליק. והנה דווקא בהזדמנות זו הוא מוצא לנחוץ לצאת נגד אלה בקרב האינטליגנציה היהודית, והעתונאי יאצקאן בראשם, שהחלו טוענים במאמריהם בעתונות, כי עם ישראל הוא כולו זכאי ובלי כל מגרעה והוא הטוב והיפה בעולם, ואילו כל העולם הוא לעומתו כולו חייב...

ועל כך הוא כותב במכתבו השלישי אל ביאליק המוכיח, בעל "משא למירוב".

המביא לבית הדפוס, מ. אונגרפלד

פטרבורג 26 פברואר 1912

ח. נ. ביאליק היקר והנכבד מאוד!

אקווה כי לא שכחת את השיחה שהתקיימה בינינו בשעת פגישתנו בווארשה, בדבר המשלחת לאסוף חומר מן הפולקלור היהודי והאתנוגרפיה. אתה התעניינת אז מאוד ברעיון זה והבטחת, עד כמה שאפשר, את עזרתך.

בשנים האחרונות עבדתי הרבה בעניין זה. התפקיד הראשון היה להשיג סכום כסף כזה, שיעמיד את המשלחת על בסיס רחב וחזק. לפי השערתי הרי נחוצים לנו בשביל משלחת זאת — מבלי להביא בחשבון את הדפסת החומר — לפחות 30.000 רובל, שאותם אני מקווה להשיג בשלש הערים: קיוב, מוסקבה, פטרבורג. נסעתי כמה פעמים למוסקבה, קיוב, באקו, צאריצין ולעוד ערים אחדות. סוף סוף כמעט עלה בידי להשיג את המטרה. עלה בידי לעניין ברעיוני את הבארוני גינצבורג מקיוב, עד שהוא עצמו הקציב לכך 10.000 רובל. וסכום כזה כמעט נאסף (גם כן בעזרתו של הבארוני ג.) כאן בפטרבורג. אלף רובל קבלתי בבאקו ועוד אלף רובל הבטיחה צאריצין. ואת יתר 8000 הרובל, לא יקשה לנו לקבל במוסקבה. אפשר לקוות, כי יתקבלו יותר מ־30.000 רובל, ומשום שגבירי קיוב ילכו בוודאי אחרי הבארוני ג. אף אודיסה, ווארשה ועוד כמה ערים אחרות ייענו לקריאתנו. עתה נחוץ לגשת תכף ומיד לעבודה. הבארוני ג. ששהה כאן כמה ימים ושאלו שמורים הסכומים שנאספו, עומד על כך שיגשו תיכף ומיד לעבודה. בינתיים עיבדתי תכנית מפורטת של המשלחת. ציינתי את התכניות (פולקלוריות, אתנוגרפיות, אנתרופולוגיות, כלכליות וכדומה). כן התחלתי לשאת ולתת עם החברה הגיאוגרפית המלכותית, ששם אני קורא בימים אלה הרצאה על הפולקלור היהודי, כדי לעניין את החברה הזאת, שתעזור לנו לאשר חוקית את המשלחת ולקבלה תחת חסותה (ומבלי להתערב כמובן בעבודתה ובארגונה) וזה כנראה עלה בידי.

מובן מאליו, כי עבודה רחבה ואחראית כזאת צריכה להיות מאורגנת על ידי אנשים שהם מומחים בשאלה זו. ועל כן הוחלט לקרוא לכינוס, למעשה של אישים: (1) שעבדו באתנוגרפיה יהודית, פולקלור או אנתרופולוגיה; (ב) שעבדו באתנוגרפיה רוסית והנכונים להתחיל עכשיו לעבוד באתנוגרפיה יהודית (משומדים אינם באים בחשבון); (3) אלה שיעזרו באופן חומרי לארגן את המשלחת. נרשמו אישים אלה: (1) מפטרבורג: מ. קולישר (אתנוגרף נודע). ש. דובנוב, ש. גינצבורג, ש. צינברג, ש. ווינר (ספרן המחלקה היהודית של הספריה המלכותית. עזר לארגן את המשלחת). ל. שטרנברג (אתנוגרף נודע, מנהל-עוזר של החברה האתנוגרפית). א. יאזעלסאן (אתנוגרף נודע), מ. ווינאוויץ (מיסדה של החברה האתנוגרפית היהודית) ש. אנ־סקי. (2) ממוסקבה: הרב י. מזא"ה, פ. מארק, י. אנגל (מבקר מוזיקאלי נודע, מלחין, עבד הרבה ואסף מוטיבים עממיים), ד"ר ש. ווערמעש (כתב על רפואה עממית ומחלות רוח אצל היהודים). (3) מקיוב: בארוני וו. ג. גינצבורג, י. מאחובר. (4) מאודיסה: ח. נ. ביאליק, רבניצקי, ד"ר קלזנר. (5) מליסאווטגראד: ד"ר ווייסנברג (מומחה לאנתרופולוגיה יהודית ובאנתרופומטריה).

מן הראוי היה להזמין גם את פרץ ודינזון. אבל אם להזמין אותם, הרי ירגזו כל יתר הסופרים היהודים שלא הוזמנו. ועל כן הנחתי לפי שעה את הזמנת פרץ ודינזון בסימן שאלה.

מובן מאליו, כי היינו רוצים מאוד שגם סבא ר' מנדלי יבוא לאסיפה, אבל איני מעיז אפילו להטריח אותו בנסיעה כזאת.

הזמן היחיד הרצוי לרוב המוזמנים, היה ימי 20—21 במרס, חוה"מ פסח. לפני האסיפה יובא סדר היום הזה:

(1) תכנית המשלחת; (2) התכניות; (3) שיטות לאשר חוקית את המשלחת; (4) אמצעים, כדי לאסוף את יתר הסכומים; (5) שונות. מטעמים שונים, רצוי שדבר המשלחת והמועצה לא ייזכר בעתונות.

במסרי לכם ידיעות על המצב הנוכחי ועל תעודות הכינוס, הריני פונה בבקשה עמוקה אליך ואל הד"ר קלוזנר ורבניצקי, לבוא לאסיפה בפטרבורג. עזרתך בעניין זה — חשובה לאין ערוך. בהיותי בטוח ביחסך החיובי למשלחת, הריני רוצה לקוות שלא תסרב לי ותבוא. ועל זה אודה לך מראש. הייתי מבקש ממך מאד להודיעני, את מי עוד היינו צריכים לדעתך להזמין להתייעצות זו. אם תמצא, כי אפשר לו לסבא מנדלי לנסוע לפטרבורג — הריני מבקש ממך למסור לו את ההזמנה הלבבית מטעם כל חברי המועצה.

אקווה כי ה"ה רבניצקי וקלוזנר יסלחו על כך שאיני כותב להם לחוד. פשוט — איני יודע את כתבתם. (בעמל רב מצאתי את שלך). אבקש ממך לענות בהקדם האפשרי.

המסור לך בכל לב ובידידות. שלך, שלמה ראפאפארט

ב.

21 במרץ, 1912

ת. נ. ביאליק החביב והיקר!

תודה לבבית עמוקה על מכתבך החביב ועל המברק עם האיחולים הלבביים. לא עניתי לך עד היום, כי במשך כל הזמן הייתי גם חולה וגם מוטרד מאוד. מתוך המכתב הרצוף בזה, ושאותו אני מבקש למסור או לשלוח לסבא, תראה באיזה מצב נמצאת עתה שאלת המשלחת. מתוך אותו מכתב תראה, כי מתכננים לארגן ועד יובל לחגיגת יובל העשרים וחמש לד"ר חיים ז'יטלובסקי.

בשם הועדה היוזמת הנני פונה אליך ומבקש מאתך, ידיד יקר, שלא תסרב להצטרף כחבר ועד היובל הזה. אקווה כי תיענה להזמנתנו, משום שחושבני, כי איך שנתייחס לכמה מרעיונותיו, הרי זכאי הוא כיהודי לאומי, שהספרות היהודית ברוסיה תאמר לו מלה טובה.

אודה לך מאוד אם תענני מיד. כן הייתי מרוצה מאוד, אילו היית כותב, פשוט ככה, כמה מלים על עצמך. אולי תזדמן לסביבתנו?

ואולי? אולי היית מוצא את האפשרות לנסוע לכל הפחות כמה שבועות עם המשלחת שלנו? הוי, כמה טוב היה הדבר! הייתי מקבל את זאת בשמחה כזאת. שאינך יכול לשער לעצמך. ראה, ידידי החביב, אולי יתכן הדבר? נסיעה כזאת בעיירות הנידחות האלה היתה יכולה להיות מעניינת בשבילך. חשוב על כך. אולי אפשר הדבר? הננו יוצאים למסע ב-15 ביוני. ונסובב בדרכנו עד סוף ספטמבר. באיזה זמן ובאיזו נקודה? בשמחה רבה נקבל את הסכמתך לכל זמן שהוא, שתוכל להקדיש לך. לתשובתך המהירה אחכה.

כל טוב לך, ידידי היקר

שלום בכל לב,

ש. ראפאפארט (אניסקי)

ק"ו, 13.11.1913

ידיד חביב ויקר!

את מכתבך קבלתי בעצם שיאו של הפרוצס (משפט בייליס) בשעה שלא היתה לי כל אפשרות לענות לך. עתה — שבתי קצת לעצמי, נרגעתי במקצת. 34 יום ישבתי בבית המשפט, ראיתי את הכול, שמעתי את הכול. ועבר עלי כמובן, מה שכל יהודי היה מוכרח להרגיש בימים אלה. אבל חוץ מההרהורים וההרגשות שנכתב עליהם במאות האופנים בכל העתונים. היו גם הרגשות פרטיות ואינטימיות ומחשבות, שאסור לדבר עליהן בפומבי. לפנים כשהתרחש אסון, גזירה או מגיפה, או עלילה על יהודים, היו אבותינו מפשפשים קודם כל במעשיהם: בשל איזה חטא באה עליהם הצרה הזאת?? מובן, שביקשו אז רק את רוחו של אותו זמן. ביקשו בעל־עבירה, אשת איש, אבל חיפשו. ועתה כשהתרחש אסון כזה, מתפרצים קודם כל כמה מניינים של יאצקאנים ומתחילים לצעוק אל העם עצמו: הנך הטוב והיפה ביותר, בלי כל חסרון! — ולעומתך, כל העולם הוא חייב וכל מיליארד האנשים הם אוכלי יהודים ומוצצי דם. — בקיצור, יוזמי עלילות דם בנוסחו של לוטוסטאנסקי, ונסה נא ברגע כזה, בשעה שהיאצקאנים מדגדים את העם, לאמור את המלה: התרחצו... אז תקום ועקה גדולה. ובאמת אי אפשר בשעה כזאת לדבר אל העם בלשון כזאת. וזהו אולי הצד הטראגי ביותר בכל צרותינו. העם לא ייפגע מעוד עלילת דם אחת. אבל נורא הוא, שאין לאינטלגנציה שלנו האפשרות למלא את חובתה ולהוכיח את העם בפניו על חסרונותיו. ומי עוד כמך, מחברו של „משא נמירוב“, יכול להבין מצב כזה.

תודה לבבית עמוקה לך, על הזמנתך לבוא לאודיסה לשם הרצאה. אבוא בעונג רב, אבל אי אפשר לי עתה. אוכל לבוא רק בראשית יאנואר. ואם זה לא מאוחר, אשלח לך בעוד כמה שבועות את הטיזות של הרצאתי. הייתי יכול להרצות על שני נושאים: (1) היצירה העממית היהודית; (2) יסודות חינוכנו הלאומי (לשאלת „החדר“). את הרצאתי הראשונה הייתי רוצה לשאת בשני ערבים בזה אחר זה. צברתי ים של חומר. קשה לי לדבר על התנאים. הלוא אין זה עניין של מסחר. מוטב שהחברה עצמה תקבע את זאת. והרי כבר קראו אצלכם הרצאות. כאן בקיוב נשארתי למשך חודש ימים. אני מכין ספר עם 250 אילוסטרציות על הפרוצס של בייליס. ב־22, אסע למוסקבה, פטרבורג, ווילנא, ווארשה. ומשם אצא בששה בחודש לוויןגה, כדי להתראות שם עם ז'יטלובסקי. ב־10—12, אקווה לחזור לקיוב.

ואם חשוב בשבילך הדבר, הריני יכול לבוא אליכם, על פי הדחק, ב־15—20 בדצמבר. או יותר טוב — בחודש יאנואר. כן. לא עניתי לך על מכתבך הקודם, כי לא קיבלתי אותו. על פי איזו כתובת שלחת אותו? אם תכתוב לי מיד, אין צורך במברק (לפי הכתובת דלעיל). פריסת שלום חמה בשביל הסבא, בשביל רעייתך, בשביל רבניצקי.

באהבה לזהות ובמסירות

שלך, ש. ראפאפורט

מכתבים אל רוזה מונסוזון

א *

מוסקבה, 30 בדצמבר 1915

רח' בולשאיה פוגוליאנקא

... ולו גם ממרחקים אברכך לרגל השנה החדשה. מה לאחל לך? לא אדע. אין ברצוני לחזור על אותה מלה עלובה, שאינה מביעה דבר — „אושר“. שמא אאחל לך הרמוניה בחיידך? זהו, יתכן, הדבר הגדול ביותר שאדם זקוק לו. כל העת הנני במוסקבה. משתתף אני בכינוס בענין התיאטרון העממי. קהל אפור, נאומים, חיוכים חסרי־אמת, שחזרו עליהם מאות פעמים ושנשכחו מאות פעמים. ביחוד צורמים את האוזן הסנטימנטליות והמתקתקות שבהם. מחוץ לכינוס עובר הזמן תוך שעמום ובטלה. בענין המחזה⁽¹⁾ שום דבר אינו מסתדר. הבמאי של הסטודיה סולרז'יצקי⁽²⁾ חולה בעצביו ומפליג אי־שם לבית־הבראה, ואל סטניסלבסקי⁽³⁾ קשה יותר להגיע מאשר למיניסטר. אודה ואתוודה, אבד לי החשק להידחק אליהם. לא ידעתי שבדרך אל הבמה יש לעבור כל כך הרבה דלתות נמוכות. יעזרם השם! אם המחזה טוב יעלוהו על הבמה כעבור חמישים שנה גם בלי השתדלותי, ואם רע הוא — בודאי ובודאי שאין כדאי לטרוח. והתהילה, חיי אלוהים! דבר זה מעסיקני מעט מאד, וגם מאוחר מדי לדאוג לה. הייתי רוצה לדעת איך מבלה את, האם נחת? הייתי רוצה לשבת ולו גם לשעה קלה בחדר הנעים, על הספה שבפינה (טוב שם מאד!) ולספר לך משהו, ולו גם את תוכן הטרגדיה שעלתה במחשבותי „יוסף דה־לה־ריינה“...⁽⁴⁾.

גליתי תגלית עגומה מאד. אנשים מתפרעים לא רק במקומות נדחים שאין בני אדם מצויים בהם, אלא גם, ואולי גם יותר, תוך פגישות תכופות מדי עם אנשים. בהסתובבך במערבולת הרועשת, בהיפגשך עם אלפי אנשים, הנך שוכח את תורת הגישה לבן־אדם, וכשאתה נמצא עמו לפתע פנים לפניך מתמלא לבך לעתים חרדה. לך דבר זה אינו מובן, בודאי?

הנני שולח לך בהזדמנות את אוסף כתבי⁽⁵⁾, חמישה כרכים רוים ביותר. זה כמעט הכל. צר לי לשלוח אותם, כשם שצר לאדם להודות בדלותו. צר — אך לא יותר. *Mon verre est petit, mais je bois de mon verre*⁽⁶⁾.

וכמה נפתל וערמומי הוא הגיונה של הפסיכיקה האנושית. הרי היה ברצוני לשלוח לך ספר, שיהיה מעניין ויקר לך, ושולח אני לך מה שיקר לי.

(*) המכתב נכתב על בלנק של „המשלחת האתנוגרפית של הברון הורץ גינצבורג“ שאורגנה מטעם „המחלקה לאתנוגרפיה ופולקלור של החברה ההיסטורית־אתנוגרפית היהודית“ בפטרבורג.

(1) „הדיבוק“.

(2) הבמאי סולרז'יצקי ליאופולד (1872—1916) בתיאטרון האמנותי המוסקבאי, ממיסדי הסטודיה של התיאטרון.

(3) ק. סטניסלבסקי (1863—1938) הבמאי הרוסי הגדול, מיסד התיאטרון המוסקבאי האמנותי, סייע ל„הבימה“ בימיה הראשונים.

(4) מקובל בצפת במאה ה־17, שאמר להביא את המשיח על ידי קבלה מעשית, נכשל ונספה.

(5) כתבי אנ־סקי ברוסית יצאו ב־1914, בהוצ' „פרוסבייטצ'יניה“ בפטרבורג.

(6) „הכוס שלי קטנה, אבל שותה אני מכוסה“.

מוסקבה, 8 בינואר 1916

...העובדה שבצערך הגדול מצאת כמה רגעים בשבילי נגעה עד מאד אל לבי⁽⁷⁾. אסונך הוא מאלה שאלוהים לא יצר להם נחמה, ובכך מתבטאת בכל עוז יראת הכבוד שלנו בפני חיי-אנוש, יחסנו אליהם כאל הערך הגבוה ביותר. דבר גדול אמרת: „לאחר זאת אין רצון לחיות וקשה יותר למות“. בפתגם זה שהוא פרדכסולי, אולם חיוני עד מאד, צפונה האנטיתזה שלו: „לאחר זאת רב יותר הרצון לחיות והמוות נראה פחות קשה“. ובעצם אין זו אנטיתזה אלא שינוי-הנוסה. ובפתגם זה צפונה המחשבה שאינה פרדכסולית כלל וכלל, כי החיים והמוות אינם שני דברים הסותרים אחד את רעהו. אין זה נורא למות. אולם איום הוא — והייתי אומר מעליב — תהליך המיתה. והמוות עצמו — מה נורא בו? המוות אינו שלילת החיים, אלא השלמתם. הקו האחרון, הנקודה האחרונה של יצירה אמנותית. אם יש משהו איום, עד כדי שגעון, הרי זה לא המוות, אלא הזמן, באי-סופיותו הזורמת. הוא משמיד את הכל, מכסה באבק ימים ודורות, מרחיק, מצמצם, מקטין, מכרסם, עד שהוא עושה את הכל לאין ולאפס...

הייתי רוצה לספר על עצמי, אולם חושש אני לפגוע במצב-רוחך. אסתפק במלים ספורות. הסתיים כינוס התיאטרון, קראתי הרצאה על „התיאטרון היהודי“, הרצאה רשמית, תרשים היווצרותו והתפתחותו של התיאטרון היהודי והרדיפות שנפלו בחלקו. אשלח לך כאשר יודפס בחוברת ב' של „ייבריסקאיה ניידיליה"⁽⁸⁾. בישיבת הסיום החגיגית נשאתי נאום גדול שארך שעה, שבו גיליתי את השקפתי על תפקידיו של התיאטרון העממי, על יחס האינטליגנציה אל העם ועל האפשרות של חיים בצוותא אחת של תרבויות לאומיות שונות. הנאום עשה כנראה רושם. כ־25–30 איש ניגשו, לחצו את ידי, הודו לי. לאחר מכן הרציתי על התיאטרון היהודי בישיבת „חברת מרבי ההשכלה“, שבה נכחו כ־500 איש. הצעתי ליסד קרן לתיאטרון היהודי ע"ש י. ל. פרץ⁽⁹⁾ ובו במקום פתחתי בהתרמה, שהכניסה כ־3000 רובל. נבחרה ועדה להמשכת ההתרמה. אחזור על כך גם בקיוב ובפטרבורג. ואם נצליח לאסוף 50,000 רובלים אפשר יהיה להקים לאחר המלחמה תיאטרון יהודי אמנותי.

התכוננתי לנסוע אתמול לקיוב, אולם רגע לפני צאתי לבית-הנתיבות החלטתי להשאר פה יום נוסף. את עניני סיימתי, עם המכירים נפרדתי, כך שהפרשתי לי יום חופש, מעין יום חג. ביקרתי בתיאטרון וכל היום הייתי עם עצמי בלבד. כימים נדירים כאלה מרגיש אני עצמי שרוי במין עליית נשמה, עזב הבדידות הרך מתמוג עם התרכזות והשלמה מיוחדת במינה.

בקיוב בדעתי לשהות שלושה שבועות. אולי תכתבי לי, אם יהיה לך זמן ומצב-רוח. הייתי רוצה מאד לדעת מה הרגשתך. מסרי נא לאמך את דרישת שלומי ואת השתתפותי העמוקה בצערה. ישמרך האל.

(7) „מכתב זה בא כתשובה על סיפורי המדכא על מות איש קרוב לי עד מאד כאשר נוכחתי לראשונה בחיי במעמד של גסיסה ומיתה“ (הערת מקבלת המכתבים).

(8) שבועון יהודי-רוסי של החוגים המתבוללים-ליברלים.

(9) י. ל. פרץ נפטר ב־3 באפריל 1915.

ק"ב, 16 בינואר 1916.

נובאיה אוליצה 3, דירת י. מ. מאחובר ⁽¹⁰⁾

הנני מנצל הזדמנות על מנת לשלוח לך קובץ סיפורי באידיש. כן שולח אני לך את ספרו של קורניל ⁽¹¹⁾ „הנביאים“. הייתי רוצה שתקראיהו בקשר עם שיחתנו על הנצרות.

ממוסקבה כתבתי לך ב־8 לח"ו. זה שבוע הנני בקיוב ואיני יודע עדיין אם יהיה עלי לנסוע לחזות, לאותן ערים בגאליציה הכבושות עוד בידי הרוסים, לארגון הסיוע לאוכלוסיה היהודית. יתכן והענין יסתדר בלעדי. על כל פנים עשרה ימים עוד אשאר פה. הנני מרצה כאן שתי הרצאות „על המשיחיות“ ו„על היצירה העממית היהודית“.

קשה כאן כבארוך־מתים. אין ניצנוץ חיים, לא פוליטיים ולא תרבותיים. יש מכרים רבים, אולם מבכר אני לשבת בחדרי בבית־המלון ולעבוד. מבקר אני בתיאטרון, וכל פעם יוצא אני בהרגשה כאילו משהו התלוצץ בי בצורה תפלה. היום ראיתי את „קיסר וקליאופטרה“ לברנרד שאו. המשחק אינו אלא עלבון. אמנם עלי להודות כי „הצאר פיאודור“ ⁽¹²⁾ בתיאטרון האמנותי ו„הצרצר מאחורי התנור“ ⁽¹³⁾ בסטודיה השאירוני קר ושווה־נפש. יתכן והאשמה תלויה במצב רוחי או שמא התבגרנו מעט לתיאטרון של ימינו ומכלול הצגותיו. יתכן והתיאטרון הדרמטי מצפה לוואגנר משלו. ואולי יחזור אחורנית לתצוגה הנאיבית של המיסתיריות.

בשבוע זה נוסיתי באמוציה אמנותית גבוהה, ששום הצגה לא נתנה לי אותה. הדבר היה אתמול. סעדתי בבית מכירי. יש לו נכד בן ארבע, ילד רזה, זקוף, נחמד מאד וחביב. הוא טיפס על כסא סבו מאחורי גבו, שם את ידיו על כתפיו, הקריב לחיו לראש סבא ואמר כדובר לעצמו ובמין לחן: „סבא, סבא, כמה זקן אתה, כמה אפרורי, כמה חביב. כאשר היית צעיר, היית שחרחר וגם כן חביב. ועכשיו אפרורי, אפרורי אתה“.

קשה לתאר, כמה יופי ועדינות נוגעים ללב היו בצמד זה. יתכן ולפני מאה אלף שנים לחש לו איזה שהוא קופון מלים כאלה מתוך רגש לאמו הקופה, בעת שחיבקה, ועד היום שמרו על יפין המוחלט. אילו תשואות קהל, מחיאות כפים, נאומי תהילה ישתוו ללטיפת־ילד זו.

במחזה שלי ⁽¹⁴⁾ קוראת קבצנית־זקנה: „זה ארבעים שנה לא רקדתי“. אני יכולתי לומר: זה עשר—חמש־עשרה שנה איני כותב מכתבים, חוץ מבעניני עבודה. לך רוצה אני לכתוב, אולם כותב אני במין הרגשה של אי־נוחות, כמגשש באפלה... ואולי כך טוב יותר.

(10) יונה מאחובר, עסקן ציוני נודע.

(11) קרל היינריך קורניל (1854—1920), תיאולוג ומבקר המקרא גרמני. ספרו „הנבואה

בישראל“ יצא גם בעברית בתרגום י. יברכיהו (ק"ב 1919, ת"א 1930).

(12) מחזהו של א. ק. טולסטוי, ממיטב המחזות של התיאטרון האמנותי המוסקבאי.

(13) מחזהו של צ'ר. דיקנס האנגלי.

(14) „הדיבוק“.

ק"וב, 18 בפברואר 1916

...הנני שולח לך רשימה קטנה (אגדת חסידים), שכתבתי זה עתה. הייתי רוצה לשמוע את חוות-דעתך. עם זאת בקשה לי אליך. אם תמצאי את הסיפור מענין ומוצלח לפי צורתו העבירי נא את כתב-היד עם המכתב הרצוף פה למ. גורקי. לשם כך יהיה עליך לטלפן לפי המספר 07—81 לש. פוזנר¹⁵ ולשאול אותו אם נמצא גורקי בפטרבורג. ומה היא כתובתו המדויקת (דומני רח' קרוני ברסקי 23). הרשיתי לעצמי למסור את כתובתך לתשובתו. כאשר תקבליה, תקראי אותה ותודיעי נא לי את תכנה. אם בקשה זו מכבידה עליך כלשהו, השאירי את כתב-היד אצלך עד בואי.

לפני כחודש ימים שלחתי לך בהודמנות קובץ סיפורי בשפה היהודית, זוג ספרים ומכתב. האם קיבלת זאת? את מכתבך, שנשלח לקיוב, קיבלתי. שמחתי לו מאד. התכוונתי לענות. אולם בו בזמן היה עלי לנסוע לאודיסה, ואח"כ לחזור לקיוב. עכשיו הייתי רוצה לכתוב בפרטיות. יש לי רשמים מענינים כה רבים. נסעתי לאודיסה ליום באחד מעניני והיה עלי להישאר שם שבועיים ימים. לפני כן הייתי באודיסה פעם אחת, לפני כשלוש שנים, וביליתי בה יומיים. עכשיו הספקתי להסתכל יותר בעיר זו.

כמה נפלאה היא עיר זו. עוד אחת כמוה איננה, בודאי, בכל העולם. על הכל מונח חותם של חוסר-בושה תמים ובורות דשנה. באתי למלון מסוג א' "בריסטול". בנין עצום, מדרגות שיש עם פסלוני ארז. וב"כללים" המודפסים התלויים בחדרי האורחים פנינים כאלה: "עבור החפצים הנשכחים והנשארים על ידי הנוסעים גובים שלוש קופיקות ליממה על שמירת כל מקום". השוער משאיר בחדרי פתק: "היה לכה אדון, ביקש ליצלצל לכה בטלפון כזה וכזה".

בכך כלולה כל אודיסה. עושר ותפלות של בורות. רחובות רחבים ובהם בתים מתנוססים ברוב פאר. תביט בהם וממש בחילה תאחז אותך. פגרי אבן שמנים בנוסח "לואי שיז דער פינפציגטער", ואף גרוע מזה. נוסח-ערבוביה כזה אף בכוונה לא תוכל להמציא.

העתונים — סדינים שלמים, וכל שורה, כל ביטוי ספוג בורות מיוחדת במינה ועם-ארצות חסרת-דאגה. ואילו פרצופים תפגוש ברחוב: בשום מקום לא ראיתי כמוהם. נשים — גדולות, מאסיביות, עם שפתיים עבות, פשוקות ותאותניות, נחירים נפוחים ועינים גדולות, שבעות, חצופות ונוסף לזאת — שוקקות. הגברים — גוויות מרוטפשות, חובשי צילינדרים עם עינים מנומנות, כאילו הלעיטו עצמם אנשים אלה ושבעו לכל ימי חייהם.

ישנו כאן כל דבר החייב להמצא בעיר גדולה. אופרה נהדרת, תיאטרון דרמתי הגון, ספריה עירונית ממדרגה הראשונה, מוזיאונים וכו'. אולם כל זה כל כך זר לעיר, כמחרוזת יהלומים על צואר מלוכלך. הכל הובא מן החוץ, נקנה בכסף ותו לא. מוסדות תרבות אלה הזכירני את סיפורו של גליב אוספנסקי¹⁶ על המיליונרית שכינסה את אורחיה לשמוע את "המוזיקה שלה" על מכשיר

15) שלמה פוזנר (1876—1946), סופר והיסטוריון יהודי-רוסי.

16) אוספנסקי (1840—1902), סופר רוסי מה"עמוניים" ("גאורדניקי").

משוכלל. בהתאסף האורחים דחפה לאמצע האולם כורסה עצומה, ובתנועה חגיגית, כאמן המופיע על הבמה, התישבה בכל כובד גופה בכורסה, והכורסה ניגנה את הסונאטה של בטהובן. זו היתה המוזיקה "שלה". האורחים נהנו מאוד, מחאו כף ושיבחו את ה"אמנית".

ולמרות כל אלה, לא הרגשתי עצמי בשום מקום בטוב ובעליצות. לא חייתי חיים רוחניים כה אינטנסיביים, כמו במשך שבועיים אלה באודיסה. כמובן, לא היתה זו זכותה של אודיסה, אלא זכותו של אותו חוג אנשים, ביניהם חייתי באלה הימים.

מעניין מאד, כי דווקא אודיסה, העמארצית בכלל, והבורה פי כמה וכמה בשטח היהדות, מהווה זה כחצי-מאה שנים מרכז ליצירה הרוחנית היהודית. כאן נולדה והתפתחה הציונות. כאן חיו חלוצי ההשכלה הראשונים — לילנבלום, פינסקר, מרגלית⁽¹⁷⁾. כן מתגורר פה זה כמחצית-מאה שנה סבא של הספרות היהודית החדשה ש. י. אברמוביץ (מנדלי מוכר-ספרים). חוץ ממנו חיים פה ח. נ. ביאליק, ד"ר קלוזנר, אוסישקין, ד. פרישמן, המבקר והמשורר, הוכברג⁽¹⁸⁾, ספקטור⁽¹⁹⁾, פרוג, וכן יושקביטש⁽²⁰⁾ ואוסיפוביטש⁽²¹⁾. כאן נמצא בית-הדפוס היהודי היחיד בזמננו⁽²²⁾.

כל הסופרים האלה, חוץ, אולי, מיושקביטש, מבודדים מן ה"עיר", כיושבים על אי קטן. על אי קטן זה ביליתי את כל השבועיים. ביום הראשון בו נפגשתי עם ביאליק ישבתי עמו מ-2 אחר הצהרים עד 2 אחר חצות הליל, ובלי חשק נפרדנו. וביום השני חזר הדבר עם מנדלי מוכר ספרים ועם פרישמן, וכך כמעט במשך כל הזמן. על מה שוחחנו? קשה אף להגדיר זאת. על ספרותנו העתיקה, על הבעיות שהעלו בה ועל ערכיה האמנותיים. הכל, כמובן, לאור תביעות הרוח בימינו. והתברר כי לפני 2000 ו-1500 שנה התלבטו אבותינו הרחוקים מאתנו בזמן ממש באותן הבעיות בהן מתלבטים אנחנו, וגישתם אליהן היתה אמיצה יותר, והם פתרו אותן ביתר עמקות ומקוריות.

בשיחות אלה הרגשתי עצמי לעתים במצב-רוחו של אוסף-עתיקות, הבוחן ובודק חפצים מדורות שעברו. מונח לו באבק איזה שהוא אגרטל מאות בשנים, ככלי אין חפץ בו, ולפתע תסתכל בו ותראה שהוא מלאכת מחשבת. אין לחקות בדקות העיבוד ובהשראה האמנותית את צורותיו הטבועות בו. זוהי עבודת יד עשויה בכלים שאינם משוכללים, אולם מה שלא יכול היה להטביע הפטיש ולחרוט החרט, מילאה רוח האמן. הנך מתענג למראה יצירה זו, מרגיש את קרבתו להלך הרוח של ימינו, מכיר בערכו לדורות האמנים שיבואו.

לרוב התאספנו בהרכב זה: מנדלי וביאליק — אנשי אודיסה; פרישמן

(17) מנשה מרגלית (1837—1912) מראשי המשכילים באודיסה.

(18) שאול הוכברג (1870—1942), מו"ל ועורך של העתון "אונזער לעבן", שיצא באודיסה בשנות מלחמת העולם הראשונה.

(19) מרדכי ספקטור (1858—1925) מגדולי הספרות האידית.

(20) שמעון יושקביטש (1868—1927) סופר יהודי-רוסי בן אודיסה.

(21) נחום אוסיפוביטש (1870—19.....) סופר ועיתונאי יהודי-רוסי.

(22) ב-1915 אסרו שלטונות הצבא הרוסים הדפסת ספרים באותיות עבריות בכל איזור החזית, שכלל את תחום מושב היהודים. רק באודיסה הותר להדפיס את העתון "אונזער לעבן" ומהדורות חדשות של ספרי דת ולימוד.

מוארשה, אדם צעיר בשם רבינוביץ²³). מוכר ספרים ממינסק, אדם בעל השכלה אינציקלופדית במקצוע הספרות העתיקה, ואני מפטרבורג. וכל אחד מאתנו הביא והתחלק עם האחרים בכל אשר עבר עליו, בכל אשר הגה ורכש במקום מגוריו. דומה היה הדבר במקצת לשוק מזרחי, שבו מתחלפים סוחרים שבאו ממקומות שונים בסחורותיהם. אני יודע על האחרים, אולם אני רכשתי רבות בחליפין אלה. רעננתי את נפשי לאחר שנים רבות של חיים בהמולת העסקנות של פטרבורג, שבה נשכחות אף הבעיות הגדולות ביותר. לי לא היו חדשים, כמובן, אוצרות ספרותנו הישנה. אולם לאחר שיחות כאלה הבהיקה בבהירות ההכרה: כמה עשירים אנו. והייתי ממש אפוף רגש של אושר עמוק, שנתן לי את האפשרות לשכוח לזמן מה את אימות הזמן הנוכחי.

הנני זוכר ביטוי אחד במכתבך האחרון. את קוראת לעצמך „יהודיה החוזרת בתשובה“. במלה „תשובה“ כלול מושג של הגבלה עצמית. החוזר בתשובה צם, מתנזר מכמה שמחות החיים. במובן זה תופסים את ה„תשובה“ אלו שהיו רחוקים מן היהדות וחזרו אליה. הרגשתם היא, שבשם הרעיון הלאומי עזבו משהו אוניברסלי על מנת לחזור לדבר קטן, דל, אולם שלהם. בכך יש טעות גדולה. היא נובעת מכך, שאלה שהתגוררו מחוץ לעמם, מכירים את היהדות רק מצידה החיצוני. רואים בה רק יגון, סבל ועוני. לחזור מעולמה המבהיק של התרבות האירופית אל הדלות הנושנה שגופה מכוסה פצעים, רק משום שהיא שלנו — בכך יש כמובן משום גבורה. אולם חוזרים אלה אינם מבינים דבר אחד, כי האומה חיה לא בסבלה, אלא בהערצת הכרתה את ה„אני“ שלה, ביצירה מתוך שמחה, בגאווה על תרבותה, בשירה הממלא את ההווה שלה. רק בזאת. אילו לא היה הדבר כך, לא היה העם היהודי מתקיים זה מכבר. יותר מזה, גודל היסורים שהעם היהודי סובל, מעיד על עוצם אוצרותיו הרוחניים, שבעדם נכון הוא לשאת בהם. על החזרה אל היהדות אפשר וצריך להשקיע לא כעל מעשה גבורה, לא כעל הגבלה עצמית, אלא כעל חזרה למורשת אבות, כהצטרפות לעושר עצום, שבו אפשר לחיות תוך שמחה וגאון²⁴).

הייתי רוצה לכתוב לך עוד ועוד, לצייר לפניך את ה„סבא“ מנדלי הצעיר ברוחו בגיל 80 או 84, את ביאליק, פרישמן; הייתי רוצה לספר לך על הרשמים הכללים של החיים הסובבים, שבה מושל ה„זמני“, מוסר זמני, כספים זמניים, מגורים זמניים — ואיזו השפעה תהיה לכל זה בעתיד, כאשר יהיה צורך לחזור למסלול החיים העמוק. אולם מכתבי כבר התרחב והגיע למידה של מסכת שלמה. תסלחי לי אם שעממתי אותך, אולם שמחה גדולה היא לי לכתוב לך.

מחתיים, בעשרים לחודש, אסע להרצות שתי הרצאות, „ספרי רוח האלמוות“ ו„אגדות האבנים הישנות“, בקישינב ובחרסון. משם אחזור לאודיסה, ולשם אבקש לכתוב לי לפי הכתובת רח' וואגנר, מס' 4, ת. נ. ביאליק, בשבילי. מאד תשמחיני אם תכתבי.

(23) מיכל רבינוביץ (1879—1948) סופר, עסקן ציוני ומר"ס נודע, ששהה אז באודיסה.

(24) קטע גדול ממכתב זה (מהפסקא ה' עד הנה) הופיע בתרגום גרמני ב„יודישע

רונדשאוו“ בימי השלטון הנאצי בשם „החזרה ליהדות“.

מוסקבה, 12 בנובמבר 1916.

ק. סטניסלבסקי אישר בשלמות את השינויים שהבאתי במחזה⁽²⁵⁾. מצא את תפקיד ה"משלוח" — לבהיר ומאחד. אולם יעץ לי לחשוב עוד על התמונה האחרונה, שאינה משביעה עדיין את רצונו. שאלתיו, אם אינו חושב למתאים יותר להוציא את הופעתו של חנן ולהפוך את כל המחזה למונולוג של לאה הרואה את חנן (כפי עצתך). אולם הוא לא הבין אותי, והסביר לי בפרטי-פרטים איך אפשר להראות את חנן כצל רפאים (עטוף קטיפה שחורה, הפנים מאופרים בדרך מיוחדת וכו'). אולם זהו ענין קטן שאין הוא עומד עליו. בדרך כלל אמר לי: "את המחזה קיבלנו להציגו בסטודיה, אולם עליו לחכות לתורו. כעת נערכות החזרות ל"טבעת הזהב" של גיפיוס⁽²⁶⁾. מיד לאחר שתגמרנה נתחיל במחזה שלך... במאי הסטודיה סושקביץ⁽²⁷⁾ הודיע לי, כי במועצת הסטודיה התקבל המחזה שלי... פה אחד לתכנית ההצגות של הסטודיה. מחר יבואו אלי לשיחה שלושת הבמאים של הסטודיה וכמה מהשחקנים הראשיים. אם כן רואה אני את בעיית הצגת המחזה כפתורה באופן סופי. — —

מצב רוחי בימים אלה הוא שקט, מרוכז ועגום במקצת, כמו תמיד בהיותי במוסקבה. מכל ערי עולם (חוץ מירושלים, שלא ראיתיה מעולם, אך אוהב אני אותה, כיתום האוהב את אמו, שאבדה לו בינקותו) אוהב את מוסקבה, החזקה, השלווה, הבריאה, עם שרשיה העמוקים ותרבותה העשירה. הקראמל מביאני לכלל התרגשות. והאנשים פה נעימים ומקוריים. העגלון שהוביל אותי מתחנת הרכבת אמר לי תוך בטחון עמוק, כי המלחמה תמשך שלוש שנים ושלושה חודשים.

— מדוע?

— כך נאמר בכתבי הקודש.

— היכן?

— זאת לא אדע, אולם הדבר נאמר שם. עוד נאמר: שלושה קיסרים גדולים ילחמו. אחד ימות כמות כל אדם, השני ימות מכדור תותח, והשלישי — ינצח. ואחר כך, עם השלום, תתחיל בכל מקום מלחמה פנימית ותמשך ארבע שנים. והרבה אנשים יפלו, מעטים ישארו, יבול גדול יהיה, והעם ירעב, כי לא יהיה מי שיקצרנו.

ממש מתוך חזון אחרית הימים.

ו

קיוב, 4 בדצמבר 1916

נובאיה אוליצא, דירת מאזור⁽²⁸⁾

כמה נגע הדבר ללבי, שבאת ללוותני אל תחנת הרכבת. כל הדרך נסעתי מלא שמחה ותוך התרכזות שקטה פעלה כל הזמן המחשבה היוצרת.

(25) "הדיבוק".

(26) גיפיוס זינאידה (1869—1945), סופרת ומשוררת רוסיית.

(27) סושקביץ בוריס (1887—1946) שחקן ובמאי, ממיסדי הסטודיה בתיאטרון המוסקבאי

האמנותי.

(28) משה מאזור (1855—1927) עורך-דין בקיוב, עסקן ציוני.

חתנה, ולהם שלושה ילדים. ועד כמה מלוכדת היא משפחה זו תוכלי ללמוד מכך. שחתנה של אחותי, גבר בן 42, כאשר שני בניו נסעו לבריאנסק, ללמוד שם בגימנסיה, בכה כל הלילה בלי הרף. ובתה, ילדה בת 11, בריאה ועצמאית בהחלט. כאשר הביאה למוסקבה והכניסה לפנסיון חלתה מרוב געגועים למשפחתה, שכבה במיטה והיה הכרח לשלחה לבית.

לא הספקתי לבוא, וכבר הקיפה אותה מכל צד אוירה זו של משפחה וקרבה. החלו להזין אותי, לבדוק את לבני ובגדי, מצאו עשרות פגמים והרבו להאנח על כך. פה גם נודעו לי הפרטים הקטנים ביותר על חיי אחותי, על כל אחד מבני המשפחה ליחוד, על הקרובים, על המכרים אשר בעיירה. בבת אחת שקעתי במין כסת רכה של הזעיר-בורגנות העירית.

האם אירע לך להכנס אי-פעם למטבח של בית אמידים גדול, שהטבחת בו היא אשה מכובדת, פעלתנית ונושאת את תוארה בגאון? חמימות צפופה אופפת אותך מיד, עבש ומתקתק במקצת אולם נעים, וממנו מתחיל הראש להסתובב קצת ומופיע רגש של לאות נעימה. דבר דומה לזאת הרגשתי אף אני. זמן רב לא הייתי מסוגל, כמובן, להישאר ב"חמימות" זו, אולם יומיים ביליתי בה בשמחה. נעימה היתה אותה תשומת-לב נמרצת, פרימיטיבית במקצת, כמעט טרדנית אולם נובעת מקרב לב. מענין היה לשמוע סיפורים נלהבים על ענינים פעוטים מאד, נוח היה להזכר עם האחות על ימי הילדות. בעונג שיחקתי אפילו במשך כמה שעות בקלפים. וכשכל זה חלף ונמצאתי שוב בקרון הרכבת נצבט משהו בלב. חבל היה על כל אותה נוחיות, חמימות עם כל עניניה. ובשכבי לישון חשבת: כמה שירה רבה, אמיתית, מהוגנת, אנושית עמוקה ישנה באותה "זעיר-בורגנות", שבה חיים אנשים כשהם מצטופפים איש אל רעהו בנשמותיהם. ומה היא זכותם שלי ושל הדומים לרטון ולפנות עורף בגאווה, כממשהו שפל, מחיים זעיר-בורגניים אלה? וזכרתי את סיריוז'ה פופוב הטולסטואי, זכרתי באחרים החיים בחיים המכוונים למרכו, בזכרתי בכל אטנוגרפית החיים — וזמר היה לי. ובבוקר, כאשר התעוררתי והגעתי לקיוב — שכחתי את כל מחשבותי אלה וחזרתי שוב "אל עצמי".

באתי לקיוב ביום הששי בבוקר ומיד שקעתי בענינים הציבוריים המקומיים: ³¹ОЗЕ ²⁹КОПЕ ³⁰ОНЕ התקרית באסיפה האחרונה, התפטרותה של הנשיאות, התנהגותה המעוררת זעם של האופוזיציה וכו'. כל זה חלף ביום הראשון לבואי. ביום הראשון התחלתי להשתדל שימוני לבא-כח³²). למחרת בבוקר דומני שמינוי זה יתקיים ומחר לפנות ערב אסע כנראה לגאליציה. נסיעתי לשם, לשם ארגון העזרה לאוכלוסייה וחלוקת המלבושים החמים (היום נשלחים מכאן ארבע קרונות ובהם חפצים על-סך של 193.000 רובל), היא נחוצה באמת. עתה אסע רק ל-10—12 ימים. אחר כך אחזור, אסע למוסקבה, ולאחר-מכן אסע כבר לזמן ארוך. ממוסקבה אגיע ולו רק ליום אחד (25/26 לחודש) לפטרבורג...

מחר אשלח לך את הספרים על אתנוגרפיה שדיברתי עליהם.
שפע אור לך.

(29) "חברת מרבי ההשכלה".

(30) סניף קיוב של "חברת מרבי ההשכלה".

(31) "חברת הבריאות היהודית".

(32) אניסקי נשלח כבא-כח "חברת העזרה לנפגעי המלחמה היהודים" ("יקופר")

לגאליציה, בזעם השניה (לראשונה נשלח לגאליציה ב-1915).

צ'ורטקוב³³), 15 בדצמבר 1916.

...לאחר הפסקה של 16 חדשים נמצא אני שוב בגאליציה, שהוצרבה בנפשי בזכרונות לוחטים. קמו לתחיה התמונות ומצבי הרוח הקודמים. כאילו לא היה הדבר לאחר הפסקה כה ממושכת.

רק שבוע ימים אני פה, אולם דומני כי כבר עבר עלי נצח. כל הזמן נמצא אני במין מערבולת. במשך הימים המעטים האלה שהיתי בשבע ערים ועיירות, באתי בדברים עם מאות אנשים, עברתי על-גבי עגלות-משא כמה מאות וירסטאות בערבות ריקות, שבכמה מקומות בהן טריים עדיין עקבות הקרבות העצומים ודומה שריח דם מרחף בהן; ראיתי ושמעתי הרבה דברים מרים ואיומים. כל זה הצטבר בלב במין תוהו ובוהו. לא הספקתי עדיין לעמוד על שפע הרשמים, להלבינם. אולם הרגשה אחת התבלטה מן הראשית: מה שראיתי עתה הוא איום יותר ממה שראיתי לפני שנה ומחצה.

מצבם של הגליצאים לא הורע למעשה, ואף הוטב במידה ניכרת. אמת, ראיתי ערים חרבות לגמרי, שהזכירו את פומפיאה, ראיתי אנשים ערומים, יחפים, רעבים ומחוסרי-בית. שמעתי סיפור על זוועות, המעבירות אותנו לתקופה הפרי-היסטורית. אולם לעומת מה שראיתי ושמעתי לפני כשנה ומחצה — הרי זה אפס ואין. יחד עם זאת הוטב המצב הכללי במידה ניכרת. השלטונות המקומיים מתיחסים ליהודים יותר טוב מבלי כל השוואה לעבר, המשטר חמור פחות, המחסור אינו חריף כל כך. כמה שכבות מן האוכלוסיה המקומית הסתגלו ואפילו מרווחות נאה.

אולם דוקא דבר זה שהחריפות נעלמה, שבמקומה באה הסתגלות, — עשה עלי את הרושם האיום ביותר. עיר הרוסה על ידי פגזים ובידי אנשים שהתפראו אינה עושה אותו רושם מחריד, כפי שעושות למשל טארנופול או צ'ורטקוב, המדולדלות, מוקזות הדם, כמוכות במחלה ממושכת שאין לה מרפא. בשנה שעברה היו לפני מעונים, קדושים של טרגדיה אפית, ודבר זה רומם אותם, נתן לפסיכיקה שלהם עומק וכוח איתנים. ועתה אותם האומללים שהתרגלו, שהסתגלו למצבים, הפכו לאביונים מקצועיים.

הטרגדיה הפכה לתופעת הווי. אנשים התרגלו לחיי-נון של רעב, לעירום תרבותי, לאבדן צלם האדם שלהם. האינטליגנטים, שלא ניתן להם במשך שנתים או שנתים ומחצה לצאת מחוץ לתחום עירם, לצאת מבתיהם לאחר השעה התשיעית בערב, שלא לקחו חלק בחיים הציבוריים, שלא ניתן להם לעסוק במקצועותיהם (עורכי-דין, פקידים, מורים), שנגזרו מספרותם הלאומית, שלא ביקרו בתיאטרון וכו' — אינטליגנטים אלה השלימו עם קיומם הבטלני, הטרדני ועם חוסר ערכם ומסתובבים באין מעשה. הם למדו לקרוא בקושי רוסית והם מעינים בחריצות כל יום ב"קייבסקאיה מיסל"³⁴), ודנים ימים שלמים בענייניה הפנימיים של רוסיה. עיסוק אחר: זקנים וצעירים לומדים בעל-פה את שילר וגתה, מין ספורט שכזה.

רושם מחריד עוד יותר עושים הילדים המסתובבים באפס מעשה. עד

(33) עיר מחוז בגאליציה המזרחית.

(34) עתון יומי רוסי ליברלי שיצא בקיוב בשנות 1906—1918.

הזמן האחרון נאסרו כל לימודים בבתי הספר. בימים האחרונים הותרו (עם הגבלות), אולם לרגל ימי הקור אין מרבית הילדים, החסרים הלבשה והנעלה, יכולים לצאת את בתיהם.

ביקרתי בבתי-הילדים שהוקמו על ידי „ברית הזימסטרות”³⁵. היו בהם 45 ילדים, רובם ילדות בנות 4—9 שנים. בחדר קטן ובו ספסלי-לימוד ישבו הילדים על ספסלים, המנהלת מתכוננת להתחיל בעבודה עמהם רק כעבור זמן, ולעת עתה? הילדים יושבים במשך ימים שלמים על הספסלים ושותקים. לעתים שרים הם, הם יודעים כמה שירי חיילים באידיש, שלמדו אותם מפי החיילים היהודים הפצועים, שיר אחד מאלה שרו לפני. זהו בכי אם על בנה הנמצא בחזית... רציתי לפרוץ בבכי כאשר יבבו קולות דקים אלה:
„אוי, וויי דער מאמען, אוי, וויי דער מוטער”.

באתי לצ'ורטקוב היום בשעה מאוחרת בלילה, נסענו בכביש על פני הערבה המושלגת. השמים כוסו עופרת, אולם השלג ואור הירח שבקע מבעד לעננים נתן אפשרות להבחין בנעשה סביב. הסוסים היו עיפים, הלכו לאט. הרכב, ילד יהודי, סיפר לי מבלי שיסובב פניו אלי, כיצד גרשו את כל בני העירה פודוולוצ'יסק³⁶, שבה התגורר, כיצד גרשום לקיוב, משם — לפנזה³⁷, כיצד הרשו להם לחזור, אולם כאשר הורידום ברכבת בפודוולוצ'יסק, לא הרשו להם להשאר בה יותר משעה אחת. איך בכואם במרוצה לבתיהם ובמצאם אותם הרוסים, פרצו בבכיה; איך גרשו אותם לאחר מכן ברגל למרחק 80 וירסטאות אל סקאלאט³⁸ איך גוועו הזקנים בדרך מרעב ועיפות.

ספור מונוטוני, שעמו תאמו הליל העכור והעיוור וצלליות העורבים השחורים, הנוודים בערבה המושלגת. אבל הנה הדלקתי סיגריה. הרכב הסתובב אלי להבעיר אש גם הוא, ולאור הגפרור ראיתי פנים צעירים מלאים שמחת חיים, עם עינים חיות, והגיתי, כי החיים חזקים יותר מכל האימים הללו והם ינצחו. הנני כורע מעייפות, אולם אני רוצה להניח את העט. הנני כותב לך... וכאילו משוחח אני עמך ורואה את עיניך. רוצה הייתי לספר על עוד כמה פגישות. כאן בצ'ורטקוב התגורר צדיק חסיד מפורסם³⁹. יש לו ארמון שלם. כשפרצה המלחמה היה הצדיק בויגה כשנודע לו שהרוסים מתקרבים לצ'ורטקוב שלח הנה את ראש השמשים שלו ופקד עליו: „סע, יכולים להרגך, יכולים להעלותך באש, אך עליך להציל שני מכתבים של הבעש"ט השמורים אצלי”, „והזהב והאבנים הטובות?” „כל זה יכול ללכת לאבדון, הצל רק את את המכתבים”. והשמש נסע ועבר את כל אימי המלחמה. כחוט השערה היה בינו לבין המוות, אולם הוא הוא הציל את המכתבים, כל יתר רכושו של הצדיק שנערך בשני מליונים, אבד. אולם לחזור בדרך בא ממנה לא יכל השמש. וליתר בטחון שם את המכתבים הקדושים בקופסת פח וקברם באדמת מרתף אחד. לאחר מכן לא יכול היה לגשת כמה חדשים לאותו מרתף. וכאשר ניתנה לו האפשרות מצא כי כל מה שהיה במרתף נחפר והושמד, ורק הפחית עם המכתבים נותרה. הוא הוציא אותם וראה.

(35) ברית ארגונים ציבוריים רוסיים שטיפלה בפליטי המלחמה וקרבנותיה.

(36) עיר בגליציה המזרחית על גבול רוסיה.

(37) עיר-פלך במרכז רוסיה.

(38) עיר במזרח-גליציה.

(39) ר' דוד יושע, בנו של ר' ישראל מרוזין.

כי במכתב אחד שנכתב בעצם ידי הבעש"ט, "עפו האותיות", נשאר נייר נקי בלבד. המכתב השני, שעליו היתה רק חתימת הבעש"ט, נשאר בשלמותו. את שמשו זה של הצדיק פגשתי הבוקר בקופיצ'ניצ'י⁴⁰). הוא סיפר לי את הכל והראה לי את שני המכתבים. על אחד מהם ניכרת בקושי החתימה. האחר על נייר ישן ובלה למחצה (המכתב מיוחס לשנת 1753) נקי לחלוטין. כמובן, האותיות נעלמו בגלל הטבח, אך על החסידים עשה מקרה זה רושם מזעזע. קיוב, 18 בדצמבר.

לא סיימתי ולא היתה לי אפשרות לשלוח את המכתב. היום חזרתי לקיוב ומצאתי את מכתבך...

האם קראת את "מלאך האש"⁴¹ במקרה קראתי רומאן זה. זוהי עבודת צורך מעובדת בקפדנות רבה, אך חסרה רוח אמנותית. אולם מצאת ענין ברומאן זה ושלחתי אליך, משום שיש בו דפים הקרובים מאד למחזה שלי: גירוש של רוחמת על-ידי השבעות. מוסקבה, 20 (לדצמבר).

גם מקיוב לא הספקתי לשלוח את המכתב. הנני שולחו היום מכאן. מחר ומחרתם הנני מרצה כאן, אולם התעייפתי כל כך, שאיני יודע, איך ארצה, גם מצב רוחי אינו ספרותי.

ישמך האל. שלך ש. רפפורט

ח

מוסקבה, 24 בדצמבר 1916.

רוזה ניקולאייבנה היקרה!

אינני צימית קטנה מצאתי פה, אולם היא הסבה לי רק מעט מאד צער. היה עלי להרצות ב-21 לחודש. והנה כשעתיים לפני הרצאתי הודיעוני כי שר העיר אסר עלי להופיע. מה הנימוקים לכך — אין יודע. נשארה דרך אחת — לכתוב את כל מה שהיה בדעתי לומר ולתת לקרוא לאיש אחר. שלחו לי כתבנית, ובפזיזות יתרה אף בצורה מקיצרת הכתבתי לה. את ההרצאה קרא אנגל⁴²). מה שהתקבל מזה — אינני יודע, היות וביכרתי לא לבוא אל האספת.

היום הייתי בסטודיה והסתכלתי בהנאה עצומה בחזרה על כמה דברים קטנים. הכרתי את סוחאצ'יבה⁴³). עושה רושם נעים מאד. היא זוכרת אותך ובקשה ממני: "תמסור לה נשיקה ממני". כנראה אסע מחר או ב-26 לפטרוגראד.

שפע אור לך ש. רפפורט

(40) עיר במזרח גליציה.

(41) רומן של הסופר הרוסי ו. בריוסוב.

(42) יואל אנגל (1868—1927) מלחין וחוקר מוסיקה יהודית.

(43) סוחאצ'יבה, שלמדה בבית-ספר אחד עמי ושהיתה שחקנית צעירה בסטודיה של התיאטרון האמנותי המוסקבאי, נועדה למלא את תפקידה של לאה ב"הדיבוק" (הערת מקבלת המכתבים).

ק"ב 21 בינואר 1917

...יושב אני עם ידידי ומשוחח עמו. קוראים לו אייזיק, הוא אוהב אותי ואפילו מעריך אותי במקצת. אני גבוה ממנו פי ארבע, ואיך אפשר לא להעריך ענק. הוא עדין ונעים. בעיניו טוהר המקסים את הנפש, וקולו עדין ומוזיקלי. הוא ציפה לי כל היום, וכאשר באתי לא רץ לקראתי, אלא נגש בלאט, לטף בידו את ברכי ולקח ברכות את ידי.

עכשיו יושבים אנו על הספה ומשוחחים. ידידי אינו יודע עדין לקרוא, אולם יש לו תביעות אינטלקטואליות גדולות, ואני משוחח עמו על הספרות. הוא עונה לי כי האומנת כבר קראה לו את כל הספרים, מדבר אני על צעצועים, ונודע לי כי יש לו כל הצעצועים. אני מופתע במקצת מהאוניברסאליות והשובע של ידידי ומתחיל להמציא יחד עמו צעצועים שאינם קיימים עוד. טוב היה אילו היו צעצועים שהיו קמים לתחיה בלילה ובעת שהיינו ישנים היו משחקים עמנו כשם שאנו משחקים עמם ביום. רעיון זה נושא חן בעיניו של אייזיק, הוא רק חושש, שהם עלולים לשבור אותנו בשחקם בנו בחשכה. אז אני מציג שעיני הבוכות יאירו בלילה, כנורות חשמל. הצעה זו מתקבלת על-ידי אייזיק. הוא מתלהב. בכל מלה שלו, בכל תנועה כל כך הרבה לבביות מקסימה, אמת וחוסר-אמצעות, עד שאני מתחיל להרהר לא על בובות אלא על בני אדם. אילו היתה רק פינה אחת קטנה בעולם מיושבת יצורים קטנים, טהורים, אמיתיים וענותנים כאלה!

נגשת האם הצעירה. על אצבעה אבן אודם עצומה, ובאזניה — יהלומים גדולים. היא מחייכת לי חיוך של חסות, אולם שבעת רצון היא שאני אוהב את בנה. על מגת להדגיש זאת מיעצת היא לאייזיק לנשק לו. הוא נבוך, מפקפק רגע, ולאחר מכן נוטל הוא את ידי ונושקה. לטיפה זו מביאה לי חום ושמחה. ולאחר שהאם הולכת לה מבקש אותי אייזיק בחשאי לבוא אליו ביום המחר. אני מבטח לו בחשאי שאבוא. ואני מבין אינסטינקטיבית מדוע לא ביקש שאבוא אליו בפני אמו ומדוע לא נשקני לפי בקשתה.

לאחר שעה נוכח אני באספה סוערת של נוער. בויכוחים הלוחטים מצלצלות מליצות על "עקרונות דימוקרטיים", על "פסיכולוגיה בורגנית". בנאומים הרבה התבלטות עצמית, מליצות, עזות, אולם פה ושם פורצים ניצוצות של רגש בלתי-אמצעי, פשטות וגילוי-לב. ובניצוצות אלה תופס אני רסיסים מנשמתו של אייזיק. ואם כי אין פה השלמות הקדושה והנגיעת ללב, הרי ניצוצות אלה מאירים ומחממים.

כעבור שעה יושב אני בישיבה של ועד אחד. סביבי אנשים באים בימים, מעשיים, עיפים, ונאומיהם אף הם באים בימים ועיפים. ורוח קרה נושבת, ואין ניצוץ של אור, ואין חום.

לאחר ההתיעצות נכנס אני למועדון האמנים. מתישבים בקרבתני שני אנשים, "יודעי דבר" ומוסרים בלחישה, בהתלהבות, את דברי הרכילות המדיניות האחרונות, הסנסציוניות, המלוכלכות והשפלות. ודומה עלי שיושב אני במרתף עבש ומשהו דביק וטמא מסובבני...
הרי לך סולם צלילים של יום אחד.

(מימין לשמאל): ש. פרוג, ה. נ. ביאליק, „הסבא” — ש. י. אברמוביץ (מנדלי מו"ס),
ש. אניסקי, י. ה. רבניצקי.

מסיבת־פרידה לאניסקי מטעם הסופרים והעתונאים בוילנה להעברתו לורשה (1920):
(מימין לשמאל) יושבים: ד"ר יעקב ויגודסקי, ד"ר א. וירשובסקי, ש. ל. ציסרון,
ש. אניסקי, ד"ר צמח שבד, לייב יפה, בצלאל שניידר.
עומדים (שורה אמצעית): פנחס קאן, ד"ר מכס וויינרייך, שמואל ניגר, א. מורבסקי,
דן קפלנוביץ, ז. סגלוביץ, י. רוזנבוים, הייכל לונסקי.
עומדים (שורה עליונה): א. י. גולדשמיד, י. גרודזנסקי, ליון, ?

המטיף ר' שלום בצלאל צדיקוב

ספר

מהות היהדות

חלק ראשון

יכלכל בתוכו ההשתתחות האדם והנפשות היהדות. והם דרושים הגיוניים
ובאור: שלא על התורה הכתובה והמסורה הנאמנה מברית העולם עד
יעקב אבינו ק"ה.

סא"י

שלום בצלאל צדיקוב

איש קאוונא.

ווילנא

דפוס ש. פ. נאדבקר

תר"עג.

אל מלא רחמים שוכן סרוסם, המציא מנחת נבינה בצל
שוכן מעונה כפעלות קדושים וטהורים שמסרו נפשם על קדושת
הארץ כוהר הרקיע מזהירים את נשמת בני יצחק מנחם, בן
עשרים ושש שנה, שהלך לעולמו, בעבור שאני נודר לעזור לכל
דבר טוב ומיעיל לשוב ארצנו הקדושה כפי כחי בער הזכרת
נשמתו; לכן בעל הרחמים יסתירנו בסתר כנפיו לעולמים ויצדור
בצרור החיים את נשמתו, ה' הוא נחלתו, בן עדין תהא מנוחתו,
וינת בשלום על משכבו עד קץ הימין, ונאמר אמן.

התעכבתי בקיוב בגלל בתי המרקחת וקבלת קמחא דפסחא לגליציה. אסע
כעבור ארבעה-חמשה ימים. לעת-עתה עובד אני, מסיים משהו, מכין, אולם זוהי
עבודה במקום מעבר, בלי מצב רוח, בלי נשמה, והימים עוברים ריקים וחלולניים
מבחוץ, ואותה שעה גדולים, ואף יפים מבחינת העבודה הנפשית הפנימית, מבחינת
העצב האינטימי, שעמה היתה רוצה להשאר ביחידות עם עצמך, בבית מקדשך
השלו שלך, סמוך למזבחך.

— — ב-17 בחודש בערב לויתיך בדמיוני אל תחנת הרכבת. הרי אילו
נסעת הנה היית חוזרת ב-17. עד אותו זמן הרגשתי בדמיוני את נוכחותך פה,
הלכתי יחד עמך למוזיאון, לכנסיה הקירילית. שבה שמורות תמונותיו של ריריק
וכאשר נסעת נשארתי בודד, בודד.

— — קבלתי את התצלומים שנעשו כאן, מצוחצחות, בלי נשמה, בלי
ביטוי, לא ברצון ולא בשמחה שולח אני אותך לך... האם קבלת מידובין⁴⁴ את
תצלומי? האם היית במוסיאון, האם ראית את התצלומים שמכינים אותם בשביל
האלבום? מאד הייתי רוצה לדעת מה חושבת על כך הוצאת הספרים.
הנני שומר בשבילך את חתימתו של גורקי. קיבלתי ממנו מכתב הזמנה
לקחת חלק ב"לוטש"⁴⁵ — —

האם את כבר עובדת בועד? ולמרות הכפור העז נוסעת את שמה כל יום?
האם כבר גכנסת לעבודה?
הנני מתפלל בעדך לאל הגדול, הגיבור והחביב.

שלך ש.

טארנופול, רחוב הסוקול 19

26.1.1917

שוב הנני בטארנופול. שוב מתחיל אני לשקוע בענינים, בהתרגשויות,
במצב-הרוח המקומיים. רק מעט נשתנה פה במשך הזמן, חוץ מכך ששוררים
כאן עתה הכפור וסופת השלג, ומשום כך מורגש ביתר עוז, שנמצא אתה בחדר
שאינו מוסק. היום נוסע אני על פני המחוז: סקאלאט, גרז'מאלוב, חיראסקוב.
קופציניצי, צ'ורטקוב. כעבור שבוע אשוב הנה, לאחר מכן אסע כנראה לבוקובינה.
אכתוב לך בפרוטרוט מקיוב. ישלחו לי הנה את מכתביך...
ממש לפני נסיעתי מקיוב התחלתי לכתוב את הטראגדיה "יוסף דה-לה
ריינה" והיה עלי להפסיק כתיבתי.

כל טוב לך, שלך ש. רפופורט

44) שלמה יודובין, גלף וצייר יהודי-רוסי, ר' עליו רשימתו של ת. לנסקי, "הענף
הגדוע" 1954, עמ' 164—166.
45) עתונו של מ. גורקי בשנות מלחמת העולם הראשונה.

שלום בצלאל צדיקוב

א.

בתולדות „חיבת-ציון“ והתנועה הציונית מלאו תפקיד חשוב כמפצי הרעיון בקרב ההמונים המגידים והמטיפים הלאומיים. על דמותם ועל תפקידם סיפר לנו בחוברת „העבר“ שעברה ד"ר חיים ליפשיץ במאמרו „לתולדות הדרשה וההטפה לחיבת-ציון“⁽¹⁾. בין ראשוני המטיפים הלאומיים ימנה המגיד צדיקוב, שהיה מקובל ומפורסם בין המוני ישראל ברוסיה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה העשרים.

שלום-בצלאל בן חיים-צבי צדיקוב נולד בשנת תרי"ג (1853) בעיירה הקטנה פושלאט במחוז פוניביוז (פלך קובנה). התחנך בישיבותיה של ליטא ועסק במלמדות. בהיותו מחונן בכשרון הדיבור וההסברה נתן שעורים בתורה ובספרי-מוסר לחבורות בעלי-מלאכה ובעלי-בתים פשוטים בבית המדרש שבעירתו. בה גם נשא לאשה את עדה בת נתן סגל ונולדו להם ארבעה בנים ושלוש בנות.

בנעוריו נמשך צדיקוב אחר ההשכלה, היה קורא בספריהם של הסופרים העבריים החדשים, ומהם גדלק באש האהבה לשפה העברית. „הקרבות“ את מבחר שנותי ועתותי על מזבח אהבתה — מספר הוא — האמנתי כי עוד יבוא יום גם לבני-שם, כי כאשר השפה הרפה עוד לא עפה, והעבריה קמח לתחיה, גם העברי לא ירד דומה, ולאומה תהיה תקומה“⁽²⁾. אולם לאחר שנוכח צדיקוב, כי ההשכלה גוררת אחריה לרוב את ירידת הדת, עזיבת האמונה ואת המעבר לשפה ולתרבות זרה — חזר בו ודבק שוב בתורתו של בית-המדרש הישן, ובפרעות שהתחוללו ברוסיה בשנות 1881—1882 ראה „גזרה מאל איום ונורא“⁽³⁾ ועונש על בגידת המשכילים באמונת ישראל ובמסורת הדתית.

ברבות הימים נתגלה ברבים כשרונו כדבר ונואם, ובהיותו כבן שלושים החל לעבור מעיירה לעיירה ולהטיף דברי תורה ומוסר. הוא נספת לתנועת „חיבת ציון“ והיה לאחד ממטיפיה מעל במות בתי-המדרשאות ובתי-כנסיות ברוסיה כולה.

בין רבבות יהודים אחרים יצא צדיקוב ב-1893 לארצות-הברית לחפש מעמד בטוח לפרנסתו ופרנסת משפחתו. אגודות „חובבי ציון“ בני-יורק ובבוסטון שלחו אותו לסוכב בקהילות החדשות של יוצאי רוסיה ופולין ו„להרבות חברים ולייסד חברות חובבי ציון בכל מקום אשר אחינו נחותים שמה“⁽⁴⁾. בארצות-הברית שהה כשלוש שנים ושם הדפיס חוברת דרשות על דרך הפלפול „לחג הנרות ולחג הסוכות“ בשם „צידה לדרך“ (בלטימור תרנ"ו). אכזבתו של צדיקוב מן הארץ החדשה ומיהודיה היתה שלמה. „מצאנו את אומתנו — מספר הוא — עמא-ריקא. את ד' עזבה, ונפשה ולבבה מכרה בעד המדהבה, שבתותיה חללה, מועדיה השפילה, רוחה חובלה, גשמתה קמלה, בניה שובבים כפראים, רצים ושבים כמשוגעים. בנתה מקדשים לאלהים החדשים את אלוקינו תעבוד ברמית. — את הרע ברוסיה פה הביאה, ואת הטוב לא לקחה עמה“⁽⁵⁾.

(1) ר' „העבר“ חוב' י', עמ' 170—171.

(2) „צידה לדרך“, בלטימור תרנ"ו, עמ' ד'.

(3) שם, עמ' ה'.

(4) מכתב אגודת חו"צ בבוסטון, שם, עמ' א'.

(5) שם, עמ' ה'.

בפתיינפס חזר צדיקוב לרוסיה וחידש את פעולתו כדורש ברבים. הוא התקרב לר' יצחק יעקב ריינס, מייסד ה"מזרחי", מגדולי המטיפים והדרשנים הלאומיים ויצא בשליחותו להטיף לציונות בין החוגים הדתיים.

זו היתה תקופת גדולתו ופרסומו. דרשותיו עוררו רגשות ומחשבות לאומיים בלב שומעיהן. פרופ' ב. דינור, ששמע את צדיקוב דורש בקיץ תרנ"ט (1899) בבית-המדרש החדש שבקובנה, מעיד שנאומיו משכו המונים. "באחת מדרשותיו — מספר הוא — הסביר את חייו של משה כהתוויית דרך והנחיות גם לגאולה העתידה, כשהגואל יהיה כלל ישראל. הוא הביא את מאמר המדרש על הכתוב, ויצא אל אחיו וירא בסבלותם" — מהו, וירא? שהיה רואה בסבלותם ובוכה ואומר: חבל לי עליכם, מי יתן מותי עליכם, והיה נותן כתפיו ומסייע לכל אחד ואחד מהם. בדרך זו תבוא הישועה. נראה, נכיר ונסייע לכל אחד ואחד".⁶ בהשפעת דבריו אלה של המגיד ניסה דינור הצעיר לייסד אגודה ציונית בשם "בית ישראל", שהיתה צריכה לאחד את הפצת הרעיון הציוני בקרב ההמונים עם ארגון עזרה וסיוע לדלת העם הסובלת מעוני ומחוסר הכנסה.

הרב ש"י גליקסברג כותב על צדיקוב, ש"היה דרשן בעל רגש נפלא, דבריו יצאו מלב עברי חם, שכואב על צרות עמו והשפעתו היתה גדולה על שומעיו. הוא דיבר למשל על התאחדות הכוחות והתקרבות המפלגות בשעת צרה ותאר לפני שומעיו תמונה נוראה של תפילת "כל-גדרי" אצל אנוסי ספרד. מערה עמוקה, מכוסה בעלטה, אור כהה של נרות שעה. אנוסים לבושים בגדי שרד של שרי צבא, של פקידי הממשלה ושל כמרים עוסקים טליתות, שלושה זקנים קוראים, על דעת המקום ועל דעת הקהל בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה אנו מתירין להתפלל עם העבריינין, וקול אנחות ויללות מתמוג עם הניגון העגום של כל נדרי... כל זה צייר בצבעים בהירים וחיים באופן נפלא מאד שעשה רושם חזק ומוזעזע את הלבבות. והמטיף התעכב ביחוד לבאר בכשרון רב וברגש עמוק את מהותו של אותו ההיתר, להתפלל עם העבריינין לא רק בנוסח ספרד, אלא גם בנוסח רוסיא...".⁷

עם יסוד הסתדרות "המזרחי" (1902) הציע הרב ריינס לחבריו לשלוח את צדיקוב כשליחה של ההסתדרות החדשה להפצת הציונות הדתית. בתפקידו זה עבר המטיף עיירות וערים רבות, דרש והטיף וגם ייסד אגודות ציוניות חדשות.

ג.

אמונתו השלמה של צדיקוב בציונות והכרתו, ש"עומדים אנחנו על הפרק האחרון, והוא קץ לגלותנו"⁸ הביאה אותו לעלות ארצה, בשנת תרס"ו (1906), לאחר שבניו ובנותיו הקדימו ועלו ארצה בין ראשוני העליה השניה. הוא השתקע ביפו. בשבתו ביפו דרש והטיף לציונות בבית המדרש לבעלי מלאכה בנחישות⁹ ולעתים יצא

(6) ב. דינור, "בעולם ששקע", ירושלים 1958, עמ' 113.
(7) גליקסברג, "הדרשה בישראל", ת"ש, עמ' תפ"ג-תפ"ד. בספרו "מהות היהדות" (וילנה, 1913) כותב צדיקוב, כי בביקורו בפ"ו (פוניביו?) מצא מודעות לערוך אזכרה לנשמות הרוגי ההגנה העצמית "שנהרגו על קידוש שם ישראל". על שאלתו מדוע סטו מן הנוסח המקובל ("על קידוש השם") ענו לו ש"היונגאצ'עס שנרצחו בידי הורג לא האמינו בד' ובתורתו לא החזיקו, ולכן לא נהרגו על קידוש השם" (שם, עמ' 18). צדיקוב מביע רגז על הזקנים שאינם מבינים "כי היהדות והשם המפורש אחד הוא" וקורא אליהם את הפסוק "ואבדה חכמת חכמיו".
(8) "צידה לדרך", עמ' כ"ד.

(9) ר' י. יערי-פולסקין, "חולמים ולוחמים", תש"ו, עמ' 269.

לדרוש במושבות, וביחוד בפתח-תקוה החרדית. "עת נשא (צדיקוב) בקולו הבכיני את מדברותיו היוצאים מן הלב והנכנסים אל הלב על הגאולה, שיבת ציון, ועל החיים העתידיים של בני ישראל על הרי יהודה, עמק יזרעאל והשרון — מספר עליו אחד משומעיו י. יערי-פולסקין — בכה מרוב גיל כילד והזיל דמעות גם מעין שומעיו, זקנים ונערים, חרדים ואפיקורסים⁽¹⁰⁾.

הימים היו ימי "העליה השנייה". בניו הגדולים של צדיקוב הצטרפו לפועלים הצעירים. בנו יצחק מנחם יצא עם חבריו לגליל והגיע למטולה, שם עבד כפועל במשקו של אחד האיכרים, בנו חיים הצטרף למייסדי דגניה א', ובנו משה — היה לאחר זמן לחבר מושב נהלל.

בסוף חורף תר"ע (1910) מת בנו של צדיקוב יצחק מנחם מדלקת ריאות, שבאה לו בעת שחרש ביום גשם בשדות מטולה. בן 26 שנים היה במוותו. פועלים שחזרו לחגיהפסח ליהודה הביאו את הידיעה המרה לאב השכול. בשבת הגדול היה הרב. צדיקוב דרש בבית-הכנסת בפתח-תקוה על התחום שבין האכרים לבין הפועלים ובענין העבודה העברית.

"כאשר באנו אחרי הצהרים לשמוע אל דרשת המגיד — מספר יערי-פולסקין — כבר מצאנו את בית-הכנסת מלא מפה לפה. דממה שררה. קולו החזק נשמע בכל בית-הכנסת הגדול והגבוה. הוא רגז, כעס ודיבר דברי פיוס, ייסר ודיבר אל הלב, וגם ביקש את האיכרים שיבינו לרוח הפועלים החלוצים שדרכם סוגה באבני נגף. אחרי כן — דיבר בחום על עמנו בגלות שעוד מעט יחדל להיות עם, אם לא תעמוד לו תקוותו היחידה בארץ, דיבר על בני-הנעורים שלנו העוזבים את עמם ומקריבים את נפשם בעד אחרים — אחרי כן שב לדבר על הבחורים החלוצים וייסר את הקולוניסטים שאינם רוצים להושיט להם יד אחים. פתאום שלח מבט חד וחודר אל הצד שאנו הפועלים ישבנו שם וקרא:

"הבן יכול לעזוב את אביו ואמו... את משפחתו... ולנדוד... ולהיות זידח... באיזה מקום נשכח... במושבה דלה, רחוקה מכל ישוב... כרות מהחיים... בין המון ערבים פראים... ירחים, שנים... לצעוד בדד אחר המחרשה... בחום הגדול ובגשם הגדול, למען גמור את התלמים האחדים... ולהרטב כולו מכף רגל ועד ראש, עד לעצמות... לחלות במחלת דלקת הראות... למות... מי שהולך בדרך זו הוא גיבור, יהודי נאמן... יהודים — צעק פתאום בקול גדול — הם אינם אפיקורסים, הם גיבורים, הם גיבורי ארץ-ישראל... בעיני ראיתי את בני-הנעורים שלנו נופלים על באריקות, אבל לא כשבילנו... היום לפני שעה... קבלתי בשורה: נפל גיבור יהודי בארצנו... כשדנו... פועלים עברים הביאו לי את הבשורה משדות הגליל..."

ובהתלהבות גמר:

יהודים! קראו יחד עמי את הברכה: שהחיינו וקיימנו והגיענו ליום הזה!"⁽¹¹⁾

בקינה שכתב האב השכול "על מות לבן"⁽¹²⁾ נאמר:

בעבדו אדמתו לכפר עוון עם,
יצאה נשמתו, קבר מצא שם.
סלח-נא, בן-אוני, לפשע אביו,
לעשות רצוני שמה שלחתיך,
בארץ אבותינו לשדד אדמתם,
להשיב בנינו אל חיק אמותם.

(10) שם.

(11) שם, עמ' 272.

(12) בפתח ספרו הנ"ל "מהות היהדות".

בהתקרבו לגיל ששים יצא צדיקוב שוב לגולה. הפעם בשליחות הסתדרות ה"מזרחי" על מנת לאסוף כספים לצרכי הפעולה החינוכית שלה בארץ, וביחוד למען בית הספר החרדי ב"פז" תחכמוני". הוא עבר באנגליה ויסד סניף ל"מזרחי" בעיר גלזגו. משם חזר לרוסיה להמשיך בפעולתו, אולם כוחותיו לא עמדו לו. "מכל עמלי אשר עמלתי ויגעתי ביגיעת בשר ורוח טורח וטלטול הדרך — כותב הוא — נשאר לי למורשה גוף גובל, גו רופף, אפיסות כוח, עינים כהות ושבר מתנים"¹³. צדיקוב התיישב בקובנה בה התגוררו כמה מקרוביו שתמכו בו, והביא לדפוס את ספרו "מהות היהדות", שחלקו הראשון בלבד יצא בוילנה בשנת תרע"ג (1913) תוך תקווה שהספר יסייע בידו "לכלכל שיבתי בימי זקנותי ככלות כוחי"¹⁴.

הספר הוא מעין מורה-דרך לדרשנים ולמטיפים צעירים ברוח הציונות הדתית. הוא מכיל "דבר אל הקורא", בו מברר המחבר את השקפותיו, פתיחה שעיקרה הרעיון כי "היהדות ושם מפורש אחד הוא"¹⁵, דרשה לראשי-השנה ושורת דרשות הסובבת סביב הפרקים הראשונים של ספר "בראשית", עד עקידת יצחק.

בפתיחת-הספר מסתייג המחבר מהפירוש שניתן למהות היהדות עליידי אחד-העם ובית מדרשו. הוא מייעץ למטיפים הצעירים להתרחק מהספרות החדשה ולהשען על המקורות השונים, "להעמיק חקור ולהבין ספרי מורה נבוכים להרמב"ם (ו"מלחמות ה' ל') הרלב"ג, להטעים לפני קהל שומעיו תורת משה עליפי באור האברבנאל", "להגות בספר האל-שיד — — ובספר, אוהל מועד" על התורה לגאון הדרשנים ר' יעקב מדובנא, "וביותר בספרי, העיקרים" (לר' יוסף אלבו) ו"העקדה" (לר' יצחק עראמה), "וטוב לשים עין בספר מסילת-ישראל" לר' משה חיים לוצאטא. ולבסוף שולח צדיקוב את המטיפים הצעירים, להם הוא קורא: "עלו ורשו את מקומי", "להגות בספרי דרוש, נאד של דמעות", אורה ושמחה, ואור חדש על ציון" להגאון ר"י ריינעס"¹⁶, וברי לו, לר' שלום בצלאל צדיקוב, "כי כאשר תשימו גם לב אל הספרות החדשה ותתהו על קנקנה, אז תפקחנה עיניכם, ותראו כי הבור הזה ריק, אין בו מים".

ה.

כמה קטעים מספרו של צדיקוב יתנו לנו מושג הן על עולמו הרוחני והן על סגנונו ודרך הסברתו. בפתיחה לספרו כותב הוא:

לא עם אנחנו ככל עמי הארץ, ולא גוי ככל גויי התבל, כי אם עם גדול וכביר רוח, המלא תקוות העתיד, מחכה ומצפה שתתפשט יהדותו בכל ארצות התבל, ותורתו ואמונתו יכו שורש בלבבות כל העמים, וכל יושבי תבל. ואז יתבטלו הממלכות מן העולם, והעממים השונים יכלו מן הארץ לגמרי, וכל בני אדם יהיו לעם אחד ואלהי מרום צור העולמים יהיה למלך עליהם, אז יכירו וידעו כל באי עולם, כי אל אחד בראם, יוצר אחד יצרם, אף עשהם, ולא יבגדו איש באחיו, לא יחרחרו ריב ולא יגרו מדון, לא יקראו למלחמה ולא יערכו קרב, וחרב וחנית לא יראה ולא ימצא בכל העולם. וכל הארץ תהיה לבית-מדרש גדול לחכמה ולתושיה — —

(13) שם, בסוף הספר.

(14) שם, עמ' 6.

(15) שם, עמ' 18.

(16) כל המובאות לעיל — שם, עמ' 12.

אך זאת היא תעודת יהדותנו, וזאת היא שאיפת ותקוות קיום לאומיותנו⁽¹⁷⁾.
והרי קטע אחר המכיל דברי מוסר בענין הכנסת אורחים:

מצאתי חובה בנפשי לצאת במחאה גלויה נגד אלה האומרים להסב על שולחנם
דוקא אורח נכבד המכירים את כבודו בתואר פניו ובלבושיו המכובדים — —
ואינם שמים לב לאורחים הבאים בבתי-כנסיות בלילי-שבתות, וימים טובים ובערבי
פסחים לבקש מהם שינדבו לבם לקבלם באהבה, לקדש את השבת והזמנים ולסעד
את לבם, והאורחים האלה בקשתם תשאר מעל ויוצאים בפחי נפש, בלי משען
להם. — — דעו לכם קוראים נכבדים, כי מצות הכנסת אורחים לא נתנה רק בעד
רבנים, מגידים ומופלגיתורה בלבד, מצוה זו נתנה לעורר את רגשי לבנו, לרחם
על כל הגברא בצלם יהיה מי שיהיה. — — וכן לא ניתנה מצוה זו רק בעד אורחים
בעלי קומה והדרת פנים, אשר אנשים פשוטים אומרים שהשכינה שרויה עליהם.
ויש לי לפרט עוד יותר: פעמים רבות ראו עיני יהודים אנשי צבא מלובשים
במלבושי צבא, אשר פניהם מעידים עליהם שהם סובלי הגלות המר יותר ממנו, — —
ואנשי צבא אלה הסובלים על פי הגורל בעד כל האומה יבואו בבתי-כנסיות בלילי
שבתות, והם מבקשים לאכול תבשיל כשר ביום השבת, שלא להחטיא את נפשם
ביום הקדוש הזה במאכלי טרפות, ומה ידאב לבי בראותי כי אנשים נכבדים בסלתה
ומשמנה של העיר העומדים בראש המזרח, יוצאים מבית הכנסת והולכים עקב בצד
אגודל, מתון מתון בהרחבת הדעת בין האורחים העומדים האלה ואינם שמים לב
למבוקשם. האם על אלה לא תרגז הארץ?⁽¹⁸⁾

ובקטע אחר מתאר הוא את מעמדם של פזורי ישראל בגולה בימי מלחמה:
נפשנו מבוהלה ודעתנו מבולבלת, כי גדול הפרוד בתוכנו ופזור האומה
הישראלית בכל קצוי ארץ ובכל מדינות התבל, ועלינו להתפלל ולדרוש בשלומה
של מלכות בכל אתר ואתר, עת העמים השונים יתנפלו זה על זה, יערכו קרב
ויפצעו מוחם אלו את אלו, כמו ממלכת בריטאניע התנפלה על הבורים באפריקא
וערכה קרב אתם. עת אלה עמדו על נפשם והשיבו מלחמה, אז כרוז יצא בכל קהילות
ישראל אשר בבריטאניע להתפלל בכל לב על הצלחת האנגלים במלחמתם, וגם
היהודים אשר בטראנסוואל קראו אל ד' בכל לבם כי יעמוד לימין הבורים ויצליחם
במלחמתם עם האנגלים, משנאיהם ומקנאיהם. והיהודים באנגליא ובטראנסוואל הלא
לאל אחד קראו והתפללו, אלה צעקו בקול חודר לבבות, ידבר עמים תחתיו ויפיל
שונאיו לפניו, וכן גם אלה אשר באפריקא, קראו בחיל ובעוז את התפילה הזאת. — —
כן היה בכל המלחמות אשר נקרו ויאתיו מיום גלות ישראל מעל אדמתו, האם חזון
נפרץ כזה לא יביא לידי שחוק מכאיב לב?⁽¹⁹⁾
ולבסוף קטע המתאר את מצבם של היהודים ברוסיה:

כמו שהיה יצחק אבינו עקוד יד ורגל על המזבח, כן יהיו בניו בגלות עקודים
ידיהם ורגליהם על מזבח תבל, כי ידורו דחוקים וצרופים ברובע מיוחד בכל עיר
ועיר — — והיא הגעטטא בימי הבינים, ורגליהם אסורות ועקודות שלא יצאו מחוץ
לתחום המושב, וידיהם יהיו אסורות ועקודות מלעשות שום מקנה וקנין בכפרים
ובאחוזות האכרים והאצילים, כי כן אסרה לנו הממשלה בחוקתיה לפי שעה⁽²⁰⁾
אשר נשארנו לדורות, וכן אסרה עלינו קנין נחלאות ואחוזות ארץ, ומכל משרה

(17) שם, עמ' 21.

(18) שם, עמ' 119—120.

(19) שם, עמ' 37—38.

(20) הכוונה לחוקים הזמניים ממאי 1882.

נכבדה לכהונה כבודה הרחיקה אותנו, נוסף על כל אלה חיינו תלואים מנגד, ועיני הממשלה רעה עלינו זה אלפי שנים, ובכל זאת עינינו ליה ואנו ליה, ונקבל באהבה כל הרדיפות והמועקות אשר תבאנה עלינו, לא נסוג אחר מאמנות אבותינו. — עוד יבוא דור צדיק, דור חכם ודור גיבור ונחה עלינו רוח ד', רוח חכמה ובינה, רוח עזה וגבורה, רוח דעת ויראת ד' והוא יסיר האסורים מידי ואת הכבלים והרתוקות מעל רגליו העקודות⁽²¹⁾.

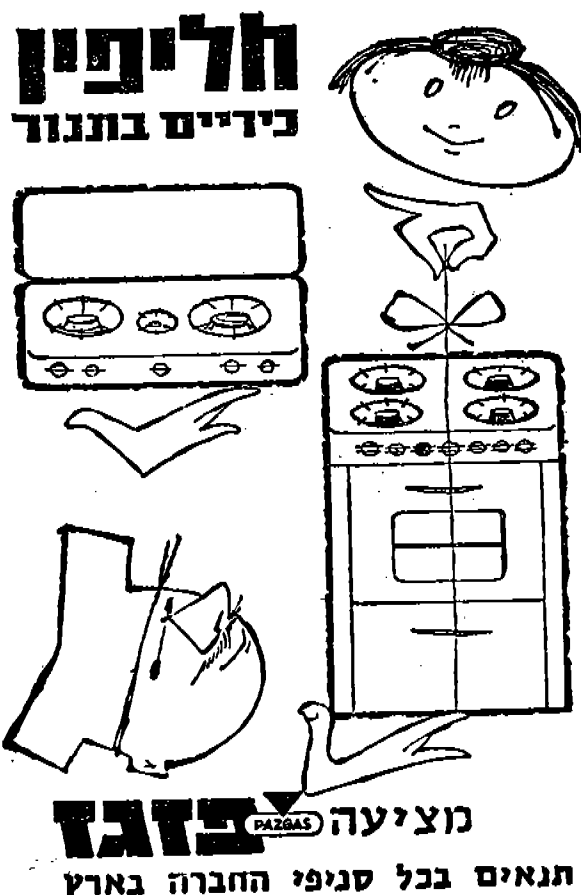
ג.

המלחמה העולמית הראשונה השיגה את צדיקוב בגולה ולא נתנה לו את האפשרות לחזור אל בני משפחתו בארץ-ישראל. במאי 1915 גורשו היהודים מקובנה וצדיקוב יצא עם הגולים והתגלגל אל מינסק. בעיר גדולה זו התגורר נשכח מכל. את ימיו האחרונים בילה במיטת בית-החולים היהודי במינסק. בתשרי תרע"ו (ספטמבר 1916) נפטר שלום בצלאל צדיקוב והובא לקבורות מבלי שילווה אותו איש למקום מנוחתו האחרון, חוץ מאנשי „החברא קדישא”⁽²²⁾.

העתונות העברית והיהודית היתה סגורה בימים ההם בגזירת השלטון ורק העתון הציוני בשפה הרוסית בפטרוגראד „ייברייסקאיה ז'יון” ציין בנקרולוג קצר את דבר פטירתו של המסיף הציוני צדיקוב.

(21) שם, עמ' 106.

(22) ר' „ייברייסקאיה ז'יון” 1916, גל' 42, מ-16 לאוקטובר. אגב זכה צדיקוב ונכדו, בן-בנו חיים, הנקרא על שמו — בצלאל אמיר, השתתף בפלמ"ח ומשרת עתה כסגן-אלוף בצה"ל.

דוד בר רב האי

חיים קוזירובסקי

(10 שנים לפטירתו)

לשרה קוזירובסקי וילדיה ילדי

העשור המפריד בין מהפכת הנפל הרוסית של 1905, על הישגיה, כשלונותיה ופרעותיה, ובין מלחמת העולם הראשונה ומהפכת 1917 — היה בו משום תקופת כינים בציונות הרוסית, בה התנדפו אמנם הרבה אשליות, אבל בה גם התחשל והתחזק הכוח הציוני אשר פרץ בורם אדיר בחדשי האביב הקצר של 1917 והדהים אפילו את אלה אשר היו בין מחולליו.

פצעי אוגנדה הגלילו. אפסו התקוות להשגת שוויוניות מלא ברוסיה, שוויוניות אשר, לדעת אחדים, טמן בחובו פתרון לכל בעיותיה של יהדות רוסיה. בכל חריפותה נעמדה בפני הציונות הרוסית שאלת עבודה ממשית בארץ-ישראל, דחיית הקץ. ועידת הלסינגפורס ניסתה ליצור סינטזה בין העבודה בגולה והעבודה בציון ולמען ציון. שוללי העבודה בגלות האשימו את מחייביה בזה שהם מטיפים לה ועוסקים בה „מתוך חוסר עבודה אחרת“⁽¹⁾ והמחייבים אותה טענו שעוסקים בה „מתוך הכרח, חוסר מגוס ממנה“⁽²⁾. אלה ואלה היו דברי אלהים חיים ומכאן הסינטזה: גם זה וגם זה.

גם בציונות העולמית התנהל מאבק על שידוד משמרות, מאבק בין מה שקראו אז הציונות הפוליטית בהנהגת יורשו של הרצל — דוד וולפסון ובין הציונות המעשית, שדבריה העיקריים היו אוסישקין וצ'לגוב ברוסיה ווארבורג בגרמניה. הבחירות לקונגרסים התשיעי (1909) והעשירי (1911) התקיימו בסימן המאבק הזה.

וברוסיה פוזרו, זו אחר זו, הדומות הראשונה והשניה, אשר מעל לבמותיהן נשמעו בפעם הראשונה הקולות החפשיים של האינטליגנציה הרוסית בשיא יכולתה הריטורית ואולת ידה. משטרו של סטוליפין שם את ידו הכבדה וניסה להכחיד את שרידי האביב הקצר.

היהדות הרוסית לא קפאה על שמריה. היו אלה שנות הגירה המונית לארצות-הברית, הגירה אשר הקיפה גם את השמאל, שטען שהעם היהודי נגמר בתחנת ווירבאללן (אז תחנת גבול בין רוסיה וגרמניה), וה„ראזסביט“ הציוני לווה את התופעה הזאת במאמר עוקץ „הבונד מהגר“. היו אלה גם שנות העליה השניה, וכאילו חודשו שנות השמונים של המאה הקודמת, שנות הגירת „עם עולם“ מחד ועלית ביל"ו מאידך.

— От нечего делать (1)

— От ничего не поделаешь (2)

בפטרבורג התרכזה מסביב ל"ראזסביט" קבוצת "נוער" ציוני, אשר אולי לא קמה כמוה בתנועה הציונית העולמית. קבוצה תיכסת, מעמיקה חשוב, מגלה ללא רתיעה ורחמים כל פצעי הגלות, עומדת במאבק בלתי-פוסק עם התבוללות רוחנית, עם לאומיות הנעצרת באמצע הדרך וממציאה תחליפים לשפה הלאומית, תרבות מקורית ומולדת היסטורית. היא מביאה גם לציבוריות הרוסית את בשורת רצונו של העם העתיק לחזור ולבנות את מולדתו. על מאמריהם עזי-הבטוי של א. אידלסון, ז. ז'בוטינסקי, ד. פסמניק, ש. גפשטיין, אל. גולדשטיין ויבדל לחיים י. גרינבוים ורבים אחרים חוגג דור שלם של נוער ציוני אשר הוכיח את נאמנותו בשנים הבאות.

היו אלה גם שנות עליה כלכלית לשכבות רבות של היהדות הרוסית, שנות שאיפה ללמוד מקצוע ולהשכלה בכלל. גדל והלך מספר בתי-ספר תיכוניים פרטיים של יהודים ועבור יהודים ועצם הרכוז של נוער יהודי בכתלי בתי-ספר אחד הגביר את תחושת הזיקה הלאומית, עורר מחשבה, גרם ליצירת חוגים מיוחדים להשתלמות ולהשכלה ובסופו של דבר הביא ליסוד הסתדרויות התלמידים הציונים במקומות שונים. ההקלות הזמניות בקבלת יהודים לאוניברסיטאות בשנות 1905 ו-1906 הביאו לכך שבשנים אחרי זה עלה מספר הסטודנטים היהודים על האחוז "החוקי" ואגודות סטודנטים ציונים ("החבר") צצו פה ושם. היריעה התרחבה ונוסדו אגודות נוער חצי עובד וחצי לומד, בעיקר בדרום רוסיה, אשר כללה אז גם את בסרביה. הם נוסדו תחת שמות שונים: "התחיה", "צעירי ציון", עד שהשם האחרון דחה את השמות השונים ומהפכת 1917 מצאה ברחוב היהודי את סיעת "צעירי ציון" בהסתדרות הציונית הרוסית, שהפכה במהרה למפלגה עצמאית. זה היה העורף, העתודה של אותה ההופעה המיוחדת במינה אשר נכנסה להיסטוריה של עם ישראל כ"עליה שניה". בתוך האגודות האלה צמחו גם הקדרים ל"עליה השלישית", עליה אשר הצילה את הצהרת בלפור מלצלול לנשיה בעודנה באיבה. לא ישכח כי באותה התקופה באופן מקביל לעליה העובדת התחיל גם הקילוח הדק של עלית "בעלי-בתים" ציוניים, עלית הון פרטי, עלית מאיר דיזנגוף (בפעם השניה), אליהו ברלין, הווילבושביצים ומרדכי בן הלל הכהן וכמו כן עלית מורים וסופרים.

זהו הנוף הציוני בו צמח וגדל חיים קוזירובסקי.

חייו היו אולי חיי רבים, אבל יש לפעמים שבחיי אדם אחד משתקפת תקופה שלמה, נפתולי דור שלם, מאוויו, כיסופיו וגורלו.

יליד אחת העיירות של פלך קיוב ב-1887, התיתם חיים קוזירובסקי בגיל צעיר ונאלץ לעמוד על רגליו. הוא לומד מלאכה (שענות), מתגלגל דרך קיוב לאודיסה, עטופת המסורת הציונית של פינסקר, לילינבלום, אחד-העם. בה מתבצר אוסישקין בועד "הובבי-ציון", סמל העבודה המעשית בארץ-ישראל (הגם ועוד דונם, עז ועוד עז). אודיסה גם השער העיקרי — דרכו עולים (וחוזרים!) אנשי העליה השניה.

קשה לאיש אודיסה לתת אור. אוביקטיבי של אודיסה היהודית ערב מלחמת העולם הראשונה, מבלי להכשל במין נוסטאלגיה, התרפקות על העבר. היתה זאת עיר של חצי מיליון תושבים, ביניהם כ-200 אלף יהודים, עיר צעירה (נוסדה ב-1794), ומשום כך חסרת מסורת, עליוה, מלאת חדות חיים ויש אומרים קלת דעת, אבל מושכת וקוסמת. מהלקי רוסיה שונים נוהר נוער יהודי אליה. היתה זאת עירו של ביאליק עם חוג סופרים צעירים מסביבו, עיר של הישיבה המודרנית של "רב צעיר", אשר רבים מתלמידיה סללו להם דרך לאקדמיה של הברון גינבורג, לאוניברסיטאות אירופה, ועד לאוניברסיטה בירושלים. היתה זאת עיר בה נשמעו דבריו הלוהטים של ז'בוטינסקי, דברי הגות ציוניים מעמיקים של א.מ. בורוכוב, י. קלויזנר, חיים גרינברג, א. דרויאנוב, ויהיו השורות האלה מנחת אהבה ותודה של אחד מאלה אשר שתה בצמא את דבריהם ולא שכח את החוב הוא חב להם.

לתוך הנוף היהודי והציוני הזה צולל קוזירובסקי לעבודה ציונית מעשית, מארגן נוער, שוליות של בעלי מלאכה, מוצא את הדרך גם לנוער בהסתדרות התלמידים הציונים, מפיץ בינו את "הפועל הצעיר", מקרב אותו לערכי העליה השנייה, מביא רבים מהם למגע ראשון עם האספקט הסוציאלי של תנועת התחיה העברית. דרכו נמתחים החושים המביאים רבים מהנוער האקדימאי והטרום-אקדימאי לתנועת העבודה בארץ ול"החלוץ". הוא לוקח חלק אקטיבי בבחירות לקונגרסים למען הגברת העבודה המעשית בארץ, ולמען הקרן הקיימת לישראל.

כשרונותיו הארגוניים והכלכליים באים לידי בטוי מיוחד בשנות המהפכה, שנות התהפוכות וחילופי שלטון. כ־3 שנים עבר עד שהתבצר באופן סופי המשטר הסובייטי באודיסה והסביבה. התמוטט מעמד בעלי-מלאכה, הבעלים והשוליות כאחד, שלא ידעו להשתלב במערך החדש. נוער הלוצי המשיך להתרכז בחופי הים השחור, על גדות הדניסטר, אשר הפך לפתע להיות גבול בין רוסיה ורומיניה, הפריד בין חלקי משפחות, בין העולם הסגור והעולם הפתוח. קוזירובסקי מחפש מוצא ביצירת קואופרטיבים יצרניים, כדי לנצל את הידע המקצועי וגם לספק את הצרכים החיוניים של האוכלוסיה היהודית, אבל, העיקר, להמשיך להתקיים בכל תנאים שהם, לשמור על החומר האנושי, להעסיק אותו, לעודד את יצר הקיום שבו, את הויטאליזם הטבעי הטמון בו לקראת הימים הבאים. ככה הוא מגיע לגולת הכותרת של יצירתו הקואופרטיבית — "אפסניה" (גם השם הומצא על ידו). מאות בעלי-מלאכה ופועלים עובדים בו ועבורו בבתייהם. הוא היה בעצמו איש עבודה, היו לו מה שקוראים יד יזב ואם פעם למד שעות לא הפריע לו הדבר ללמוד מחדש וללמד אחרים סנדלרות, נגרות, בנית תנורי ברזל, שרברבות וכל מיני מלאכות שהשוק היה רעב להן. עבד בעצמו, הדריך אחרים, מצא את הדרכים גם למוסדות הממשלתיים שרק התחילו להתארגן. לא קל היה למצוא חומר גלמי, אביזרים שונים ולשווק את התוצרת. וכל זה נעשה תוך הרגשת יעוד, מתוך ראיית הדברים כהכנה לקראת הבאות, לקראת עליה לארץ, לא לתת לחומר האנושי היקר הזה להתפורר, להטבע במצולת המהפכה. כן הופך הוא להיות לאחד ממנהיגי "החלוץ" בדרום, מקיים דרך "צעירי-ציון (התאחדות)" קשר עם חוץ-לארץ, עם תחנות המעבר — אודיסה, חופי קרים, גדות דניסטר.

עם התבצרותו של המשטר החדש הולך ומתהדק החבל, האפשרויות, הן של הכשרה והן של עליה, הולכות ומצטמצמות. יש עוד משהו המשלה את עצמו באפשרות של קיום "החלוץ" בצורה ליגלית. אין חלקו של קוזירובסקי בין אלה. הוא מכין את עצמו לדרך, גם מרכז התנועה נותן את הסכמתו לעליתו, כי לא נראה יותר שטח פעולה עבורו. אבל קוזירובסקי רוצה לפני עליתו להשתתף עוד בועידה השלישית של "צעירי-ציון (התאחדות)", מפלגה המשלה את עצמה שתוכל להמשיך בפעולתה הארגונית והחזקתית גם הלאה. הועידה עתידה להתכנס בקיוב באפריל 1922. הוא מתכוון להשתתף בה ואחריה לעלות. מזוודותיו כבר ארוזות. הגורל הרודף אחריו חרץ אחרת.

עם כל צירי הועידה נאסר גם קוזירובסקי, העומד יחד אתם לדין, אבל גם פה לא מרפה ממנו גורלו המיוחד: לרוע מזלו "סעה" בית-המשפט ולא כלל אותו בין ה־12 אשר עליהם החליט (לא לפי ממצאי המשפט, אלא כנראה לפי אינפורמציה שקיבל מ"מוסדות מוסמכים") שהם חברי המרכז ודן אותם לשנתים מאסר. לרוע מזלו — כי לאחר שנה וחצי הוחלף להם המשך מאסרם בגירוש מרוסיה ורובם הגיעו לארץ בשנות 1924 ו־1925.

לקוזירובסקי חיכה גורל אחר: עם כליאתם של חברי המרכז ביטל קוזירובסקי את כל תכניותיו לעליה. לא איש כמוהו יעזוב את המערכה כשחברי המרכז יושבים בבתי-סוהר. התפקיד קורא לאיש והוא מחליט להשאר ולהמשיך מאותה הנקודה שחבריו הפסיקו. כמוהו כחבריו עדיין מקוה הוא שגם בתנאים החדשים תנתן אפשרות לפעול דוגמת הפעולה

שנעשתה בתקופת הצאריזם. מי יכול היה לתאר לעצמו את צורות הדיכוי והטרור אשר תמציא ותפעיל הדיקטטורה של הפרולטריון?

מסירותו ואומץ רוחו מצאנו את בטוים בנסיון שרק מעטים התנסו בו ושלמו כולם מחיר גבוה עבורו: התנועה שולחת אותו — הוא מקבל את השליחות לקארלסבאד לקונגרס הציוני להביא את בשורת התנועה הציונית ברוסיה ולחזור. אם בעצם הנסיעה היתה העזה, הרי השיבה לרוסיה היתה מעשה הגיבול באיבוד לדעת. תאור נסיעתו לקארלסבאד, הופעתו בקונגרס בשם בדוי ודרכו בחזרה — זה נושא לאפוס מיוחד.⁽³⁾ הוא לא היסס לחזור, כי יצא לא על מנת לברוח, אלא על מנת לחזור, לדווח ולהמשיך. יש להניח שהאפיזודה הזאת נעלמה אפילו מעיני הג.פ.א., כי כשנאסר אחרי יותר משנה לא נזכר הדבר בכל החקירות שעמד בהן, אחרת מי יודע מה היה גורלו.

ועוד פעם סיכן את עצמו קוזירובסקי: לאחר שובו מהקונגרס הוא מוצא את דרכו למקום גירושם של חברי המרכז, מגיע אליהם בשעות לילה מכיוון הפוך מזה שאפשר היה לחכות לבואו, יושב עד שעות הבוקר, מדווח, מוסר רשמים, מכין אותם למה שמחכה להם בעולם הציוני והישובי ונעלם לאור הבוקר שוב פעם בכוון הפוך למחוז חפצו האמיתי. היה זה חורף שנת 1923. עוד כשנה הצליח להמשיך בעבודתו הברוכה, תמיד בנסיעות, מחליף תעודות, במחתרת עמוקה, עד שבשמתרתורה 1924 נאסר. מכאן מתחיל פרק חדש של גבורה עילאית⁽⁴⁾ — 10 שנים של פוליטאיוולטור (בסודאל), גירוש (אוראל), „מינוס“ (יאלאץ) ורק ב-1934, באחת ההפסקות הקצרות של הרדיפות, מקבל הוא רשות לעזוב את רוסיה ומגיע אל משפחתו אשר בינתיים תקעה לה יתד בארץ.

ככה נדחתה עליתו של חבר אשר לפי גילו, ותקו הציוני והחלוצי, נסיותיו ותכונותיו הנפשיות היה איש העליה השניה ל-25 שנה וזה מתוך נאמנות ציונית ומסירות לתפקידים אשר הוטלו עליו.

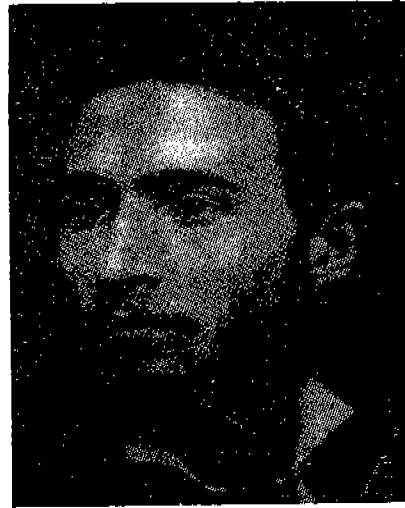
בכ"ב אדר 1953 נסגרו עיניו לנצח בקרית-חיים בחיק משפחתו.

לכותב השורות האלה היתה הזכות לעבוד במחיצתו בשנים 1910—1913 ושוב פעם בשנים 1919—1923, ולא ימוש ממנו זכרו של חייל ציוני אשר לא נשבר בכל מסיבות שהן והמשיך בדרכו בנאמנות אין קץ וללא סטיות.

ועוד סגולה נדירה היתה לו: אהבת אדם ומסירות לחבר, נכונות לעזור לכל אחד, דאג חלפרט, כי היו לו לא רק ידי זהב כי אם גם לב זהב.

(3) ר' רשימתו של קוזירובסקי „נסיעה לקונגרס הציוני הכ"ג“, בקובץ „נפתולי דור“, ת"א, תש"ה, עמ' 103—111.

(4) ר' רשימותיו של ח. קוזירובסקי על שנות מאסרו בקובץ „נפתולי דור“, ח"א, עמ' 217—228, שם, ח"ב (ת"א תשט"ז), עמ' 242—252.

צבי ליבנה (ליברמן)

עם אחד משרידי „עם-עולם“

עם קריאת מאמרה של מרת חסיה טורטל על תנועת „עם-עולם“ („העבר“ חוברת י') אמרתי: הבה ואספר לקוראי המאמר הזה על פגישתי עם המוהיקן האחרון של תנועה זו — הוא שניאור באליה, אחד משלושת מיסדי התנועה.

1948. תוך כדי ביקורי בארצות-הברית רציתי להכיר את חיי החקלאים היהודים באזור וינגלנד, מדינת ניו-ג'רסי. בקרב המשת אלפים מגדלי-עופות באזור מצויים גם כאלף יהודים העוסקים במקצוע זה, מהם בעלי חוות גדולות, מהם בעלי משקים בינוניים. תוך כדי התודעות לרבים מחקלאים אלה, סופר על אחד חקלאי ישיש, באליה, משרידי „עם-עולם“. כמובן שהיה לי ענין רב להכירו.

מצאתיו עובד בלול. ישיש בן 7—86. זריזתגועה, עירני ונעים-שיחה. לשתי שאלות הראשונות: האם מצויים עוד חקלאים מתנועה זו, והאם מצבו החומרי הוא המאלצהו לעבור בגיל זה, השיב: רוב אנשי „עם-עולם“ החקלאים עזבו את כפריהם עוד בשלהי המאה הקודמת, ואילו הוא, האחרון והיחידי הממשיך בחקלאות על אדמתו זה ששים וארבע שנים. יש לו חסכוניות מספיקים כדי לחיות ללא עבודה, בניו — אקדמאים בעלי הכנסות גדולות מתהגנים לפניו שיעבור אליהם, אולם הוא אוהב עבודה זו ומוצא בה סיפוק רב. על כוס קפה הקשבתי לסיפוריו בענין ומתיחות רבה. מתוך אריות ספרים מהתקופה הראשונה הוציא תיקים גדושי מכתבים, אלבומים. תקופה בת קרוב לשבעים שנה. עיניתי באי-אלה מכתבים בניו לבין ידידיו. הנה מכתב מרבינצקי, ידידו הטוב מילדותו, מכתב מידידו פרופ' נחום סלושץ. מאמרים על התנועה, תמונות אישים ונוף, חוברות, ספרים (*).

*

על יסוד סיפוריו על התנועה והאישים כתבתי מאמר, אשר הופיע אותו קיץ ב„הדואר“. ברשימה זו, כמובן, לא אחזור על כל מה שסיפרה מרת טורטל במאמרה. אסתפק בתוספות להשלמת תאור טיבם וגורלם של שלושת מיסדי התנועה.

יוצר הרעיון של „עם-עולם“ היה המורה מוניה (אהרן) בוקצל, שהתגורר בקרבת אוצ'קוב ע"י אוזיסה. אליו הצטרף המורה, מלמד בבתי נגידים באוצ'קוב, משה הרדר. מורה זה ידע גרמנית, כתב שירים באידית ובעברית. אל השניים הצטרף השלישי —

(* ר' גם זכרונותיו של ש. באליה ב„געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג אין די פאראייניקטע שטאטן, צווייטער באנד, ניו-יארק 1945, ז' 467—471.

שניאור באליה. בשבועות — 1881, בביתו של האחרון הונח היסוד ל„עם-עולם“. לאחר ימים ספורים נוסדה הקבוצה הראשונה של „עם-עולם“ באודיטה.

הרוח החיה בתנועה היה בוקאל, שלא היה בעל השכלה יתירה ולא הצטיין כנואם, ואף על פי כן הקסים את שומעיו באמונתו הרבה, בהתלהבותו ובפשטותו. מאז קמה „עם-עולם“ התמסר כולו לפעולה, נאם נאומים, כתב מכתבים וחוזרים, ארגן תאים. לא נח, לא חי חיים פרטיים, הסתפק בכוס תה ופרוסת לחם, ואת מאות הרובלים אשר הספיק לצבור מעבודת ההוראה מסר לקופה הכללית של התנועה. באותה ישיבה מייסדת היה בן עשרים וארבע. היה גרוש מאשתו. חותנו הרב דרש ממנו שיתגרש מבתו לאחר שהתפקר.

בקבוצה האודסאית הראשונה, שהפליגה בח' בטבת סוף שנת 1881, הפליג גם הוא, והיה בין מייסדי המושבה „אליאנס“. מרוב נדודים, מאמצים, חיים בלתי נורמאליים ומזון רע חלה האיש. הוא מת בשנת 1886 והוא כבן 29.

גורלו מתאכזר אליו גם לאחר מותו. יוצר התנועה, אשר הקדיש לה את כל שנחיו האחרונות ולא דאג לעצמו במאומה, מת בבדידות, וכ„אפיקורס“ נקבר על ידי אנשי המושבה שלו מאחורי הגדר של בית הקברות.

המורה מ. הרדר, שהיה גדול בשנים משני חבריו, התישב במושבה „כרמל“. היה אכזר שנים רבות ומת במושבה זו.

שניאור באליה היה, בהווסד התנועה, בן עשרים. כשני חבריו היה גם הוא מורה, למד שלוש שנים בישיבה בקישיניוב, גמר גימנסיה רוסית, והיה מורה בשני בתי ספר באודיסה (בית ספר ליולדות וישיבה קטנה), בהם היה גם לילינבלום מורה ללימודי עברית ודת, ואילו ש. באליה — היה מורה לחשבון.

באב 1881, כחדשיים לאחר אותה ישיבה מייסדת בשבועות, נפגש שניאור באליה עם ידידו הקשיש ממנו לילינבלום וסיפר לו על תנועת „עם-עולם“ ומגמת חבריה להגר לאמריקה לעבוד אדמה. אמר לילינבלום לבאליה: — אידיאה יפה מאד, אבל יש לכוונה לארץ-ישראל. פתרון בעית היהודים היא בעבודת אדמה ודוקא בארץ-ישראל.

באליה וחבריו חשבו אז אחרת. הם היו הניכי ההשכלה המתבוללת.

באליה עזב את אודיסה בשנת 1883, עבד בניר-יורק כשנה בחייטות והתישב במושבה „אליאנס“ בשנת 1884, בה ישב ועבד עד יומו האחרון. בעצם ידיו בירא באדמותיו את היער, ניהל משק, גידל בנים ובנות, אשר, כשאר בני המתישבים, עברו העירה. אשתו המסורה למשקה והנאמנה לאידיאה מתה לפני כמה שנים, והוא הישיש המתקרב לגיל התשעים ישב יחידי במשקו, בביתו גידל כמה מאות עופות, בישל לעצמו ולא רצה להפרד מפינה זו, שבה השקיע עמל ויגיעה במשך ששים וחמש שנים.

לא הסכים אז באליה לדברי לילינבלום לכוון את תנועת „עם-עולם“ לעבודת האדמה בארץ-ישראל. עברו עשרות בשנים, והנה האיש הזה, היחידי שנשאר מכל התנועה, הפך להיות לא רק ציוני נאמן, אלא גם חבר מסור ופעיל במפלגת „פועלי ציון“, ואחת המחשבות אשר העסיקו אותו היא כיצד להשקיע את רכושו לאחר מותו במפעל בארץ-ישראל.

בהודמנות זו שאל עצה מפי לאיה מפעל הקלאי יעיל עליו להוריש את חסכוניותו. הצעתי לו לבנות באחד ממושבי-העולים בית-עם או בית-תרבות ובו חדר או שנים אשר יכילו את כל החומר הרב אשר ברשותו כארכיון של תנועת „עם-עולם“. ההצעה נראתה לו, אולם כאדם זהיר היה בדעתו להועץ עם עוד מי שהוא, ישראלי, או מראשי „פועלי ציון“. הבטיח לכתוב לי חזרתי ארצה, במקום לקבל תשובה ממנו, נתקבלה ידיעה על פטירתו.

מה היה גורלו של כל החומר החשוב איני יודע. יש כמובן להצטער אם החך לאיבוד.

מנדל בובה

ההיסטוריון הראשון של יהודי ליפלאנד וקורלאנד¹

הספר הראשון שעניינו היסטוריה של יהודי קורלאנד וליפלאנד, כתוב גרמנית בידי ראובן בר' יוסף וונדרבאר, תושב העיר מיטוי, פלך קורלאנד, הופיע לפני למעלה מ-110 שנה, בשנת 1853.

שמו של וונדרבאר, ידוע היום רק למעטים. הוא היה משכיל מהמאה הקודמת, אוטודידקט שרכש לו השכלה יהודית וכללית רחבה, פעל כמורה וסופר בתחומים שונים וערכן של כמה מעבודותיו קיים ועומד עד היום הזה. וכדאי להעלות את זכרו מתהום הנשיה. ר. י. וונדרבאר נולד במיטוי ב-ח"י לתשרי תקע"ג (12 לספטמבר 1812). הוא קבל בבית הוריו — במשפחה דלת אמצעים — חינוך יהודי מסורתי אצל מורה פרטי ממוצא ליטאי. כבר בצעירותו הצטיין בכשרונותיו ובנטייתו לכתיבה. בן 18 הצטרף לעסקי אביו ובשנת 1834 נשא אשה. כל השנים הללו המשיך ללמוד ולהשתלם בכוחות עצמו. במהרה הפסיד בעסקיו את כל רכושו ונשארה לפניו הדרך היחידה, שהיתה פתוחה בזמנו לפרנסת משכיל יהודי ברוסיה — שדה ההוראה. וונדרבאר לא הסתפק במעמד של "מלמד" רגיל, אלא עמד בשנת 1835 בבחינה, וקבל תואר "מורה" — תואר שפתח לפניו את הדרך להורות בבתי-ספר ולהתקיים בכבוד.

בשנת 1840 התארגנה קבוצה ניכרת מקרב תושבי קורלאנד על מנת להצטרף אל תנועת ההגירה לפלך הרוסון ולהתפך לעובדי אדמה, "קולוניסטים". תנועה זו נהנתה מתמיכתה של הממשלה הצארית.

ד"ר מקס לילינטאל, שהתפרסם כעבור זמן מה כמארגן ומטיף מטעם הממשלה הרוסית בתקופת "ההשכלה ברוסיה מטעם הממשלה" (1840—1844), עמד באותה תקופת-זמן בראש בית-הספר המתוקן בריגה (אחד מארבעת בתי הספר המתוקנים הראשונים ברוסיה: אומה, אודיסה, קישניב וריגה). לילינטאל בא למיטוי כדי לנאום ולהלהיב את המהגרים היהודיים היוצאים ל"פרודוקטיביזציה" — לעבודת האדמה. בהזדמנות זו נפגש וונדרבאר עם לילינטאל. הד"ר לילינטאל, שבא מגרמניה והיה בעל השכלה וידיעה רבה במדעים הכלליים ובמדעי

(1) פרטים ביאוגרפיים: Allgemeine Zeitung des Judentums, 1869, 19—20, 37—38, Jewish Encyclopedia, XII, 570, — Еврейская Энциклопедия т. 5

היהדות כאחד, עשה על וונדרבאר רושם עצום. הקשרים והקירבה ביניהם נתהדקו על אחת כמה וכמה אחרי שוונדרבאר פרסם את חוברתו הגרמנית: „הרהורים על המשפחות היהודיות. מקורלאנד המהגרות לקולוניות בפלך חרסון“. ולבסוף הזמין לילינטאל את וונדרבאר לריגה לכהונת מורה בבית-הספר שתחת הנהלתו.

העיר ריגה וספרייתה הידועה שע"י העיריה נתנו הזדמנות לוונדרבאר להרחיב את ידיעותיו; וכאשר יצא לילינטאל בשנת 1841 לפטרבורג, נשאר וונדרבאר כממלא-מקומו הזמני בהנהלת בית-הספר.

מקץ כמה שנים חזר וונדרבאר למיטוי כמורה-יד בבית-הספר הממשלתי שם, ונתמנה כמו"כ לתורגמן מוסמך מטעם הממשלה של כתבי-יד עבריים בפלך קורלאנד. במשך תקופה מסוימת היה גם ממלא-מקום של הרב מטעם הממשלה במיטוי.

מתוך רשימת הפרסומים שחוברה על ידו (בספרו על תולדות יהדות ליפּוֹקורלאנד, דפים 74—77) מסתבר שהיה משכיל רב-צדדי: במדעי היהדות, ספרות כללית, היסטוריה, בלשנות וכו'. חיבר בין היתר ספרי-לימוד ללשונות העברית והגרמנית, קיצור „שלחן ערוך“, בהתאם לצרכי תכנית הלימודים בבית-הספר היהודיים, כמו כן פרסם שורה של מאמרים ומסות בחקר ודברי בקורת שעניינם מנהגים יהודיים, הלוח העברי, ביבליאוגרפיה, בעיות הבודהיזם וכו'. חלק מעבודותיו פורסמו בשעתם בצורת ספרים ובחלקם הופיעו כמאמרים בכתבי-עת *Literaturblatt des Orients (Leipzig)*, *Allgemeine Zeitung des Judentums* ואחרים.

ספריו שנושאייהם שונים זה מזה להלוטין ושערכם עומד עד היום הם:
(א) *Biblisch-talmudische Medicin, Riga u. Leipzig, 1850—1860* ב-4 חלקים.

הנני מביא מתוך מאמרו של החוקר בתולדות הרפואה פרופ' יהושע ליבוביץ⁽²⁾ את ההערכה הבאה על ספרו הנ"ל של ר. י. וונדרבאר. ההערכה אינה מקצועית בלבד אלא משמשת גם כעין העלאת דמותו של וונדרבאר כאיש וכמלומד:

„...ספרו של ר. י. וונדרבאר הוא יסוד ואבן פינה לכל החקירות על קורות הרפואה העברית... וונדרבאר לא היה רופא... משנתו קב ונקי, החוש הדיקטי מפותח להפליא (הוא היה מורה), עם כל אהבתו העזה לנושא — ספרו הוא כמעט עבודתו הגדולה היחידה שלו — אין הוא מפריז בערך ההישגים הרפואיים בתולדותינו. אין בו מאומה מן האפור ליגטיקה, הוא האריסטוקרט בין ההיסטוריונים שלנו בחקר הרפואה היהודית. יש בו מן הישרנות והפשטות של יהודי קורלאנד במאה שעברה. הוא איש הפרובינציה הבלטית השקטה... לא תמיד אנו מסכימים עמו... מדי קראנו בספרו של וונדרבאר אנו מבינים כמה צדק גדול החוקרים במקצוע שלנו, פרופ' הרי פרידנולד מבלטימור בהערכתו הקצרה: הספר לא הפסיד כלום מערכו אפילו בזמן הזה...“

מחבר הערך, וונדרבאר באנציקלופדיה היהודית-רוסית⁽³⁾ מדגיש ואומר שעל אף העובדה שוונדרבאר לא מיצה את כל החומר הרפואי המצוי בתלמוד „יש להתפלא האין הצליח אדם, נטול כל השכלה מקצועית, ללקט פרטים מפורטים בחלקים שונים של התלמוד, המתחייבים להיגינה פרטית וצבורית ולכנות מהם שיטה אחידה“.

(2) ד"ר יהושע ליבוביץ, „מאה שנה לחקר תולדות הרפואה בישראל“, שנתון דבר תרשיקו, ת"א, תש"ו.

(3) ר' כרך V, עמ' 849 באנציקלופדיה היהודית-רוסית. יש להניח כי מלים אלו נכתבו על-ידי ד"ר י. ל. קצנלסון, עורך האנציקלופדיה, שהיה אף הוא מחוקרי הרפואה התלמודית.

(ב) הספר השני, המקנה לוונדרבאר את התואר של היסטוריון ראשון של יהודי ליפּ-וקורלאנד הוא ספרו: *Geschichte der Juden in den Provinzen Liv- und Kurland*, *Milau, 1853.* 5)

המחבר מציין בהקדמתו כי הוא אסף את החומר מתוך מסמכים מקוריים, כתבי-יד ודפוסים נדירים, — "כדי מצד אחד לחסוך עמל ואבוד זמן למדינאים הזקוקים לחומר זה. ומצד שני בתקוה שהיהודים, ביהוד תושבי המקום, ילמדו מהספר את קורות חייהם של אבות אבותיהם, סבלותיהם ושמחותיהם". הספר נחשב למקור ראשון, וזמן רב גם כיחיד, לידיעת תולדות היהודים בליפּ-וקורלאנד, שכן שימש יסוד לשורה של מחקרים בפרק זה של דברי ימי יהדות רוסיה.

ההיסטוריון י. ברוצקוס אומר במאמרו על יהודי קורלאנד ("ווסחוד" 1896, חוברת יולי-אוגוסט): "בגידון זה, — (ז. א. היסטוריה של יהודי קורלאנד), יש רק עבודה מקורית אחת — זו של וונדרבאר", כמו כן מסמכים על מחקר זה י. הסן, א. בוכהלץ ואחרים.

ההיסטוריון של יהודי קורלאנד, הרב לוי אווצינסקי, מיוצאי מיטוי גם הוא, שהוציא 55 שנים אחרי וונדרבאר ספר על אותו נושא בעברית עם חומר עשיר ותיאור מפורט של קהילות קורלאנד ורבניה⁶), מכנה בהקדמה לספרו את ר. י. וונדרבאר "החכם התמים". לכאורה יש בכינוי זה כאלו טעם לפגם. אבל למעשה מאשים הרב אווצינסקי את וונדרבאר רק "בשגיאות ושיבושים" בביאוגרפיות של כמה רבנים שהוזכרו בספרו של וונדרבאר, אבל אינו נמנע מלצטט אותו בכל יתר הדברים הנוגעים לתולדות היהודים בקורלאנד. הספר כולל את תולדותיו של שבט קטן בתוך יהדות רוסיה, שההיסטוריה שלו קשורה בגילגולים שעברו על החבל הבלטי, ולא כאן המקום לעמוד עליו בפרוטרוט. אב" לא נצא ידי חובתנו בהבהרת אישיותו של וונדרבאר, אם לא נעמוד על מגמת הספר ועל השקפות המחבר כהיסטוריון וכיהודי.

לצורך זה כדאי להביא תמצית של "הסיכום וראית העתיד" בו מסיים וונדרבאר את ספרו והריני מוסר, במידה האפשרית, את הדברים בסגנונו של וונדרבאר: יהודי ליפּ-וקורלאנד הגיעו (בשנים 50—60 של המאה ה-19 — זמן חיבור הספר) לדרגה די גבוהה של זכויות אזרחיות, וזאת בהשוואה עם מצב אחיהם במקומות אחרים, בתקופת-זמן קצרה למדי. הם הראו את עצמם ראויים לדרגה זו הן לפי אורח חייהם והן לפי רמתם המוסרית.

אחת הסיבות העקריות ליחס המעציב מצד הסביבה הנכרית כלפי היהודים נעוצה בעובדה שהיהודים בידלו את עצמם, בידעים ובלא יודעים, מן הסביבה שבתוכה חיו, ועלידי כך נתפסו למצב של קפאון, ששלל מן החברה הנכרית את האפשרות לעמוד על טיבם ולהבין לרוחם כראוי.

ברם, כל אימת שההמון היהודי המדוכא והבוזי, הראה פה ושם אילו התעוררויות של התחדשות, התעורר גם בלב קהל המבזים הרצון לבדוק מחדש את הגוף הקם לתחייה, על מנת שיכיר את הכוחות הגנוזים בו ולהפיק ממנו את התועלת האפשרית הרצויה.

(4) הספר הוא היום יקרה-מציאות. בעזרתה האדיבה של "יוזא", ניו-יורק קבלתי מיקרופילם של הספר שצולם מטופס הנמצא ב- *Public Library, New-York*, המיקרופילם נמסר עלידי לספריה הלאומית בירושלים.

(5) הרב ל. אווצינסקי: "תולדות ישוב היהודים בקורלאנד", פיעטרקוב 1908; הוצאה שניה עם הוספות הופיעה בשנת 1911. תרגום של הספר באידיש הופיע בריגה בשנת 1928 תחת השם: "די געשיכטע פון די אידן אין לעטלאנד".

יהודי האיזור הוכיחו בעליל שהם בעלי הכרה המכבדים את המשימה המוטלת עליהם. — שהיא הבאת תועלת אזרחית מלאה.

ובאשר למצבם ההשכלתי והמוכרי הרי הוא חיובי בהחלט, שכן משתדלים גם דליהאמצעים לספק לילדיהם השכלה יסודית ואילו בקרב המבוגרים מצויים רק מעטים בלבד שאינם שולטים בשפה הגרמנית.

יש להודות, שעדיין נוהגים בהרבה משפחות להשתמש בשפת ה'ורגון' הפשוטה והמשובשת, אם כי תופעה זו הולכת ונעלמת. בדור הצעיר ובחוגי השכבות הגבוהות אנו שומעים על פי רוב שפה גרמנית צחה ולפעמים גם את השפה הרוסית והצרפתית. בעל-העסק היהודי אינו מפגר בהשכלתו אהרי עמיתו הנוצרי, כן גדול והולך מספר האנשים בעלי השכלה תיכונית ואוניברסיטאית. אשר למוסריות, הרי הוכח ע"י סטטיסטיקה רשמית שמספר היהודים בכל מיני פשעים הוא כמעט אפסי.

לפי התעסקותם עוסקים היהודים בכל המקצועות, פרט לאלה הסגורים בפניהם לפי החוק.

בבתי המלאכה, ולא בקלים שבהם, הננו מוצאים הרבה יהודים המצטיינים לטובה ומספר השוליות בהם הולך וגדול. בציבור הסוחרים נמצאים היהודים בכל העמדות: החל מרוכלים בבגדים ישנים ועד בנקאים ממדרגה ראשונה. אבל בכך העמדות, הן במלאכה והן במסחר, היהודי אינו פחות ישר ואחראי מחברו למקצוע הנוצרי.

ואם פה ושם נתפס יהודי העוסק בסחורה מוברחת הרי זה שריד מתקופה בה לא היה ליהודי מוצא אחר. אבל תופעה זו הולכת ומתחסלת גם הודות לתקנות החמורות של השלטון.

אשר להאשמות שהיהודים מתחרים באוכלוסיה המקומית, הרי האשמות כאלה נשמעות מזמן לזמן והיו גם חומר לחקירות מיוחדות.

אין לשכוח שגידול האוכלוסיה משמש גם גורם לגידול ההזדקקות לכל מיני סחורות. וכך באה לידי ביטוי ההשגחה העליונה שהקימה בחכמתה חוק לפיו הטבע והחברה האנושית יוצרים שרשרת אחת גדולה, וכל חוליה בלי יוצאת מהכלל, קיימת ופועלת האחת בשביל השניה...

אנו מוצאים בסיכום זה של וונדרבאר את רוב הסימנים המובהקים של תקופת ההשכלה: התקרבות היהודים לסביבתם ע"י הריסת מחיצות, וקודם כל שימוש בשפת האוכלוסיה המקומית — גרמנית, וכתוצאה מזה — יחס של ביטול ובוז לשפת אידיש. הספה לפרודוקטיביזציה של ההמונים ע"י חלירה למלאכות ואומנויות; ציון מידת-המוסריות הגבוהה של היהודים, והטעמת ה"תועלת" שהללו מביאים למדינה, וכו'. אין זכר בסיכום זה להערכה חיובית של ערכי היהדות, — אם כי אין מקום לחשוד בוונדרבאר, שהיה תלמיד-חכם וכתב הרבה על נושאים בחכמת היהדות, באי-החשבת ערכים אלה: הוא, פשוט, לא מצא בכך השיבות מן הבחינה של חלירה לזכויות אזרחיות מלאות...

זכותו של היהודי בחיי המדינה נמדדת עדיין במידת התועלת שהיהודי מביא למדינה. אין גם זיקה ללאומיות יהודית, — שכן החלה תנועה זו לתת אותותיה רק בשנות השבעים, זמן רב אהרי הופעת הספר.

לבסוף אין גם לשכוח שהספר נכתב בתקופה קודרת ליהדות רוסיה: בשנות מלכותו האחרונות של ניקולי הראשון — תקופת גגישות, גירושים, ביטול אוטונומית הקהילות, שרות בצבא לפי שיטת הקנטוניסטים, עלילות-דם וכו'.

כפי שהננו רואים לא היה ר. י. וונדרבאר נביא בדורו או מפלס דרכים חדשות.
הוא היה בן תקופתו — תקופת ההשכלה — ושאפתו היתה לעזור לעמו לפי זכרתו ומיטת
הבנתו.

ר. י. וונדרבאר נפטר במיטתו בכ"ח באלול תרכ"ח (16 לאוגוסט 1868). בבית הכנסת
הגדול במיטתו הוצב לוח להנצחת זכרו.
בן 56 היה במותו.

ספרי זכרון נפתחים...

שלושת ספרי-זכרון לקהילות ווהלין הגיעו למערכת „העבר“: ספר קוריץ⁽¹⁾, ספר סארני⁽²⁾ וספר זוויהל (נאוגאראד-וואלינסק)⁽³⁾. הרבה כבר נכתב על ערכם של ספרי-הזכרון לקהילות כמקור לחקר תולדות היהודים במזרח-אירופה בדורות שלפני השואה ובימי השואה עצמם. התמסרותם של יוצאי-קהילות אלה, שניצלו והגיעו לארץ-ישראל, לארצות-הברית ולארצות מקלט אחרות, שאיפתם להעמיד שם ושארית לאבותיהם ולמקור מחצבתם — עושה גדולות, הן בהעלאת זכרונות, איסוף תעודות ותמונות והן במימון הוצאתם של ספרים אלה, והדבר הגיע לממדי תנועה עממית-היסטורית, שאם כי מרבית מעשיה נושאת אופי של מעשי חובבים וחלק ניכר מן החומר הוא אישי-משפחתי ומקומי ביותר — הרי בכללותה יש בה משום ציור דמותה של יהדות מזרח-אירופה בדורותיה האחרונים ופה ושם מופיעות גם תעודות חשובות ועדויות בעלות ערך על תקופות ועל פינות-חיים שלא מצאו גואלן בשום מקום אחר. ביחוד חשובים החלקים הפותחים לנו אשנב לנעשה בפינות שונות בגולה זו בשנות מלחמת העולם השניה ובימי השואה וההשמדה.

הרבה מן המשותף מוצאים אנו בספרים אלה. כל קהילה היתה בשעתה תא שלם של הגוף היהודי הלאומי, ובכל תא כזה השתקפו כבמיקרוקוסמוס, הגוונים השונים של החיים הלאומיים הללו — הדתיים, המהפכניים, הציוניים, תלמידי-חכמים, משכילים, סוחרים, בעלי-מלאכה ופשוטי-עם ולעתים גם קצת מן המקצת של העולם התחתון היהודי. כל קהילה עברו עליה והשפיעו על חייה ימי המהפכות, המלחמות והפרעות שעברו על מזרח-אירופה בדורות האחרונים — עד שבא המכנה המשותף הכללי — ההשמדה הטוטלית, שבה לקחו חלק הקלגסים הנאצים והשכנים ה„טובים“ — בני אוקראינה, פולין, ליטא ובילורוסיה. לכל קהילה וקהילה היה גוון משלה, ואין לך ספר מספרי-הזכרון שאין בו משום חידוש ומשום משהו המיחד אותו מספרים אחרים, וכמובן, שהרבה תלוי בעורכים ובכותבים ובמידת הצלחתם לאסוף חומר ולעבדו כראוי. הקדומה בקהילות, שבספרי-הזכרון שבאו לפנינו, היא קוריץ שראשיתה במחצית המאה ה־17. בסקירה שנכתבה ע״י ד״ר נ. מ. גלבר, סוכמו תולדות הקהילה עד ראשית המאה ה־20.

מקום נכבד ניתן בספר לר' פנחס מקורץ, מאבות החסידות שהתגורר בעיר באמצע המאה ה־18, ועליו תפארתה. כן מסופר על בתי-הדפוס שהתקיימו בעיר בשנות 1776—1819 והדפיסו בעיקר ספרי קבלה וחסידות.

(1) „ספר קוריץ“ בעריכת א. ליאוני, ת״א 1959 (על המעטפה ובשער האנגלי — שנת ההוצאה 1961).

(2) „ספר יזכור לקהילת סרני“ בעריכת י. קריב, ת״א 1961.

(3) „זוויהל“ בעריכת ע. אורי ומ. בונה, ת״א 1962.

אולם, כמו בשאר ספרי הזכרון, מוקדש עיקר הספר לתאור העיר בדור האחרון, ורובו הוא דברי זכרונות של בניה, בהם בולטים זכרונותיו של הסופר האידי י. י. סיגאל, ששם ושארית ניתנו לו במאמרו של א. ליאוני עליו (עמ' 284—296).

זווייהל, שראשית ישובם של יהודים בה הוא במאה הי"ז, שכנה בלב העיירות קוריץ, מזריטש, פולנאה ושפטובקה — מרכזי החסידות הווהלינית, ואף בה מצא משכנו בית-צדיקים צנוע. אבל עיקר גאוותה של זווייהל על חבורת סופריה ומשכיליה, שבמרכזם מ. ז. פייארברג והבורתו (ש. ז. זצר, י. וואהל ואחרים). מדור מיוחד הוקדש בספר לפייארברג ובו כמה דברי זכרונות שיש בהם מן החידוש לתיאורה של חבורת המשכילים בעיר. מזווייהל ומסביבותיה באו גם המשורר י. רברבי, מ. ריבולוב (עורך "הדואר" בניו-יורק) ויצחק למדן ולכולם ניתן זכרון בספר.

אולם המיוחד שבספר-זכרון זה הוא בכך שהספר אינו אלא אחד המעטים המטפלים בקהילות שהיו נתונות מאז 1920 במשטר הסובייטי. עשרים שנים לפני שבא חורבן הגוף על יהודי זווייהל בעת הכיבוש הנאצי — נחרבו חורבן רוחני עם דיכוי חייהם הדתיים והתרבותיים על-ידי השליטים הקומוניסטים בעזרתם הפעילה של בוגדים מפנים — אנשי ה"סקציה היהודית" של המפלגה, שאחד מראשיהם היה דוקא בן-חבורתו של פייארברג — אברהם טשסקיס — שראשיתו סופר עברי ומפעילי התנועה הציונית (היה ציר לוועידת מינסק 1902), וסופו חבר לאותה כת שעזרה להרוס את היהדות ולעקור את התנועה הציונית בכל מקום אליו הגיע ידו של השלטון הסובייטי.

שינוי-גורלה זה של זווייהל משתקף בספר בעיקר בחלל גדול דוקא בשנים 1920—1941 ורק במקום אחד באה רשימתו הקצרה של מ. גילדנמאן, איש קוריץ, שבו מתאר הוא בין השאר את בקורו בזווייהל בסוף אוקטובר 1939. "ב-20 השנים שלא ביקרתי בה — כותב הוא — השתנתה העיר לבלתי-הכירה. הרחובות היו מלוכלכים, אבני המדרכות היו שבורות ברובן, הבתים שלא תוקנו זה מזמן רב היו עזובים ונתוצים. ביחוד הובלטה השממה בערבים. לא הודלקו פנס-לילה, רק במבואות בית הקולנוע היחיד בעיר היה אור זעום ושם נפגשו חוגי הנוער שעמדו בתור להשיג כרטיסים, בשאר הרחובות שוטטו הולכי-רגל נדירים. קרבו ימי החורף והדאגה היחידה היתה, איך להשיג אוכל וקצת עצים או פחמים לחימום הבתים השבורים. דרגת החיים של השכבות הדלות ביותר בפולין נחשבה כחיי מותרות לעומת החיים בזווייהל. הם התעניינו לדעת על החיים בארצות המערב וקינאו מאוד ביהודי זווייהל שהצליחו לעקור משם ולהגר לארצות אחרות" (עמ' 288), כך נראתה העיר לאחר כעשרים שנות שלטונם של הבולשביקים.

עם זאת דומני שעורכי הספר לא עשו די לחקור ולהעלות ידיעות על גורל היהודים בזווייהל בימי השלטון הסובייטי, לשם כך היה עליהם לגבות עדויות נוספות וכן להשתמש, בוהירות מובנת, בחומר שהופיע בהוצאות הסובייטיות השונות בשנות העשרים והשלשים.

ניתוקם של יוצאי זווייהל מעירם מאז 1920 נתן אותותיו גם בדלות תאור תקופת השואה והפרטיזנים, אותה שעה שעל הפרעות שעברו על העיר בשנת 1919 (בהם נפלו כ-1200 איש) מסופר בפרטיות (עמ' 262—275) מוקדשים רק עמודים ספורים לשואת 1941 — ואף זאת לא מפי אנשי זווייהל עצמה, אלא מפי בני הסביבה (בעיקר אנשי קוריץ).

ספר סארני מספר לנו על קורותיה של קהילה יהודית שלא התקיימה אלא שנות דור־דור ומחצה בלבד. עם בניית מסילת הברזל קיוב—קובל ב־1901 החלו יהודים להתקבץ ולהשתכן סמוך לתחנת הרכבת החדשה של סארני, וב־1903 היתה סארני בין 110 הכפרים ששרידיהם הרוסי פליטה העניק להם מעמד של עיירות ובכך הכיר רשמית בזכותם של היהודים לגור בהם בהתאם ולא באיסור. מאז הלכה סארני וגדלה, עד שהפכה בימי השלטון הפולני לעיר מחוז ובה כשמונת אלפים יהודים, שהיו למעלה ממחצית תושבי העיר. אם כי מצד אחד ניבנתה סארני כמתכונתם הכלכלית, החברתית והתרבותית של קהילות ישראל הותיקות באיזור, הנה היתה משוחררת יותר מהן מחבלי המסורת העתיקה. שלום ריגה (1920) הציל אותה מגורלה המר של זוויחה, הציונות הטביעה הותמה על סארני, ובולט היה תפקידם של בית־הספר העברי ותנועות הנוער הציוניות בעצוב דמות הנוער המקומי. בסארני ובקורץ התחנכו מאות ילדים ונערים ברוח הציונות, וחומר חשוב בא בספרים אלה לתולדות החינוך היהודי בתקופה זו, חינוך שהביא לעלייתם של רבים מחניכיו לעליה לארץ ישראל, שהיה בה משום הצלה בגוף ובנפש גם יחד.

בספרים על קורץ וסארני מוצאים אנו ידיעות חשובות על ארגון הקהילה היהודית בימי השלטון הפולני (עמ' 153—156 בס' קורץ ועמ' 68—72 בס' סארני) וכן תאור ההשתלטות הקומוניסטית על חיי החברה והתרבות היהודית בתקופת שלטונם הקצרה של הסובייטים ספטמבר 1939 — יוני 1941 (עמ' 336—337 בס' קורץ, עמ' 77—81 בס' סארני).

במדור תקופת השואה חומר יקר־ערך לתאור מפעלות הפרטיזנים היהודים. מקורץ בא אותו אדם יקר־רוח משה גולדנמן (דיאדיא מישא), שעמד בראש יחידת פרטיזנים יהודית ("ייברסקאיה גרופא"), שעשתה רבות להציל את כבוד ישראל בוואלין הכבושה.

אם כי מעטות מאד הן התעודות שבאו בשלושת הספרים, הנה ערך של תעודות יש לתצלומים הבאים בהם לרוב. הנה למשל, תצלום קהל המתפללים בבית־הכנסת הגדול בזוויחה בהושענא־רבא תרפ"ג (1922) — תצלום אחרון מעמק הבכא הסובייטי — ערב החורבן הרוחני שבא על יהדות רוסיה בשנים ההן. והנה דף תצלומים בס' סארני (מול עמ' 21): בראשו — רב העיר משביע חיילים יהודים לצבא הפולני, למטה מימין: — מכירת מטלטלין של יהודים על־ידי פקידי מס־הכנסה, ומשמאל — הפגנה יהודית ובראשה כרוז: "אנו דורשים מושבות בשביל פולין"... המרירות שבגלות עם הגרוטסקיות שבה מובלטות בשלושה צילומים אלה יותר מבכמה וכמה מאמרים על תולדות היהודים בפולין העצמאית. יש ברכה באופי העממי של חיבור ספרי־זכרון אלה ובשיתופם של שרידי הקהילות עצמן באיסוף החומר, בכתיבתו ואף בעריכתו, אולם דומני שאילו היתה ניתנת עזרה לכותבים מטעם מוסד מדעי מרכזי ("יד ושם" או "החברה ההיסטורית") היה הדבר למועיל. מדוע לא יעשה, למשל, מפעל ביבליוגרפי מרכזי לרישום החומר הרב לתולדות הקהילות היהודיות המפוזר בעתונות היהודית על כל לשונותיה וגם בספרות הזכרונות הגדולה. עבודה זו חשובה ביחוד לגבי הקהילות היהודיות שהיו נתונות לשלטון הסובייטי מאז ראשית שנות העשרים והקשר החי והבלתי־אמצעי ביניהן לבין היהודים תושבי ארץ־ישראל וארצות־הברית נותק. עד עתה נכתב מעט מאד על הקהילות היהודיות שנמצאו באיזור השלטון

הסוביטי (בהם: שני ספרי ויטבסק, ספר סלוצק, חוברת על ברדיטשוב, ספר סטא-בישצ'ה), והרי היו ברוסיה קהילות חשובות ויקרות הראויות שיוצאיהן בארץ ובאמריקה יקדישו מאמץ להזכיר את שמן ואת תולדותיהן. היכן ספר קרמנטשוב, ספר הומל ועוד ועוד? הזמן קצר. עוד חיים וקיימים בינינו יוצאיהן של ערים אלה. בעוד עשר-עשרים שנה יהיו שמות אלה זרים לבני הדור ורק ההיסטוריונים יתענינו לבוא לחקר תולדותיהן — כאל חקר תולדות קורדובה, טולדו, קיירואן ושאר קהילות ישראל העתיקות שצללו בנבכי ההיסטוריה היהודית העתיקה.

סטאווישצ'ה

ספר סטאווישצ'ה, שיצא לאור לפני כשנתיים ימים*, שונה משאר ספרי הזכרונות משנים שמספר הוא על קהילה קטנה שנחרבה בשנות הפרעות האיומות באוקראינה בשנות 1919—1920.

הספר כולל בעיקרו זכרונות של בני העיירה המתגוררים רובם בארצות-הברית (כמאתיים משפחות) ומעוטם בארץ-ישראל. הזכרונות, הכתובים לרוב באידיש, מוסרים על דמותה של העירה בראשית המאה ה-19 ואת ימי החורבן שבאו לה בשנות מלחמת האזרחים באוקראינה.

סטאווישצ'ה שכונת בלב ארץ ההידמקים המסורתית, בין אומאן לשדה-לבן (בילאיה-צירקוב) רחוק מתחנת מסילת-ברזל בין כפרים אוקראינים גדולים. העיירה עצמה היתה עד ימי המהפכה נחלתו של הפריץ הפולני גראף ברניצקי. סמוך לעיירה נצבו ארמונותי ומשרדיו של הגראף, בהם התגוררו פקידי הפולנים, בעירה היו כ-4000 יהודים, שהיו כמחצית תושביה. היהודים עסקו במסחר עם האכרים בסביבה ובמלאכה. אנשיה היו יהודים פשוטים, אדוקים בדתם, שחיהם הרוחניים סבבו סביב חמשת בתי-התפילה, מהם אחד כללי וארבעה לארבעת כיתות החסידים שהיו קשורים ל"רביים" מסקוירה, טולנה, מקרוב וסוקוליבקה. קומץ המשכילים, חלק מבעלי הבתים המתקדמים וחלק מן הנוער דבקו בציונות, שנחשבה לדבר מינות בעיני בני העיירה, ואף הם התרכזו סביב "הקלויז הציוני" ותלמוד-התורה שעלידו.

מנהיגה של העדה היה הרב יצחק אברהם הייסינסקי, שכיהן ברבנות בעיר כ-40 שנה, והיה דברה כלפי פנים וכלפי חוץ.

בנחת ובשלות התנהלו חיי היהודים בסטאווישצ'ה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. אף הפרעות שהתחוללו באיזור זה בשנת 1881 ובשנת 1905 פסחו על העיירה. אך הגה באו ימי המלחמה, ולפנינו התמונה של עיירה שלמה שבניה משתמטים מלצאת לצבא (עמ' 71). בודאי שהיתה הצדקה מוסרית ליהודים לא ללכת לצבא הצאר. אבל יש לחשוש כי תופעה זו עוררה רוגז וקנאה בין הגויים שבסביבה. והנה באים ימי המהפכה, שוד ארמונו של הפריץ (עמ' 114), ולאחר מכן — תקופת שלטונו של כנופיות האיכרים השונות, שהטילו מצור על העירה, גבו ממנה קונטריבוציות, פרצו מפעם לפעם

* סטאווישטש, רעדאקטאר: אהרן ווייסמאן, תל-אביב 1961, 252 טורים (2 טורים בכל עמוד).

אליה, שדדו, אנסו נשים, פצעו ורצחו. גם בעת שבערים הסמוכות היה השלטון נתון בידי ממשלות וכוחות צבא סדירים (הגרמנים, הקומוניסטים) השתוללו בפרובינציה הנדחת כוחותיהם הפרועים לשמחה של האכרים המתקוממים.

תקופה זו מוצאת לה ביטוי מזעזע בזכרונות רבים: הוסר האונים של היהודים, השתדלנות בפני ראשי המרצחים (עמ' 58 ומקומות אחרים), נסיונות הכשל של בני הנוער להקים הגנה עצמית. רושם קשה עושה תאור הפגישת של הרב עם ראש ההגנה העצמית ותביעתו שימסרו את נשקם למשטרה המקומית, משום שהגויים אינם יכולים להשלים עם מציאות נשק בידי היהודים (עמ' 175). הנשק נמסר ולאחר מכן די היה בכנופיה של 10—20 איש מזוינים להפיל פחד ואימה על מאות משפחות יהודיות חסרות מגן... תמונתו המרוכזת והיבשה של הפוגרום המתמיד שהתחולל בעיר במשך חדשים ארוכים אלה באה בדו"ח המסכם שהובא מתוך אוסף אליהו צ'ריקובר (חוקר הפרעות באוקראינה) בעמ' 222—234 בספר, אבל בפרקי הזכרונות מוצאים להם ביטוי חסר הישע והרגשת אפסות הכוח של היהודים. בשנת 1921 נותרו רק כ־400 יהודים בעירה. רבים מהם נהרגו, ומרביתם ברחו לערים הסמוכות — עד אודיסה, ומשם נמלטו גם לחוץ-לארץ.

הספר נושא אופי של סיפורים משפחתיים-עממיים ובכך כוחו. מצוים בו אוצרות פולקלור, טיפוסים עממיים וכד'. ראו לציין את מאמרו הגדול של יוסל גאלוב „פון מין קינדע הייט“ (עמ' 95—118), שבו ניתנה תמונה שלמה של סטאווישצ'ה לפני חורבנה ובשעת חורבנה.

כעין השלמה ל„ספר סטאווישצ'ה“ יש למצוא בספר המוקדש ליובלו של אברהם הרצפלד, הוא הספר „שדות ולב“*. אברהם בן משה פוסטרלקו, ששינה שמו בהיותו איש התנועה המהפכנית המחתרתית להרצפלד ובשמו זה עלה ארצה בערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה ומילא תפקיד מרכזי בתולדות ההתיישבות העובדת בארץ-ישראל, נולד בסטאווישצ'ה בשנת 1888. רוב שנות חייו עברו עליו תחילה בבתי-הכלא ובגירוש הצאריסטי, ולאחר מכן — בארץ ישראל, אבל שרשיו היו בעיירה האוקראינית הקטנה. רק עמודים ספורים הוקדשו בספר לסטאווישצ'ה, והם זכרונות שרשם עורך הספר מפי הרצפלד, אבל יש בהן תמונה של העיירה לפני כשבעים שנה, ובמרכזה — דמות בית-אביו של הרצפלד ובית המלאכה לניקוי צמר שהיה שייך לאביו.

* „שדות ולב“ בעריכת שמעון קושניר, ת"א 1962.

ד"ר צבי הרכבי

יהודה סולודוחה ז"ל

בסוף 1963 נפטר בלנינגרד בגיל 85 הסופר העברי יהודה סולודוחה (קרי: סולודוחו) ז"ל.

סולודוחה נולד בעיר אושמיאני, פלך וילנה. למד עד שנת תר"ס בישיבת וולוז'ין, בעת שעמד בראשה ר' רפאל שפירא ז"ל. בהיותו עוד תלמיד הישיבה פרסם ב"המליץ" (שנת 1900, גל' 15—17) מאמר של סדרי הלימוד בישיבה — "חזרה עטרה ליושנה" — בהתיימת: "יהודה אהרנזאהן" (שם אביו היה אהרן). כשבע שנים ישב בליבוי כ"אכסטרן", מורה לעברית ועתונאי. ב־1907 עבר לפטרבורג, נשא לאשה את תלמידתו לעברית, פסנתרנית ואמנית ידועה (מתה עליו ב־1961) ועמה חי חיי אושר ושלוחה. שני בניו נפלו עליו, האחד כחייל בצבא האדום ב־1939, והשני — בימי המצור בלנינגרד.

סולודוחה היה מן המשתתפים ב"הזמן" וב"הצפירה". השתתף בקונגרס הציוני החמישי (1901). היה המזכיר הכללי של ועד "חובבי שפת עבר" ברוסיה. התרועע עם החוקר והמלומד א. א. הרכבי.

הוא עסק בתרגומי פרץ ושלום-עליכם לרוסית, ובארכיונו היו שמורים מכתבים שלא פורסמו עדיין מביאליק, פרץ וגורקי, וכן מכתבי שלום עליכם לגורקי. זכרונותיו על פגישותיו עם שלום עליכם פורסמו בדו־שבועון הספרותי הרוסי.

„רוץ“ (לנינגראד 1939, גל' 6, 8). צרור מכתביו לקרוב-אחינו (מר זאב בקשט בירושלים) הוא תעודה נאמנה לתולדות יהודי רוסיה, ומן הראוי לפרסמם. בתקופה הסובייטית היה מעובדיו המדעים של המכון למזרחנות באקדמיה למדעים של ברית המועצות בלנינגרד. כאן הגיש את הדיסרטציה שלו על הנושא: „העבדות בחברה היהודית בבבל ובסוריה בתקופת התלמוד“. בספרו הרוסי של מ. י. ארטאמינוב „תולדות הכוזרים“ (לנינגראד 1962) בעמוד 265 נזכר מחקרו של סולדוחה ב. ווסטניק דרווניי איסטוריי, 1940, (חוב' ג'ד', עמ' 131—145) „תנועת מאודאק ומרד האוכלוסיה היהודית בעיראק במחצית הראשונה של המאה הששית“.

כעשרה מחקרים שפרסם סולדוחה בעתונות המדעית ברוסית טובבים על תולדות החברה והכלכלה בבבל בתקופת התלמוד על פי מקורות תלמודים. זהו גם נושא ספרו המקיף הנמצא עתה בדפוס. בניגוד לנוסח הסובייטי נוהג סולדוחה כבוד בתלמוד, אם כי הוא משלם מס שפתיים לסביבתו, ודן בתלמוד מבחינת „מרכסיסטית-לניניסטית“. וגם מסקנותיו אינן מדויקות לפעמים (כמו רצונו להוכיח קיומם של „עבדים עברים“ בבבל בתקופת התלמוד). כן מתווכח הוא עם „המדענים הבורגניים“ וכד'.

גם הוא ימנה בין שרידי הדור הישן, שהחזיקו מעמד בתהפוכות גורלם של היהודים ברוסיה וירדו מן הבמה מבלי שיבוא יורש להם.

זו ט ו ת

לגורלו של היסטוריון יהודי-רוסי

אחד מן הבולטים בחבורת ההיסטוריונים שטיפלו בתולדות היהודים ברוסית בראשית המאה הזאת היה יוליוס הסן. הסן, יליד אודיסה, כתב עשרות מחקרים בתולדות יהודי רוסיה, שהופיעו בעתונות היהודית-רוסית, הכללית וההיסטורית. הוא היה מזכירה הכללי של האנציקלופדיה היהודית-רוסית, ערך בה את המדור לתולדות היהודים ברוסיה בעת החדשה וכתב בה ערכים חשובים, שהיו מיוסדים רובם על חומר ארכיוני. שלא התפרסם עד אז. כן הוציא לאור ברוסית את „תולדות היהודים ברוסיה“ (פטרבורג, 1914). בעשור הראשון לשלטון הסובייטי המשיך הסן בפעולתו המדעית בחקר תולדות יהודי רוסיה. השתתף בהוצאות המדעיות שיצאו בשנים ההן והוציא לאור מהדורה מורחבת בשני כרכים של ספרו בשם „תולדות העם היהודי ברוסיה“ (לנינגראד 1925—1927). ב-1928 התפרסם ב„ייברסקי וסטניק“, שיצא בלנינגראד בעריכת ש. גינזבורג, מחקרו האחרון של הסן בתולדות היהודים ברוסיה („פורים רע-מזל“, בענין קבוצת יהודים שנידונו מאה שנה לפני-כן לעבודת פרך בסיביר על שפגעו, כביכול, בעת שהיו מבוססים בהג הפורים, בכבוד הדת הנוצרית). מאז לא נודע דבר על גורלו.

והנה בכרך הרביעי של „האנציקלופדיה ההיסטורית הסובייטית“, שיצא השנה לאור במוסקבה, מוצאים אנו ערך בן 23 שורות המוקדש להסן, ואנו מביאים בזאת את תרגומו: גסן, יולי בן איזידור (8 במארס 1871 — 22 באוגוסט 1939) — היסטוריון סובייטי, מחברן של למעלה מ-300 עבודות היסטוריות. עד למהפכת אוקטובר עסק בעיקר בתולדות היהודים ברוסיה. אחד מיוזמי הוצאתה של „האנציקלופדיה היהודית-רוסית“. בשורת מאמרים על המאבק התברתי-כלכלי בין יהודי רוסיה (1911, 1916, 1926) ציין ג. את

ניצולם של העמלים היהודים עליידי הבורגנות היהודית. לאחר מהפכת אוקטובר עבד ג. בעיקר בחקר בעיות תולדות הפרולטריון ברוסיה. מאז 1921 יצאו בעריכתו „ארכיון תולדות העבודה ברוסיה“, „עברה של רוסיה“, ב־1925 — „כריסטומטיה לתולדות מעמד הפועלים ברוסיה“. בשנות 1930—1935 היה עורך „ידיעות האקדמיה למדעים של ברית המועצות“, מזכיר אחראי ואחד מעורכי הקובץ הראשון של „בתייהחרושת למתכת בשטחי ברית המועצות מן המאה הי"ז עד 1917" (מוסקבה 1937). בשנותיו האחרונות היה ג. מנהל המחלקה הארכיונית של הנהלת משרד הפנים בחבל לנינגראד. מאז 1935 עסק גסן בחקר המשלחות הארקטיות, ויחד עם י. י. ויזה הכין את פרסומם של „יומני הספינות של המשלחת הצפונית הגדולה בשנות 1730—1840“. חיבוריו: „הגיסו ברוסיה“, „ייברייסקי מיר" 1910, גל' 11, 13; „תולדות העם היהודי ברוסיה“, מהדורה ב', כרכים א"ב, לנינגראד 1925—1927; „תולדות פועלי המכרות בברית המועצות“, כרכים א"ב 1926—1929.

הערך נכתב על ידי ו. י. גסן (כנראה בנו של ההיסטוריון) שמקום מושבו צוין בסיקסיבקאר — היא בירתה הנדחת של הריפובליקה הסובייטית האוטונומית של קומי, השוכנת צפונית-מערבית להרי אורל, ובה סניף של האקדמיה למדעים. יש לשער כי בנו של גסן משמש עובד מדעי בסניף זה.

כך סיים את חייו כ„ממחה“ סובייטי ההיסטוריון היהודי יוליוס גסן. קשה לשער שהוא מצא ענין רב בחקר „תולדות מעמד הפועלים ברוסיה“, ואין להניח כי „יומני הספינות של המשלחת הצפונית“ חממו את גשמתו. הוא נאלץ להזניח את שדה המחקר, שלו הקדיש את מיטב שנותיו, ולעבור בגיל 50 לעבודת מחקר יבשה בשדות זרים. אף הוא היה אחד מקרבנות הכליה הרוחנית שנכפתה מגבוה על יהדות רוסיה מטעם השלטון הסובייטי. יהי זכרו ברוך.

ס

הבנק הצועד עם **הזמן**

בנק לאומי לישראל בע"מ

אגרות מ. פרוזר לי. ל. גורדון*

הובאו לדפוס ע"י ש. ברימן

(1909)

11

קאָוונא, 6 מייא 1868.

אדוני הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י לעד!

הספרים, אשר שלחת לי לחלק בין מיודעך ומכיריך הגיעו לידי בזמנם, אך אנכי בהייתי ונחליתי בעת הזאת במחלת ההעמארידען¹⁴⁸, אשר לא ינקה ממנה כל היושב על המשבר כמוני, וכל היום קודר הלכתי בלחץ המחלה הזאת, וע"כ אחרת תשובתי עד היום. לאחדים מהנקובים בשמותם במכתבך מסרתי את הספרים בידי, לא ע"י מלאך ולא ע"י שליח, ולאחדים שלחתי ע"י איש עתי, ובידו נתתי גם דברים אחדים, כתובים על פיסת נייר, אשר אנכי שולח לך העתקה מהם, ושלושתם הלכו בדרך למרחוק לרגל מסחרם וספריהם מונחים ת"י¹⁴⁹ עד אשר ישובו לביתם. ה' באכראך דועל, אפאטה [עקער] שאפיר¹⁵⁰, אשר שמחו מאד נגד ספרך, אמרו לי, כי הם בעצמם יכתבו לך ויודוך על הסדר וטובך. אלכסנדר שאשקאלסקי נתן לי א' רופ"ל לשלח אליך, והפילי הנודע לכל מכיריו דוד קלאצקא נתן לי רק את מחירו הקצוב על שער הספר (60 ק"פ). אחדים השיבו, כי ישלחו לי את המחיר בעוד ימים אחדים. ולבך, אדוני, יהיה נכון בטוח, כי אדע איך לכלכל דברי במשפט, כי יושב לך מחיר הספרים, כי אחר השבת הבע"ל¹⁵¹ אהיה תפשי שלשה ימים ועתותי תהיינה בידי לראות את פני המוכרים בספרך.

אנטיק ובנו גרים בלייקשאק, ולא אדע איך אגיע הספרים אליהם. כן ה' אדאלף מאנאשעוויטש איננו בקאָוונא מכל וכל, ומה אעשה בהעקו' שלו? ב. מ. מאנעשעוויץ עתה בפ"ב¹⁵². כן ה' פיינבערג, מינקאווסקי אינם בביתם עתה.

מהספרים המונחים ת"י לממכר מכרתי 5 עקו' עד היום, ואקוה כי לאט לאט יצאו מהם כעשרים עקו' פה. הנני משיב לך תודה וברכה על ספרך היקר והמהולל, בשם כל יודעי שמו, ועל תמונתך, אשר כבדתני בהם. אוסיף לדבר אליך, אדוני, ולהודיעך מגורל ספרך, בעוד ימים אחדים, כאשר אאסף מעט שבלים בעמק הרפאים, למען לא אבוא לפניך ריקם. לרומש¹⁵³ שלחתי עקו' אחד כמצותך עלי. לב. שטערן בפאניעוועז לא תשלח עקו' (לפי עצתי) כאשר אמרת לי, כי מלבד אשר הוא עני גדול מורה מאד איננו בביתו עתה, כי טובב טובב הוא לבקש לו מוצא ללחם, ומדוע נאבד ספרך בענין רע? הנני ידיך ומכבדך, הדורש שלומך מלב ונפש.

משה הכהן פראווער

* המשך מחוברת ט', עמ' 176—193.

(148) הטחורים. (149) תחת ידי.

(150) הרוקח שאפיר. ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 180, הערה 42.

(151) הבא עלינו לטובה. (152) בפטרבורג.

(153) יצחק רומש (1823—1890), סופר ומורה עברי.

העתקת דברי אשר שלחתי ע"י איש העתי

אדונים. בדים!

המשורר הנפלא ה' לעזאזל גארדאן, פקיד ב"ס העברים בטעלן, שלח לי מספר עקזעמ-
פלארען מספרו החדש "שירי יהודה", כתובים וחתומים בכתב ידו, להגיש לפניכם למנחה
ומזכרת; ומאשר כי אין עתותי בידי ללכת בנפשי לחלקם ולהפיצם — הנני שולח אליכם,
אדונים נכבדים, ע"י המוכ"ז, משרת בית התפלה "אהל יעקב". ומי התפעל להעניק את המשורר
הנכבד מהונו וכבוד עליו ללכת על הפאסט — יוכל לשלח מסת נדבת ידו אלי, ואנכי אשא
עלי את הטרח להגיע למחבר.

הסוכן לספרים האלה בקאזונא

מ.ה.פ.

12

Kowno, d. 20. Mai 1868

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

מכתבך האחרון¹⁵⁴ הגיע לידי במועדו, ואנכי ממחר להשיבך עליו דברים, כי אולי
נחוצה לך תשובתי. ואשיבך על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון.

מכתבך לדודך הג'¹⁵⁵ שטערן ע"י יחזקאל בערמאנן לא הגיע לידי — ולידי, כאשר
חקרתי ודרשתי. ואנכי לא הגדתי להם מאומה את תוכן המכתב, וע"כ דרשו מאתי להודיעך
בשם: כי אם היה בו דבר נחוץ אזי תיטיב לכתוב אליהם ע"י פאסט; ולך, אדוני, לדעת,
כי גיטל שטערן תסע בעוד ימים עשרה למעניות הישועה בקארלסבאד, ואם באמת דבר נחוץ
הוא הנכבדות אשר אמרת, אז עליך למחר לכתוב אליהם, בעוד היות עקרת הבית, אם הבת,
בביתה.

בדבר התמורה עם א. קאזונער אגיד לך את כל לבי (אחרי אשר עונתך תרבני לשמוע
מה בפי), כי לא מצאה התמורה הזאת חן בעיני, אחרי אשר חשף מו"ל "המליץ" שולי
קאזונער על פניו וישפיל כבודו וכבוד ספרו עד לעפר¹⁵⁶. והנה זה בא גם "המגיד" ויגד
דברים קשים כגידים עליו¹⁵⁷, ואחרי גאטטלאכער יתקע בשופר גדול, כי ניהיליסט הוא,
כאשר תראינה ענין במאמרו "אגרת צבע"ח"¹⁵⁸, השלוחה אליך מאתי היום ע"י קרייז-
באנד¹⁵⁹. סוף דבר כולם יקראו אחרי מלא וישליכו עליו שקוצים כאות נפשם; יוכל היות,
כי הפריזו כולם על חמדה ויחפאו עליו דברים אשר לא כן באפם וחרונם, אך אחרי כל אלה
נפל אור פני קאזונער מאד גם בעיני מכבדי לפנים, וספרו החדש "צור פרחים" לא ינחל
כבוד ותהלה בארץ. וע"כ לא לפי כבודך וכבוד ספרך היקר "שירי יהודה", אשר שמו מרומם
בפי כל מביני דבר, לא לפי כבודכם הוא להמיר זה בזה! גם שמעתי, כי נמצא הס' הזה
לקנות אצל ה' יצחק מיכאלאווסקי בוויילנא, ולא רבים קופצים עליו, כך היא דעתי ועצתי,
ואולי שגיתי במשפטי זה, אך אדמה, כי בקראך את דברי ה' צעדעבונים בגומ' 17¹⁶⁰
מ"המליץ" ממעשי קאזונער ותהלכותו, אז תנער גם אתה את חצנך מלעשות עמו חווה.

(154) מכתב זה לא נשתמר. (155) הגביר.

(156) במאמרו "מעשה נערות" ב"המליץ" 1868, גל' 16, עמ' 117—120.

(157) הווננה, ודאי, להערכה השלילית הקיצונית על קובנר בסקירה, במדור "בשורת
ספרים", על חוברתו של גוטלובר (ראה להלן הערה 158) ב"המגיד" 1868, גל' 19, עמ' 20 (עמ'
151, 159); ופרוור לא דייק אפוא בלשונו, בציינו, שהתקפת "המגיד" קדמה לפרסום
החוברת הג'ל. עמדתו העוינת של כתב-עת זה כלפי קובנר באה על ביטוי — בין השאר —
ברצוניה על "שרש דבר" לצד"ה (ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 189, הערה 38), "המגיד"
1866, גל' 24, עמ' 191.

(158) החוברת "אגרת צער בעלי חיים" (זיטומיר 1868).

(159) Kreuzband — בתרגומו של גורדון "ע"י שתי וערב", אגרות יל' ג' ו. 131. המובן
הוא: משלוח דברי-דפוס בדואר, כשהם מהודקים בסרטי-נייר מצטלבים.

(160) צריך להיות: 16. ראה למעלה הערה 156.

את צבי בנוריונתן⁽¹⁶¹⁾ ידעתי גם אני למאריך לשון ולמתהלל במחת שקר, ואת המדה לארסובה הזאת ירש הבן מאביו, ודרך אחד להם לפרוש כנפיהם הקצוצים ולדאות על כנפי רוח. וכבר הגיד לי ה' יחזקאל בערמאנן, כי י"ז⁽¹⁶²⁾ עושה מעשים אינם רצוים גם בעיניו, בלקחו את בנות קאנל תחת כנפיו ועוד ועוד. וי"ז כתב אלי מכתבים אחדים מטעלו ויתחנן לפני, כי אשיב אותו דבר עליהם, אך אנכי שמתי מחסום לפי, יען אין את נפשי לדבר אתו אודות מעשיו נגדך, ופקודתך תשמור רוחי: כי כבודך הוא הסתר דבר זה מעיני רואים. — להעררליכסטזאהן⁽¹⁶³⁾ שלחתי 5 עקז' משירי יהודה למכרם, ועוד לא השיב לי את מחירם, ובלי ספק לא מכר עוד את כולם בגיא-צלמות אשר הוא יושב.

אנכי מכרתי 10 עקז' בכסף מזומן ומלבד זאת יש אתי 1 ר"כ מה' אלכסנדר שאס-קאלסקי וגם א' ר"כ מהד"ר שאפיר, 60 ק' מד' קלאצקא ומהנותרים עוד לא השיגה ידי לקבל; כי הייתי בימי הדרור שלי, לפני חג השבועות, בעיר יאנאווע בדבר מכתב תעודה מבני קהלי, ואת יום השישי הבע"ל קדשתיו כולו לסבב על פתחי הנדיבים, אשר שלחת אליהם את ספרך, לאסוף מחירם.

ר' חושעל ווישוויאנסקי קבל את הספר ע"י הפאסט, כאשר הגיד לי אחד מבני ביתו. אך 4 עקז' הרשומים בכתב ידך מונהים אתי (לה' ש. פיינבערג ולעווין מינקאווסקי, אשר נסעו בדרך, ולאב רבנו אנטיק) ואת הנותרים שלחתי ומסרתי ליד כולם. ה' דילאן יושב בעיר מצער ראקישאק במחוז נאואאלעקסאנדראווסקי, והאדרעסא אליו ככה — — — כן הגידה לי פריעדעריקא שטערן.

לדינאבורג עוד לא נשלחו הספרים, כי ה' שטערן הגיד לי שהאחים פרידליאן יושבים עתה בפ"ב ומאסקוויא, והספרים הנשלחים אליהם יעלו בתחז ויאבדו, וע"כ משכתי את ידי עתה מלשלוח אליהם.

דעת הקהל (קהל הגבונים) בקאונא על אודות ספרך, "שירי יהודה" תפאר ותרום את שמך וזכרך, וכולם מודים ומהללים אותך, כי יצאת לישע בני עמך, להפיח רוח חיים בעצמות היבשות ולהקים אותם על רגליהם ללכת בארץ החיים העולה למעלה למשכיל. ומה אומר לך אני, ידידך? דמעות עיני, אשר ירדו בקראי את השירים המהוללים, "בין שיני אריות", "במצולות ים", "בית מועד לכל חי", יעידו, כי מיתרי כנורך יעירו ויעוררו גם לבראבן כמוני, אשר עבודתו הקשה המיתה כל רוח חיים בקרבו ותשד את לשד חיו. אם יהיה אליהם עמדי — אז אקוה לכתוב בהמליץ מאמר אודות ספרך זה, אשר רוב שיריו שגורים על שפתי, ובלכתי לשוח על ההרים הגבוהים אשר מחוץ לעיר המה שיחתי ונגינתי.

טרם אהתום את מכתבי אודיעך, כי לפני ימים אחדים קבלתי מכתב עם המאמר, "אגרת צער בע"ח"⁽¹⁶⁴⁾ מאחד מידידי בויטאמיר, תלמיד ב"ס הרבנים בלשכה השביעית, ושמו ח. ז. מרגליות⁽¹⁶⁵⁾, ויודיע אותי, כי ראה את ס' שירי יהודה אצל ה' לערנער⁽¹⁶⁶⁾ וצווייפעל⁽¹⁶⁷⁾, והמה שמחים ומתענגים עליו. ומרגליות זה שאל את האינספקטאר⁽¹⁶⁸⁾ סלאנימסקי⁽¹⁶⁹⁾, אם הוגיע גם לידו ס' "שירי יהודה", ויען ס' אותו כדברים האלה: "מיר שיקט ער קיין מאל. אבדאך איך האב איהם מיינע ווערקע יא געשיקט. גור איך האב געשיקט אין פאניעוועז און ער איז אין שאוועל. איך ליעבע איהן זעהר אונד האלט פאן איהם זעהר, דוא זאלסט

(161) יאגאטהאנזאהן. (162) יאגאטהאנזאהן.

(163) למשה לייב ליליינבלום. בשם המשפחה, "הערליכסטזאהן" חתום מל"ל על מאמרו החשוב הראשון, "ארחות התלמוד", שנדפס ב"המליץ" 1868, גל' 13, 16, 18, 21, 24, 25, 27—29, אך בלחץ האדוקים בקיידאן היה אנוס להסתלק משם זה, והוא בחר במקומו ב"ליליינבלום", שבו חתם על מאמרו השני, "נוספות להמאמר ארחות התלמוד", "המליץ" 1868, גל' 8—12. ראה פרטים על כך באגרתו ל. ל. גורדון מיום 19 ביוני 1868, "העולם" תרצ"ט, גל' א—ב, עמ' 36. כאן נזכר לגנאי הרב א. ש. טרויב, ראה להלן הערה 172.

(164) ראה למעלה עמ' 132 והערה 158.

(165) ראה "העבר", הוב' ט', עמ' 182. הערה 92.

(166) חיים צבי לרנר (1815—1889), סופר עברי, מחבר "מורה הלשון" ועוד ספרי דקדוק.

(167) אליעזר צבי צווייפל (1815—1888), סופר ומורה עברי. חיבורו החשוב ביותר

הוא "שלום על ישראל" (ארבעה חלקים, זייטומיר 1868—1873), המוקדש לחקר החסידות.

(168) המפקח בבית-המדרש לרבנים בויטומיר.

(169) חיים זליג סלנימסקי (1810—1904), מייסד "הצפירה" (בר 1862) ועורכה במשך

שנים מרובות. פרסם ספרים ומאמרים מרובים במתמטיקה, באסטרונומיה ובפיסיקה.

והיסטען גארדאן איזט א גרויסער מאן" (170) אדמה, כי השיחה הזאת, אשר ה' מרגליות מספר לי לפי תימו (כדברו אתי במכתבו אלי על אודות ספרך), תעורר אותך לשלח גם עקני אחד לה' סלאנימסקי.

הצער בע"ח יגיע אליך ביחד את מכתבי זה ע"י קאוונערס (171) שתי וערב. ואתה, אדוני, שים לבך עליו וראה, כי השנאה עורה את עיני ה' גאטטלאבער וישים את ה' קאוונער ליוצא מהכלל ולחרפת מין האדם. ומה נוחיל עוד מאנשים (כג"ל), אשר זקנותם תביש את נערותם, כי שתו ידם את רב הגליל בקידאן ואת צוררי דוד החדש (172) והוא (ג"ל) ירומם את דוד הקטן (173), אשר קאוונער קלעהו בתוך כף הקלע (174). הנני מחכה לס', צורר פרחים, אשר אמרת לשלחו אלי, בכליון עינים, אחרי אשר רבים המה צורריו, ובלי ספק לא כחד תחת לשונו את כל אשר בחדרי לבבו.

תברך נא בשמי את רעייתך הכבודה ואת כל נפשות ביתך, והיה שלום וברכה לעד, כחפץ ידיך ומכבדך כערכך הרם.

מושה הכהן פראווער

בימים אלה שלחתי להמליץ מאמר נקוב בשם „מכתבים מעיר קטנה בליטא“ (175), ואם יבוא המאמר הזה לגד עיניך אז תדע, כי אנכי הוא בעל המאמר. ואנכי חתמתי את שמי תחתיו: בן עמרם הפרזי.

(170) „הוא [גורדון] אינו שולח לי מעולם [מחיבוריו], אף-על-פי שאני שלחתי לו את חיבורי. אולם אני שלחתי לו לפונייביץ, ואילו הוא גמצא בשאוול. אני אוהבו מאוד ומוקירו מאוד. עליך לדעת, שגורדון הוא אדם גדול“... (171) מעטפה.

(172) א. ש. טרובי, רבה של קידאן, פרסם מאמר בשם „קול דוד דופק, קול לגידים נחבאו“ ב„המליץ“ 1867, גל' 6, עמ' 44—46, שבו הוא מצביע על המקום המרכזי, שחייבים הרבנים לתפוס בהנהגה הרוחנית של הדור. טרובי מגנה את הסופרים הצעירים, המקטרגים בעתונות על בערות העם, סדריהקהל הלקויים וחומרות הרבנים, והמעזים גם להטיל דופי באמונות ודעות מקובלות, ואפילו בתלמוד, שהוא יצירה אלוהית, בדומה לתורה שבכתב. לדעתו, אין סופרים אלה אלא „משכילי עיירות קטנות“, הרחוקים בתכלית מהשכלה אמיתית, ואסון הוא, שהם דווקא מכוונים את דעת-הקהל. היתה זו, לדבריו, שגיאה חמורה מצד הרבנים, שלא נענו עד עכשיו — אם מתוך חולשה ואם מתוך זלזול — להזמנת עורכי העתונים לצאת „לעזר דתנו ואמונתנו, אשר תתרופף יום יום“. שומה על הרבנים לקבל לידיהם את ההגה של „האניה הסוערה“, היא הציבור היהודי השרוי במכוכה, להשתלט על העתונות העברית ולהכריז מלחמת-תגרה על הסופרים הקרתנים המופקרים, שאין כל שייכות ביניהם לבין „חכמי ומשכילי זמננו“, השומרים אמונים לדתם. טרובי, אף מרחיק לכת ותובע מעורכי כתבי-העת העבריים לנעול דלת לחלוטין בפני אותם „גרנגים“ — הצעותיו של טרובי נתקבלו בהתלהבות על-ידי א. ב. גוטלבר במאמרו „קול דוד ומכתב גלוי“ ב„המליץ“ 1867, גל' 11, עמ' 81—84. אף הוא עומד על הנזק שבאיהשתתפותם של הרבנים בעתונות, בעוד שהם לבדם ראויים, לאמתו של דבר, להיות „עיני העדה“, בזכות מידותיהם המוסריות ובקיאותם בספרות העברית, הדתית והעיונית, של כל הדורות. גוטלבר מביע את בטחונו, שחזית מאוחדת בעתונות בין הרבנים לבין הסופרים העבריים הוותיקים והמתונים תסייע להתגשמות החזון של מיוזג האמונה וההשכלה, „שתלכנה שתיהן שלובות יד כאזיות אוהבות ולא כצרות ומצרות זו לזו“, ולהרחקת „השזעלים הקטנים“, הם הסופרים הצעירים מטיפוסו של א. א. קובנר, מכרם הספרות העברית. — נגד מסקנותיו של גוטלבר יצא י. חר"ש, פובליציסטן צעיר, במאמרו „תשובה לאב"ג“, ב„המליץ“ 1867, גל' 12, עמ' 89—91. הוא מטעים, שתעודתה של העתונות לשמש שופר לתביעות-השעה, והרי רוח-הזמן הוא, לפי טבע הדברים, „מחאה גמורה וחלוטה נגד שיטת הרבנים ותופשי הישנות“, ולא תתכן שוב פשרה ביניהם. ליהודים בדורנו יש לא רק צרכים דתיים, אלא גם תילוניים, כגון התקרבות לעם השכן והשתלבות בחיים הכלליים של המדינה, שאין הרבנים, מחמת הינוכם ואורח-חייהם, מסוגלים להבטיח את סיפוקם. אין רשות לסלק את הצעירים, או איזה חוג אחר שהוא, מן הספרות: זו צריכה להשאר בבחינת בימה הפשית, שמעליה יחרצו משפט על הנאמר ולא על האומר.

(173) הכוונה לדוד משה מיצקון (1836—1887), מחבר ספר-השירים „כנור דוד“ (וילנה 1863). גוטלבר מפליג בשבחיו של מיצקון, כמשורר עברי, בחוברתו „אגרת צער בעלי חיים“, עמ' 18 (בהערה).

(174) בקרתו הקטלנית של קובנר על „כנור דוד“ נתפרסמה ב„חקר דבר“, עמ' 5—25, 175) בכותרת זו נתפרסמה ב„המליץ“ 1868, גל' 18, 22, 26 (עמ' 133—136, 159—161, 191—192) סדרת מאמרים על דמותה התרבותית של יהדות ליטא בשנות השישים. פרוזר מוקיע כאן בצבעים בהירים, ותוך הסתמכות על התרחשויות קונקריות בעיירות ליטא, את נחשלותו המחרידה של הקיבוץ היהודי בהן, שמחמת קהות-חושם אף אינו מרגיש בשפל מצבו, העומד בסתירה גמורה להתקדמות המהירה בכל שטח-החיים באירופה; ועל רקע זה מבליט הוא בעיקר את מאבקם הנואש של המשכילים המועטים והחלשים עם החמון

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

תקבל בזה עשרת ר"כ ראשית מחיר ספרך ש"י¹⁷⁶), אשר אספתי מעט מעט, ובעוד ימים אחדים אשלח לך עוד כסף, אשר אקבל מאלה אשר שלחת אליהם ספרך בכתב ידך. בי עד היום לא הגיע לידי כ"א 1 ר"כ מאלעקס' שאשקאלסקי, 1 ר"כ מד"ר שאפיר, 1 ר"כ מווישוויאנסקי (אשר נתן לי ה' בערמאנון), 75 ק"פ מש"ב בנימין גארדאן, 1 ר"כ מנטע הורוויטץ, 60 ק"פ מגב' קלאצקא, 60 ק"פ מח"ה זאקס, ס"ה 5.95 ר"כ, והנותר עד עשרה ר"כ הנני שולח לך בעד הספרים, אשר מכרתי אני במחיר של 60 ק"פ לעקז', עד היום מכרתי 13 עקז', לבד הארבעה עקז' אשר מכר ה' הערליכסטזאהן¹⁷⁷) בוויילקאמיר, אשר עוד לא קבלתי מחירם.

לפני ימים אחדים קבלתי מכתב קטן מהר"ר צעדערבוים, ויחל את פני, כי אצדיק אותו לפניך על אשר לא מלא עד כה הפצך, ואלה דבריו: „הואל נא לכתוב למעני להמשורר החכם הר"ר גארדאן נ"י ולהצדיקני לפניך, אם לא אוכל עד כה למלאות כל תפצו, והגד לו, כי מאמרו „עולם כמנהגו נוהג“¹⁷⁸) יגמר בקרוב, ומשיריו בשפת יהודית יודפס בקרוב האחד בהקד"מ¹⁷⁹). ספרו החדש „ש"י“ קבלתי אמש, ועוד לא עיינתי בו. בשבוע הבא אודיעהו ברבים, ואם אצלח להתבודד ולעיין בו אדבר עליו כראוי לו.“ את הדברים האחרים האלה כתב בשבתו משמים על הארץ, במות עליו אשתו האהובה לו כנפשו, כאשר הודיע אותי, וע"כ היו דבריו מעטים ובלוי סדרים.

את מכתבי ע"י פאסט וגם „אגרת צער ב"ח“, השלוחים אליך ביום 20 מאי העבר, בלי ספק קבלת. ואנכי עוד לא זכיתי לקבל את „הצורר פרחים“¹⁸⁰), אשר אמרת לשלח לי. הודיעני נא שמות האנשים מקאונא, אשר שלחו אליך מחיר ס' ש"י בעצמם, ולא אזכירם עוד על אודות זה. לעווי ודועל אמרו לי, כי כבר השיבו לך דברים, באכראך ישיב לך בקרב הימים. פיינבערג יושב כל ימי הקיץ בקאניגסבערג, ב"מ מאנאשעוויטש בפ"ב: מינקאווסקי קבל את המחברת בפנים מאירות ביום ע"ש העבר, ויבקש אותי, כי אבוא אליו

החשוד, המודרך עליידי מנהיגות קנאית, שהמטרה מקדשת אצלה את כל האמצעים. התוצאות של אותה התנגשות הן רדיפות אכזריות, ללא רתיעה, של הצעירים, שנתפסו להשכלה בהשפעת הספרות העברית החדשה, ואף הרס של חיי משפחות, אם הללו גשואים הם; ואין ספק בדבר, שלנגד עיניו של פרוור ריהפה, בראש וראשונה, הטראגדיה האישית של לילינבלום בוויילקאמיר, הנדונה גם בכמה ממכתביו של פרוור (ראה להלן עמ' 139). אחת הפיסקות רבות-הרושם שבסדרה שלפנינו היא זעקת-החמס של הכותב על התכחשותם של האדוקים לעקרונות הצדק והאנושיות ולרגש הרחמים ביחסם לאחיהם האומללים, שכל חטאם הוא נאמנותם להכרתם הפנימית. — בדומה לקובנר, גורדון וליילינבלום, קובל פרוור על הזלזול הגמור של הציבור היהודי, רובו ככולו, בהישגיהם המדעיים, שתכליתם היא העלאת רמת-חיינו של האדם, הואיל ואין כל השיבות בעיניו של ציבור זה — שדבק בתפיסת-החיים הסגפנית, מורשת ימיהם, שהשרישו בו מוריו הרוחניים — להנאותו הטבעיות של בשר ודם בעולם הזה, שאינו אלא, לדעתו, פרוודור לטרקלין העולם הבא. במרירות יתירה תוקף פרוור, כסופריה-השכלה אחרים בדורו, את ה„מגידים“, אלה הדרשנים הפופולאריים מטיפוסו של המגיד מקאלם, שהיה מפורסם מאוד בזמנו, שבדרשותיהם הגלהבות והציוריות בבתי-הכנסיות על זוועות-הענשים, הצפויות לעבריינים, ובייחוד למשכילים, באשה של גיהנום, מכבים הם בהמוניהם כל זיק של חמדת-חיים לשמה ומשתקים בו כל גילוי של צמאון לדעת חילונית. ואם היה, מטעים פרוור, צידוק בעבר, כשהיהודים נרדפו על-ידי צורריהם, לתעמולה בשבח ההתבדלות וההתנזרות מתרבות הכניכה הזרה, הרי בטל טעמה לחלוטין בימינו, ימי „התקונים הגדולים“ של הקיסר אלכסנדר II, שבהם חל מפנה לטובה בגישתה של הממשלה הרוסית ליהודים. לפיכך ראוי להם למורי הציבור להפית רוח-חיים בעמם, לשקוד על תקנת חינוכו ולהניעו להסתגלות לרוח הזמן והמקום.

(176) „שירי יהודה“. (177) ראה למעלה הערה 163.

(178) הדברים אבורים ב„עולם כמנהגו נוהג“, סיפור ראשון: שני ימים ולילה אחד בבית מלון אורחים, שנדפס באודיסה בתרכ"ח, בסדרת החוברות הספרותיות, שהוציא צדורבוים במחיר נמוך לחותמי „המליץ“. בסדרה זו נתפרסמו גם „בקורת תהיה“ של סמולנסקין (ראה „העבר“, חוב' ט', עמ' 187, הערה 101) ו„הדרמה בכלל והעברית בפרט“ (אודיסה תרכ"ח) לא. י. פאפירנה.

(179) השיר „דער קהלישער אינדיג אדער די דארמאיעדניקים“ נדפס ב„קול מבשר“ 1868, גל' 27, עמ' 198—200, בחתימת י.ל.ג...ן. השיר נכנס גם לקובץ „שיחית חולין“ (וארשה 1886), עמ' 51—58. (180) מאת א. א. קובנר.

בשבוע הזה להשיב מחירו לידי. ומיד יתר המכובדים בספרך אקוה להוציא מידם לאחד אחד. אתה. אדוני, אמרת אלי באחד ממכתביך, כי נכונים לך ימי בקרת על אשר פגעת בכבוד הקדושים (בעלי התלמוד) אשר בארץ המה¹⁸¹). ואנכי לא שמעתי עד היום אף תלונה קלה מפי הקוראים הרבים, אשר קראו את ספרך פה. לא כדרכי יושבי חשך וצלמות בערים הקטנות דרכי אהינו בערים הגדולות כקאזווא. המה הסכן הסכינו לשמוע גם דברים בוטים כמדקרות חרב, ולא יתאוונו רע.

ברך בשמי את אשתך היקרה ואת בנותיך המשכילות והיפות ואת בנך יחידך את אסקאר.

ואתה היה שלום וחיה בטוב, כחפץ ידידך ומכבדך, שוחר שלומך ודורש טובתך כל ימיו לעולם.

משה הכהן פראזער

P. S. שכחתי לשאול את פיר, אם מצא חן בעיניך מכתבי הראשון מ"מכתבים בעיר קטנה וכו'", הנדפס בנומ' 18 מהמליץ? בקרוב יבוא עוד שני מכתבים, אשר סגנון אחד להמה, לגלות מעט את גלולי בית ישראל בערים הקטנות¹⁸²).

קאזווא, 12 אויגוסט 1868

אדוני היקר!

אשתך היקרה נכונה לנסוע אליך בקרב הימים, ועל ידה אשלח אליך מכתב ואשיבך על כל דבריך במכתבך האחרון¹⁸³) ע"י צ"ה יאנאטהאנזאהן, ועתה לא באתי אליך כ"א בשביל דבר אחד, ע"פ בקשת האשה המשכלת מרים מארקעל¹⁸⁴).

הנה היא שלחה אליך ע"י פאסט ביום 18 יולי העבר את החלק הראשון מהעתקת הספר, "דיא יודען אונד דיא קרייטצפאהרער" לשים עיניך עליו ולבקרו כיד חכמתך הטובה עליך; ומאשר כי לא הודעת אותה, אם הגיע הס' אליך, חרד לבה עליו אולי נאבד הס' הזה בדרך מהלכו אליך, וע"כ היא מפלת תחנתה ובקשתה לפניך, כי תיטיב נא להודיע אותה ע"י פאסט ראשון, אם לא קרהו אסון בדרך, כי אין לה קאפיס ממנו, ואחרי אשר ילדה אותו בעצב ותקש בלדתה יקר הוא בעיניה מאד מאד, וע"כ תחרד עליו את כל החרדה הזאת. ואנכי דברתי על לבה להרגיע את רוחה והגדתי לה, כי ימי עבודה רבה לך עתה, ואין לאל ידך לשים עיניך אל פרי בטנה, מחמל גפשה, עד אחרית ההדש הזה; אבל דרך נשים לה, והיא מתגעגעת עליו מאד. ע"כ תניח נא את דעתה ותודע אותה מקבלת הספר. ואחרי אשר יצא מתחת ידך תשיבו לידה ע"י פאסט והוצאות הפארטא¹⁸⁵) תשלם לי פה.

בלי ספק קראת את "המכתב מכנף זאמוט" מאיש צב"א¹⁸⁶), אשר ידעתי אותו, וגם אם סגנון לשונו וניב שפתו לא מצאו חן בעיני רבים, בכל זאת לא החטיא המטרה, ודבריו היו-כמדקרות חרב בלב הרב הצעיר והקנא. וכאשר שמענו נסע אש"ט¹⁸⁷) לוויילנא להביא

(181) אגרות יל"ג, I, 118. (182) ראה למעלה הערה 175.

(183) מכתב זה לא נשתמר.

(184) מרים מארקל-מוזסון (תר"א-תרפ"א). תרגמה לעברית את הסיפור ההיסטורי "Die Juden u. die Kreuzfahrer unter Richard Löwenherz", Leipzig 1842. מאת אויגן ריספארט (Rispart), שהוא פסבדונים של יצחק אשר פראנקולם (Francolm) (1788-1849), בשם "היהודים באנגליא או היהודים ונוסעי הצלב במלון ריכארד לב הארי". חלקו הראשון של התרגום נדפס בווארשה בתרכ"ט, וחלקו השני - שם בתרנ"ה. ראה פרטים על המתרגמת במבוא של א. יערי ל"צור אגרות יל"ג אל מרים מארקל-מאזסזאהן", ירושלים תרצ"ו, עמ' 1-4. אגרותיה אל יל"ג (בכתביד) שמורות באוסף-גורדון שבגנוזי בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. (185) דמי משלוח בדואר.

(186) "המליץ" 1868, גל' 28, עמ' 208-209. בחתימת "ב"א (נין ונכד להגאון אייבשיץ ז"ל)". כאן מסופר על הרדיפות, שנרדף לילינבלום על-ידי קנאי וילקומיר, ועל הלחץ שהופעל עליו על-ידי בית-הקהל בקיידאן, בהשפעת מוקירי הרב א. ש. טרויב, להחליף את שם-משפחתו הראשון "הערליכטזאהן" באחר. הכותב מגנה את צביעותו של טרויב, המעיד על עצמו, שהוא אדם מתקדם ושוחר השכלה. ראה למעלה הערה 172.

(187) א. ש. טרויב.

עצה ולעשות פלילה את פין¹⁸⁸) למען כתום פיות משטיניו ומקטרגיו; מי יודע, אם יצלח חפצו זה בידו, כי העזי פנים שבדור, אשר נתרבו בעוה"ר, לא יחתו מקולם ומהמנם לא יענו. הגידה נא לי, אדוני, אם מצאו דברי ידידי וש"ב ח. ז. מרגליות ב"המליץ" נומ' 28¹⁸⁹) חן בעיניך. ואתה חדע, כי זה האיש מרגליות הוא יליד יאנאווע, הסמוכה לקאָוונא, ואנכי הייתי חבר לו בלימודי התלמוד חמש שנים, ועתה הוא תלמיד במה"ר¹⁹⁰) בויטאמיר בלשכה השביעית, איש אשר שאד רוח לו ומשכיל להיטיב.

בקצה מכתבי אודיעך, כי קבלתי 2 ר"כ מאת משה יעקב קליוואנסקי בעד החוברת ש"י. מלעזי קבלת בלי ספק את השלשה ר"כ, בצרוף מכתבו, אשר קרא לפני ביום ב' העבר, דועל הגיד לי, כי גם הוא ישיב לך דבר בימים האלה, כן גם ג' באכראך. מהספרים המונחים ת"י לא הצליחה לי למכור יותר מט"ו עקז, כי נהייתי ונחליתי בימים האלה, ועד היום עוד לא שבתי לקדמותי. לאשתך נתתי שמונה ר"כ מהכסף אשר ת"י, ועתה יהיה בס"ה 18 ר"כ. מאמר "דורש אל המתים"¹⁹¹) לא הגיע לידי; כפי הנראה, נאבד בדרך בידי יאנאטאנו[אהן], או נתנו לאיש אחר. עקז אחד מצרור פרחים מכרתי בעד 75 ק"פ, ואולי אוכל למכור עוד 1 עקז, אך לא יותר, כי מעטים המה הקונים ספרים כאלה.

בדבר הספרים, אשר דרשת ובקשת ממני במכתב אשתך תחי, אתאמץ ואשתדל בכל עז למלא בקשתך, אך לא אדע מי ומי המה הספרים החדשים בעיניך; אתי אין כמעט כל ספר עברי חדש, אך ביד המשכלת מרים¹⁹²) נמצאים ספרי עבר רבים, ובלי ספק תתן על ידי להגיע לך. לפני שנים ימים בקשת להשיג עבורך ס' תחכמוני מהדורא חדשה, ואנכי ראיתי עתה ביד המשכלת הנ"ל. אם עודנו דרוש לך אשלחו אליך.

לא אוכל כעת לכתוב יותר מרוב עבודה, ואוסיף לדבר אתך במכתב שני ע"י רעיתך. ואתה היה שלום וברכה לעד, חזיונות איומים לא יבעיתוך, וכל יגון ואנחה ינוסו מפניך, והיית שמח וטוב לב. אכול משמנים ושתה ממתקים, והיית בריא וחסון כאלון, כתפץ ידידך ומוקירך באמת ותמים עדי עד.

משה הכהן פראווער.

15

קאָוונא, 18 אויגוסט 1868.

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

אתמול קבלתי מכתבך¹⁹³) והנחתי בו דעת מרים מארקעל, אשר יחלה לתשובתך בכליון עינים. ואנכי נעצבתי מאד לשמוע ממך, כי אין שלום בעצמך וכואב אתה כל היום. זה פרי עובד עבודתו על הרי ישראל, וזה חלק סופרינו ומשוררינו, ההולכים קודר בלחץ עבודתם העמוסה עליהם משא לעיפה! גם אנכי, אשר לא זכיתי להמנות בקהל הסופרים, ובמספר נבונים דעת לא באתי, כי השה אותי אלהים חכמה ולא חלק לי בבינה, גם אנכי נגוע כל היום וכואב על שברי בצדי היסודי, זה שנים ארבע, כמוך אתה, ראש משוררינו, על צדך השחאלי, כאילו בחר בנו ה' לשאת את עון בית ישראל ויהודה, ולא נהפך מצדנו אל צדנו. ומי יודע, אם לא גם לנו יבוא דבר ה' לעשות עוגת שעורים וכו', כלכן בוזי הכהן¹⁹⁴) ימי החשובה ממשמשים לבוא, לפני השמים יתקדרו בעבים על ראשי בני בריתנו, אבן מקיר תזעק: "ונתנה תקף", וכפים מעץ יעננה: "לא עורך דין", ובני אדם יחפזון להריק את כליהם על כתלי בהמ"ד בקול דממה דקה ולשוב אל רבצם, לקרץ בעיניהם ולמלל ברגליהם ולרקד כעגלים בני שנה. ואחרי ידעתי, כי המראה הזאת תפיל אימתה ופחד גם

(188) ש. י. פין, עורך "הכרמל".

(189) הכוונה למאמר "תועלת ספרי שפת עבר ושיריה", "המליץ" 1868, גל' 28, עמ' 209—210. חלק ניכר ממאמר זה מוקדש להערכת יצירותיו של י. ל. גורדון, שכונסו בקובץ "שירי יהודה". — מרגליות נזכר במכתב קודם. ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 186, הערה 92. (190) בית מדרש הרבנים.

(191) החוברת "דורש אל המתים" (אודיסה תרכ"ח) היא תגובה שלילית של יוסף יהודה לרנר (1847—1907) על "אגרת צער בעלי חיים" לגוטלובר.

(192) מרים מארקל־מוזסון. ראה למעלה הערה 184.

(193) מכתב זה לא נשתמר. (194) ראה: יחזקאל ד', 4—9.

עליך, והיית כחולם בהקיע; אי לזאת הנני שולח לך „מנורת זהב“ (הוא ס' דעת ה' בארץ¹⁹⁵), אשר ממנה תצא אור על כל סביבך ולא יבהלך פחד פתאם, והיה לך „החלוץ“¹⁹⁶ לעמוד האש החולץ לפני מחנה ה' להאיר במושבות ב'י.

לפי השערתי יהיה לך החלק השביעי מהחלוץ וס' „דעת אלקים בארץ“ גם „שדה צפים“¹⁹⁷ דברים חדשים אשר לא שזפתם עוד עינך, ובכל העיר הגדולה קאזונא לא נמצא כ"א עקו' אחד מהם, והיה אם תמצא בספרים האלה חפץ, וינעמו לחכך — וברכת את מרים ואת בעלה המשכיל ה' אנשיל מארקעל, כי פתחו את אוצרם הטוב לפני לקחת מכל אשר אבחר. „עלי הדס“¹⁹⁸ כמעט אינם ראויים לטלטול דרך רחוקה, אך אולי עוד לא ראיתם בעיניך — הנני שולח לך גם ארבעה חוברות מהם. ככלותך לקרא במ תשיבם ליד ה' אנשיל מארקעל ביחד את הכתב יד של אשתו, ע"י בטוח.

אנכי אשאר פה עד אחרי ר"ה (ואולי גם עד אחר יו"ט) להשלים החסרון במעמדי, כי שנים מתלמידי באו לבית הגימנאזיום, ועלי לחפש בנרות טרם יצלה בידי להשיג שני תלמידים טובים, בני בעלי כיש ומדור החדש; כי רובי הנערים מבני מרום העיר יבקרו את הגימנאזיום, וכאשר אשלים את החסרון אדאה כעל כנפי נשרים לפקוד את נוי בפאניעוועז ולהנפש מעמלי מעט.

החכם, המליץ, רודף אחת, אשר יש לאל ידו לכתוב בשפת רוסיא בכתבי העתים, ה' היינריך י—ז—ן¹⁹⁹ נוסע לוויילנא למכור את העקו' מספר „כלי שיר“, הנותרים אחרי מות אביו כשש מאות עקו'. הגדתי לו בעל פה, כי כתבת על אביו ניקרולוג בהמליץ²⁰⁰ וישמח מאד. הנני ממהר לחתום את מכתבי למען אוכל לשלח את אשתך ואת בתך המשכלת כבדת ארץ, וכבר הנני שומע נחרת הסוסים הצדיקים, אשר מעולם לא הפסיעו פסיעה גסה גם בחול, העומדים תכן לשאת את מהמדי נפשך אליך.

היה ברוך ומברך בבני חיי ומזוני, והתענג על רב טוב ושלו, כחפץ ידך ומכבדך, אותך אהבה בלי מצרים

משה הכהן פראזער

P. S. מעולם לא ראיתי מכתב איש יהודי בלא P. S. אהיה נא גם אנכי כאחד מהם ואוסיף על דברי, כי המשכלת מרים מברכת אותך בשלום רב היא ובעלה. היא מחכה, כי תתן עדותך בראש ספרה²⁰¹, למען תחסה בסתר כנפך מפח המבקרים. מאמר „תוכחתי לבק" רים“²⁰² יגיע לי בימים האלה מוויילנא ואמהר לשלחו אליך. מחברת „צורר פרחים“, אשר היה בידי המנוח יאנאטאנוואה, הגיע לידי.

16

קאזונא, 21 אקטאבער 1868.

אדוני היקר, הר"ר יהודה לייב גארדאן נ"י!

כל ימי שבתי בפאניעוועז עיר ההרס לא יכלתי לקחת לי מועד לכתוב אליך שתיים שלוש דלתות, ובזואי פה זה שבועים קדמוני ימי עבודה רבה את תלמידי החדשים והקשים, עד כי שכחתי מאכל לחמי; וע"כ אחרתי עד היום מהודיע אותך דבר, כאשר הסכנתי לעשות

(195) „דעת אלהים בארץ“ (לכוב תרכ"ג) מאת אברהם קרוכמאל (1817?—1888).
(196) מאסף לחכמת-ישראל, שנוסד ב־1851 בברודי על-ידי יהושע השיל שור (יה"ש) (1814—1895) ויצחק ארטור (1791—1851) ויצא בהפסקות גדולות, בעריכתו של יה"ש, עד 1889. בשנות החמישים והשישים הקדיש „החלוץ“ כר נרחב גם לשאלות-החיים של היהודים, ובמיוחד לביסוסה של התביעה לתיקוניט בדת-ישראל, לפי צרכי המקום והזמן.
(197) „שדה צופים“ (לכוב 1860), קובץ מאמרים בחכמת-ישראל, שהחשוב שבהם הוא מחקרו של א. קרוכמאל „ירידת האומה התעלות האמונה“.
(198) „עלי הדס“ (אודיסה תרכ"ה), ארבע חוברות של דברי-ספרות מאת מחברים שונים, שלוקטו והובאו לדפוס על-ידי משה אליעזר בלינסון (מאב"ן) (1835—1908).
(199) יונתנון.
(200) ר' אהרן בן צבי בנו — יונתנון, „המליץ“ 1868, גל' 34, עמ' 257.
(201) גורדון נענה לה. ראה „צורר אגרות“ וכו', עמ' 11—13. — כן כתב לה גורדון מכתב, שנתפרסם, בהשמטות, בראש החלק השני של תרגום „היהודים באנגליה“. ראה שם, עמ' 35—36.
(202) החוברת „תוכחתי לבקרים“ (וילנא 1868), המכוונת נגד המבקר א. י. פאפירנה, מאת שלום כהר"ר שלמה פרידמאן. חוברת זו נכתבה בהשראתו של אד"ם הכהן לבנון, כהודאתו במאמרו „משיב טעם“ ב„הכרמל“ 1868/59 (שנה VII), גל' 19, עמ' 148.

עד כה. ואתה בטובך תסלח לעבדך, הנקרא בפיו "התמים" (במכתבך להמשכלת מרים) ⁽²⁰³⁾. קבלתי את הספרים מיד ה' בערמאנן והגעתי ליד המחברת מרים. את העשר עקו "שירי יהודה" מכרה בסובאלק, ועוד נוסף עליהם אחד, אשר לקחה מידי פה, בשובה לביתה. תשובתה על מכתבך האחרונים, גם המחיר בעד הספרים, תגיע אליך ע"י פאסט שני (ביום ה' הבע"ל), לא יאוחר, כי היום אחרה את מועד צאת הפאסט.

למן היום, אשר כתבתי אליך ע"י אשתך הכבודה, עד עתה לא עלתה בידי למכור מ"ש"י כ"א עקו אחד, כי ידי היו מלאות עבודה באחרית ימי הקיץ לקומם את הריסות מעמדי פה, למצוא תלמידים חדשים, תחת אלה אשר יצאו ממני לגימנאזיום. מהחמשה עקו "צורר פרחים" לא מכרתי ג"כ כ"א עקו אחד במחיר 75 ק"פ, והנותרים שוכבים למעצבה באהלי באין דורש ומבקש. את יתר מחברות ש"י אקוה למכור בהמשך הימים, ואז אבוא עמך בחשבון ואשיב לך עד קשיטה אחת. הירליכסטון מכר בוילק [אמיר] 3 עקו, וכסף מחירם יגיע לידי אחר השבת.

מדי זכרי את האיש היקר והתמים הזה אודיעך, כי ע"פ עצתי בא מוילקאמיר הגה בחצי חדש אלול למצוא מקום מוצא למחית. אחרי אשר נשא חרפת רעב הוא ובני ביתו כל ימי הקיץ. אף הייתי בסומכי נפשו והבאתי בצל קורתי ואכל על שלחני כשלשה שבועות, ובכל הימים האלה לא נחתי ולא שקטתי, עד כי הצליח חפצי בידי ומצאתי בעדו מנוחה בבית אחד ממכירי, נכבד ונשוא פנים, אשר לו שלשה בנים, ויתן אותם על יד ה"ז ⁽²⁰⁴⁾ לאמנם ולחנם. ויהי בהודע הדבר הזה לראשי היעזואיטים בעירנו (אשר גם היא לא אלמן מהם) — וישלחו איש אחד מקציהם להגיד להנכבד הנ"ל בשם הרב וראשי העדה, כי בל יזיד לאסוף את "האפיקורוס" ועוכר ישראל בעל "ארחות התלמוד" בביתו; ובשמעו כדברים האלה נפלו פניו וינער את חצו ממנו, והאומלל, העני ונכה הרוח שב בפחי נפש לוילקאמיר ממחרת יוה"כ ⁽²⁰⁵⁾. היאומן כי יסופר, אשר בעיר גדולה ורוכלת העמים כקאזונא יקרה כדברים האלה? — היום הרגיע האובד הזה את רוחי, בהודיע אותי, כי צלחה בידו למצוא טרף לביתו גם בוילק [אמיר].

הימים, אשר ישבתי בפאניעוועז, נדמו בעיני כשנים, כי בימים האחרונים נהיתה העיר הזאת לעמק רפאים שוכבי קבר; דומית מות שוררת בחוצותיה, כמו בעיר הגדולה לאלהים רעמיגאלע; וכל מי אשר לו שלשים שקל כסף בכיסו יחשב בין עשירי העיר וגדוליה, עד כי הייתי גם אני לאחד מגביריה; ועל כל צרה הבאה עליה יעריכו ראשי העיר אותי ערך כסף לא-מעט. רוחש רובץ תחת משאו מעלות השחר עד חצי הלילה, ובכל עבודתו ימצא לחמו בצמצום ולא בריוח. יתר בעלי ההשכלה בעיר כהרב פ"פ ⁽²⁰⁶⁾ ומשגיח בה"ס נרדמים בעצלתים בירכתי בתיים באין מקץ ומעורר.

אודך ואברכך, אדוני, כי פקדתני לשלום במכתבך האחרון למרים וכנית אותי בשם טוב. משמן; ואם תמים אנכי בעיניך, אולם בעיני היראים והחרדים לדבר ה' לא כן אנכי, לי הם אומרים, כי מרבה אנכי מינים ואפיקורסים בישראל, ויתנו אות לדבריהם, כי כל התלמידים, אשר יצאו מתחת ידי כל ימי שבתי פה, כולם באו בגימנאזיום, גם בני תופשי התורה!

בעוד ימים אחדים יגיע לידי ס' "שלום על ישראל" ⁽²⁰⁷⁾ מהמשוגע ואיש הרוח צווייפעל. ואחרי קראי בו אגיעו גם לידך, אולי יתעורר החפץ בך להשיב לו על חלומותיו ועל דבריו, אשר יתאמץ להפיץ דעת הבעש"ט בקרב ישראל. כי מי כמוך לוחם מלחמת הדעת בימינו!

שמחתי מאד לראות את פני ידידנו היקר ואיש חמודות הר"ר סירקין ג"י, ובכל יום מחדה אנכי בשמחה את פניו. ואתה — ראש שיחתנו, ויחד עשינו חזות לכתוב אליך ביום אחד וע"י איש אחד, להזכירך ימים מקדם, ימי שבתנו יחד בפאניעוועז.

גם את ספרך הקטן "עולם כמנהגו" אתאמץ להפיץ פה ובערים הקרובות, ככל אשר תהיה לאי ידי; וה' יצוה אתך את הברכה, ויברך את כל מעשי ידך, והיית בריא אולם ותתענג על נעימות החיים, כחפץ ידיך ואוהבך הנאמן עדי עד

משה הכהן פראוער

(203) ראה "צורר אגרות יל"ג אל מרים מארקל-מאזעסזאהן", עמ' 8.

(204) הערליכסטזאהן (הוא מ. ל. ליליינבלום).

(205) השווה: "חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, 11, 261.

(206) פומפיאנסקי. ראה "העבר", חוב' ס', עמ' 183. הערה 72.

(207) יצא בוי"טמיר ב-1868.

קאוונא, 18 נאוועמבער 1868.

אדוני היקר!

ידידנו ה' סירקין נתן על ידי, טרם נסעו מפה (ביום ד' העבר), מכתב להגיעו אליך ע"י הודמנות ראשונה, וה' לא חקרה לפני ציר נאמן עד היום, ואולי נחוץ לך המכתב הזה, ע"כ הנני ממחר לשלחו ע"י פאסט. — ס' "שלום על ישראל", אשר שלחתי לך ביום 5 מחודש זה ע"י עגלון צעיר ושמו אברהם, בל"ס הגיע לידך. הס' תניא²⁰⁷ מהרב השגתי ג"כ ואשלחו ע"י הודמנות בטוחה בזו השבוע, ואולי יצליח בידי להשיג גם ס' "נועם-אלימלך"²⁰⁷ ו"קהל חסידים"²⁰⁷.

מהקו"מ²⁰⁸ מס' 10 נודע לנו, כי ה' צעדערבוים יצא על פני ארץ לבקר את קהלות אחינו לדעת מעמדם בההשכלה. ואנכי קבלתי מכתב ממנו ביום 9 הזה, ומודיע אותי בו, כי לראשונה נוסע הוא לפ"ב דרך קורסק ומאסקוויא, לבצע שם ענינים אחדים, הנחוצים לו כעין הכנות למסעותיו, ובטרים תקרב השנה החדשה יסור גם אל קאוונא. הוא מבקש ממני ומכל ידידיו וסופריו לתמוך את מה"ע היוצאים על ידו במאמרים מזוקקים, שלא יצטרכו המפקחים על הרעדאקציע לתקנם. לא אוכל כעת לכתוב יותר משום טרדותי בבית ובחוץ, וה' ישפת שלום לך ולאשתך הכבודה ולכל מרבית ביתך. הנני מברכך ומוקירך

משה הכהן פראזער

P. S. ה' סירקין הגיד לי, כי כותב הוא לך ע"ד ס' "העלד וקאוונא"²⁰⁹, אשר בגפך לקנות ממנו. ואם תמצא את המחיר, אשר יציב עליו, כשר לפניך, אז תודיעני נא במכתב ואשלחו אליך.

Kowno, d. 16. December 1868

אדון יקר!

ביחד את מכתבי זה יגיע לך מכתב גם מה' שאפיר אפאטהעקער, מענה על דבריך אליו אודות העלמה עהרליך, ודברי בזה יהיו אך למותר. ואותי בקש ה' שאפיר, כי אתור בעדך אומנת פדגוג אשר תהיה לך לרצון, אבל לא אדע, אם יצליח תפצי זה בידי, כי לא על איש כמוני מלאכה כזאת.

לו לא הודיעני ה' הירליכסטאדן במכתב, כי פגע המקנא הנבחר אלקיענעצקי בכבוד ספרך "שירי יהודה" בכרמל נזמ' 27²¹⁰, כי אז לא ידעתי אל מי ירמוץ מליך במכתבך אלי²¹¹, יען אין להכרמל מהלכים בקאוונא, וחוף עקז' אחד אין בכל העיר, ואין אתנו יודע מכל הכתוב בו. ואם יש את נפשך לשים דברים בפי להשיב לאלקיענעצקי כאולתו, אז עליך לשלוח גם את הכרמל מס' 27, 28 לידי לבל אכשל בלשוני. אך לא אדע באיזה מ"ע אוכל להדפיס את הדברים, אשר תשים בפי. הכרמל לא ידפיס את היוצא מת"י, כי עוין הוא אותי על אשר פגעת בכבודו בהמליץ שנה עברה²¹², והמליץ" מי יודע אם יקבל דברים נגד

²⁰⁷ הוא הספר "ליקוטי מאמרים מאת ר' שניאור זלמן מלאדי (1747—1812).
²⁰⁷ חיבורו של ר' אלימלך מליזנסק (1717—1786), מספרי-היסוד של החסידות.
²⁰⁷ קובץ סיפורי נפלאות על הבעש"ט, תלמידיו ותלמידי תלמידיו, שלוקטו מתוך סיפורים בדויים. המהדורה הראשונה של הספר, שיצאה ללא ציון שנת-הדפוס ומקום הדפוס, נדפסה, לפי השערת ש. דובנוב (תולדות החסידות, תל-אביב תרצ"א, עמ' 385) בלבוב בתרכ"ו.

²⁰⁸ מה"קול מבשר".

²⁰⁹ הכוונה לספר "Illustrierte Weltgeschichte", מאת פ. ו. א. הלד (Held) וא. פון קורוויין (Corvin).

²¹⁰ ש. פ. אלקעניצקי, "לא זה הדרך", "הכרמל" 1868/69 (שנה VII), גל' 27, עמ' 204.
²¹¹ ראה "אגרות יל"ג", I, 140.

²¹² הכוונה לדברי פרוור ב"מכתב להמו"ל", "המליץ" 1867, גל' 49, עמ' 368—369: "וטובים טובים המה [מאמרי "המליץ"] אלף פעמים ממאמרים רבים הבאים בכח"ע לבי", אשר אין שוה בהם להדפיסם. בשולי מאמר זה (שם, עמ' 369) באה הערה ארוכה של צדרכוים, שבה תוקף הוא בחריפות את "הכרמל" ואת קובנר, בעקבות מאמרו בעתון זה (ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 190, הערה 123). מאמרו הגדול של פרוור נגד "הכרמל" וקובנר לא נדפס ב"המליץ" מטעם שצוין במכתבו של פרוור מ"8 ביאנואר 1868 (ר' "העבר", חוב' ט', עמ' 190).

סופר ממ"ע אחר. הלא נוכחנו לדעת זה כמה, כי קנוניא עשו המו"ל מ"ע לבי לבלי קבל דברי בקרת איש על מלאכת רעהו. ואולי באשר יהיה הר"ר אר"ז פה בעוד ימים אחדים — אערכה לפני הדבר הזה. אולי יצא מגדרו הפעם ויקבל דברי.

לפני ימים אחדים קבלתי מכתב מידידנו ה' סירקין, היושב כעת במאגדעבורג, ויבקש אותי לכתוב אליך בשמו, כי תבוא נא בדברים עם בעלי דפוס בית ראם בוויילנא, אולי יהיה את לבם להוציא את ספרו „שלושה פרקים ממערכת הדומם“⁽²¹³⁾ (הושב על ידי מהרעדאקציאן של המליץ, ע"פ בקשתו) על אופנים ידועים. ואנכי שלחתי את הס' הזה אליו למג"ב ע"פ בקשתו, ליפהו ולהיטיבו. לפי ראות עיני ומעוט בינתי, ימצא ספרו חן בעיני נכונני דבר, כי הענינים הנקבצים בו נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת, וכתוב הדר הוא בשפה צחה וקלה.

אחשב לא למותר להעתיק לפניך בזה דברים אחדים ממכתב ה' סירקין אלי ע"ד הד"ר פהילפפזאן⁽²¹⁴⁾, ואלה דבריו: „...בטח תשתומם גם אתה כמוני לשמוע, כי ה' פהילפפזאן אשר גר פה בשלישים שנה, מעולם לא היה פה רב, כ"א מורה בבה"ס לבי ואך לחנם קרא את שמו רב, עד אשר נתנה הממשלה צו לבל יזיד לעשות כן, ואך לפעמים נשא מדבריו כביהכ"נ ברשות ראשי העדה. הוא האיש ע"ה⁽²¹⁵⁾ גמור, אשר כמעט לא ידע קרוא עברית, ואך הוקירו פה את תכונתו וכשרונותיו להיות רידקטור, אך כל העדה שמהה כי נסע מזה. כל אלה הודיע לי הרב ד"ר ראהמער⁽²¹⁶⁾, ואחדים מאחינו פה, אשר דברתי עמם, העידו, כי כן הוא. ואנכי לא אבין, אם אמת בפי השמועה הזאת, כי לא ידע קרוא עברית, איך העתיק ויבאר מפרש ושים שכל את כתבי הקדש מתחלתם ועד סופם? בלי ספק הפריז הממלא מקומו ד"ר ראהמער על המדה בדבר הזה.

בשבוע העבר היה פה מוכר ספרים אחד מאיידטקוהנען הנקרא בשם „עלזאס“, אשר בל"ס קראת גם אתה את הודעותיו בנומ' האחרונים מ„המגיד“, ועשיתי עמו חוזה, כי יקבל ממחברותיך ש"י ומ"י סך 20 עקז, ע"פ המחיר אשר תקציב אתה, ותחתם יתן לך ספרי אשכנז או צרפת (ע"פ המחיר הקצוב בהקאטאלאג שלו), את כל אשר ייטב בעיניך. והיה אם כשר הדבר הזה לפניך, אז הואל נא לשלוח לי 10 עקז „משלי יהודה“ ועשרה עקז ש"י אקה מאלה הנמצאים ת"י ואשלחם אליו ע"י הודמנות בטוחה לאיידטקוהנען, וכימים אחרים אשיב לידך את הספרים אשר תקב בשם. אולי תמצא חפץ בספרי היינע או בארנע, נאטעה ועוד ועוד, גם ספרי צרפת, כל אלה נמצאים ת"י בכל עת. ס' בארנע בייב חלקים על נייר לבן וחזק מחירם 6 טהאלער, היינע 9 ר"כ. ואתה תדע, כי ה' עלזאס הנ"ל עושה ואת רק למענך, כי יקרו ספריך בעיניו, והוא ישלחם לאמשרטרדם, כי האללאנדי הוא. בשלחך את הספרים — תשלח ג"כ מכתב קטן אליו למען ידע, כי עושה אנכי זאת ברשותך ורצינך.

עד היום לא נקרה לפני איש עתי לשלוח על ידו ס' התניא, אך לבך יהיה בטוח, כי בשבוע הזה אגיע אליך את הס' הנ"ל. ס' קהל חסידים לא אוכל להשיג, כי נמצא הוא בידי אחד מהחסידים הזקנים, אשר לא יתן אותו לעבור מסף ביתו וחוצה. במכתבי העבר שכחתי להודיעך, כי עד היום עוד לא נתן דודך ה' שטערן מאומה בעד הס' ש"י, אך אשתו אמרה אלי לא אחת ושתים (גם אם לא הזכרתי לה מאומה), כי תתן לי בקרב הימים משאת כסף להשיב לידך. כותב אנכי בחפזן ובבהלה לבל אאחר את מועד הפאסט. והיה זה שלום לך ולכל מרבית ביתך עד העולם, כחפץ ידיךד מוקירך ומכבדך כערךך הרם

משה הכהן פראווער

P. S שכתתי להודיעך, כי המשכלת מרים נסעה ביום ה' העבר לחארשווא להביא את ספרה תחת הבקרת (צענזור) ולהדפיסו אח"כ גם כן בעיר הזאת, אם יצא נקי בהשפטו.

(213) השם המדויק של הספר בדפוס הוא: „שלושה פרקים מידיעת מערכת הדומם“ (ליפסיה 1869).

(214) לדוויג פיליפסון (Phillipson) (1811—1889), סופר יהודי-גרמני ועסקן ציבורי. יסד ב־1837 את כתב־העת Allgemeine Zeitung des Judenthums והיה עורכו במשך כ־50 שנה.

(215) עם הארץ.

(216) מוריץ ראמר (Rahmer) (1837—1904), רב וסופר יהודי-גרמני.

אדוני היקר, הר"ר י"ל גאָרדאָן נ"י, שלום לך !

על מכתבי, השלוח אליך ביום 16 דעצעמבער העבר, ביחד את מכתב ה' שאפיר עוד לא עניתני דבר, ולא הודעתני מאומה, אם כשר בעיניך הדבר להחליף ספרים "מ"י ושי"י" על ספרי אשכנז וצרפת הנמצאים תחת יד המו"ס ה' עלזאס באיידטקוהנען. ואחרי קבלתי מאתו מכתב זה שני שבועות, והוא מבקש, כי אחיש ואמהר לשלוח לו עתה 10 עקז, כאשר עיניך תראינה במכתבו הקטן הרצוף פה, ובלי רשותך ודעתך לא אוכל למלאת חפצו, ע"כ יהיה נא מטובך להודיעני, אם להימין או להשמאל. מידידנו ה' סירקין קבלתי מכתב שני, והוא מצפה ג"כ לתשובתך בדבר ספרו "שלשה פרקים ממערכת הדומם", אשר הודעתניך אודותיו במכתבי העבר. — בימים האלה הגיע לידי ס' "תפארת לבני בינה" (217) מאת ה' נאטטלאבער, אם עוד לא ראית אותו — אוכל לשלוחו אליך על ימים אחדים.

בלי ספק קראת גם אתה את התשובה, הערוכה נגדי מאת נער אחד בהמליץ נ' 49, על הדברים המעטים, אשר יצאו מפי אודות הביבליאטעקא (218). הלא תשתומם לשמוע מפי, כי הנער ל' פריעדלאנד, החתום על המאמר הנ"ל, לא ידע ולא יבין אף קרוא עברית כהלכה, והוא תלמיד בראזריאד (219) הראשון בביה"ס פה, אך מוריו נדיבי העם ושלומי אמוני ישראל (כאשר יכנס במאמרו) השתמשו בשמו שלא מדעתו ורשותו וידברו דבר בשמו שקר, אך אנכי גליתי שוליהם על פניהם ועניתי לנוכלים כאלה כאולתם, ואקוה, כי בגומ' 2 מהמליץ יודפס מאמרי זה (220). והאמת אגיד לך, כי מאגיה ביה"ס גרשטיין ועוד מנהל אחד הרסו את הביבלי [יאטעהקא] בידים, ויפזרו את הספרים, אשר אספנו בזיעת אפיים, לארבע רוחות השמים באין אומר השב, וימשלו ממשלה בלתי מוגבלת בבית העקד עד אשר הרסו אותו עד היסוד.

ה' צעדערבוים עוד לא בא לעירנו, וכפי הנראה עודנו הוא בפעטערסבורג, וכאשר הודיע ה' יומאטאו במ"ע "גאוואע וורעמא" (220) בא ה' צ"ב לפ"ב להשיג רשיון להוצאת מ"ע לב"י בשפת רוסיא, על ידו.

שאל נא אדוני את פי המשכלת מרים, היושבת כעת בווארשויא, אולי תואיל לחלק עשרה (או יותר) עקז מספרך "שירי יהודה" בין מכיריה שמה, ואז אשלח לה מאלה הנמצאים עוד ת"י, ע"י הזדמנות בטוהה מפה. — מתי תופיע מחברתך, "עולם כמנהגו", הנדפסת ע"י "המליץ", לאור ? (221) האם עד כה לא מצא ה' צ"ב את ידו לשלוח אליך ? אתי אין כל חוש להודיעך, ומחלת הטיפהוס הפילה חללים רבים בעירנו. יום יום רפתה ידנו ותמוגג לבבנו, כי חרדת מות תבעתנו תמיד, מאין עוד פנות אל כל החדשות הנשמעות בארץ.

ואתה, היה שלום וברוך לעד, כברכת ידידך מוקירך ומכבדך כערכך הרם, המצפה לתשובתך

משה הכהן פראזער

P. S. הענית דבר לאלקיעזקי כאולתו, או עוד תשים בפי דברים לענותו, כאשר היה עם לבבך ? את עלי הכרמל לא ראיתי עד היום.

(217) יצא בו'טומיר ב' 1867.

(218) ב"המליץ" 1868, גל' 45, עמ' 331, פרסם פרוור רשימה בשם "בעצלתים ימך המקרה" בעניין מעמדה העגום של הספרייה ליד בית-הספר הממשלתי בקובנה. על כך באה תגובת ל' פרידלנד, שם, גל' 49, עמ' 364—365, ב"מכתב להמו"ל", שמטרתו היתה להפריך את דבריה הביקורת של פרוור. (219) המובן כאן: דרגה, שלב.

(220) המאמר "אולת כסילים — מרמה", "המליץ" 1869, גל' 2, עמ' 12—13. (220*) "זוביה ורמיה" עתון יומי — מדיני וספרותי — שיצא בפטרבורג בשנים 1869—1917. עד 1877 עתון ליבראלי; משנה זו ואילך נעשתה במה זו, בעריכתו של א. ס. סוברין, בטאון רוסי שוביניסטי ואנטישמי קיצוני.

(221) ראה למעלה הערה 178. — אמנם בהודעתו, "ללוקח החבורות המיוחדות", "המליץ" 1868, גל' 34, עמ' 259, מבשר צדרכים, שהסיפור "עולם כמנהגו", יצא מתחת מכש הדפוס; אך משום-מה נשתתה הפצתו ברבים, כנראה, עד סוף 1870. ראה: "צורר אגרות של פרץ סמולנסקין אל יהודה ליב גורדון", בעריכת ג. אלקושי, ירושלים 1959, עמ' 12; אגרות יל"ג, ו, 167—168. במכתבו של גורדון למ. מארקל-מוזסון מיום כ"ב באייר תר"ל [11 במאי 1870] מבקש הוא ממנה להחזיר לו את הטופס של "עולם כמנהגו", ששלח לה, "כי העקז. הנה יחיד ומיוחד הוא לי, ואין לי אחר בלעדי" ("צורר אגרות" וכו', עמ' 23).

אדוני היקר!

הפעם יהיו דברי אליך מעטים, כי יושב אנכי משמים על הארץ. במות עלי אבי היקר ביום ה' העבר בעיר יאנאווע, איש, שתוברו בו יחד תורה ודרך ארץ, ענוה וצדקה, תם וישר⁽²²²⁾. ויעזב אחריו לאנחות (מלבד אותי ועוד בן ובת נשואים) שלשה ילדים קטנים ואשה חולה, היא אמי השוכבת על ערש דוי, ובביתו אין מאום, כי כל ימיו התעסק באומנות המלכדות, המקפחת שכר כל העוסקים בה. — סוף דבר הנני עתה כגבר עברו יין, מבלי דעת לבקר דבר במשפט ובסדרים, וע"כ תסלח לי בטובך, אם דברי לעו.

אתמול קבלתי מכתב מידידתי המשכלת מרים, ותדרש ממני, כי אשלח לה 10 עקו מס', "שירי יהודה" למכרם בווארשויא, ואנכי שלחתי בשבוע העבר סכום כזה לה' עלזאס, ולא נשארו בידי כ"א שני עקו, ע"כ הנני ממחר להודיעך, כי תשלח לה אתה ממקום שבתך ישר לווארשויא על שמה וכתבתה הנודעת לך את העשרה עקו, אשר היא דורשת.

מה' עלזאס קבלתי ג"כ מכתב, ויודיעני, כי קבל את העשרה עקו, "שירי יהודה", וגם שלח מעט מהספרים, אשר דרשת, ע"י ספעדיטער⁽²²³⁾ אחד ויגיעו לידי בשבוע זה, יאת הנותרים ישלח לי בשבוע הבע"ל. ולבך, אדוני, יהיה נכון בטוח, כי לא אתן לה' עלזאס לקפח שכרך אף קשיטה אחת, כי איש מרום, ה' אנשיל מארקעל, עומד לימיני בדיבר הזה, וע"פ דברו עשיתי מסחר את ה' עלזאס, והוא ערב בדבר, ומלבד הספרים אשר דרשת עוד אקבל כסף מזומן מה' עלזאס, אשר יעלה מחיר ספריך יותר על מחיר הספרים אשר דרשת. אתמול בבקר באתי מייאנאווע, ועד יום הרביעי שבוע זה לא אוכל צאת החוצה, ואיני יודע אם הביא ה' קאנצל את העשרה עקו, "משלי יהודה". ואם עוד לא שלחת עד היום, אז תמחר נא לשלחם אלי.

לידידנו ה' סירקין עוד לא השיבותי דבר מהסעם הנזכר בראשית מכתבי, וזה כשני שבועות אשר לא ידעתי מנוחה ויגעתי באנחותי.

אוליף לכתוב אליך כאשר אנוח מעט מעצבי ורגזי, והיה זה שלום לך ולביתך עד העולם, כחפץ ידיךד מוקירך ומכבדך כערכך הרם

משה הכהן פראזער

קאָונו, 24 פעברואר 1869.

אדוני היקר!

בזו השבוע קבלתי מכתב מידידנו ה' סירקין, ויודיעני, כי מדפיס הוא בלייפציג ספרו "ג' פרקים ממערכת הדומם", אחרי אשר חברת "מרבית ההשכלה" בס"ט פ"ב תומכת ידו כמשען כסף סך 75 ר"כ, וה' האראץ גינצבורג⁽²²³⁾ בסך 20 ר"כ, ל' ראָזענטהאל⁽²²⁴⁾ 10 ר"כ, ע"פ הצעת ה' זייבערלינג⁽²²⁵⁾, על ידי ה' צעדרכובים נ"י. — במכתב הזה מצאתי דברים אחדים אודותיך, והנני מעתיקם לפניך פה בקצור נמרץ, כי בעוד חצי שעה והפאסט לא תקבל עוד מכתבים לשלוח היום. ואלה דבריו: "מה' גארדאן לא קבלתי כל תמונת אות עד הנה, ואתה מהר לכתוב לו, אולי יש את לבבו עתה להדפיס איזה מספוריו. אני נכון לקחת עלי את הקארעקטורע של הנצרך להוצאת ספר בלייפציג (מלבד ההוצאות!) והמשלוח לרוסיא יחד עם ספרי, אך באופן שלא יגדל יותר מבאגנען⁽²²⁶⁾ אחדים, כי ימי שבתי פה בלייפציג לא יארכו יותר מששה שבועות, ובהדש מאי אשוב לנגב רוסיא, וככל אשר יאמר אעשה בספריי". והוא מבקש ממני ג"כ להודיע לך אדרעסא שלו החדשה, אשר אנכי מעתיקה לפניך בשולי המכתב.

(222) דמותו הרוחנית תוארה עליידי פרוור ברשימתו האוטוביוגרפית, שנתפרסמה ב"המליץ" 1895, גל' 81, עמ' 2. (223) spediteur — אקספדיטור, שגרן.
(224) הוראץ (נפתלי הרץ) גינצבורג (1833—1909), עסקן ציבורי ונדבן.
(225) ליאון (יהודה לייב) רוזנטאל (1817—1887), עסקן ציבורי ונדבן.
(226) יוסף זייברלינג (? — 1882), צנזור ועסקן ציבורי. (226) גליונות.

ה' בערמאנן היה בעוכרי, כי לא הגיעו הספרים הנשלחים לי מה' עלזאס אליך עד היום; הוא הגיד לי בבואו, כי לא יתאחר פה רק ב' או ג' ימים, וע"כ לא חפשתי ודרשתי כל הזדמנות טובה או רעה להגיע הספרים אליך; והנה זה עשרת ימים כאשר נסע לוויילנא ועוד לא שב, ובזו הרגע דרשתי אחריו במשכנו, ויגידו לי, כי בל"ס יבוא ביום מחר, ואלה הספרים, הנמצאים אתי בעדך: 10 העפטע (227) איזאבעללא II (228), 18 העפטע „אונטער דעם שלייער עט"צ, 2 העפטע העסליין (229). ספרי שעקספיר ויתר החוברות מאיזאבעללא יגיעו ג"כ פה, באלה הימים ע"ש בעל ידידתנו מארקעל. מן העשרים עקז' שירי יהודה, הנשלחים ע"י ה' בערמאנן, נתתי לה' עלזאס 15 עקז', והמחיר מספריך, העודף על מחיר הספרים השלוחים מה' עלזאס, קבלתי במזומנים ממש, ע"ז הדרך אשר אכתוב לך בארוכה ע"י ה' בערמאנן. והנה נמצא אתי כעת סך עשרה ר"כ בעדך (עם השלשה ר"כ מדודתך הג' שטערן), וע"י ה' בערמאנן תקבלם ביחד את הספרים.

„ס' פויל עט ווירגיניע (320), איללוסטרירט" איננו נמצא כעת ת"י ה' עלזאס ולהוציא מן פאריז יקר מחירו עד לחמשה ר"ט (231) (מכורך), וע"כ משכתי את ידי ממנו. ידידתנו מארקעל בוא תבוא היום לביתה מווארשא, ויחד נכתוב אליך מכל וכל. הנני יושב בבית אחד מאהבי אצל בית הפאסט וכותב אלה הדברים בזעת אפים, ולא אוכל לכתוב יותר.

ע"ד אשר שאלת, אם תוכל לסור אל בית ה' שטערן בבואך פה, יפלא בעיני מאד, לשאלה זו מהעושה? כבודך חדש עמהם כמאז, והמה דורשים שלומך בלב ונפש, ובכל עת יזכירו שמך לתהלה ולתפארת. ע"ד הנכבדות לא עלתה בידי לקחת דברים עם בעלת הבית, כמסיח לפי תומו, כי בכל עת בואי שמה אמצא אספת אנשים ונשים. בבואי עתה בבית הפאסט לקחת קאנווערט (232) ראיתי תחת תיבת הזכוכית מכתב שלוח אליך בחותם R.R., ופקיד הפאסט הגיד לי, כי לא יושלח מפה, יען כי משקלו יכבד מלאטה. ע"כ הוספתי עליו שלומים עוד 10 ק"פ, וביחד את מכתבי זה ילך גם הוא היום. בקבלך אותו יודיעני, אם שוה הוא השלומים הזה, ואם ראוי הוא לחרד עליו כל החרדה הזאת, וממי הוא?

שלום לך כל הימים! ידידך ומכבדך

משה הכהן פראזער

22

קאזנא, 13 אפריל 1869.

אדוני היקר!

עד היום לא לקחתי לי מועד לכתוב אליך דברים אחדים מרוב עמל וטרח; תלמיד הישנים יצאוני לבוא בגימנאזיום, ומה רבה היתה העבודה כעת לרפא את מעמדי ההרוס עד היסוד בו! ובכל עמלי שעמלתי לא עלתה בידי לקומם סוכתי הנופלת, כי ת"ל יושבי קאזנא רואים את הנולד, ויחישו מעשיהם ללמד לבניהם לשון וספר מבני נכר הארץ, ומלמודי שפ"ע יעלימו עיניהם, ובכן מלמדי בני ישראל כמוני ימעטו וישחו מיום ליום. משכרתי בקיץ הזה עולה רק למאה ושישים ר"כ, תחת אשר בשנה העברה עלתה ליותר ממאתים ר"כ; ולו בא הקץ על המלמדים פעם אחת, כי אז נערכתי גם אנכי את חצני מהעבודה הכבדה הזאת, וביקשתי לי משמרת עבודה אחרת, או שלחתי במסחר ידי, והייתי גם אנכי ככל האדם בריא ושלם בכל איברי, תחת אשר עתה ארד מטה מטה מאין פנות אל עולם המפעל והמעשה, כי יד ההרגל עלי חזקה.

(227) חוברות.

- (228) הספר „Isabella II", נזכר במודעה של מוכרי-הספרים א. אלזאס מאידטקונן ב„המגיד" 1868, גל' 51, עמ' 408, וב„אגרות יל"ג", I, 135, ללא ציון שם מחברו.
(229) ברשימות ב„המגיד" וב„אגרות יל"ג" (ראה למעלה הערה 228) צוינו בין השאר: Hesslein: Die gnädige Frau, unter dem Schleier der Nacht, ב. הסליין (1818—1882), מספר גרמני. — „עט"צ" = „etc.", קיצור של et caetera, היינו, וכולי.
(230) „Paul et Virginie" (1788), הוא סיפור, המצוד בשיטת החינוך הטבעי, ברוחו של י"י רוטו, מאת הסופר הצרפתי י' ה. ב. דה סן-פייר (Saint-Pierre). (1737—1814).
(231) Reichstaler, מטבע גרמני.
(232) מעטפה.

מכתבך ע"י חתן ה' קאנצל גם תכריך הספרים באו לידי, ומסרתי את הציממער מאנן²³³) לאיזאק שטערן, כמצותך עלי. הספרים, אשר לך אצל אשת ה' סירקין, תקבל בקרב הימים ע"י ה' קאנצל. דודך ה' שטערן יושב כעת בברלין לרפא את עיניו, ובקרב ימים אחדים ישוב לביתו, ועמו יבוא גם ידידנו ה' סירקין, ומפה יעשה (זה האחרון) דרכו לקיעו להשיג משמרת כהונה באחד מבתי הפאבריקען מצוקער²³⁴). — פריעדעריקא עודנה יושבת בבית אביה ומצפה להנשא, כי עד היום לא הוכיח לה ה' איש כלבבה לראות חיים עמו עד העולם.

השיבותיך דבר על כל אשר שאלת ממני, וגם אשר לא שאלת אגיד לך, כי העיר קאונא תרתיח עתה כמצולה בלב ים, או כקדרה העומדת על גחלים בוערות, לרגל הדפסת המאמר „נוספות לארחות התלמוד“²³⁵) מהעני והאביון ה' ליליענבלום, הקורא לריב את השו"ע ונושאי כליו ואת החרש והמסגר ההולכים בעקבותיו. כל אשר לו פה ולשון ישיח בבעל המאמר, אשר ידה אבן בגדולי ישראל מאורי הגולה, הרב דפה (הוא בן לאיחכם) מתאנח בשברון מתניים על כבוד השו"ע כי גלה ועל קדושתו כי נטלה ממנו, וכאשר שמענו הוא מיסד פה אגודה אחת מעגלי מרבק להשיב דבר להמחרף את מערכות אלהים חיים. סוף דבר: מיום אשר החלו סופרי „המליץ“ לצאת ביד רמה נגד כל ישן גושן עוד לא נהיה רעש כזה בתפוצות ישראל. יושבי ווילקאמיר ישתבחו בעירנו, כי יגרשוהו מעירם, אף יכיהו מכות נאמנות ליסרו שבע על עז מצחו וזדון לבו, אבל ידענו את הגבורים האלה ואת שיחם, כי אין כוחם אלא בפה. — לו ידעת את ה' ליליענבלום פנים בפנים וראית את דרכו, ערך בגדיו הארוכים, זקנו הארוך ויראת ה' אשר על פניו, כי אז השתוממת גם אתה לשמוע קול חוצב להבות אשר מפיו, כקולו אשר שמענו במאמרו „נוספות“. ולו ידעו אויביו בנפש, עדת החשוכים וכל מורדי אור, את צדקתו ותם לבבו, ענותו וטהר ידיו, כי אז השיבו מחרון אפם, ולא התנפלו עליו כזאבי ערב; אז נוכחו לדעת, כי רק רוח הזמן דובר בו, ומלתו על לשונו, וכל עמלם ויגיעם לשים מתג ורסן בפיו יהיה לריק, כי יד העת החיה רוממה!

צר לי מאד כי לא אוכל למלא חפצך להשיג אומנת ומורה לבית ספרך; חקרתי ודרשתי בשבע חקירות ודרישות זה כמשלש ירחים בכל קצות העיר, וכל עמלי היה לריק, כי מעטות ורעות הנה בקאונא אומנות, אשר כלו חק למודן באחד מבתי הספר לגשים. אין דרך אחרת לפניה כ"א לכתוב למיודעך בוויילנא, כי ימציאו המה לך את אשר אתה מבקש. הנני מסגיר פה חשבון מהספרים, אשר שלח לך ה' עלזאס, העולים למחר 8.23 ר"ב. ע"פ החשבון הזה נותרו בידך 3.23 מהעשרה ר"ב, אשר שלחתי לך ע"י ה' בערמאנן, לחשבון אשר ביני ובינך. במכתב שני אבוא גם אנכי עמך בחשבון מפרש מממכר ספרך על ידי. עוד לך לקבל עשר חוברות מאיזאבעללא מיד ה' עלזאס, אשר יגיע ליד ה' מארקעל בקרוב, וכעת תקבל 10 שעקספיר, 4 באנדע, 10 עקו' משלי יהודה, ועליהם שתה ידידתנו מרים נוספות 10 עקו' „היהודים באנגליא“ לחלקם בין מכיריך במחירים הקצוב של 75 ק"פ. תברך נא את אשתך הכבודה ואת בנותיך המשכילות גם את בנך בשלום, טובה ורב ענג, ושלום לך כל הימים, כחפץ ידיך מברכך ומוקיר שמך ודרכך

משה חכהן פראזער

14 אפריל.

מוסגר פה מכתב לה' יחזקאל בערמאנן. המציאוהו נא לידו ממש מהרה, כי דבר נחוץ הוא לסובתו.

ידידך הנ"ל.

(233) הכוונה, כנראה, לאחד משני ספריו של הסופר הגרמני ב.פ.ו. צימרמאן (Zimmermann) (1807—1878):

1) Geschichte der prosaischen und poetischen Nationalliteratur, 1846,

2) Geschichte der Poesie aller Völker, 1847.

(234) בית-חרושת לסוכר.

(235) „המליץ“ 1869, גל' 8—12 (עמ' 61—63, 67—69, 76—77, 86—87, 91—92).

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י שלום!

מכתבך⁽²³⁶⁾ עם ס' החלוק ע"י ה' עליאשאו קבלתי, ויפלא בעיני הדבר, כי קבלת רק י' חוברות מאיזאבעללא 11. הן אנכי שלחתי, כמדומה לי (קרוב לודאי), ט"ו חוברות, צרורים וחתומים בתכריד אחד לבדו, כפי אשר קבלתי מיד ה' עלזאס, ולא אאמין, כי חלו בהם ידיים, בהיותם ת"י ה' בערמאנן, או נאבדו בדרך, כי בל"ס הגיע התכריד אליך חתום בחותמי כאשר יצא מת"י; אבל בשבוע זה יבוא ה' עלזאס הנה, ונדע אל נכון פשר דבר, ואולי משגה הוא אתי.

הנני שולח לך בזה ע"י חתן ה' קאנצל הספרים, אשר היו ת"י אשת ידידנו ה' סירקין, גם מכתב מידידנו זה עם רו"כ אחד. את המכתב הזה כתב ביום ה' העבר, ולפנות ערב ראיתי את פניו כיום ביום, ויגד לי, כי עוד יתמהמה פה שבוע תמים, וביום הששי בבקר בקרתי אותו שנית, ותגד לי אשתו, כי בבקר השכם נסע לפעטערסבורג, כי באה אליו טעלעגראממא בלילה לשים לדרך פעמיו. וטרם נסעו שם דברים אחדים בפי אשתו להגיד לי, וגם צוה עלי לכתוב אליך בשמו מנסיעתו זאת, וכי יודיע אותנו במכתב שרש דבר הנסיעה בפתע פתאום. בל"ס באה אליו בשורה לקחת משמרת כהונה באחד מבתי חרשת המעשה, אשר אמר אלי ימים אחדים לפני זה. יהי ה' אלהיו עמו!

ע"י ה' עליאשאו הנני שולח לך ג"כ 4 כרכים (8 טהיילע) מיצאן פויל⁽²³⁷⁾, אשר לקחתי אצל ידידתנו מרים. וככלותך לקרא במ אשוב ושלחתי אליך את החלקים הנותרים. אולי תמצא חפץ בספרי הייגע, בארנע, זאפהיר⁽²³⁸⁾. אוכל ג"כ להגיעם אליך מאוצר ספרי ידידתנו הנ"ל.

קול מר צורח נשמע מוילקאמיר ע"ד מאמר "נוספות לארחות התלמוד" מה' ליליענר בלום. ביום ב' דתג השבועות נאספו אספה גדולה מיושבי העיר בבית הרב (שור אוכל בשר), החונה שם, ויגזרו אמר לשלח את ה' ליליענבלום מן העיר ע"י פריגאואר⁽²³⁹⁾. כדרך אחינו ב"י, עם חכם ונבון, בכל מקומות מושבותיהם בארץ רוסיא. וימהר ה' ליליענבלום להודיע אותי זאת במכתב, ואנכי עם עוד אחד מידידי פה, ה' סענדער פארט⁽²⁴⁰⁾, מהרנו להודיע זאת לבעלי הקאמיטעט⁽²⁴¹⁾, למען יחישו עזרה להאומלל האובד הנדה. ובו ביום שלח הד"ר שאפיר (כי האפאטהעקער ה' שאפיר כעת בוויילנא) טעלעגראממא לאחד מיושבי ווילקאמיר, כי ישקט את רוח ה' ליליענבלום לבל יירא רע, אף יסוככו עליו מכל אויב ושטן. בערב יום ההוא (יום ד' העבר) הלך ד"ר שאפיר⁽²⁴²⁾ וה' אבעלסאהן⁽²⁴³⁾ להרב הג' דפא ויגלו את אזנו מכל הנעשה, ויגידו לו, כי אם לא ימשכו יושבי ווילקאמיר, והרב בראשם, את ידיהם מה' ליליענבלום, אז עוד בלילה הזה ילכו להוויצע גובערנער⁽²⁴³⁾ להודיעו מכל הנעשה, והרב התחלחל מאד (כדברי רב שמואל) ויערוך תיכף דבריו ע"י טעלעגראממא להרב דוילקאמיר גם לטארפאני, כי ישמרו נא לנפשותם, ולא יזידו לשלוח יד בליליענבלום. ואנכי ערכתי שני מכתבים לשני הרבנים (כי גם זה האיש טארפאני רך לב הוא, ולא יוכל להתנגד אל מעשי מנהיגי העיר) להזהיר אותם לבל יתגוללו ויתנפלו על ליליענבלום פן מרה תהי אחריתם; ועל שני המכתבים האלה באו עה"ח הד"ר שאפיר, ה' אבעלסאן, הבאנקיער גוסטאו טיקטין⁽²⁴⁴⁾, הוגא גאברילאוויץ אפאטהעקער⁽²⁴⁵⁾. המכתבים האלה יצאו מפה ע"י רצי המלך ביום ה', וביום הששי לפנות ערב קבלתי טעלעגראממא

(236) מכתב זה לא נשתמר.

(237) "Jean Paul", הוא שמו הספרותי של יוהאן פאול פרידריך ריכטר (Richter) (1763—1825), סופר גרמני. סאטיריקן.

(238) מוריץ גוטליב (משה) טאפיר (Saphir) (1795—1858), סופר-הומוריסטן גרמני (ממוצא יהודי). (239) פסק-דין.

(240) אלכסנדר פורט, ממשיכילי קובנה. ראה פרטים עליו ב"חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, 11, 261, וכן ברשימתו של ליליענבלום "לזכרון" בירחון "אספת חכמים" (תרל"ח), חוברת 4, עמ' 52—53.

(241) לוועד של "חברת מרבי השכלה".

(242) הוא ה"ד"ר טבריאלי שרף" ב"חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, 11, 271.

(243) "שמואל האבלוני", שם.

(243*) סגן המושל.

(244) "אבגוסט די גדין", "חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, 11, 271.

(245) "רוקח גואה הגרבוני", שם.

מלילענבלום, כי ה' טאראפאני משתדל ומתאמץ להשיב המת יושבי העיר מעליו. אך היראים והמקנאים עודם עומדים על עמדם בקשיות ערף. יושבי עיר ווילקאמיר חפצים לתת לו חמשים ר"כ למען יצא מאת פני העיר, ולא ירבה בה כופרים, וכן היה גם דבר ה' טאראפאני אליו. אך אנכי כתבתי לו, בשם בעלי הקאמיטעט⁽²⁴⁶⁾, כי לא יאבה ולא ישמע להם גם אם ישקלו על ידו שלש מאות כסף, ואם מצבו שמה ברע הוא יודיע אותם במכתב, והמה יתמוכו בידו, ככל אשר תהיה לאל ידם. — מחכה אנכי למכתב ה' ליליענבלום ביום ג' הבא, לדעת אחרית דבר; וכפי הנשמע, היתה אתמול אספה גדולה בוויילק [אמיר] עוד הפעם אודות הדבר הגדול הזה. פרטי הדבר הזה אודיעך במכתב שני, כי לא אוכל כעת לכתוב יותר. בקבלי מכתב מליליענבלום, ויודע הכל על נכון, אמתר להודיע מזה בהמליץ. בכתבי הדברים האלה באו לידי מכתב מה' עלזאס, ויודיע אותי, כי יתר החוברות מאיזאבעללא ישלח בקרוב. ע"ד הס' האשכנזי⁽²⁴⁷⁾, אשר אמרת במכתבך למרים, לא הגיעה עוד תשובה נכונה מה' עלזאס. הנני ממחר לחתום את מכתבי לבל אאחר את ה' עליאשאו. ושלום לך ולביתך, כחפץ מכבדך ידיך ומוקירך כערכך הרם

משה הכהן פראזער

24

קאָנווא, 23 יוני 1869.

שלום וברכה לך, אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

באין כל חדש אתי להודיעך, שמתני יד לפה ואדום זה יותר מירח ימים, עד כוא דבריך המעטים אלי במכתבך לידידתנו מרים⁽²⁴⁸⁾. שמעתי את קולך מדבר אלי לשלום, והשיבותי אל לבבי, כי לא כן עשיתי עמך, והנני שב לפניך היום בתשובה שלמה, ואתה כרחום סלח לי!

ממכתב ה' מארקעל איש-מרים, הסגור בזה, רדע, כי המו"ס ה' עלזאס, אשר הרעיש את הארץ בהודעותיו מבית מסחרו בהמגיד, פרש כנפיו לעוף לארץ אחרת, ולא גודע מקומה איה; ובכן תקותך למצא על ידו כפר ופדיון, למשפחת חובלי-הים⁽²⁴⁹⁾, הכלוא בארגון זה כמה, נשארה מעל. בעד החוברות האחרונות מאיזאבעללא II אקבל מיד ה' מארקעל בחזרה עקו' אחדים מס' „שירי יהודה“, המוצלים על ידו כאוד משרפה.

מידידנו ה' סירקין קבלתי מכתב ביום ע"ש העבר. כעת הוא עודנו יושב בס"ט פ"ב, ובעוד ימים אחדים יסע לקיעו בנזר פקיד על נכסי הג' גינצבורג בגוב 'ערניא' הזאת. פרטי המשמרת, אופיה ותנאיה, גם משכורת ה' סירקין לא אוכל לדעת כעת אל נכון, כי סתומים והתומים המה כל דבריו. במכתבו זה הוא מברך גם אותך בשלום, ושואל אותי, אם שלחתי את מכתבו אליך (אשר בל"ס קבלת אותו אז ע"י ה' עליאשאו). כן הוא מבקש ממך, כי כעת תשלח לו מכתבך ע"י אשתו בקאנווא עד אשר יביא אל המנוחה ואל הנהלה, או אז יודיעך כתבתו. ואתה תוכל להגיע מכתבך אליו ג"כ על ידי, כי גם אנכי שולח מכתבי אליו סגורים במכתבי אשתו.

במכתבו הנזכר הוא מספר לי, כי המאגיסטער הגדול הח"י⁽²⁵⁰⁾ בעולם התהו כתב ספר קטן בלשון עברית ורוסית, המדבר כולו בשבח ותהלת החייט הנודע לשם ע"י עשרו

(246) הוועד של „חברת מרבי השכלה“ בקובנה.

(247) הדברים אמורים בכתבי-היד, הנזכר להלן בהערה 249.

(248) ראה „צור אגרות יל"ג אל מרים מארקל-מאזעסזאהן“, עמ' 18.

(249) במכתבו למ. מארקל-מוזסזון („צור אגרות“ וכו', עמ' 16—17) ביקש גורדון ממנה, שבעלה, אנשיל מ—מ, יבוא בדברים עם מוכרי-הספרים א. אָלזאס מאיידטקונג בעניין הוצאת התרגום הגרמני, פרי עטו של גורדון, של הסיפור „מנורת זרועה“ מאת הסופר היהודי-רוסי הידוע יוסף (אויס) רבינוביץ (1817—1869). עורכו של ה„ראסווייט“ הראשון (1860/61). במכתב זה מודיע גורדון: „אנכי שיניתי את שם הספר וקראתי לו בל"א [בלשון אשכנז] „Die Matrosenfamilie“. מתוך מכתב מאוחר יותר של גורדון למ. מארקל (שם, עמ' 18) ניתן אולי להסיק, שאלזאס נענה בחיוב לפנייה.

(250) המנוחה לח. י. גורלאנד, הנזכר ב„העבר“, חוב' ט', עמ' 180, הערה 45, שהיה נוהג לחתום על מאמריו בעתונות העברית „אני איש ח"י גורלאנד בס"ט פ"ב“. א. א. קובנר לגלג על חתימה זו בספרו „צור פרחים“, עמ' 90—91.

פנחס ראזענבערג²⁵¹). ה'ס' הזה נדפס באותיות גדולות ועל נייר יקר. שם נמצאו כל המאמרים, אשר כתבו אוילי אדם בכסף חלא בס"ע המגיד, המליץ הלבנון. אוי לאותה בושה! צחוק עשו לנו שני המבקרים ההדשים ה' קאוונער וה' פאפירנה^{251*}, אשר יצאו שניהם כאחד לבקר את ס' "האבות והבנים"^{252**} לאברמאווית; ה' פאפירנה מברך את המחבר ואת ספרו בקול גדול בהמליץ²⁵² ואומר, כי עוד לא בא כבשם הזה בליטוטור העברית, עד כי גם הע"צ²⁵³ לה' מאפו ז"ל לא יגיע לקרסוליו, וה' קאוונער משפיל את כבוד ה'ס' הזה עד לעפר, במה"ע *День*²⁵⁴, נומער 2, ואומר, כי עומד הוא למטה מכל בקרת²⁵⁵! אנכי הצעיר באלפי, אשר קראתי זה לא כבר את ס' "האבות והבנים" בל"ע, אנכי לא מצאתי טוב טעם ודעת בס' הזה, וכל התחלות ותחשבות הנגלות והנסתרות, אשר פזרו סופרי "המליץ" להמחבר, לא הטו את לבבי אליו, והנני קורא בקול גדול: "ישר כחך קאוונער ותנוה דעתך שהנחת את דעתי!"

כמדומה לי, שהודעתך במכתבי העבר (אחר חג השבועות) ע"ד הרדיפות אשר ירדפו הנוכלים והצבועים בוילקאמיר את ה' ליליענבלום בעד מאמרו "נוספות לארחות התלמוד". האומלל הזה יושב אל עקרבים בעיר ההרס הזאת, ולא יאמין בחייו, כי הרב המו"ץ וכל ההולכים על ארבע, הסרים למשמעתו, התירו את דמו, ובכל יום ויום יתקלטו בו נערים בחוצות ויברכוהו בברכת המינים, מלבד כל כתבי חרפות הנדבקים למאות בכל פנות העיר ועל כותלי ביהמ"ד ובית המרחץ ובבתי המחראות, המרתחים את העיר כמרקחה. — יושבי העיר כתבו עליו כתב שטנה, כי מסית הוא ומדיח את בני העיר לכחש באלהים וכו', וכו', ויחתמו עליו אנשים רבים, וישלחו את כתב השטנה הזה להג"ג²⁵⁶ בוילנא. גם הושענדראר²⁵⁷ מסקי מאיאר²⁵⁷ בוילקאמיר יודע מכל הנעשה, אף שלח לקרא את ה' ליליענבלום [לום] אליו, וישאלהו להגיד לו פשר דבר על מה חרי האף הגדול הזה, וישיבהו ה' ליליענבלום דברים כנים ואמתים על כל שאלותיו, אשר שאל על הסדר, והושענדראר [סקי] מאיאר כתב את כל דבריו על ספר, ויבטיחהו, כי יודיע מכל הנעשה לו לשרים הגבוהים והנכבדים. ואת ה' טאראפני בקש, כי יעתיק לו את מאמר ה' ליליענבלום בל"ר²⁵⁸, למען יוכל להודיע את תכן המאמר להג"ג. אך לפי מכתב ה' ל"ב אלי, משך ה' טאראפאני את ידו מהעתיק, כי ירא הוא את המקנאים הנבהלים בעירו.

ע"פ בקשתי נתנו לי בעלי הקאמיטעט פה סך 25 ר"כ לשלח לה' ליליענבלום, כי עניו ומצוקתו עלתה עד מרום קצה. ובהודע הדבר הזה להחרדים צעקו חמס ושד על מנהלי הקאמיט[עט], אף נתכה חמתם עלי ועל כל העוזרים את האפיקורס הזה. אבל מקולם לא אחת ומפניהם לא אחתה אני!

את כל המכתבים, אשר הגיעו לי מידידי ה' ליליענבלום ע"ד רדיפותיו, גם הטעלעגר ראממען והמכתבים, הנשלחים מקאוונא לוילקאמיר, ועוד מכתבים מאנשים פרטים אודות זה, הכל כאשר לכל, שלחתי לה' צעדערכוים לעשות מהם מרקחת במ"ע "המליץ" למען כסות קלון פני הצבועים והחשוכים, או אז ישימו יד לפה וידומו גם רבני ארצנו, אשר פרשו מוטות כנפיהם במ"ע הלבנון²⁵⁹ לחרף ולגדף את ה' ל"ב וחביריו, אבל מי יודע אם ישמע ה' צ"ב בקולנו.

הקראת את המאמרים במ"ע "הלבנון" ע"ד הנביא מתימן²⁶⁰, המבשר על ביאת המשיח במהרה בקרוב? הגם במקום מושבך ישתו וישכרו אחינו מרוב ששון ושמחה, כאשר

(251) ספר זה אינו נזכר ברשימת פרסומי גורלאנד ב"ספר זכרון" (וארשה 1889).
עמ' 137, ואף אינו נמצא בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
* (251) אברהם יעקב (1840—1919), מבקר, כותב זכרונות ומורה עברי.
** (251) הספר הגדול יצא באודיסה ב-1868.
(252) "מאמרי בקרת", "המליץ" 1869, גל' 16, עמ' 116. (253) הסיפור, "עית צבוע".
(254) שבועון "יהודי בלשון הרוסית", שיצא באודיסה בשנים 1869—1871, בעריכתו של ס. אורגשטיין.
(255) "דיין", גל' 2, עמ' 29—31. (256) לגוראל-גוברנאטור.
(257) ראש הז'אנדארמים. השווה "חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, 280—281.
(258) בלשון רוסית.
(259) "הלבנון", כתב-עת, שנוסד ב-1863 עלידי יהיאל בריל (1836—1886) בירושלים.
משנת 1865 ואילך יצא בפאריס ובמיינץ. הוצאתו נפסקה ב-1881.
(260) "חדש מתימן יבא", "הלבנון" 1869, גל' 12, 24, 26, 28, 29.

ישתו אחינו היושבים בסביבות קאזונא? דמי ירתח בקרבי בהזכירי את „הלבנון“ ואת כל הנהשים השרפים, גם יתושים ופרעושים וכל שרץ העוף אשר קננו בו! שלום לך, אדוני, ושלום לאשתך ולבנותיך ולבנך ולכל הקרב אליך, כחפץ ידידך ומכבדך, אוהבך מקרב ולב עמוק

משה הכהן פראזער.

25

קאזונא, 14 יולי 1869.

שלום לך אדוני יקר ונכבד!

מכתבך ⁽²⁶¹⁾ עם ספרי יעאן פויל, אשר השיבות ע"י הד"ר מאפו, הגיעו לידי אחרי שנים עשר יום לבואם פה, כי ה' מאפו הניחם בבית שטערן, ואנכי לא נקריתי לבוא שמה כשני שבועות. וע"כ אל יפלא בעיניך, אם במכתבי השלוח אליך ביום 23 יוני העבר לא זכרתי מקבלת המכתב והספרים.

הגני לבשרך, כי פריעדעריקא שטערן באה במסרת הברית ונתארסה לה' זאלקינה, סעקרעטאר בהסענאט, במוצש"ק העבר (12 יולי). מידידנו ה' סירקין בא מכתב מקיעוץ לפני שמונה ימים. בו הוא מודיע, כי מקום משמרת כהונתו יהיה סמוך לעיר באלטע, ומבטיח לאשתו להודיע לה במכתב שני באר היטב פרטי משמרתו זאת. לה' צעדערבוים כתבתי זה כשלשה שבועות ע"ד ספורך „עולם כמנהגו“, ככל הדברים אשר שמת אתה בפי להגיד לו, וחליתי את פניו, כי ישיב דבר, אם לך או לי. עתה זה בא לידי המליץ נומ' 26 ושמחתי למצא בתוכו מאמר גדול מאת ה' צעדערבוים ⁽²⁶²⁾, המדבר משפטים את רודפי האומלל ה' ליליענבלום ומוכיחם בשבט פיו, ככל הדברים אשר הודעתי אני לה' צעדערבוים. לא אוכל כעת לכתוב יותר, כי כאב ראש נורא מאד יכביד עלי אכפו זה שלשת ימים, ידי רפו ועצמותי נבהלו.

שלום לך כל הימים ושלום לנות ביתך ולכל בני ביתך הקטנים עם הגדולים, כחפץ ידידך ומכבדך כערבך הרב.

משה הכהן פראזער.

בהיות הד"ר רילף ⁽²⁶³⁾, פרידיגער ⁽²⁶⁴⁾ במעמל, פה קאזונע, לקח אצלי ספרים אחדים למקרא גם חמשה נומ' מ"ע המליץ, ויוליכם אתו למעמל. ואנכי כתבתי לו בשבוע העבר, כי ייטיב נא להשיבם לידי, אם בדרך ישר לקאזונא, או אם יכבד עליו הדבר יוכל לשלחם אליך לטעלה, כי קרובה עיר מגורך אליו. אם יגיעו הנ"ל אליך — תיטיב נא להגיעם אלי ע"י הזדמנות בטוחה.

הנ"ל.

26

קאזונא, 18 אויגוסט 1869.

אדוני היקר!

אנכי עזני עזור פה לעשות סדרים במעמדי ולבנות חדררי ההרוס על תלו ועל משפטו, אם יצלח חפצי בידי, וכפי הנראה אתמהמה פה עד יו"כ. בימים האלה הגיעני מכתב מה' סירקין ידידנו, והוא מברך אותך ואת ביתך בשלום, טובה וברכה לשנה החדשה הבע"ל. האדרעסא אליו תמצא בשולי המכתב. מכתבך לה' שטערן, אשר היה סגור במכתב ידידתנו מרים, מסרתי בידי לפרידעריקא, אשר שמחה עליו כעל שלל רב.

ידי מלאות היום עבודה רבה, ואין עתותי בידי לדבר אליך ברחבה כאות נפשי, יאתה וסתפק נא היום בדברים האחדים האלה, ואת החסרון אמלא במכתב שני מביתי מפאניעוועז. הנני נותן לך תודה וברכה על טרחך להגיע לידי מאמר הד"ר רילף אשר כבדני בו.

(261) מכתב זה לא נשתמר.

(262) „קנאת חשוכים עמל ואון“, „המליץ“ 1869, עמ' 177—178.

(263) יצחק רילף (1834—1902), רב ועסקן ציבורי, בספרות הציונית נתפרסם במיוחד

חיבורו „Aruchat Bat Ammi“, שיצא בפראנקפורט ע"נ מיין ב" 1883.

(264) מטיף.

וה' יחדש עליך שנה טובה, וברוך את כל מעשה ידך, והצליח את דרכך, אשר אתה הולך עתה עליה, וימציא לך אשה כשרה ומהוגנת כלבבך לאמן ולחנך את בנותיך, כחפצך וכחפץ

ידידך ומכבדך דורש טובתך כל הימים

משה הכהן פראזער.

ספרו של מ' מרגליות⁽²⁶⁵⁾ בל"ר⁽²⁶⁶⁾, השלוח לך למנחה ממרים, הנני שולחו לך ע"י פאסט בקאנוערט שתי וערב⁽²⁶⁷⁾.
אדרעסא לסירקין — — —

27

פאניעוועזן, 16 אקטאבער 1869.

אדוני החכם היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י⁽²⁶⁸⁾, שלום!

בשימך עין על הותם הפאסט ועל ראש מכתבי זה תראה לדעת, כי יושב אנכי כעת בפאניעוועזן וכי העתקתי את אהלי מקאוונא העיר, אשר היתה לי למחיה ששת שנים והצי, בלא־חמדה ובמגנת לב יצאתי את העיר הזאת, אשר נקשרתי בה בשרירי בטני, הנותנת חיים לאדם רב, לשבת בעיר שוממה ובזויה, העומדת על גחליה ריקה, אשר מספר יושביה קבריה; אבל רוח הזמן, המפרק הרי אולת ומשבר סלעי סדרי קדומים, עורר את לבב אחינו בערים הגדולות לשים עין על דרכי בניהם לתת להם אחרית ותקוה טובה לימים יבואו, והנה כל הקהל כאחד שולחים את עויליהם לבתי־ספר ללמדם לשון וספר, ובחדרי המלמדים והמורים הפרטיים נשאר שמה ושאינה, אין משים לב כהיום הזה לשפ"ע ותורה מונחת בקרן זווית. גם עלי, הראש למלמדי ב"י בקאוונא, אשר כל יודעי שמי הגידו תהלתי במלאכת המלמדות, גם עלי עבר הכוס. חמשת תלמידי, אשר היו באמנה אתי ימים רבים, יצאוני ביום אחד לבוא בגימנאזיום, ובכל עמלי שעמלתי כל ימי ירח תשרי להקים את סוכת חדרי תנופת, העליתי הרס בידי, כי העוללות, אשר נשארו מבציר הגימנאזיום, אך אספי קיץ ועוללות בציר המה, ורע היה עלי המעשה להוריד את כבודי לעפר ולאסף עוללים ויונקי שדים ולצפצף אתם ראשית למודים כסוס עגור. ובכן עזבתי את העיר ובאתי פאניעוועזן זה כעשרים יום, בתקותי לשלח ידי במסחר קטן להיות עוזר לאשתי במסחרה; אבל רואה אנכי היום בעינים פקוחות, כי תקותי זאת תשאר מעל; הן ארר ה' את פאניער וויצו מכל הערים הנהרסות והנשמות, אין אות חיים על פניה, דממת מות בכל מושלת, אין קונה ואין מוכר, אין עובר ואין סוחר. כל העיר כבקעה מלאה רפש וטיט, ויושביה בקרבה כעצמות היבשות אשר החיה יחזקאל ברוח ה'.

אשב לי פה ירחי מספר עד יעבר זעם החרף ומטרת גשם, אחרי כן אשים פני לרוסיא החדשה לשים שם קני, או, אם יצלח חפצי בידי, אעביר גם את בני ביתי לקאוונא, ואנכי אשלח במסחר ידי.

בין כה וכה הנני יושב פה כערער בערבה, אין איש רעים להתרועע ולמתיק אתו סוד; נבונים ושפלים מלפני; לבושי קרעים ובלויי סחבות מאחרי; מתים־חיים מימיני ושמאלי; אין עוף שמים מוליך אלי קול ואין בעל כנפים מגיד לי דבר מכל הנעשה בארץ רבה. אין פה לא מ"ע עברים ולא רוסים, ולא כל ספר חדש מקרוב בא, בלתי אם המליץ וקו"מ⁽²⁶⁹⁾, אשר אנכי מקבל בכל שבוע בחמלת ה' צ"ב עלי. עמודי ההשכלה בפאניעוועזן קנים רצוצים המה. רומש עובד עבודת פרך מאז הבקר ועד השעה העשירית בלילה. ומרב עבודה הגהו כחרס הנשבר וכעלה נבלת. הרב פומפיאנסקי הוזה שוכב בירכתי ביתו כצב בקליפתו. המשגיח בביה"ס, הכילי הגדול מאין כמוהו בכל נושכי נשך ולוקחי תרביית, מונח מספר לגדודי תרגוליו, וכל מעינו אך להשיך נשך אכל ונשך כסף. אלה המה העמורים, אשר כל כבוד ההשכלה בפאניעוועזן נשען אליהם.

(265) הכוונה, כנראה, לחיבורו של הסופר, המשפטן והעסקן הציבורי מנשה מרגלית (1837–1913) בשפה הרוסית: „קובץ מאמרים בבעיה היהודית“ (קרימינצ'וג, 1869).
(266) בלשון רוסית. (267) ראה למעלה הערה 159.
(268) גרו יאיר. (269) וקול מבשר.

שמה לבי, כי טרם צאתי את העיר קאָוונא עלתה בידי לעשות דבר לטובת החכם הנרדף, ה' משה ליב ליליענבלום מוילקאמיר. ע"פ דברי בא ה' ל"ב לקאָוונא לפני ר"ה וישב אתי כעשרים יום, ובימים האלה אספתי כסף בעדו ערך מאה ר"כ (בתוכם ארבעים ר"כ מהקאמיטעט). לאשתו שלחתי ארבעים ר"כ וארבעים נתתי בידו להוצאות הדרך עד אדעססא, ובעד עשרים ר"כ עשיתי לו שני מלבושי כבוד. בעזרת בעלי הקאמיטעט, ובראשם הד"ר שאפיר, אוהבי נאמני, השגתי מכתב-מסע בעדו מבני קהל עדתו (קייידאן) לשנה תמימה; ביום י"ג תשרי נסע מקאָוונא לגראדנא לחג שמה את הימים הראשונים מחג הסוכות, ומשכילי גראדנא תמכוהו במשען כסף גם המה, כי נתתי בידו מכתב אליהם. מווארשא הודיעני, כי ראה שם את ה' צעדערכוים ויבטיחהו לעמוד לימינו בבואו לאדעססא⁽²⁷⁰⁾.

ע"פ מכתב ה' צ"ב להקאמיטעט בקאָוונא נכון הוא לבוא בימים האלה בעיר הזאת. כל ימי ירח האיתנים חכיננו, אני וידידתנו מרים מארקעל, כי נזכה לראות הוד פניך בקאָוונא. כהבטחתך שהבטחתנו במכתבך. אף לא הודעתנו מאומה, אם הוכיח לך ה' אשה אומנת פדגוג לילדיך. ספרי גאטעה קבלה מרים ע"י ה' קאנצעל, בעוד היותי בקאָוונא, וחמשת עלי, המליץ, אשר נעצרו ג"כ בבית המכס יחד את ס' גאטעה, לא קבלתי. האם נשארו בביתך או עלו בתהו ויאבדו?

מצרף אנכי בזה חשבון ממכסת הספרים מ"שירי יהודה" אשר מכרתי, ומכסת הכסף אשר קבצתי⁽²⁷¹⁾. תחת ידי נשאר סך 1.45 ר"כ וע"ז מגיע לי ממך 3 ר"כ חוב ישן, והיותר עד 3 ר"כ אקבל ממך בפעם אחרת. — 8 עקו' מס' "שירי יהודה" גם 4 עקו' מס' "צורור פרחים" הנחתי בידי ידידתנו מרים, מלבד עוד 8 עקו' "שירי יהודה", אשר הציל ה' אנשיל מארקעל איש-מרים מהמו"ס⁽²⁷²⁾ הבורח ה' עלזאס בעד החוברות מהאיזאבעללא הנשארות ת"י; וא"כ נמצאים כעת אצל ה' מארקעל 16 עקו' "שירי יהודה", 4 עקו' "צורור פרחים". אתמול כתבתי מכתב לידידנו ה' סירקין וחיליתי את פניו, כי יואל נא לתור בעדי מקום משמרת ועבודה אצל אחד ממכירי החדשים במקום אשר הוא שם. אשמע דבר מה ישיבני ואדע איזה דרך אלך.

אותך, אדוני, אבקש, כי בל תמשך את ידך ממני גם בימי שבתי בודד לי בעיר ההרס פאניעוועזע וכתבדני במכתבך, כאשר עשית לי בשבתי בקאָוונא. הן לחוק אנכי מאדם העיר וממים קרים נוזלים, היה נא אתה לי מבשר טוב, משמיע חדשות בכל עת, ותברכך נפשי הצמאה והעיפה.

שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כחפץ ידיך. מכבדך ומוקירך כערכך הרם

משה הכהן פראזער.

28

פאניעוועזע, י"ב טבת תר"ל [4 בדצמבר, 1869].

שלום לך, אדוני היקר!

מכתבך היקר מן 4 נאוועמבער⁽²⁷³⁾ בא לידי אחרי חמשה עשר יום, כי שבוע תמים סבב הלך טרם בא לפה, ויום אחד לפני בואו נסעתי לקאָוונא לראות את פני ה' צעדערכוים, אשר קרא אותי אליו ע"י שני טעלעגראממען זה אחר זה, ובקאָוונא אחרתי ששת ימים. בשני הטעלעגראממען, אשר שלח ה' צעדערכוים לקרא אותי, אמר, כי דבר נחוק לו אלי לטובתי, וע"כ מהרתי לנסע אליו בעגלה רתומה לשני סוסי פאסט, עם אחד הסוחרים מעירי; ובדברי אתו פנים אל פנים ראיתי והתבוננתי, כי אך לשקר הוצאתי מכיסי עשרה ר"כ להוצאות הדרך. הן זה היום, אשר אמר ה' צעדערכוים לקחת אותי אליו באדעססא ולתור בעדי מקום משמרת ועבודה, היום ההוא עוד ירחק חק, וגם הוא בעצמו איננו יודע!

(270) השווה: א. דרויאנוב, מ"ספר הזכרונות" של ליליענבלום, רשומות, II, 390—392.

(271) כאן הושמט ההשכון של מכירת ספרי גורדון, הנזכר במכתב 21 למעלה בעמ' 144.

שאין בו עניין מיוחד לקוראים.

(272) מהמוכר ספרים.

(273) מכתב זה לא נשתמר.

אם ישאר באודעססא לארץ ימים, כי בדעתו להעתיק את אהלו מהעיר הזאת ולהשתקע בפ"ב או בווארשויא, כי צר לו המקום לשבת באדעססא בגלל שונאיו ואויביו בנפש, אשר יכתרוהו וירדפוהו מנוחה תמיד.

בל"ס תאווה נפשך לדעת מה משפט האיש הזה ומה מעשהו, והנני להגיד לך משפטי עליו, כפי אשר התבוננתי אליו בימים המעטים אשר הייתי בחברתו יומם ולילה (כי הייתי אתו בפונדק אחד בהאטעל אייראפא על הוצאותיו). האיש הזה גדול הוא בתורה וחכמה, קרא ושנה הרבה, לו לב להבין ועינים לראות כל דבר ולבוא עד תכליתם, שפתי ברור ימללו שפת אשכנז צחה ונעימה (בשפ"ר²⁷⁴ יש מפקפקים עליו), מדברו נאווה וממשיך את הלב. אבל המבין דבר לאשורו ידע ויבין, כי פיו ולבו אינם שוים, ורגיל הוא על לשונו לדבר תעה על אנשים גדולים בחכמה, אשר לא יסכימו לדעותיו, מתפאר ומתהלל במעשיו וצדקותיו, חפשי הוא בדעותיו, כאחד חבני חורין הגדולים, וכשמדבר את אחד הרבנים ותופשי התורה — ישים א"ע לירא וחרד לדבר ה'; ובתוך דבריו הוא מסיח דעתו ומדבר גבהה גבהה על ה' ועל משיחו ועל התלמוד ועל כל הקדוש בעיני החרדים.

בימי שבתו בקאונא באו אליו רבים מנכבדי העיר וגדוליה לבקרו, וגם הוא בקר אותם, ואנכי הייתי נלה אתו ללכת אל גדולי העיר, גם את הגובערנאטאר בקר בביתו, וידבר אתו כשלוש רבע שעה, גם רבנים מערים הקרובות, אשר היו בעת הזאת בקאונא, באו אליו להתוכח אתו על אשר יתן מקום בהמליץ למאמרים חפשים, כמו מאמרי ה' ליליענבלום, גם הרב האכזר והצבוע מקיידאן⁽²⁷⁵⁾ מלא פיו תוכחות על אשר הרפס את הנוספות לארחות התלמוד, אבל הוא לא נשא פניו לו הפעם, וישפך מררתו עליו ועל כל הרבנים בני גילו, על אכזריותם, מרים וקשי ערפם, ויצא הרב אבל וחפוי ראש מביתו.

עמל הוא בעיני לדעת לאיזה מטרה הוא נוסע במחוזותינו ואיזה מקום מוצא לו לכסף ההוצאות הרבות, אשר הוא מוציא בדרכו זה. כפי הנראה, איננו עשיר כר' אלעזר בן הרסום, ובכ"ז בכל מקום בואו ישכור לו דירה נאה ומהודרת באחד ההאטעלען הגדולים, אוכל משמנים ושותה ממתקים, כאחד הסוחרים הגדולים אשר בארץ. לא אפריו על המדה, אם אמר, כי נסיעתו הראשונה בחרף העבר ונסיעתו השניה בעת הזאת וישיבתו בפ"ב שלשה ירחים בשנה העברה וחודש ימים כעת (כאשר הגיד לי, כי יתעכב עתה ירח ימים בפ"ב) יעלו לו הוצאות יותר מאלפים ר"כ! אנכי שאלתי לתומי פשר דבר, ויענו ע"ז תשובה שאינה מספקת. כפי הנראה, נוסע הוא במלאכות אחד משרי המלך לבקר את מושבות ב"י על הוצאות המלך.

אותי צוה ה' צעדערכוים לברכך בשלום בשמו באהבה רבה (כי יקרת ונכבדת בעיניו מאד (באמת ותמים) ולהגיד לך שמאד יצר לו, כי לא יוכל למלאות חפצו לעשות דרכו לפ"ב דרך ריגא ולסור גם אל עיר מושבך לבקרך ולהתודע אליך פנים אל פנים, כי אין עליו הדרך, והוא נחפז לבוא בעוד מועד לפ"ב לגמור ענינים נחוצים לו ולשוב לביתו לפני ראש השנה (1870). שאלתי את פיו על אודות מחברתך "עולם כמנהגו", וישיבני דבר, כי גם הוא איננו יודע הסבה מדוע לא שלחו מהרעדאקציע את מאת העקו' אליך עד עתה, ויבטיח לי נאמנה, כי מפ"ב יכתוב לביתו אודות הדבר הזה. מי יודע, אם יש ממש להבטחותיו!... 7 דעצעמבער.

טרדות שונות הפריעו אותי מלגמור את מכתבי זה אליך ביום ה' העבר, והנני משיח עליו כעת נוספות החדשות, אשר הודיע אותי ה' ליליענבלום מאדעססא במכתבו אלי ביום ר' העבר.

המגיד מסלוצק ה' דיינאווי⁽²⁷⁶⁾, היושב כעת באדעססא, בשמעו כי השר קרעמיע⁽²⁷⁶⁾ נכון לנסע מברלין לפ"ב, ובשמעו את תלונת המו"ל מ"ע "גאלאס"⁽²⁷⁷⁾ על מסעו זה, העיז פניו לשלוח טעלעגראמא לזילבערמאנן, מו"ל "המגיד", לעצור בעד ה' קרעמיע לבל יסע לפ"ב, כי רעה נגד פניו!! השמעת עזות ושגעון כזה מימך?! כן שלח העז פנים הזה בראשירא⁽²⁷⁸⁾ כ"י לחברת "כל ישראל חברים" לפאריז. תכן הבראשירא הוא: כי כל האסון אשר בא על

(274) בשפת רוסיה. (275) א. ש. טרויב. ראה למעלה הערה 172.

(276) ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 184, הערה 117.

(276*) יצחק אדולף כרמיה (Crémieux) (1880—1796), מדינאי צרפתי ועסקן ציבורי יהודי.

(277) עתון יומי — מדיני וספרותי — שיצא בפטרבורג בשנים 1863—1884.

(278) חוברת.

אחינו במחוזות המערב יסודו בהנעלמים⁽²⁷⁹⁾. לא זולת זה. וכי 66 פ"צ ממאה בין אחינו חיים על חשבון הנשאים 34 ממאה; וכי צדקה הממשלה במה שתמנע זכויות המדינה מהיהודים, וכי צדק המו"ל מ"ע גאלאס בתלונתו על קרעמיע; וכי שלח טעלעגראממא ל"המגיד" לעצור בעד קרעמיע לבל יסע לפ"ב וכו' וכו'. בראש הבראשירא נמצאת תמונת דיינאוו, עטור בטלית ותפילין, ותחת התמונה כתוב לאמר: „תמונת הרב הדרשן הגדול המפורסם בכל קצוי תבל וכו'“ בעד התמונה שלם 7 ר"כ, בעד משלוח הבראשירא 8 ר"כ. מה תאמר לשגעונו, פחזותו ורום לבו! האיש הזה, הפוסח על שתי הסעיפים, החפץ לראות טוב ואוהב חיים חפשים כעפיקור וירא הוא מיום הדין כרב בעיר קטנה בליטא; האיש הזה עוד יכסה כלמה פנינו באחרית הימים. יבוא יום והוא ישוב אל קיאו: לריב את כל המשכילים באש עברה, נקם וזעם ויתחבר להרדים ותופשי התורה לעשות מעשה זמרי ולבקש שכר כפנחס...⁽²⁸⁰⁾

המחלקה מחברת „מפיצי ההשכלה“ באדעססא הואילה לתת עזר לפי שעה לה' ליליענבלום סך 25 ר"כ, וגם כתבה על אודותיו לראשי החברה בס"ט פ"ב, כי יהיו גם המה בעזרו. גם אנכי, בהיותי זה לא כביר בקאזנא, השגתי עוד 32 ר"כ מהקאמיטעט בעד אשתו, אשר חזקו עלי תלאותיה ודברי צרותיה על אשר הסבותי במסע ה' ליליענבלום בעלה.

החכם הנודע ה' אברהם קארקמאל⁽²⁸¹⁾ יושב באדעססא זה כשנה, כאשר הודיע אותי ה' ל"ב. האיש הנעלה הזה בודד הוא בעיר הזאת, כי לא ימצא איש, אשר ידע להעריך אותו כערכו ולהשתעשע בחברתו! יפה כתב ה' ל"ב אודות העיר אדעססא: „כאוניעורזיטאט נדמתה לי העיר הזאת ממרחק, קרבתה אליה מלא תקוה, באתי בה והנה בית־מרכלת (מאגאזין) גדול! הספרות העברית מתה היא באדעססא וכל שונה בה גבוה. נמאס הוא. רבים משכילי אדעססא, אך מה השכלתם? שארלאטאניזם בכל פרטים ודקדוקים. בראשיתם היו חסידים גמורים, לא ידעו מאומה גם לא הגו בכל דבר הגוגע להספרות, ועתה לרגלי המסחר ולרוב התענוגות, אשר תמצאנה בה לכל דורשיהן, הם שארלאטאנים, וזה כל פרי השכלתם! לפעמים לא־רחוקות תפגע איש, אשר יכבה ביום השבת את הסיגארע אשר בפין סמוך לביהכנ"ס של הבראדים⁽²⁸²⁾ ברחוב העיר, והנה הוא בא לביהכנ"ס לאמר קדיש על אביו!“

כלו דברי והידיעות מחוץ לעיר מושבי — כלוב, אשר אנכי סגור בו על מסגר — ועמהם יחד גם הידיעות מעיר מושבי, כי אין לי כל מאומה להודיעך מקרבה. המ"ע День לא ראיתי בעיני סיום עזבי את העיר קאזנא, כי פה לא נמצא אף עקו' אחד ממנו, ובכן לא אזכה לקרא את מאמרך — תוכחתך וריבות שפתיך עם בראפמאנן, עד אשר יקרה לי לנסע לקאזנא. לבד יהיה נכון בטוח, כי איש לא ידע מהסוד הזה, אשר הודעתני בטובך. ואנכי מגלה את אונך, כי הרב פומפיאנסקי מעירי שלח ג"כ מאמר להמ"ע День נגד בראפמאנן, כאשר הודיע לי הוא בעצמו, ע"כ יהיה נא מטובך, אדוני, להודיעני בבוא מאמרך אתה נדפס במ"ע זה.

כמדומה לי, שכבר הודעתך במכתבי העבר, כי ה' רומש שלח מאמר להכרמל להשיב על דברי אלקעניעצקי⁽²⁸³⁾, וה' פין הבטיח לו נאמנה, בהיותו בוילנא בחג הסוכות העבר, כי ידפיסו במהרה בקרוב, והנה עברו זה שלשת ירחים, ואין קול ואין עונה! לשוא מרבה ה' רומש לשלוח מכתבים לפין בתחנות ובקשות, באזהרות וגערות, כי ידפיס את מאמרו, הוא באחת — ולא ישיבנו מאומה על כל דבריו, אך לבן רומש הצעיר, תלמיד ביסה"ר בוילנא, אמר פין בפה מלא, כי לא ידפיס את המאמר על אשר הקל מאד בכבוד אלקעניעצקי אהוב נפשו. אנכי יעצתי לה' רומש למלא פיו תוכחות על ה' פין במאמר קטן בהמליץ, באשר עשה אלקעניעצקי ג"כ לצעדערבוים במ"ע „הכרמל“, אך הוא ירא ורך לבב משמוע

(279) אנשים, שלא נרשמו בין הנולדים, מתוך כוונה להשתמש מהשירות בצבא הרוסי.
(280) אפיינית היא תגובת גורדון על פיסקה זו במכתבו של פרוור: „צדקת בדברך על אדות דיינאוו. גם אנכי גליתי דעתי מכבר, שאינני מאמין בתומתו עם הפראגרעסס וכי כל זה איננו עושה, אלא בשביל שיצרו תקף עליו; גם אצלי אין ספק, שהוא יעשה בעל תשובה באחרית הימים. אבל רק אחרי אשר תמוסינה תאותיו וינוסו לחו וכחו“ (אגרות יל"ג, ו, 145).

(281) ראה למעלה הערה 195.

(282) בית־כנסת מפואר באודיסה, שנוסד עלידי יוצאי ברודי.

(283) ראה למעלה הערה 210.

לעצתי. עוץ בא אתה, אדוני, עצה מה לעשות לפין על עשותו המזומתה ולגדור גדר בעד רעדקטירינו, ההולכים אחר רוחם, המקרבים ומרחיקים כחפץ לבם! (284)

ממני אין לי להודיעך מאומה. עוד לא גמרתי אמר בלבבי מה לעשות לימים יבואו; כפי הנראה, אשאר בביתי עד עת האביב, או אז אדוד כנפי לעוף במרחבי ארץ להכין בקיץ לחמי ולחם ביתי. בין כה וכה הנני יושב משמים בביתי. כבוד להשיג בכל העיר אף עלה אחת כתובה רוסיש, מלבד מ"ע בירזעוויץ וויעדאמאסטי (185), הנשלח חנם אין כסף לביה"ס פה. עצתך להשיג מכתבי מליצה להאנשים העוסקים בבנין מסלת הברזל במקומותינו טובה מאד, וגם אנכי דברתי עם ה' ז"פ שטערן אודות זה בהיותי בקאזונא. אבל עד ימי הקיץ הבאים בנין מסלת הברזל מקאזונא לליבויה מתנהלת לאטה, וכל משמרת ועבודה לאיש כמוני אין בלתי אם לפולח ובוקע בארץ.

כמדומה לי, שבחודש הזה תחג את חג יום הולדתך לפי מלאת לך שלשים ושמונה שנה. הואל נא, אדוני, וקח ברכה גם מפי עבדך הנאמן אתך, בין כל הברכות הנשואות לך מקרוב ומרחוק. יתן ה' לך חיים ארוכים וטובים, חיי שלווה ונחת, חיים של עשר וכבוד. וסימנא מילתא היא! לח. הנה שנותיך עברו לאות, כי עד עולם לא תכהינה עיניך ולא ינוס לך, וטל אורות ילין בקציריך גם לימים הבאים. ושניהם כי יתלכדו ויתחברו, יהיה עז בימינך, עשר וגם כבוד בשמאלך, עד עולם!!!

שלום לך ושלום לכל נפשות ביתך עד העולם, כחפץ ידידך ומוקירך ההוגה לך ברכה ושלום

משה הכהן פראזער.

29

פאניעוויץ, 15 דעצעמבער 1869.

אדון יקר!

טרם קראת אלי במכתבך השני (286) ואנכי עניתך ביום 8 טען הזה במכתב גדול ורחב ידים, אשר עליו אין להוסיף כעת מאומה בלתי אם להשיבך על שאלותיך במכתבך האחרון ולברכך על טובך וחסדך לפקדני תמיד בדבריך היקרים.

עלי המליץ יגיעו לי מדי שבוע בשבוע כסדרם וכהלכתם, וביום הששי העבר (12 דעצ.) הגיע לידי נ' 48 קו"מ ונ' 47 מהמליץ, אשר בו נדפס בפנים מאמרך הנחמד והנעים „בזכותן של הרבנים" (287) ובנומר שלפניו (46) בא מאמרך „פחד כלילה" בעלה נדף, ובל"ס יבוא מאמרך השלישי „ציץ נובל" 288 וכו' ג"כ באחד מנ' הבאים. לא אאמין, כי חדל מו"ל המליץ מלשלח אליך את העלים עתה כאחרית השנה, אחרי אשר שלח לך אותם זה שנתים ימים בלא כסף ובלא מחיר; אם לא כי נעצרו (או אולי נאבדו!) העלים בדרך באחד המקומות, כאשר קרה זה רבות פעמים. בתיבת נח של גומער 47 מהמליץ נמצאת תשובה אליך כדברים האלה: „להח' דניאל באג'ר. חכה עוד מעט והבטחתנו תמלא. סבות צדדיות עומדות לע"ע לשטן לנו ובקרוב תוסרנה." לפי בינתי הדלה, התשובה הקצרה הזאת סובכת ע"ד ה"עולם כמנהגו", אשר הבטיח אותך לא אחת ושתיים להגיע לידך את מאת המחברות.

מאמרך „בזכותן של הרבנים" לקח לבי עד מאד, כי כולו יפה אף נעים, ובלי שפתי תנף אגיד לך, כי לא בא כבשם הזה במ"ע המליץ זה כמה. ובטוח אנכי, כי קוץ הסאטירא התחוב בתוכו יכאיב את לבות הרבנים יותר מאלפי מאמרים אחרים, הערוכים נגדם ברעש

(284) בתשובתו על מכתב זה קובע גורדון: „הסבה הראשית, שגורמת שה' פין אינו מקבל לדפוס מאמרו של ידידנו רומש, הוא מחמת שפין כועס עלי מפני שפניתי ערף לך ולכרמלה, ואינני עובד בו — — — ולא עניתיו על כמה מכתבים, מפני שאין גפשי אל האיש הזה בעל דו פרצופין, החפץ בעל כרחו להיות רידקטור, ואין בו אחת מן הסגולות הנדרשות לזה; אין בו לא אהבת האמת ולא שנאת הבצע, לא אומץ הלב ולא רוץ הלשון; אין מלה במאמריו ולא טעם בחכור המתקן לנפש קוראיו מדברי אחרים — ואיש כזה חפץ למשול עלינו ביד חזקה!" (אגרות יל"ג, א, 145).

(285) עתון יומי לענייני מסחר ומניות.

(286) מכתב זה לא נשתמר.

(287) „המליץ" 1869, עמ' 328—329.

(288) מאמר זה נגנז, ראה מכתבו של ליליינבלום לגורדון ב„בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 46, וכן מכתבו של גורדון למ. מארקל-מוזסון ב„צורר אגרות" וכו', עמ' 21.

וסופה. הגאון ההאומיפאט²⁸⁸) יקלל את יום הולדו והשב בבשת פנים ממאסקויא כנפלין יעטה על שפם, ושאר כנותהון הרב משאוועל ומטעלו (הרב בוילק [אמיר] שבק חיים לכל חי זה כשני ירחים) יבואו בצור ויטמנו בעפר ביום תוכחה זה. לך בכחך זה, אדון יקר, להלחם את הרבנים היושבים כסאות למשפט, העוברים את ישראל והמביאים בברזל נפשם! כי עז בידך וגבורה בימינך לעשות אתם כלה, ואחריך ינהו יתר הסופרים, לפשט את החללים ולקחת את חליצותם.

ביום ג' העבר (9 דעצ') קבלתי מכתב מה' צעדערבוים נ"י מפ"כ. בו הוא מתאונן באזני על קשי יומו, כי רבים עומדים לו לשטנה מלהוציא את מחשבתו וחפצו להעתיק את מושבו בפ"ב לאור. ממכתבו נראה, כי עוד יתמהמה בפ"ב עד אחר ראש השנה, עד אשר ידע ברור מה יעשה ה' אתו, ולפני נסעו מפ"ב יודיעני במכתב תוצאות הדבר. אם גם כעת לא יגיעו אליך עלי המליץ וק"מ אז תודיעני במכתבך, ואנכי אשלח לך את העלים שלי לשים עיניך בהם, כי בנומערין האחרונים בא מאמר נכבד מאת ה' ליליענר בלום²⁹⁰) נגד איש ריבו בעל "מעוז התלמוד"²⁹¹) ועוד מאמרים נכבדים. ידידנו ה' סירקין לא השיבני דבר על מכתבי, אשר שלחתי לו זה כשני ירחים, ואינני יודע מה היה לו ואיפה הוא כעת. אולי ידעת אתה והודעתני. אשת יבנה עודנה יושבת פה בבית אביה וכן גם יתר בנות ה' אהרנשטאם עודן יושבות בנעוריהן בבית אביהן. ממני אין לי כל מאומה להודיעך. עוד לא שלח ה' פדות לגפשי ולא פתח את ארובות השמים להוריד את המן על פתח ביתי. שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כחפץ ידידך מוקירך ומכבדך כעורך הרם, המיחיל לדברייך כצמא אל מים

משה הכהן פראזער

30

פאניעוועז, 2 פעברואר 1870.

עם לבבי היה לכתוב אליך היום מכתב גדול, מלא חדשות גדולות וקטנות, אשר צמחו בימים האלה מיום הגיעו דברי אליך במכתבי האחרון עד היום; אבל כל היום הזה הייתי טרוד גדול בביתי, וע"כ אכתוב אליך ביחוד ביום ה' הב"על. וכעת אדברה רק שלום בך ובאשתך הכבודה ובכל יושבות ביתך. הנני ידידך ומכבדך, דורש טובתך כל הימים

משה הכהן פראזער

במכתבי הבא ישית גם ידידנו ה' רומש נוספות על דבריו היום, כי גם הוא כתב נחפזון גדול את מכתבו, בשעה שאינה לא יום ולא לילה.

הנ"ל.

31

פאניעוועז, 5 פעברואר 1870.

אדון יקר!

ראשית דברי תהיה על דבר מה"ע, "סיר רחץ" (הלכנו), אשר עלה באשו ותעל צחנתו באפנו בימים האחרונים, מבלי כלכל. ע"פ ידיעות נאמנות, אשר הגיעו אלי מערים שונות, אדע אל נכון, כי עשו גאונינו המפורסמים, היושבים במחשכי ארצנו, וסיעתם חוזה

(289) במאמרו, "בזכותן של הרבנים" (שם, עמ' 328) מתקיף גורדון את א. ש. טרייב, רבה של קיידאן, בלא לנקוב בשמו: "גלוי וידוע ג"כ אומץ לבו וגבורתו של הגאון ההומיאופט, אשר עמד על דעתו ומסר נפשו לטובת הכלל ואסר לבני עירו מיני קטניות בפסח בשנת בצורת. אע"פ שכל שאר הרבנים לא עמדו בנסיון והתירום, ובגדל חכמתו הביא סמך לדבריו לא לבד מן הפוסקים, כי אם גם מחכמה חיצונית, הנקראת הומיאופטיאה — האם לא הציל כזה את כל ישראל מרעה ומצרה גדולה?" ראה גם מכתבו של ליליינבלום לגורדון, שנתפרסם ב"בהינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 41.

(290) במאמר "מגלה עפה", "המליץ" 1869, גל' 46—48, 50. "המליץ" 1870, גל' 2, 4.

(291) חוברת מאת יצחק מרגליות (1842—1887), שנדפסה בווארשה ב"1869, המכוונת נגד מבקרי התלמוד והשולחן ערוך. בין השאר מתפלמס הוא עם ליליינבלום על דעותיו במאמרו "ארחות התלמוד" ו"נוספות להמאמר, ארחות התלמוד".

את המר"ל מ"ע זה, כי ישים אל חכו שופר לקדש מלחמה על "המליץ" וסופריו ועל כל דורשי דעת; ובשכר זה יפצו המה (הרבנים) את הלבנון בכל מושבות ב"י עד מקום שידם מגעת²⁹². ע"כ לא יפלא עוד בעינינו, אם בימים האחרונים לקח לו בעל הלבנון קרנים לנגח יחדיו את כל איש, אשר שאר רוח לו וברכה בקרבו. ולא יפלא א"כ גם בעיניך, אם פגע בך מנוול אחד במ"ע זה נ' 5.4 משה דוד וואלפזאהן, איש ווילנא יליד שאוועלן, ויחרף ויגדף אותך בחרפות וגדופים, כאחת הנבלות מרחוב היהודים בוילנא²⁹³. הן רוח הרבנים והגאונים דובר בו ומלתם על לשוננו. והיה הדבר הזה לך לאות ולעד, כי חציך השנונים אשר ירית נגדם לא נסוגו אחור, כ"א ירדו עמק עמק בחדרי לבם הערל, והרבו במ פצעים ומכות חדרי בטן. בכל מקום, אשר דבר המליץ 47 יגיע, אבל גדול להרבנים וסיעתם, חרדות ילבשו, על הארץ ישובו, ובמר נפשם יאנחו: גלה כבוד מהרבנים ותופשי התורה!

אדמה, כי לא לכבוד יהיה לך, אם נשיב דבר להמנוול והגנל בהלבנון, להשיב שבעתים אל חיקו חרפתו, אשר חרפך וירחיב פה והאריך לשונו ככלב שוטה, כי מי יקום עם סכלים ונבלים כאלה לבוא עמם בריב דברים? אבל על כל איש, אשר נתן לו ה' לשון למודים וידו משכת בשבט סופרים בשפת ארצו, על כל הלוחם מלחמת האור בגבורים, המצוה לדרוך חציו נגד "הלבנון", אשר פרש מוטות כנפיו על מהשכי ארץ, להכרית מארץ רוסיה זכרו! עליהם המצוה לגלות שוליו על פניו, וראו שרי הממשלה, כי אך רוח קטב וזלעפות, רוח משחית ומחבל צרור בכנפיו, רוח מלא הבלי שוא, תעה ומדוחים, להשיב נדחי האולת ונפוצות הסכלות לקבץ מארבע כנפות הארץ; וסגרו שערי ארץ רוסיה לפניו, ולא יוסיפו עוד חנפי לב והולכי חשכים לבוא בגבולו להביא שואה ואמש על העם²⁹⁴.

אם את הדבר הזה תעשה אתה, גבור מלחמה! ורעך עמך, והייתם לישועה גם לצעירי ב"י, האבדים והנדהים בערי מושבות ב"י, השותים חמת עריצים ואבירי לב; הרחוקים מישועה; וישבו לראות אור יקרות, ועב הענן לא יקדיר עוד שמי חייהם, ותבוא עליכם, קציני אנשי המלחמה, ברכת כל אובר וקשה יום!

עד כמה גדלה שגאת החשוכים לצעדערבויים, הקוץ המכאיב להם! לא יעפו ולא יגעו לתת מכשלים ואבני נגף על דרכו; יבדו מלבם שקרים וכזבים למען העציב רוח מיודעיו ומתי סודו. ממאסקוויא שלח אחד החשוכים מכתב משמיע ישועה מבשר טוב לשומרי נשף בקאווונא, כי צ"ב מת לשחת ביום בואו לאדעססא מפ"ב! והשמועה הזאת עשתה לה כנפים בכל קצות העיר, ואחינו מולי הבשר וערלי הלב שמחו בכל לבם ונפשם, כי שבר ה' מטה רשעים, שבט הגגש במ, ולא יוסיפו עוד בני פריצי עמם לענותם, ואימת המליץ וקול המבשר לא תבעתם. אך שמחתם היתה עדי רגע וששונם נדמה כקצף על פני מים; כי אחד מאוהכי בקאווונא, ה' פארט²⁹⁵, אשר הצגתיו לפני ה' צ"ב בהיותו בקאווונא ויבא בברית אהבה אתו, שלח טעלעגראממא לרעדאקציאן של "המליץ" לדעת אל נכון, אם אמת הדבר, וכעבור שני ימים השיב לו בן ה' צ"ב ע"י טעלגראממא (אשר שלם ג"כ ידידי ה' פארט בעדה), כי אביו חי, ועודנו הוא בפ"ב, ובקרוב הימים ישוב בשלום לביתו, והשמים אלי גיל בקאווונא הכלמו וחפו ראשם.

(292) ראה פרטים על ההסכם לשיתוף-פעולה בין האדוקים ברוסיה לבין "הלבנון" בספרו של יעקב ליפשיץ (ראה להלן הערה 293) "זכרון יעקב", II (קובנה, 1927), עמ' 99—102.

(293) אף מאמר זה, שנדפס ב"הלבנון" 1870, עמ' 25—28, 33—36, נקרא "בזכותן של הרבנים", ומחברו הוא יעקב ליפשיץ (1838—1922), מעסקני היהדות החרדית ברוסיה במשך שנים מרובות. ראה ספרו "זכרון יעקב", II, 103, וכן מכתבו של ליליינבלום לגורדון ב"בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 46. במאמרו הנ"ל מגלה ליפשיץ, ש"דניאל באג"ר" הוא פסבדונים של "ליב גארדאן", והוא רואה בהתקפתו של גורדון על א. ש. טרוב פעולת-תגמול נגד רב זה על מאמרו "קול דוד דופק, קול לנגידים נחבאו", שנסקר למעלה בהערה 172. הפסקה הבאה מתוך דברי ליפשיץ עשויה להמחיש את רמת כותבה: "אנחנו בשם ה' נתעורר לעסוק בהיות דאבני ורבא, ואתה בגא"ר כלך לך לדרוש בפרשת עריות ובהלכות געשים התלויות בה; יהי חלקנו עם חובשי בהמ"ד, ואתה דניאל לך לגורלך ונחל נחלתך אשר שפרה עליך להתעלס באהבים" ("הלבנון" 1870, עמ' 35). עיין "אגרות יל"ג", I, 149—147.

(294) 6 ביולי 1870 — כלומר, כחצי שנה לאחר פנייתו זו של פרוור — מבקש גורדון את י. ה. סירקין להניע את "חברת מרבי השכלה" בפטרבורג, שתשתדל אצל הממשלה בעניין איסור הפצת "הלבנון" ברוסיה. ראה: אגרות יל"ג, I, 159. — מן הראוי לציין, שבמכתבו לגורדון מ-20 ביולי 1870 ("בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 53) מסתייג ליליינבלום מגישה זו: "אין דעתי מסכמת להלשין לפני שרי המלוכה על הלבנון". (295) ראה למעלה הערה 240.

עלה הכורת על צווייפעל וספרו שע"י⁽²⁹⁸⁾! הוא ה' גאטטלאבער בספרו „תולדות הקבלה והחסידות“⁽²⁹⁷⁾, אשר יצא לפני ימים אחדים לאור עולם להאיר לארץ ולבני הדורים עליה. את הס' הזה שלח לי אחד מידידי בויטאמיר למנחה, ביום צאתו מהדפוס, ורבות שבעתי ענג בקראי בו זעיר שם; כי בכשיל וכילפות ינפץ לרסיסים את כל הבנין, אשר בנה ה' צווייפעל. ואם גם ה' ג"ל לא יגיד לנו בריש גלי, כי כתב את ספרו נגד ס' שע"י, אך עיניו ירמזון אלינו להבין חקרי לבו ומחשבותיו. בסוף הקדמת הספר הוא כותב כדברים האלה: „קצור הדברים: מטרת ספרי זה היא לפרוש אור על אמונתנו העיקרית ושלום על ישראל“ (מפוזרות). ובפנים הספר הוא כותב ג"כ: „...ואי אפשר לי לבלי העתיקם הנה, לפי שהם ראויים לפרסום גדול, ביחוד בזמננו, כאשר יצאו אנשים מקרבנו, אשר בשם ההשכלה יתימרו, להפוך בזכותם של מבלי עולם בדברי הבל וריק ולכנותם בשמות צדיקים וקדושים וכו'“. — אם תחפץ אשלח לך את הס' היקר הזה ע"י פאסט לקרא בו. כן קבלתי בימים האלה ס' „כתר כהונה“⁽²⁹⁸⁾ לצ"ב, אשר חלק גדול ממנו בא בהמליץ שנה ששית. גם את ס' „דאס פוילישע ייגעל“ חלק א' וב' ⁽²⁹⁹⁾; את „הקוסם“⁽³⁰⁰⁾ לה' אייכענבוים⁽³⁰¹⁾ ז"ל.

אחד מידידי, תלמיד לשכה השמינית בבמה"ר בויטאמיר, כותב אלי כדברים האלה: „מחלוקות גדולות פה בין הדירעקטאר ובין המורים העברים, וביחוד עם האינספ' [עקטאר], איש רע והפכפך בכל מעלליו, שוטה גדול ועלול לעשות כל גבלה. הדיר' [עקטאר] יבקש בכל מאמצי כחו להעביר את המורים הישנים ולמלאות מקומם בחדשים וכו'“. השמעת תארים כאלה מימך על האיש המצוין ה' סלאנימסקי? וידידי זה הכותב הוא איש משכיל, רחום ומוקיר רבנו, היודע להוקיר איש איש כערכו!

אולי לא נמצא „הלבנון“ בגבולך ולא ראית את העלים, אשר באו במ דברי הכסיל והנבל וואלפסאָהן. הודיעני ואשלח לך את העלים האלה.

בכל לבי אודך ואברכך, אדון יקר, על טובך והסדך לקרוא אותי אליך לשבת בביתך ימים מספר לשבע שבע שמחות את פניך⁽³⁰²⁾; אבל חס אנכי על הצאות הדרך בימים הרעים האלה, אשר לא השתכרתי בכל ימי שבתי פה אף קשיטה אחת, ועיני נשואות רק אל המסחר הקטן אשר לאשתי בחנותה, וכספי המעט, אשר קבצתי לי על יד בשבתי בקאָוונא, ילך תמס מיום ליום.

כל עצה רחקה ממני מה לעשות בימים יבאו ואנה לפנות למצא לחמי ולחם ביתי מבלי לשוב אל קיאי להיות מלמד לנערי ב"י. הנחני נא בעצתך הטובה והורני נא דרך זו אלך; וכבר קצתה נפשי לשבת בחבוק ידיים בביתי ולהיות חיים שוממים בין פגרים מתיים, גלאיתי כלכל ולא אוכל! אולי תוכל להיות לי לפה לאחד ממכיריך בשאוועל וסביבותיה, אשר יד לו בבנין מסלת הברזל העולה מקאָוונא לליבויה דרך העיר הזאת, כמו ה' קאפעלאנסקי ואחוזת מרעיו⁽³⁰³⁾. ה' צ"ב הבטיחני, כי יקחני אליו לפ"ב, אם יצח חפצו בידו להעתיק את אהלו בעיר הזאת, וימלא את ידי להיות עוזרו בעבודת הרעדאקציאן; אבל מלבד כי לא מצא הדבר הזה הן בעיני, עוד תוחלת ממושכת היא, כאשר הודיע בהמליץ ג' ⁽³⁰⁴⁾, כי עד חודש יולי ישאר באָדעססא.

במכתבי העבר שכחתי להודיעך, כי בין הגדולות, אשר עשה הגאון ההומיפיאט⁽³⁰⁵⁾ לטובת הכלל, און ותקן בעדתו לאמר בכל יום אחר תפלת שחרית „אני מאמין“ בקול רם, הש"ץ והקהל יחד, מיום שיצא האפיקורוס ליליענבלום לקעקע את בנין השו"ע. אף ידין יסדו „חברת שו"ע“ בק"ק על אף האפיקורוס הזה⁽³⁰⁶⁾!

(296) „שלום על ישראל“. ראה למעלה הערה 143.

(297) נדפס בויטאמיר ב-1869.

(298) יצא באודיסה בתרכ"ז.

(299) מאת המספר האידי יצחק יואל ליניצקי (1839—1915). הספר יצא באודיסה

ב-1869.

(300) יצא באודיסה ב-1863.

(301) יעקב אייכנבוים (1796—1861), משורר ומורה עברי.

(302) ראה „אגרות יל"ג“, I, 146.

(303) ראה להלן מכתב 32.

(304) במאמר „בשורה מוצאת“, „המליץ“ 1870, עמ' 18.

(305) א. ש. טרויב.

(306) השווה מכתבו של ליליינבלום לגורדון ב„בחינות“, חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 41.

אחרי אשר הריקוטי לפניך את אוצר החדשות אשר היה אתי, אצא מאת פניך, ואומר שלום לך ולאשתך הכבודה ולכל מרבית ביתך. חיה בטוב ובנעימים, כחפץ אוהבך ומכבדך כערכך הרם, המיחל לדברך.

משה הכהן פראווער

32

פאגניעוויצע, 23 פעברואר 1870.

אדוני היקר!

שולח אנכי לך היום ע"י פאסט את עלי הלבנון 4, 5³⁰⁷, גם הנומר הראשון מהמליץ, אשר בו בא נוספות למאמר המהולל בוש"ר³⁰⁸ מה' ליליענבלום³⁰⁹, וס' "תולדות הקבלה והחסידות". את כלם יחד אנכי שולח בתכריך אחד סטראחאווע³¹⁰, כי פקיד הפאסט דפה לא קבל את עלי הלבנון לשלחם ע"י קרויצבאנד. את ס' תולדות וכו' גם את הנומר 1 מהמליץ תשיבם נא לי אחרי קראך בם, ואת עלי הלבנון תעכב תחת ידך, כי לא אמצא בם חפץ. וה' הטוב יכפר בעדי על החמס הזה אשר בכפי! —

ממכתב ידידתנו מרים מארקעל, אשר שלחה אליך בשבוע העבר, ידעת, כי הייתי בקאָוונא לפני ימים אחדים, בלכתי שמה לקנות מעט סחורה לצרכי חנותי — ולבקש לי משמרת כהונה אצל בוני המסילה, העולה מליק גבול רוסיא לביאליסט[קא] ולבריסק דליטא; אבל לא מצאתי בקאָוונא את האנשים, אשר בקשתי לי, ותקותי נשארה כעט מעל, ועלי לקצות רגלי עוד הפעם לעשות דרכי לקאָוונא לפני חג המצות הב' אודות הדבר הזה. האיש, אשר הוקם על להיות המוציא והמביא במסלה הנ"ל, הוא ה' גוסטאו טיקטין מקאָוונא, אלוף ומודע לה' קאפעלאנסקי משאוועל, ידידך אתה; ואם זה האחרון ידבר עלי טוב (ע"פ בקשתך) לפני ה' טיקטין, או יתן על ידי מכתב אליו, בטח לבי, כי יצליח חפצי בידי ועל נקלה אשיג משמרת כהונה במסלה הנ"ל. שים נא לבך, אדוני יקר, לדברי אלה; ובהיותך בשאוועל לחתונת בתו של ה' ק"פ, כאשר אמרת במכתבך האחרון אלי³¹¹, או מקודם לכן, אם יעלה בידך לכתוב אליו, אל נא ימוש זכרוני מקרב לבבך, והיה לי למבטח עז ביום רעה; כי ה' קאפעלאנסקי הוא האיש האחד והמיוחד, אשר דבריו נשמעים אל ה' טיקטין, וזה האחרון היה הסוכן על נכסי ה' ק"פ בצאתו מקאָוונא וברית מלח ביניהם; ואם אליו אשא עין — נכון לבי בטוח, כי לא אבוש. גם את יאגאטהאָנאָהן הבטיח ה' קאפעלאנסקי, כי יהיה לו לפה ולמליץ לפני ה' טיקטין וישתדל להשיג בעדו משמרת ועבודה. שמרה נא את הדברים האלה בלבבך, כי תוצאות חיים זהם!

אחד ממורי ביה"ס בקאָוונא, ה' ראפאלאוויטש, התפטר ממשרתו בבה"ס וילוח אל ה' טיקטין הנ"ל, ושכרו נתן לו שמונה מאות ר"כ לשנה.

בקראך את דברי חורפך בהלבנון³¹² הלא תשם ותשרק על הנבלה הזאת! כי מיום גוסדו מ"ע לב"י עוד לא פגשו קאמר מלא נאצות וגדופי אשה זונה שלטת כזה, ומאשר לא ירא הכותב, המחריף ומגדף, על נפשו ויכתב את שמו מפרש תחת גרפותיו, אין ספק אצלי, כי יד הרבנים ושאר כנותהון היו באמנה אתו, והמה חזקו את ידיו למלא פיו נאצות נגדך. אבל לבי יגיד לי, כי לא יצא נקי, בהביאך אותו במשפט על פרשו את שמך גלוי לעין השמש, וכן לא יעשה ע"פ חוקי הצענזורא. ואתה לא תוכל לחשות הפעם הזאת, לבל יעלו הצפרדעים עלינו להבאיש את הארץ!

צר לי מאד, כי לא נמצא מ"ע הלבנון משנים עברו תחת ידי להראות לך את המקומות היותר מלאים סכלות והבלי שוא, המורים על סכלות המו"ל ועל הדרך המשחת, אשר הוא הולך עליה, לסמטם את לב ב"י. זכורני, כי כמעט כל עלה ועלה, אשר קראתי מ"ע הזה,

(307) כאן גרפס מאמרו של י. ליפשיץ, בזכותן של הרבנים, ראה למעלה הערה 293.

(308) "בזכותן של הרבנים" הנ"ל.

(309) הכוונה לפליטון של ליליענבלום, אל המהפך בזכות הרבנים ב"המליץ" 1870.

גל' 1, עמ' 2-3, בחתימת "עלי משלם בן ליב הלוי", שנכתב בעקבות מאמרו של גורדון "בזכותן של הרבנים" וכמתכונתו.

(310) מבוטח.

(311) מכתב זה לא נשתמר.

(312) ראה למעלה עמ' 156 והערה 293.

היה מלא משאות שוא ומדוחים, ולבי התחמץ בקרבי מדי קראי בם. כהיותי עתה בקאזונא נודע לי אל גכון, כי קשר אמיץ מאד בין תופשי התורה והחרדים בגלילותינו ובין מורל הלבנון בפאריז, ואגרות רצוא ושוב ביניהם תמיד³¹³, ור' ישראל סאלאנטער³¹³ עובר ושב מעיר לעיר להחזיק בידי לומדי התורה להעירם ולעוררם, כי יתחזקו ויעמדו הכן במלחמת ה' עם המשכילים ואוהבי דעת. את ידי אחד מקציהם, שמו "יצחק מרגליות"³¹⁴ (בעה"מ "מעוז התלמוד", נגד ה' ל"ב), מלאו היראים בקאזונא לכתוב ס' נגד מחרפי התלמוד ולומדי להראות במופתים חותכים (?), כי כל דברי התלמוד קדושים ועומדים לעד, ומפי ה' יצאו כלם וכו' וכו'. הס' הזה יקרא בשם "תשועת עולמים"³¹⁵. סוף דבר: ידי אנשי מצותנו מלאות עבודה להחשיך לארץ ביום אור ולגדור גדר לבית ישראל, להכביד אונם ולהשע עיניהם!

כל יושבי העיר קאזונא ישיחו במאמרך המחוכם בזשה"ר! כרקב הוא בעצמות הרבנים ותופשי התורה, וסם חיים לכל שוחרי טוב ותושיה בעמם. ה' ליליענבלום מאדעסטא מודיע אותי במכתבו האחרון, כי הגאון משה אליעזר הורוויץ מפינסק שרף את המליץ גליון 47 בגלל מאמרך.

האיש בן עזניאל³¹⁶ מפ"ב, המתפלא עליך על כי משכת ירך את לוצצים, בל"ס הוא אחד מהמנצחים על תקנות כלל ישראל, כמו ר' חנה סלאנטער ומרעני, אשר עינם רעה בכל היוצא חלוץ למלחמת האור עם הולכי חשך. ואם נבון דבר הוא, הלא ידע ויבין, כי קוצ' הסאטירא תפעול יותר מאלפי ספרים כתובים בעט סופר מהיר, וכי ספרי ערטר ז"ל הכניסו נפשות רבות תחת כנפי ההשכלה ברוח הסאטירא אשר בהם.

"המליץ" יעבט את ארחו גם אצלנו. בקאזונא ראיתי את הנומער הרביעי זה עשרת ימים ואצלנו עוד לא בא. נומר 2 לא בא כלל. אנכי קבלתי רק את הנומער הראשון (אשר אנכי שולחו אליך היום), ויתרם לא הגיעו לידי, אם גם ה' ל"ב מודיע אותי, כי העלים נשלחים אלי מדי שבוע בשבוע. יוכל היות, כי מהרעדאקציאן של המליץ נשלחים העלים לכל החתומים כסדרם וכהלכתם, ואך בפקיד הפאסט דשם האשם, כי לא יגיעו לידי החתומים, כאשר התאונן גם מו"ל מ"ש День בנומר 5 ממ"ע שלו.

המכתב בלי שם חתום תחתיו מפאניעוועזע בדבר שידוך אחד שלוח אליך מר' שמואל יצחק דווארקאוויטץ, כאשר דרשתי וחקרתי, וחיים יעקב ליאקוב הכותב שכח בחפזו לחתום את שם דווארקאוויץ תחתיו. ורשי"ד זה מבקש ממך עתה על ידי להשיבו דבר על מכתבו הנ"ל. חתונתה של פריעדעריקא שטערן הוגבלה על ל"ג בעומר, כאשר הגיד לי דודך זפ"ש³¹⁷.

לסירקין כתבתי זה שני מכתבים מפה, ועד היום לא זכיתי להשיג מענה ממנו. אולי תדע אתה דבר ממנו והודעתני. את הס' "דאס פוילישע יונגעל" הנחתי בידי ידידתנו מרים כהיותי בקאזונא, וכאשר ישוב לידי — אמהר לשלחו אליך.

ה' ליליענבלום מדפיס כעת באדעסטא את ספרו "קהל רפאים" בעזרת משכילי אדעסטא, וביום הששי העבר שלח לי את הבאגען הראשון. אתמול נתת לי ידי ה' רומש לקרא בו, והבטית לי להשיבו לידי עד מועד צאת הפאסט מפה למען אוכל לשלחו אליך. אבל לא שמר מוצא שפתיו, ורגעי נעילת הפאסט ספורות, וחפצי בדבר הזה לא נמלא הפעם. בפ"ב באה פקודה להצנעוואר הרוסי באדעסטא (ע"פ דברי ה' ל"ב) לקצר במאמרי День בכל מה דאפשר.

(313) ראה ספרו של י. ליפשיץ "זכרון יעקב", II, 99—102.
(313*) ישראל סאלאנטער (ליפקין) (1810—1883), מטיף והוגה דעות, מייסד תנועת "המוסר" הדתית-מוסרית בקרב יהדות ליטא.

(314) ראה למעלה הערה 291.

(315) ספר בשם זה לא ראה אור.

(316) הוא מ. א. בלינסון [בעלינזאן] (ראה למעלה הערה 198), כעדותו של ליליענבלום במכתבו לגורדון ב"בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 50. — במכתבו ליליענבלום על ידי המאמר "בזכותן של הרבנים" מספר גורדון, בין השאר: "בשבוע העבר קבלתי מכתב בן בלי שם, אשר יוכיחני על מאמרי ההוא. המכתב בא מפעטערסבורג וחתום תחתיו "בן עזניאל", ומתוכו ניכר, שהכותב הוא איש מבין בספרות ישראל העתיקה והחדשה. יודע הוא כמעט כל ספרי ומאמרי אשר כתבתי, וסגנון לשונו כסגנון סופר מהיר. לא ראיתי סגנון נבחר וצרוף כזה בין כל סופרי מכתבי העתים לבני ישראל" (אגרות י"ג, II, 436). (317) זלמן פנחס שטרן.

אחלה את פניך, אדוני, כי בהשיבך לידי את ס'. "תולדות הקבלה והחסידות" תצרך
אתו את ספרך היקר "משלי יהודה" בעדי, למען יהיו שלשת ספריך תמים בידי, ותברכך נפשי.
ובזה אכלה דברי ואומר שלום לך ולביתך ולכל הנלוים אליך. הנני ידיך מברכך
ומוקירך כערכך הרם

משה הכהן פראווער

33

פאניעוועז, 2 אפריל 1870.

אדוני החכם היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י, שלום.

היום בבקר קבלתי מכתבך האחרון³¹⁸, והנני ממחר להשיב לך בדברים אחדים עליו
למען השקט רוחך אודות ידידנו היקר ה' סירקין ולהודיעך, כי שקר טפלו בודים עליו.
אמת נכון הדבר, כי ה' סירקין עוזב את מקומו אצל הגביר גינצבורג לתור לו מקום אחר
טוב מזה; אבל הוא עושה את הדבר הזה מרצונו הטוב, כאשר הודיעני בשני מכתביו אשר
קבלתי בירה אחד (מאָרץ); כעת הוא עודנו בשדה אחוזתו של ה' גינצבורג (לא במאָסקווא),
ואחר הפסח ישים לדרך פעטערסבורג פעמיו, כי יש לו תקות רבות להשיג משמרת ועבודה
אחרת יותר טובה מהראשונה.

אתה, אדוני, שואל אותי, מה אעשה עתה ואנה פני מועדות, ומה אשיבך? לא אדע
נפשי איזה הדרך ינחני אלהים בימים הבאים. ידידנו ה' סירקין הודיעני במכתב מקיעו
ביום 24 פעברואר, כי יוכל להשיג בעדי משמרת כהונה בגוב[ערניא] טשערניגאוו בשדה
אחוזתו של האדון האופראווליאישטשי³¹⁹ שעל נכסי גינצבורג, אם אאות לקבל עלי
עבודת גזבר (קאססיר) לכתוב ולרשום בספר בשפ"ר ההוצאות וההכנסות מהשדות, מהרחיים
ומבתי היין, ושכרי ינתן לי 150 ר"כ לשנה, מלבד מעון וארוחה וכל צרכי; ואנכי השיבותי
לו אמרים ביום 1 מארץ, כי המחיר הזה מצער הוא מאד להחיות את נפשות ביתי, ואם יאות
האופראווליאישטשי לתת לי לא פחות משתי מאות ר"כ, אז הנני לבוא אל המקום אשר
אמר לי. ומה רב שברון לבי בקבלי שלשום מכתב שני מה' סירקין, המתפלא עלי, כי לא
השיבותי לו דבר על מכתבו מקיעו ודואג הוא מאד פן בין כה וכה יקדמני אחר. רואה
אנכי, כי מכתבי הראשון עלה בתהו ויאבד, והשיבותי לו עוד הפעם אתמול ע"י פאָסט
סטראאוואני³²⁰ כדבר הראשון, אבל מי יודע, אם לא אחת את המועד! בעינים כלות
אחכה מיום ליום ומרגע לרגע עד בוא תשובת ה' סירקין אלי.

גם ה' צעדעבונים כתב אלי מאדעססא לפני ימים אחדים, כי בבואו לפ"ב אחר הפסח,
יעשה הכנות לדפוס ולרעדאקציאָן, יוכל היות, כי יהיה לאל ידו לספחני אל אחת הכהונות
ברעדאקציאָן לאכל פת לחם; אך טוב לפני שבת את האיש, אשר אמר לי ה' סירקין (אם
אך יאות לקצוב לי שכר 200 ר"כ) ולעבוד בשדי חמר ולמנות שקלי כסף משבת את ה'
צעדעבונים ולספור ולמנות חטאי בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם. ה' צ"ב מגיד לי
במכתבו הארוך את כל התלאה, אשר מצאתהו בפ"ב, טרם השיג הרשיון להוציא בעיר
המלוכה מ"ע [בלשון] רוסיא ולהשתקע שם. במכתבי, אשר שלחתי אליו בשבתו עוד בפ"ב,
הזכחתי דרכו על פניו ע"ד החוברות מ"עולם כמנהגו" המגיעות לך, וכעת הוא כותב אלי, כי
במהרה בקרוב יכתוב אליך ביחוד וישיב לך את החוברות. כן גם ה' צבי הכהן שערעשעווסקי
מפינסק, עוזרו בהרעדאקציאָן, כותב אלי ג"כ, כי בקרוב יבוא הדבר הזה לידי גמר, כאשר
תקרא בפיסת הנייר הלוסה בזה.

אמת ונכון הדבר, כי בהלבנון נדפסו עוד מאמרים על אודות הענין הידוע לנו, מאמר
אחד מפרידריכשטאדט מאת י. גאלדבערג³²¹, אשר המליץ לא הדפיס דבריו, ועוד ועוד,
אבל קצר קצרה ידי היום להגיע לך את העלים האלה, והיה נכון בטוח, כי אם אך אוכל
להשיגם אמחר לשלחם אליך.

(318) מכתב זה לא נשתמר.

(319) מנהל.

(320) מבוטח.

(321) ג. גאלדבערג, "וסלחת לעונם כי רבנים המה", "הלבנון" 1870, גל' 9.

אתמול קבלתי מוֹיטָאמיר ס'. "שלום על ישראל" חלק שני, ועוד לא שמתי עיני עלי מאפס מקום בביתי כעת לכתוב ולקרא בספר, כי השלחנות והכסאות וכל כלי הבית שלי נסושים על פני החצר להטהר מכל חשש חמץ, וגם את הסורים האלה כותב אנכי לך מעומד, נשען על טורי לבנים. ורואה אנכי באצטגנינות שלי, כי החלק השני מכיל בקרבו דברים רבים יקירי ערך, כמו מכתבים ע"ד מחלוקת הגר"א וסיעתו עם ר' זלמן לאדי, ראש לחסידים וסיעתו, ועוד ועוד. בקרב הימים אשלחו אליך. את ס' "תולדות הקבלה והחסידות" תשיב נא לי ע"י מוקדם, כי דרוש הוא לי כעת, ותצרף נא אליו גם ספרך היקר "משלי יהודה" למען יהיו שלשת ספריך תמים בידי.

מאד דאבה נפשי לשמוע, כי החלית ושכבת על ערש דוי כשני שבועות, ואתה חלש ורפה כה תמיד. מדוע לא תבקש לך משמרת כהונה אחרת, כמו אצל הבונים במסלת הברזל, או במקום אחר, אשר ייטב לך לגופך לחזק את עצמותיך ולהשיב רוחך בקרבך? הלא איש אתה, ושמן גם כשרונותיך נודעים לכל; וכמדומה לי, שעל נקלה תוכל להשיג משמרת נכבדה, אשר אליה תערוג נפשך.

ה' רומש נסע בשבוע העבר לקאָוונא ולווילנא לראות את פני הדירעקטאר בקאָוונא (ובהאָקרוג³²²) בוילנא. כפי הנראה, שמע ה' רומש דברים מאחורי הפרגוד, כי דעת הדירעקט[אר] איננה נוחה מהקטטות והמריבות אשר לו את מחזקת הפענסיאָן הנוצרית, וע"כ נסע להתנצל ולהצטדק לפניו. מחר ישוב לביתו מדרכו, ואם תהיינה אתו חדשות בל אחמיק להודיעך.

בשולי מכתבי אברך אותך בשלום, בשם ידידנו ה' סירקין, כאשר פקד עלי במכתבו מקיעו, גם לשאול את פיך מדוע לא כתבת לו זה ימים רבים? יותר אין אתי כעת להודיעך, ואתה סלח נא לי על מכתבי זה, הנכתב בלי סדרים, לא באשמתי. והיה זה שלום לך ולכל נפשות ביתך ולאשתך החולה (יקימנה ה' מערש דוי!). ולא תוסיף לדאבה עוד, ושמחת בחגך אתה וביתך וכל הנלוים אליך. הנני ידיך מכבד ומוקירך כערכך הרם

משה פראווער

בחתמי את מכתבי נזכרתי עוד נאטיצען³²³ אחדים, והנני משית פה נוספות למכתבי. ה' סירקין ראה את פני צעדערבויים בקיעו בשו בו ביתו, דרך העיר הזאת, אף לא מצא זה האחרון חן בעיניו... גם בא בברית את ה' גאטלאָבער, אשר היה ג"כ בקיעו בעת הקאָנטראַקטען³²⁴ לדרוש ברופאים (כי נוטל מאור עיניו ותשש כחו כנקבה) ולחזור על פתחי גדיבים עם ספרו החדש "תולדות הקבלה והחסידות". פי סירקין מלא תהלות ה' ג"ל, ולפי דבריו מצא בו יותר מאשר קוה, כי עוד כח עלומים לו לכתוב ספרים מחוכמים, ונכון הוא לכתוב מאמרים ליבעראלים, אם אך יוסד מ"ע המקבלם. גם ה' ג"ל גם צ"ב קראו את שירך הנפלא "ברבורים אבוסים"³²⁵ (אשר אנכי שלחתי העתקה ממנו לסירקין ע"פ ההעתקה, אשר היה לי מלילענבלום), ויחד כולם התפלאו על מליצתך הנעימה, ויאמרו, כי עוד לא בא כבשם הזה בשירי שפ"ע.

מדוע לא תדבר על לב אחד ממכיריך בטעלו עיר מושבך לאסף את מ"ע, הלבנון? אל ביתו והיה לך למקרא? כי על איש כמוך המצוה לקרא במ"ע הזה מדי שבוע בשבוע, ואתה תוציא יקר מזולל, כי תמצא בו בכל עלה ועלה דברים אשר מהם יתד ופנה לשירים זאטירים ולמאמרים טובים ומועילים כמאמר בשה"ר³²⁶.

אם חפץ אתה להתחמם כנגד אורו של הרב הגאון האמתי מראסיין וליהנות מזיו תורתו וחכמתו, אז שמע נא בקולי וקרא מאמרו בהלבנון בשם "משלוח מנות" (לא אזכור

(322) גליל.

(323) הערות.

(324) בתקופת היריד השנתי הגדול בקיוב, שנערך בימים 5—26 בפברואר. בפרקיזמן

זה בוצעו כאן קניות ומכירות של קרקעות, תבואה, סוכר וכו' וכן נחתמו חוזים ("קוב" קראקטים") בעניין אספקת סחורות שונות.

(325) נדפס לראשונה ב"השחר", II (תרלא), 412—414.

(326) "בזכותן של הרבנים".

כעת באיזה נומר, אם 8, 9⁽³²⁷⁾, ודעת לפושט ינעם. ושוממת ושרקת ונתת צו לאסור את הגאון הזה בחבלים חדשים ולהביאו בבית החפשיית במחלקת המשוגעים, כי ראוי הוא לכך. והגאונים האלה המה רועים אותנו ומורים לנו הדרך גלך בה! אל אלהים!... אם יעלה בידי אשלח לך גם את הנומר הזה ותשב לי תודות אלף על חסדי זה אתך. בואת אני בטוח!

כלו דברי ידיך ומוקירך

פראזער

34

פאניעוועז, כ"ז ניסן תר"ל [16 באפריל 1870].

אדוני היקר הר"ר יהודה לייב גארדאן נ"י!
היום קבלתי מכתבך⁽³²⁸⁾, והגני ממהר להשיבך דברים אחדים בקצור גמרץ, מאין עתותי בידי היום הזה לאחו בעט סופר.
ראשית דבר אשמח את לבבך בבשרה טובה, כי בא דבר ה' סירקין ידידנו אלי ביום ג' שבוע זה, כי נאות ה' רעגיערער (הוא הסוכן שעל נכסי הג' גינצבורג) לתת לי שתי מאות ר"כ לשנת הראשונה כחפצי, אף שלח לי סך חמשה ועשרים ר"כ על חשבונאי להוצאות הדרך; והגני נכון לצאת מפה ביום א' הבא, ואעבור דרך קאוונא (אולי אתמהמה בעיר הזאת כיום תמים לקניית חפצים קטנים הדרושים לי. אראה גם את פני אשתך) לדינאבורג, לוויטעבסק, סמאלענסק, אראל, קורסק עד העיר הקטנה קאנאטא במסילת הברזל, ומשם עוד לי 50 וויערסט⁽³²⁹⁾ לעשות דרכי בעגלה עד המקום אשר אנה ידידנו היקר סירקין למושב לי, הוא הכפר רודניא. ה' סירקין מבטיחני, כי יוטב לי לשבת במקום הזה מבכל חבל ווילנא ובנותיה וקאווניה ופרנייה, כי אנשי המקום טובי לבב ויודעי דעת וברכת ה' חופפת עליהם כל היום, ויקבלוני בספ"י⁽³³⁰⁾ ויתנהגו עמי במדת החסד והרחמים. מי יתן ויבואו דבריו!

מאד יצר גם לי, כי נטה ה' צעדעריבויס מן המסלה, אשר דרך בה עד כה, והנה הוא נתן יד לרבנים הסכלים והקנאים, אשר כשואה יעלו עלינו וכארבה להשחית יבול הארץ. וביחוד מלאתי חמה על דבריו במאמרו „אשיב מלחמה שעה“⁽³³¹⁾ אודות מאמרך כושה"ר, והגני נכון להשיב לו על דבריו אלה גלוי בהמליץ ולהוכיח שגגתו על פניו. —

327) המאמר גרפס ב„כבוד הלבנון“ (המדור המדעי של „הלבנון“) לשנת 1870, גל' 10, עמ' 75—76. מעניין לציין, שמחברו של המאמר, ר' אלכסנדר משה לפידות (1819—1906) — רבה של קהילת ראסיין, שנמנה גם עם ראשוני חובבי ציון — זכה להערכה חיובית דווקא מצד ליליינבלום, המפלה אותו לטובה, בהבדל חותך משאר הרבנים, שהתפלמסו עמו, עם ליליינבלום, מעל דפי „הלבנון“: „הרה"ג [הרב הגאון] הזה [לפידות] לא ברעש ידבר ולא בחרפות וגדופים ישמיע קולו; לא יתהדר בפלפולי הבל ארוכים, ולא יאזה להקורא לעיין באלפי מקומות, וביחוד בספרו, רק ברוח הטור ובחם לב ידבר דבריו“. ראה: „על דבר התקונים בדת“, כל כתבי מל"ל, I (קראקוב תר"ע), עמ' 108. על אישיות זו, שחבצה מהרבנים יחס של סובלנות והכנה כלפי דורשי התיקונים בדת, כדי להבטיח את אחדותו של העם, מרמז ר. א. ברודס בספרו „הדת והחיים“ (למברג תרמ"ח), III, 60—61, 76.

(328) מכתב זה לא נשתמר.

(329) ואריסטא=1.06 קילומטר.

(330) בסבר פנים יפות.

(331) „המליץ“ 1870, גל' 12, עמ' 88. והרי קטע מתוך מאמרו של צדרבוים בעניין הנדון: „בין יתר הדברים, אשר היה לנו למורת רוח לפגוש במה"ע הנקראים על שמנו, היה המאמר „בזכותן של הרבנים“. לא לאשר המאמר בפני עצמו איננו שוה לבוא במ"ע, או לאשר נפל עלינו פחד הנפגעים בו והנלוים אליהם, או כי נהפך רוחנו בקרבנו לעשות חנף; ולא נאשים גם את באי"כחנו [כלומר, את ממלאי מקומו במערכת „המליץ“ בתקופת מסעו של צדרבוים ביישובי היהודים ברוסיה], כי ממנו ראו מנהגנו מאז וכן עשו בלי משוא פנים. אך כאשר ראינו רבים מהרבנים בליטא פנים אל פנים, ונשתעשע אתם ונמתיק סוד יחד, והמה הראו לנו נכון רוחם ורוחב בינתם לדעת מה הזמן שואל מעמנו ויבטיחנו מצדם לתת יד לנו לעשות תקונים גחוצים, ולא הלכו עמנו בעקבה לחודות לנו בלב ולב טרם ערכו קרבות נגדנו בהרב פיפיות והגיון ישר עד אשר, אחרי שקלא וטריא ופלפולים עצומים, הצלחנו להבינם, כי כמונו כמוהם מחוז חפץ אחד לנו לבצר עמודי דתנו, ולא ירופפו מסערת העת והשתנות תנאי החיים בימינו, ורק בסגנון מבטנו על מצב הענינים ובדרך אשר נבחר לתקן המעוות נפרדנו — בהשקפה ראשונה“ — — —

לא אכחיד ממך אדוני, כי במכתבו האחרון אלי מאדעססא (הנזכר במכתבי העבר), כתב גם אלי כדברים, אשר דבר גלוי בהמליץ נ' 12, ואנכי הכחתי הדברים תחת לשוני, ולא גליתי את אונך מזה, לבלי הפריד בינך ובינו. אבל הרע מאד לעשות, באמרו קבל עם (לא באמת ולא בצדקה ולא בישר לבב), כי למרת רוח היה לו המאמר היקר בזשה"ר, ובוה הוא גותן יד לרבנים פושעים נוקשי לב להרים נסם ולפרוש מכמרתם בערי ישראל, כראותם, כי גם גלית הפלשתי הזה, אשר מצחת נחשת על רגליו וכידון נחשת בין כתפיו וגרמיו כמטילי ברזל, גם הוא היה כאחד האדם לפל מלוא קומתו ארצה מאבן חלק אחד, אשר הטביע (משה) דוד הקטן³³² במצחו!

ואלה דבריו אלי במכתבו הנזכר אות באות: "המאמר 'בזכותן של הרבנים' מידידנו המצויין, מליץ אמתי ה' גארדאן, מצא חן גם בעיני כבעיניך ובעיני כל קוראיו, כי ראוי הוא לכך. אך האמת אגידך: לו הייתי בביתי — מסופק אנכי אם אספתיו, לא לאשר יראתי מפני הרבנים, אלא לאשר בעברי בערים האלה התראיתי פנים את הרבנים האלה (?), והמה הבטיחוני לשנות דרכיהם. אף כי ידעתי, כי לא ימלאו מוצא שפתיים, בכל זאת לא עלי לצאת נגדם ולהזכיר עונם טרם בואי אליהם, כל עוד לא הראו בפועל קנאתם מחדש, ולמה אתחזק בם להבאיש ריחם ולעורר המתם עלי, ולא יבושו עוד מפני, אם אענה כחשם בפניהם. אולם בדיעבד ובפרט שלא נכחד מהם, כי לא הייתי אז בביתי, נוחה נפשי. — בקרוב אשלח לה' גארדאן את החוברות המגיעות לו, ואז אציע לפניו להיות לי עוזר תמידי בשפת רוסיא ועברית כרום כשרונותיו." — אלה הם דבריו, והאמת אגדך, כי דבריו האחרונים, אשר נסיתי קו תחתם, לא ישרו בעיני יותר מדבריו הראשונים, כי בזה הוא מראה באצבע את רפיון רוחו ואת ארנביותו, כי לא יעמוד במלחמת ה' בגבורים עם ארזי הלבנון, אדירי התורה, אשר חציר יבש משגבם ומעוזם.

בהיותי בדרך מסעי, או לכשאפנה בבואי למחוז הפצי, אוכיח שגגת ה' צ"ב על פניו גם במכתב מיוחד אליו בעצמו (מלבד אשר אערכה דבר נגדו גם גלוי בהמליץ במהרה בקרוב).

אם תהיינה עתותי בידי אערכה מכתב לה' שערעשעווסקי לפני נסעי מפה, או מקאזונא, ואט ידי עליו להדפיס את מאמריך הנפלא והמחכם, אשר לו דומיה תהלה, "ודוי הגדול"³³³ גם את השיר "אשקא דריספק"³³⁴, אף אם לא קראתיו. וכן אחלה גם את פני ה' ליליענבלום, כי כל ירף ידו משערעשעווסקי עד הדפיסו את מאמריך היקרים.

הנני משיב לך בזה את הקאנצעפט³³⁵ מודוי הגדול, אחרי העתיקי אותו אלי כאותיות ברורות ומחכימות.

אקוה לראות את פני ה' סירקין במקום אשר אבוא שמה, כי נכון הוא לבקר את בית ה' רעגיערער בנסעו למסעו לפ"ב. ובבואי אל המנוחה ואל הנחלה בבית ה' רעגיערער אודיעך מכל אשר אתי, ומראש אהלה את פניך, אדון יקר, כי לא תטשני ולא תעזבני גם כמקום אשר אבוא שמה, ותפקדני במכתביך לעתים מזומנות, כאשר עשית לי עד כה בטובך, בענותך ובישר לבבך.

והיה זה שלום לך ולכל גפשות ביתך ולכל הנלוים אליך, ושמחת עולם תהיה על ראשך מעתה ועד עולם, והיית בריא ושלם בכל עצמך, ולא תוסיף לדאבה עוד, ושמה מרחוק גם לבב ידיך, אשר נפשו קשורה בנפשך עד עולם

משה הכהן פראזער

ס' הקבלה והחסידות, אשר יושב לפה משאוועל, יגיע ליד אשתי, והיא תשלחנו אלי עם עוד חפצים אחרים בקרב הימים. — ה' רומש מתאונן עליך, כי לא דרשת שלום במכתבך, אף לא השיבות לו דבר על מכתבו האחרון.

(332) משה דוד וולפסון. ראה למעלה עמ' 156.

(333) מאמר זה לא נדפס.

(334) שיר זה נדפס לראשונה ב"השחר", 11, 164—168.

(335) תקציר [קונספט] או טיוטה.

כפר רודניא במחוז קראליעוועטק, 29 מאי 1870.

אדוני היקר, בחיר ידידי והגיוני כל היום, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!
במכתבי מיום 16 אפריל⁽³³⁶⁾, בהיותי עוד בפאניעוועז, הודעתך, כי ידידנו היקר
ה' סירקין, בחמלתו עלי, מצא בעדי מקום משמרת ועבודה בשדה אחוזתו של הסוכן שעל
נכסי הגביר גינצבורג; והנה עזבתי את ביתי, נטשתי את ידידי נפשי בארץ מולדתי ובאתי
„ברכבי אש וסוסי אש“ למקום זה אנה ה' סירקין למושב לי. אחרי עברי ערים רבות קטנות
עם גדולות כדינאבורג, וויטעבסק, סמאלענסק, אריאל וקורסק עד קאנאטאפ העיר הרחוקה
מכפר מושבי 45 וויארסט. זה שבתי פה כירה ימים, ועוד לא אדע נפשי, אם אבכה או אשמח
על גורלי וחבלי; הן אמנם הבית, אשר באתי לשבת בו, מלא כל טוב, והארץ טובה ונעימה
ורוח עדנים מרחף על כל פני הכר; אבל לעמת זה לא מצאתי את האנשים, אשר באתי
לשבת בקרבם, כלבבי. הם לא חסידים ולא מתנגדים, לא משכילים ולא סכלים, כ"א יהודים
מרוסיא הקטנה. בכל דרכיהם ומעשיהם נדמו לשכניהם הרוסים, ולא בדרכיהם הטובים הם
הולכים. אוהבים אך את נפשם, ומגובה יראו על הסר למשמעתם, וגם אם קבלוני בספ"י,
ככ"ז רואה אנכי את דרכם עם יתר גזבריהם וסוכניהם, וידעתי, כי אשתה גם אנכי מן
הכוס אשר ישתו המה — ולבי עלי דווי. ה' סירקין, אשר נתודע לבני בית בעלי בקיעו, הלל
אותם מאד במכתביו אלי, ויאמר, כי כלם אוהבים ונחמדים; אך הוא ראה אותם לבושים
באדרות כבוד בבית האורחים (גאטציממער), ולא ראם בשמלתם לעורם בביתם ובחדר
משכבם, כמוני אני עתה. העבודה עלי מרבה להכיל; ובעלוגי אדונים רבים, כי אדון הבית
איננו פה, והוא יושב בנכסי ה' גינצבורג, בפלך פאדאליען, ואשתו היא אשת כסילות
הומיה ובעלת אף, מקללת את כל היהודים ומאמינה לכל הבל יותר מגאונינו האמתים
והאדירים, ומשרתי ביתה ורומסי חצרה המה חסידים אנשים פראים... סוף דבר: לבי מלא
נדודים וכעש, בראותי כי עליתי מן הפחת בליטא ונלכדתי פה בפח, ואיש אין אתי לדבר
אתו דבר אחד, כאשר עם לבבי, ובודד אנכי במועדי גם בעתותי מנוחתי!...

אך לשוא יעמול אנוש לצאת מן המצר אל המרחב, אם ההצלחה (או המקרה) לא
תאר פניה אליו! בשבתי בקאווונא וכליתי כחי במלאכת המלמדות — אמרתי, כי אובד
ואומלל אנכי על פני האדמה, ועתה בצאתי לחפשי מן העבודה הזאת תשוב עלי נפשי
גדול יתר מאד מבתחלה. הן אמנם לא ידעתי תענוגות בשרים בקאווונא, וכל היום קודר
הלכתי מעקת המלמדות, אך לעמת זה חי הייתי חי רוח בחברת משכילים, אשר נכבדתי
בעיניהם, ואחי אחד מראשי המדברים בכל מקום בואי; ועתה הנני יושב בדד ושומם, אין
מכיר ערכי (גם אם קטן הוא), אין מרהיב לבי, אין משעשע רוחי, אין מרומם חיי, ואין דובר
דבר אשר ינעם לנפשי, ובריתי נאמנת אך עם אבני השדה.

סלח נא לי, אדון יקר, אם העצבתי את רוחך בדברי אלה, הלא ידעת, כי נקל לאדם
לשאת כבד אבן ונטל חול מלנשוא עקת-לב, ואך בשפכו שיחו בחיק מיודעיו ואוהביו
ירוח לו מעט, בנשואם אתו להקל משאו מעליו, ומי לי עוד אוהב טהר-לב כמוך אתה?
סירקין ידידנו עזב את מקומו במאָהילנא. הוא כעת בקיעו, ובעוד ימים אחדים
יסע לפ"ב. אתמול קבלתי מאתו מכתב מזיטאמיר, בעברו דרך העיר הזאת, ומבקש ממני
לברכך בשלום בשמו ולהגיד לך, כי רע בעיניו, אשר לא תכתוב לו לעתים מזומנים. עתה
תוכל לכתוב אליו לפ"ב, ע"פ האַדרעסטא הרשומה בשולי המכתב, אם חפץ אתה בזה.
בהיותו בזיטאמיר בקר את הח' רח"ו סלאנימסקי ואת רא"ב גאטטלאבער, וישמח בהם והם
שמחו בו שמחה גדולה. כן יספר לי במכתבו: כי בהיותו זה לא כבר בקיעו התורע אל
הבתולה המהוללה שפרה אֶלצין, היודעת לשון עבר יותר מכל נשי החיל הנודעות לנו עד
כה, וגם לשון התלמוד והפילוסופיא העברית לא זרו לה, ואלה דבריו אודותיה: היא בכלל
אשה חכמה מלומדה שאין כמוה וטובת חן ושכל, הפשית ברעיוניה ומטיבה לכת בדרכיה,
עד כי דבקה נפשי אחריה, אף כי איננה טובת מראה, ונתתי לה את ספרי במתנה, אשר
מהרה לקרא בו דלתות הרבה ותכתוב דברים אחדים בספר זכרון לפני בשפ"ע. ביום 1 יוני
תנשא לאיש חיל, אשר ישלים בימים האלה את חוק למודו בחכמת הרפואה במאָסקווא, ד"ר
אייגעש מוילנא או מראַסיין, והוא יעבוד כרופא בצבא המלך. וגם היא לומדת שפת רומא

ועוסקת בעניני חכמת הרפואה, אשר יש ברצונה להשלים חוקה, אם תגור בעיר שיש בה אוניוורסיטאט³³⁷. לו ידעה ידידתנו חרים מכל אלה, כי אז נפלו פניה מאד, ותקנא באחותה זו, אשר לפניה תקוה משחקת לקחת שכם אחד על הגברים גם בחכמת הרפואה. גם מה' ליליעבבלום באני מכתב ביום אתמול, ואחרי אשר הרוני עצבון כנפשי שבעי, הוא מודיע אותי, כי ספרו „קהל רפאים“ יגמר בדפוס ובקרוב ימים אחדים יפיצו חוצה אחרי צאתו מיד הכורך והצנזור. לו הייתי בקאזונא, או באחת הערים הגדולות, כי אז לקחתי עלי להפיץ שלשים או ארבעים עקו' מספרו זה בכסף ובמחיר; ועתה בשבתי במדבר שדה הרחק מאדם העיר ובארץ חשך וצלמות — לא אוכל לעזר לו במאומה. בל"ס תקח גם אתה, אדון יקר, חלק במצוה זו להיות לו לעזר ולהפיץ מספר עקו' בין מכיריך ומיודעיך. גם ידידנו ה' סירקין הבטיח לו למכור 10 עקו' בפ"ב בבואו שמה. וכן כתבתי גם אני לאחדים מידידי בקאזונא ובערים אחרות ובקשתים, כי יטפלו לעושי מצוה בעמם ויעמיסו עליהם הטרח לתמך בידי הנרדף והנאכל בכל פה.

במכתב לה' ל"ב, בהיותי עוד בביתי, בקשתיו ע"ד ה"ודוי" והשיר „אשקא דריספק“, כי ישתדל גם הוא גם ה' שערעשעווסקי להדפיס בהמליץ, ועתה השיב לי דבר, כי כבר כתב לך תשובה ארוכה ביום 21 אפריל העבר³³⁸.

בעברי דרך קאזונא ווילנא הגידו לי, כי יצא בוילנא מגלה עפה בשם „מלחמה בשלום“³³⁹, צללה תוכחות ונאצות חריפים וגדופים עליך ועל ה' ל"ב ועל כל מתרסי הדת (?), ובחפזי למסעי לא עלתה בידי להשיג את המגלה הזאת; ואולי היא תחת ידך — אנא, שלחה נא אלי לשים עיני עליה; ואם אראה, כי ראויה היא לענות לדברי המחרפים והמגדפים, אקח לי מועד להשיב דבר בהמליץ. כן אחלה את פניך, אדון יקר, להודיעני לעתים מזומנות מכל דבר חדש נפל בספרות העברית, ושמחני נא בדבריך בכל עת, כבימי שבתי בקאזונא. אל תשכחני ואל תעזבני לארך ימים. וידעת, כי ביום יגיעו מכתביך אלי אלבש עז ורוח נכון יתחדש בקרבי, ושכחתי את עצמי ורגזי, ואשבע שבע שמחות ונפשי תשוב למנוחתה.

במכתבים הבאים אדבר אתך ברחבה ע"ד אחינו יושבי רוסיא הקטנה, אודות דרכם ומנהגם, אופני מסחריהם וכל אשר אתם, הרחוקים מאחייהם יושבי ליטא כרחוק מזרח ממערב. —

ובזה אכלה את דברי ואומר שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כחפץ ידידך, מוקירך ומכבדך כערכך הרם,

משה הכהן פראזער

ס' „תולדות הקבלה והחסידות“, הגמצא בשאוועל בבית ה' אליעזר אפרתי, כאשר הגיד לי בפיו בהיותי בקאזונא, תקחהו מידו ויהיה אתך עד אשר ישיבנו ה' בשלום לביתי או לליטא. ואתה תשלח נא לי את ספרך „משלי יהודה“, הדרוש והנחוצ לי בזה מאד. ואל תשב נא את פני ריקם גם בדבר הזה, ותכרכך נפש ידידך אדרעסא אלי: — — —

הנ"ל.

St. Petersburg, den 25. Oktober 1870.

אדון יקר ונכבד, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י, שלום.

ארבעה ירחים עברו מיום קבלי את מכתבך האחרון¹⁴⁰ בכפר רודניא, אשר ישבתי בו שלשה ירחים, ועד היום לא לקחתי לי מועד לכתוב אליך ולהודיעך מכל אשר אתי,

(337) גורדון, שרחש חיבה מיוחדת לבנות ישראל היודעות עברית, ביקש מסידיקין את כתבתה של אֶלְצִין, כדי שיוכל לשלוח לה במתנה טופס של ספרו „שירי יהודה“, אם אמנם ברור לו, לסירקין, „כי יעלה (הספר) לרצון לפניה“ (אגרות יל"ג, ו, 157—158). כחודש לאחר כתיבת מכתב זה מודיע גורדון לסירקין: „להאשה שפרה אייגעס [אֶלְצִין] לא אשלח ספרי אחרי אשר לפי דבריך השליכה אחרי גוה את הליטראטור העברית, ומה תמצא בשירי דברים וינעמו לה עתה, בשימה פניה לשפות ולידיעות אחרות!“ (שם, עמ' 160).

(338) ראה „בחינות“, חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 47—49.
(339) „מאמר מלחמה בשלום — חוברת השלישית, היוצאת לאור בהשתדלות והוצאת החברים מצדיקי הרבים“, וילנא 1870.
(340) אגרות יל"ג, ו, 154—156.

כי הייתי כשוכב בראש חבל, ולא ידעתי נפשי אם חי או מת הנני. רבו מאד תלאותי בכל ימי הקיץ העבר, ובכל מקום בואי לא מצאתי מנוח לכף רגלי. המקום, אשר אנה ידידנו ה' סירקין למושב לי, היה בעיני כבית הסהר ואנכי כאסיר, עד כי מאסתי חיי, ועזבתי את המקום הזה ואבוא לעיר המלוכה ביום 12 אויגוסט, למצוא רוח והצלה פה, בעזרת ידידי ומכירי הרבים היושבים בזה. שני ירחים שלמים שוטטתי בשוקים וברחובות למצא מקום מוצא למחיה — ואין. קראתי למאהבי להיות בסומכי נפשי, ויקרבוני במו פיהם ושפתיהם, ובלבם היה הקרח הנורא. עד כי כמעט נואשתי למצא פה מעמד, ואקלל את יום בואי בפ"ב ואת יום הולדי גם יחד. אך כאשר הגיעה מצוקת לבבי למרום קצה האיר ה' פניו אלי, ויתן לי שאלתי למצא פת לחם לי ולנפשות ביתי.

בעזרת ה' זאליקין, חתן ז"פ שטערן דודר, הייתי למורה בהת"ת אשר בפה (אשר היא גם אחת מהמחלקות של ביה"ס אשר לה' בעהרמאנן³⁴¹), ושכרי ינתן לי חמשה ושלשים ר"כ לחדש בעד שבע שעות עבודה ביום, ועוד לי הוראת שעה אחת אצל איש פרטי, אשר תביא לי שבעה ר"כ בחדש, ועוד נשארו לי שלש שעות פנויות לקבל עוד תלמידים מהוגנים לכשיודמנו לי. ואם גם עבודתי בהת"ת רבה מאד עלי, בכ"ז שמח אנכי בחלקי זה כעת, אחרי עבור שנה תמימה עלי בלחץ ומצוקת נפש כל היום; ורבים אומרים לי, כי יש תקוה לאחריתי פה וכי ברבות הימים אמצא מעמד נכון ונשא. מי יתן ויאמנו דבריהם אלה!

נודעתי פה לגדולי העיר וחכמיה מבני ישראל, כמו להד"ר זייבערלינג³⁴² ולהד"ר ניימאן³⁴³, אשר מצאו בי ברכה (לפי דבריהם), ולעוד אנשים נכבדים, קרואי העדה ואנשי שם. ע"ד עדת ישראל פה ומנהיגיה אודיעך במכתבי הבאים, אם תרצה, וידעת, כי „לא כל הנוצץ זהב מרוקע הוא“. ובכלל, אניד לך כעת, חלק לב אחינו יושבי פ"ב, וכל אחד לבצעו ולתאות נפשו מקצתו, ואיש את אחיו יצודו חרם.

אתמול שלחתי לך ע"י סטראחאוואע ג' חלקי ספר „שלום על ישראל“, אשר נתן לי ה' צווייפעל, בהיותו פה אחר הסוכות, להגיעם אליך, ואותי צוה לברכך בשלום בשמו ולהגיד לך: כי מאד יקרת אף נכבדת בעיניו ושמן מרומם על שפתינו. ואתה תדע, כי לא כצעתה הבאה עליו במ"ע לב"י עשה, כי כפיו לא נגאלו בשחר, ומתן בסתר מידי רבי החסידים לא לקח, ובטוח הוא בך ובעוד חכמים כגילך, כי תבינו דבר לאשורו, כי כתב את ספרו זה לא מאהבתו את הבעש"ט ותלמידיו, אך משנאתו את המתנגדים עקשי הלב, אשר שמו את התלמוד ואת השו"ע ואת נושאי כליהם אלופים לראשם, ולא יטו מן המסלה, אשר סללו הפוסקים להם אף כמלא השערה, בעוד אשר גדולי החסידים באמת יעלימו את עיניהם מהם ואינם חוששים לכבודם... אלה המה דבריו בקצור. — עוד מבטיחנו ה' צווייפעל, כי ביתר החלקים מספרו — עוד ג' או ד' חוברות, אשר יוציאם במהרה בקרוב — יגלה חדשות ונצורות, אשר לא עלה על לב כל משכיל, ואז שלום יעשו לו כל החכמים והמתקנים (רעפארמער), ופני דוברי סרה עליו יחפרו. — בכלל מצאתי בה' צווייפעל רב יתור מאשר קייתי, כי לב חכם לו ורוח אמיץ ולשון למודים, וכל דבריו בהשכל ודעת. — הוא בא לפה לכוון את עמדתו בבי"ס הרבנים, כי ה' אבראמאווטץ, היושב בויטאמיר, וכת דליה חפצים להרסו ממעמדו. רב כבוד נחל פה ה' צווייפעל, כי באו כל גדולי העיר ועשיריה וחכמיה לבקרו.

ה' צעדערבוים עושה הכנות למ"ע שלו ולבית דפוסו אשר יפתח בעוד שני ירחים. בשבוע זה ידפיס צירקולארע³⁴⁴ ע"ד מ"ע הרוסי³⁴⁵ והמליץ, אשר יחלו לצאת מפה מראשית שנת 71. גם הוא צנני לברכך בשלום בשמו ולהגיד לך, כי מאמרך „בינה לתועי רוח"³⁴⁶ מצא חן בעיניו מאד מאד, ובקרוב יכתוב אליך ביחוד, בשלחו אליך צירקולאר, ויחלה את פניך, כי תהיה סופרו במ"ע הרוסי שלו ויכבדך (האגאריען) באופן נעלה. —

(341) אלעזר (לאזאר) ברמאן (1830—1893), עסקן ציבורי ומחנך.

(342) ראה למעלה הערה 225.

(343) אברהם ניימאן (1809—1875), רב ועסקן בשדה החינוך היהודי. היה חבר הוועד

של „חברת מרבי השכלה“.

(344) חוזרים.

(345) „חייסטיניק רוסקיי ייברייב“ — „שבועון יהודי-רוסי“, שיצא בפטרבורג, בהפסקות.

בשנים 1871—1873, בעריכת א. צדרבוים.

(346) נדפס ב„המליץ“ 1870, גל' 30—33, 35—36, 39, 41—42.

הגביר גינצבורג נתן לו נדבתו למ"ע הרוסי סך 3000 ר"כ ופאליאקאוו⁽³⁴⁷⁾ 1500 ר"כ, ראזענטהאל 500 ר"כ, וכפי הנשמע יהיה בידו כסף עזר לעשרת אלפים ר"כ. מה תאמר לזה? —

גם חתנו הד"ר גאלדענבלום⁽³⁴⁸⁾ וביתו יבואו לגור פה בעוד שני ירחים, וכבר שכר לו ולחתנו מעון גדול בעד 1500 ר"כ לשנה.

מאמרך היקר והמחוכם „בינה לתועי רוח“ עשה לו שם גדול ויקר בין כל משכילי פ"ב, וכלם מודים ומשבחים ומפארים את שמך. גם בקאזונא עשה מאמרך זה רושם גדול בלבב כל מפלגות העיר, כפי הידיעות אשר באו לי במכתבי ידידי משם, ובלי שפתי חנף אגיד לך אף אני, כי עוד לא כבשם הזה בכל המאמרים והחזירות, אשר נדפסו וחזרו ונדפסו במה"ע לב"י ע"ד אחינו יושבי רוסיא. כי כל דבריך אמת וצדק וחזקתם קרב ולב איש, גם אם יקשה את לבו כפרעה ויאטם אזנו משמוע לקול מלחשים כפתן חרש.

ה' קאלמאנן איש טעלו אמר לי, כי אם תאות לו לשלח את השיר „אשקא דריספּק חריב ביתר“ למול השחר בווען מיודעו להדפיסו — אז ישלח לך ה' סמאלענסקין בעדו את „השחר“ חנם אין כסף. אם ישרה נפשך בדבר הזה, ואם תרשני, אז אתן העתקה מהשיר הזה הנמצא אתי על יד ה' קלמן לעשות בו כאשר אמר ובתנאי בני גד ובני ראובן⁽³⁴⁹⁾. מה נשמע אתך אדוני? השלום לך ולביתך? נכספה וגם כלתה נפשי לדעת את כל החדשות, הקורות והעתים, אשר עברו עליך בארבעת הירחים האחרונים מיום נפסק מרוץ המכתבים בינינו; ובטוח אנכי בך, כי תשוב לכבדני ותפקדני במכתביך לעתים מזומנות, כאשר הסכנת לעשות לי עד כה.

במכתבי הבאים אדבר אתך ברחבה מכל דבר, אשר אדע כי תמצא בו חפץ, וכעת תסתפק בדברים המעטים, היוצאים מבהלים ודחופים מאת ידיך ואוהבך הנאמן חסר אל משמעתך ודו"ש וטובתך כל הימים

משה הכהן פראזער

הבה נא ברכה בשמי לאשתך ולבניך היקרים, הנמצאים אתך ואשר שלחת בריגא ללמד תורה (כאשר שמעת). שלום לך ושלום לביתך.

אדרעטא אלי: — — —

26 אקט[אבער]. אחרתי אתמול את מועד צאת הפאסט מפה לעירך דרך קאזונא והנני שולח את המכתב דרך ריגא.

37

ס"ט פעטערסבורג, 13 פעברואר 1871.

אדוני היקר!

אין בפי מלים להצטדק לפניך על דומיתי זה ימים רבים, בכל ההבטחות, שהבטחתיך במכתבי הראשון מפה, להריץ דברי אליך לעתים מזומנות. לבי נגפני בכל עת ושעה על הדבר הזה, אבל מרובים המה מאד עבודתי ופזורי נפשי בעיר המלוכה, ולא יכלתי לקחת לי מאד⁽³⁵⁰⁾ להשיב דבר למאהבי רצתה נפשי, עד אשר הוכיחני ה' במחלת לב בימים האלה, ופקודת הרופאים עלי חזקה לשבת בביתי ולנוח על ערשי כעשרת ימים, והנני משתמש במקרה הזה להסיר מעלי תלונות ידידי ומכבדי, אשר כבדוני במכתביהם, ולא השיגו תשובתי עליהם.

מיום שהבאתי צוארי בעול המלמדות והעבודה לכלכל את הנפשות, התלויות לי מאחורי, עוד לא עבדתי עבודת עבד כבוימי שבתי פה, יען מרובים המה מאד צרכי יושבי עיר גדולה, איש איש לפי ערכו; ואנכי, אשר חלפה עלי שנה תמימה מבלי השתכר אף קשיטה אחת, הנני עמל ביותר לבקש לי שכר משנה להשלים את החסרון, אשר יחסר לי בבגדי וכלי, אשר אבד עליהם כלה, ובכן עובד אנכי ששה שעות וחצי בכל יום בבית ספרי

347 כנראה, שמואל פוליאקוב (1836—1888), בונה מסילות-ברזל ברוסיה ועסקן ציבורי יהודי.

348 אהרון יצחק גולדנבלום (1827—1913), שותפו (בעיקר הנומינאלי) של חותנו צדכובים בעריכת העתונים „המליץ“, „קול מבשר“ ו„וסטניק רוסקין ייברייב“ (ברוסית) וכן עסקן בשדה החינוך היהודי.

349 ראה „צדור אגרות של פרץ סמולנסקין אל יהודה ליב גורדון“, עמ' 9.

350 פליטת-קולמוס; צריך להיות: מועד.

בעד שכר 35 ר"כ בחודש. שעה וחצי בעד ארוחת צהרים, וכחמש שעות בהרעדאקציאן של „המליץ“ בעד עשרים ר"כ בחודש. כשתצרך את כל אלה ביחד תצאנה לך שעות העבודה שלי בכל יום קרוב לארבע עשרה ווע"כ תוכל לשער בנפשך, כי גם בשבתי במקום מלא חיים וששון לא אדע תענוגי החיים בלתי אם ביום הש"ק, אשר בו רץ אנכי ברחובות קריה הנה והנה, או יושב אנכי בבתי התיאטריות, מבקר את מכירי ומיודעי, ועוד ועוד. ובעת אשר אתה שומע בעירך את הקול, החודר לב וכליות והמפיל אימה חשכה ועלטה, הוא קול „והוא רחום“, היוצא מפי „איצעל דעם טויבען“ במוצאי יום מנוחה; בעת הזאת הנני שב גם אני למלאכתי ועבודתי, גם אם אינני שומע את הקול המחריד לב הזה. מיום 15 דעצעמבער עובד אנכי בהרעדאקציאן של „המליץ“ עבודת סופר, מגיה ועוזר להמו"ל, ועל פי לבדי ישק המ"ע הזה. כעת עוד מעפר תשח אמרתו וכאוב מארץ קולו, אך בקרב הימים יופח בו רוח חיים, כאשר הבטיחו רבים מהסופרים המצוינים כאנ"ג, אבראמאזיטש ודומיהם לשלוח מאמרים טובים להמליץ. וגם עתה משתדל אנכי בכל עוז להפיה רוח חיים בהקארעספאנדענצען, הנשלחים להמליץ, ולשית עליהם נוספות, או להעביר את הפראזען⁽³⁵¹⁾ בקולמוס למען יהיו נמלצים ונמרצים, וכמעט עוד לא יצאה קארעספאנדענץ אחת, אשר לא שתי עליה נופך משלי ושנית את תבניתה למען ירוץ כל קורא בה. אין ה' צ"ב רואה אתי מאומה, בלתי אם את המאמרים שלו, אשר יתן על ידי לקרותם ולמסור להועטצער^(351*).

ה' צ"ב שם דברים בפי לשאול אותך: מדוע הסתרת פניך ממנו וממח"ע, היוצאים על ידו בשפ"ר ועברית, ותמשך את ידך מהיות לו סופר ועוזר? האומנם לא יוכל כבדך (האנאירען) כמו לכל העוזרים על ידו? הוא מבטיחך, ולא על שקר, לשלם לך בעד המאמרים, אשר תשלח להוועטניק, כמו למבחרי הסופרים שלו, כמו לה' קארנאזיטש⁽³⁵²⁾ (בעל המאמרים הראשיים והשקפות בעניני פאליטיק) ולגירס⁽³⁵³⁾. היינו 6—5 ק"פ בעד כל שורה ושורה נדפסת. — אם יש את נפשך לבוא עמו בברית אוכל להבטיחך מצדי גם אני, כי לא תגרע אף קשיטה אחת מהשכר, אשר יבטיחך ה' צ"ב; ואם הפץ אתה — תוכל לתת ספר על ידי לקבל מידו שכרך בכל עת, ולבך יהיה נכון בטוח, כי אבוא על שכרך זה יותר מעל שכרי אנכי. — רבים המה הסופרים, הבאים אליו יום יום למנות אותם במספר סופרים, ורבים מהם אלה, השולחים אליו מכתבי בקשה מרחוק ומקרוב להפקיד אותם לסופרים תמידים, אך אין את נפשו לבוא בברית את אנשים לא נודעים לו מתמול שלשום, וכל מגמתו לבחור לו סופרים מהירים, היודעים ספרות העברית וחכמת ישראל, כמודך אתה. — אם יש דברים בפוך להגיד לי אודות הדבר הזה — תוכל לדבר ככל אשר בלבבך, והיה בטוח, כי אדע להסתיר הדברים, הראויים להיות כמסים עמדי, ולבלי גלות סוד...

הלא קראת אדוני בהמליץ נו' 6⁽³⁵⁴⁾ את ההצעה אשר הציע הג' לעאן ראזענטהאל לפני ועד חברת מפיצי השכלה לתת 500 ר"כ לסופר, אשר יכתוב מחברת ע"ד תועלת שפ"ע ופעולתה על העברים בכל מקומות מושבותיהם; אדמה, כי נקל לך לכתוב ספר כזה בימים מעטים, אחרי אשר אספת כעמיר גורנה את כל ספרי שפ"ע וסופריה והעתים אשר עברו עליה, במאמרך הגדול, אשר אתה מדפיס בקהלת של ה' לאנדא⁽³⁵⁵⁾, כאשר שמעתי, ועליך רק לעשות מלואים, לפי הפץ הועד, ולשנות את טעם הספר, ואז הלא שכרך עמך 500 ר"כ ושני מאות עקז' נדפסים. ומי כמודך ראוי לדבר הגדול הזה! — שים לבך לדבר הזה וקרבה אל המלאכה, וה' יהיה עמך להוציא הפצך אל הפועל במהרה בקרוב, וישמח לבי גם אני. אם יש את נפשך אדבר עם ה' הרכבי אודותך בדבר הזה, כי שמך מרומם מאד בפיו, ולא אחת ושתיים בקש אותי לדרש בשלומך בשמו לכשאכתוב אליך.

לפני ימים מעטים היה פה ה' ש"י אבראמאזיטש מזיטאמיר עם תחלק השלישי מספרו „תולדות הטבע“ ובקש מאת חברת מפיצי ההשכלה לתמוך בידו בהדפסת הס' הזה. בימי שבתו פה נודעתי אליו, אך לא מצאתי קורת רוח בדברי אתו, כי גאה הוא מאד האיש

(351) המליצות.

(351*) סדר (בבית-הדפוס).

(352) י. פ. קארנוביץ' (1823—1885), פובליציסטן והיסטוריון רוסי. כתב — בין השאר — חיבור על „השאלה היהודית ברוסיה“ (1863).

(353) ד. ק. גירס (1836—1886), סופר רוסי. (354) „המליץ“ 1871, עמ' 42.

(355) הדברים אמורים ב„סקירה על הספרות העברית בזמננו“, שפרסם גורדון בקובץ „יבריסקאיה ביבליותיקה“ בעריכת א. לנדא, כרך I (1871), עמ' 342—373.

הזה, וכל חכמי הדור כקליפת השום נגדו, ובכלל אסף האיש הזה בקרבו חסרונות משכילי ליטא וחסרונות משכילי וואלין וכללם יחד. — אך לעמת זה מצאתי בו גם דברים טובים, כי ידע האיש הזה למשוך אליו רבים במדבריו הנאות ובתהלוכתו, במלבושיו וכליו כאחד הפראנטיים⁽³⁵⁵⁾.

בקשתני במכתבך העבר להודיעך מתהלוכות ודרכי ביה"ס לעברים, הנוסד פה ע"ש ה' בערמאנן, ומה אודיעך? האיש הזה איננו מלומד כראוי, וידיעתו בכלל מעטה מאד גם בשפ"ע גם בשפות אחרות, וע"כ תוכל לשער בעצמך מעמד ביה"ס שלו. ובכלל ימשלו המורים המופקדים בבית ספרו בו ויטוהו לחפצם, והוא לא ימשול בו. רוב המשכילים החדשים לא יאהבו את האיש הזה, וגם הישנים לא יחפצו קרבתו, ובכל זאת הוא יודע להלך נגד הפצי האנשים, אשר עתותי ביה"ס בידם, יחניפם, יבקש רחמים, ידבר גבוהה גבוהה וכו' וכו'. רבים מגדולי ועד העדה הגידו לי, כי מספר ימי בערמאן חוצצו בביה"ס, והמה מבקשים להם איש כלבבם, אשר ידע לכלכל את ביה"ס במועצות ודעת. —

מדוע לא תקח לך מועד לבוא בעיר המלוכה לשבת בה ימים אחדים? הנה מלבד אשר לא יעלו לך הוצאות רבות, בשבתך את אחיך המרומם והמתנשא בפי כל, עוד יש ענינים רבים, אשר ראוי לך לשים עין עליהם, ולהתודע ולהגלות לאנשים בעלי בינה ואשר כח בידם לעשות דברים טובים בעדך, כמו הד"ר זייבערלינג, פראפ' חוואלסאן⁽³⁵⁵⁾ ראזענסהאל ועוד כאלה. אולי יצלה חפצך בידך לעזוב את הערים הקטנות, אשר בלית בהן מבחר שנותך בקטנות ופגעים רבים, ולשים קנך בעיר המלוכה לטוב לך ולהשכלת יוצאי הלצין.

אחתום את מכתבי, גם אם עוד דברים רבים בפי להגיד לך, כי עיפה נפשי, ופקודת הרופא עלי חזקה לבלי כתוב הרבה.

בטחתי בך, אדון נכבד, כי לא תשלם לי כמעשי אתך, ותשיבני דבר על כל דברי מכתבי הזה, ותודיעני משלומך ושלום נפשות ביתך, ומכל אשר אתה עושה ואשר עשית בחורף זה בחכמת ישראל, ומכל אשר אתך, לשמח לבב ידיך אוהבך בכל לבבו ונפשו. העומד הכן לשרתך בכל עת.

משה הכהן פראזער

את פני ידידנו ה' סירקין לא ראיתי זה כעשרת ימים, ואינני יודע מה לכתוב אליך אודותיו, אם מצא בימים אלה את אשר ביקש — מקום באחד מבתי המסחר פה — או לא.

אדוני וידידי היקר ורב הפעלים, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י,

שלום לך עד העולם.

צר לי מאד, כי מדת אדוני פעולתי אל חקי, ועל מכתבי, אשר הריצותי אליך ביום 13 פעברואר העבר והרבייתי לבקש סליחה ומחילה מלפניך על שתיקתי ודומייתי ימים רבים, לא השיבותני דבר, ולא סלחת לעון ידיך ועבדך, הנושא אליך נפשו ולבבו כל הימים! לבי ימאן להתאמין, כי תשמור עברתך לי ולא תנקני מעוני ימים רבים; הן רחום וחנון אתה ותשוב תרחמני ותרצני, כבימי עולם ושנים קדמוניות, וגם אנכי אודך ואברכך בכל לבבי על חסדך ועל אמתך.

לפני רגעים אחדים הגיד לי ה' צעדעברויס, כי אחיך אברהם היה היום אצלו לשאול את פיו אודותך: אם נכון הדבר לפניך לקחת את מפתח בית הת"ת אשר באדעסטא על שכמך, ולהיות המוציא והמביא בבית הזה כחתנו הד"ר ג"ב, אשר התפטר מכהונתו בימים האלה. אבל אחיך לא מצא אותו בביתו, ויקח דברים עם בניו הנערים אודות הדבר הזה, וכאשר יודע אנכי את בני ה' צ"ב, כי דעתם עוד לא התבשלה כראוי, אצתי בצ"ב, כי ילך הוא בעצמו לאחיק ויגד לו את כל אשר עם לבבו, למען תדע אם להימין או להשמאל, והוא שמע בקולי (כי דברי נשמעים אצלו תמיד), וברגע זו יצא מביתו ללכת לאחיק. לי לא הספיקה עוד השעה לדבר עם ה' צ"ב אודות זה, כי לא חפצתי לבוא אתו בדברים עתה.

⁽³⁵⁵⁾ טרזן, גנדרין.

⁽³⁵⁵⁾ דניאל חבולסון (1819—1911), מורחן בעלי-שם בזמנו. התנצר בשנת 1855. נמנה על עסקניה הפעיליו של „חברת מרבי השכלה ברוסיה“.

לבלי יאחר אחיד מהשיב לך דבר מחר בבקר השכם, מועד צאת הפאסט מפה; והיה בשוב
ה' צ"ב לביתו ואשמע מפיו דבר — ואשית נוספות למכתבי.

מאד אתפלא על אחיד, כי יתן אותך להרחיק נדוד ממקום מכורתך ולשבוע נדודים
במקום אשר לא נבראת — ולהיות גם שמה מורה ומלמד לנערי ב"י. הקצור קצרה ידו
לבקש לך מנוח, אשר יטב לך ולצאצאיו פה בעיר המלוכה בצל אדוני הכסף כגינצבורג,
פאליאקאו, ראזענטהאל, ווארשאוסקי (355***). ודומיהם למכביר, הנותנים חיים טובים ומחיה
לאדם רב, אשר כולם יחד לא יגיעו לקרסוליך? וגם אם לא תנח ירך מהמלמדות — יהיה שמן
חלקך בפ"ב מבאדעססא, ואין כל ספק אצלי, כי לו תשים קנך פה, אז תהיה אתה פקיד
נגיד בבית הספר לנערי ב"י, העומד עתה תחת השגחת העני בדעת התורה וחכמה ה' בעהר
מאנן. הממלא אמתחתו כסף וזהב גם עתה, אשר רבים ישנאוהו. גם במכתבי העבר דברתי
ברמינה אודות הדבר הזה ועוררתיך לשים לבך לגחריית הימים ולתור לך מקום נכון
בעוד מועד, בעזרת אחיד וידידיך ומכבדיך הרבים, אשר כח להם לעשות דבר בעדך.

בימי חג הפסח השגתי את "השחר" חוברת ה' לקרות את השיר "ושמחת בחגך" (356),
אשר אין ערוך לו בכל השירים המובחרים אשר קראתי מעודי ועד היום הזה. גם כל קורא
יודע ומבין יתפלא וישתומם על עצמת הזמרה והסאטירה, אשר נתן לך ה' שכם אחד על
משוררי ישראל. — את הפרק חבינה לת"ד (357), אשר השמיט ה' צ"ב ואשר נדפס
בהשחר (358), עוד לא קראתי, אך שמעתי אומרים, כי זיבערלינג אמר, שאם היה הוא
המבקר את השחר, אז מחק הרבה דברים מהפרק הזה.

מה זאת כי משכת את ירך כלה מהמליץ ותעלים עיניך ממנו? הן אם סגר ה' צ"ב
דלתיו בעד מאמרים הנוגעים בדת ודין (359), הלא בנפש חפצה יאסוף מאמרים משאלות
הזמן, גם אם ידקרו כמדקרות חרב בלב החנפים והצבועים. ולו תצא אתה לראשונה
במאמר שגון כמאמרך "בל"ך" (360), כי אז ימלאו סופרים אחרים אחרי דבריך, ושב
המליץ לדבר גבוהה כבשנה העברה, והחיות בזה נפשות רבות ועוררת ישנים
והקיצו נרדמים; תחת אשר עתה ישרך "המליץ" דרכו בעצלתים, ואין מקיץ לנערי ב"י,
הנרדמים איש איש בסתר אהליו. —

מליליענבלום לא שמעתי דבר זה ימים רבים, אף אם שנינו סרים למשמעת איש
אחד, אני בפ"ב והוא באדעססא (361). —

עתה זה שב ה' צ"ב לביתו ויגד לי, כי לדאבון נפשו לא מצא את אחיד בביתו,
וישם דברים בפי משרת אחיד להגיד לו בשמו. בכלל לא ישרה הכהונה והמשמרת בת"ת
אשר אתה חפץ לשרת בו, בעיני ה' צ"ב, באמרו: כי מלבד אשר רבה שם העבודה כל היום
והשכר מועט (600 ר"כ לשנה), גם היוקר הגדול אשר באדעססא, מלבד זאת תהיה ככדור
בין שתי המפלגות אשר בעיר הזאת, העוינות ויריבות זו את זו, ואם תטה לצד דורשי
שלום שפת הארץ ודורשיה (פרעדיגער), אז תעלה חמת הד"ר שוואבאכער (362) והנוטים
אחריו עליך, ואם תכרות ברית את זה האחרון, אז יריבו בך שוטניו וכו', כאשר נשא
וסבל גם הד"ר ג"ב. אם יש ממש בדברים האלה — לא אוכל לדעת, כי גסתר ממני דרכי
יושבי אדעססא ומשפט המשמרת בתת"ת ודרכי מנהיגי ומנהלי הבית. — אם אקום ממטתי
מחר בבקר השכם — אז אמהר ללכת לאחיד ולהגיד לו את הדברים, אשר שם צ"ב בפי,
למען ידע מה להשיבך דבר.

לא אוכל לכתוב יותר, כי הבחור העטצער עומד מאחורי ומאיץ בי, כי אמהר להגיה
את הקונטרסים הנמצאים ת"י לדפוס, כי בא מועד העבודה.

(355***) אברהם וארשאבסקי (1821—1888), עסקן ציבורי ונדבן.
(356) "השחר", II (תרל"א), 197—202. (357) מהמאמר "בינה לתועי רוח".
(358) "השמטה", "השחר", II, 154—156. כאן מביע גורדון את אמונתו בהתגשמות
חזון שיבת ציון, אם תקדם לכך התחדשות בחיי ישראל בגולה ברוח ההשכלה.
(359) בתחילת שנת 1871, עם הפרדת "המליץ" מאודיסה לפטרבורג, הפסיק צדרכוים —
בלחץ השמרנים, שמהם קיווה לתמיכה חמרית בעתונו — את פרסום המאמרים בשאלת
התיקונים בדת. ראה: מ. ל. ליליענבלום, כל כתבי, I (קראקוב תר"ע), 139.
(360) "בינה לתועי רוח".

(361) בפרקי'מן זה עבד ליליענבלום במערכת השבועון האידי "קול מבשר" באודיסה,
שעורכו הפורמאלי היה צדרכוים (למעשה היה אז העורך מ. א. בלינסון).
(362) שמעון אריה שוואבאכר (1820—1888), רב, מטיף ועסקן ציבורי. היה פעיל בסניף
האודיסאי של "חברת מרבי השכלה", שבו לחם על הפצת ההשכלה בישראל בלשון הגרמנית.

אנכי שלום ומוצא לחמי בזיעת אפים, בעמל נפש ויגיעת בשר, מאז הבקר עד חצי הלילה.
שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כחפץ ידיך, המיחל לדבריד כאל מלקוש, מוקיר שמך וזכרך

משה הכהן פראווער

אדרעססא אלי ע"ש הרעדאקציא של המליץ, הידועה לך, בתוספת מלים:
для М. Провера ויגיע מכתבך לידי חתום.
מאדעססא שלחו הנה את ספורך „עולם כמנהגו“, המלא שבוישים, עם לוח הטעות כתבידיך. הודיעני נא, אם עוד נחוץ לך להדפיס לוח הטעות ואמלא חפצך במהרה בקרוב. — השיבני נא דבר על הדברים, אשר כתבתי לך במכתבי העבר, אם יש את נפשך לתת מאמרים להוועסטניק בעד שכר טוב.
בכתבך אלי הודיעני מכל אשר אתך ומשלומך ושלום אשתך ובנותיך ובנך היחיד, אשר תברכם בשמי באהבה רבה. — הנ"ל
4 אפריל. הנני הולך לאחיך להגיד לו, כי ה' צ"ב יתראה אתו פנים היום או מחר ויבאר לו היטב את כל פרטי הדברים.

39

St. Petersburg, den 19. März 1872.

אדון יקר!

קללת אלהים רובצת עלי מיום בואי הנה! אנכי, אשר הייתי תמיד באמנה את מאהבי ומיודעי, ואגרות היו רצוא ושוב ממני אליהם ומהם אלי, נהפכתי לאיש אחר מיום באתי לעיר המלוכה לשבת בה, כי נאלמתי ולא אפתח את פי לדבר את מאהבי היושבים בערי השדה, מעצלות ורפיון ידי. עד כמה פעמים יסרוני כליותי על מנעי מכתוב אליך לעתים מומנות כבשנים קדמוניות, ובכל פעם בושתי ונכלמתי להרים ראשי לפניך אחרי דומיה ממשכה, עד כי עברו ימים רבים ואתה לא ידעת את אשר היה לי.
תודה רבה לך על מכתבך היקר³⁶³, אשר קבלתי לפני שלשה ימים, אשר בו פתחת את פי לדבר ולא אאלם עוד. אולם הפעם יהיו דברי מעטים, ואשיבך על מכתבך בקצרה, יען כי הוגד לי, שלפני ימים אחדים שלחת את אשתך ובני ביתך לעיר ריגא לשבת בה, ואתה נכון הנך לבוא הנה בשבוע זה, ולא אדע אם יגיעו דברי אליך בטעלו.
הסבה, אשר גרמה לו לה' צ"ב לסגור את בית דפוסו ולמשוך את ידו משני מ"ע שלו, היא, כי השוטר אשר על עניני הדפוס מצא דין ערוך בספר החוקים, כי אסור ליהודי להחזיק ביד"פ עברי ורוסי יחד בבית אחד. אח"כ התירו לו להדפיס את מ"ע הרוסי (ולא את המליץ), אבל אז קצרה ידו להוציא עוד את המ"ע הזה אשר ירד מטה מטה, כפי אשר הגיד לי ה' צ"ב אח"כ, הותרה לו להוציא את „המליץ“ כבתחלה, אך זה יותר מירח ימים כאשר נסע לקיעו ולאדעססא ועוד לא שב הביתה, ולפי דבריו במאמרו בקול חבשר עלה 10, יקוה להוציא עוד הפעם את המליץ והוועסטניק. אך לבי יגיד לי, כי לא יחיו עוד העלים (ביחוד הוועסטניק) אחרי גפלים.
באמונתי הנני נשבע לך כי לא שמעתי דבר רע עליך מפי הצ"ב (יוכל היות, כי נזהר הוא בלשונו לפני), ולא אדע, אם היה גם הוא בקושרים עליך; אך יודע אנכי אנשים אחרים, אשר גברו שארית כחם נגדך, אלה אשר יראו פן תגזל כבודם המדומה, בבואך לשבת פה, ולא יהיו מראשי המדברים, ואלה פן יכרת אכל מפיהם... אבל לא יכלו לעשות תושיה, וראשי ונדיבי העדה כתבו וחתמו על הספר, השלוח אליך זה ששה עשר יום, כי תמהר לבוא הנה לקחת המשרה על שכמך. כאשר נראה איש את אחיה, או כאשר אדע כי יגיעו דברי אליך, אכתוב לך בפרט מכל אשר ידעתי ושמעתי. — בקשתך ע"ד הכ"י³⁶⁴, הנמצא ביד ה' דיללצן, אעשה בשבוע זה.

(363) מכתב זה לא נשתמר.
(364) הכוונה, כנראה, לכתב-היד של הסיפור „עולם כמנהגו“, סיפור שני: „אחרית שמחה תוגה“, שיצא בוילנה ב-1873. תחילה היתה מחשבה להדפיסו בפטרבורג בבית-דפוסו של צדרבוים, אך הוא נסגר. ראה „אגרות יל"ג“, ו, 178.

עד עתה לא נגע בי לרעה הדבר שחדל „המליץ“ לצאת, כי מצאתי שכר עשרים רריכ בחורש במקום אחר, אבל ירא אנכי, כי בימי הקיץ, אשר אז יצאו יושבי עיר המלוכה לשבת בשדה וללון בכפרים, לא יהיה לי כל שכר מבלעדי השלשים וחמישה רריכ אשר משתכר אנכי בהת"ת.

בתי יושבת עמדי יחד בבית אחד ואוכלת אתי בבית־משתה ומבקרת את ביה"ס אשר לה בעהרמאנו. אך אחר החג אקח לה מורה להכין אותה בלמודי הגעאגראפיע וידיעות הטבע, החסרים לה ללשכה הרביעית בגימנאזיום לנשים. כשרונותיה נעלים ושמה יצא לתהלה בין ב"י יושבי עיר המלוכה, ואקוה, כי בימים הבאים תהיה לתפארת אביה ולכבוד לבנות ישראל.

אם לא ראית את הקר"מ משנת 72 אוכל להודיעך, כי נדפס במ"ע הזה ספורד הנחמד „עולם כמנהגו“ בלשון המדוברת מאת איש החותם א"ע X. II.

מאד מאד תאבה נפשי לדעת איך נפל דבר ואם גמרת אמר לבוא לשבת פה, ואקוה, כי לא יארכו הימים ואשמע את קולך מדבר אלי בעיר המלוכה. שלום לך ולכל אשר אתך, כחפץ אוהבך באמת ותמים, הדו"ש וטובתך כל הימים.

משה הכהן פראזער

האדרעסא אלי ע"ש הרעדאקציע כבירחי קדם או על שמי ככה: — — —

40

ס"ט פ"ב 28 מארץ 1872.

אדוני היקר!

הגני עורך אליך את הטורים האלה בשעה השניה אחר חצות־הלילה, בשובי עתה לביתי מה' מייזעל, שמש ביה"ת, אשר הלכתי אליו לשאול את פיו אודותיך, כי הוא הוא האיש, אשר הגיד לי לפני ארבעה שבועות, ביום 2 מארץ, כי ביום הזה שלחו אליך ה' גינצבורג ויתר קרואי העדה ספר, כי תמהר לבוא למשמרתך, ואחריו החזיק הדבר הזה גם הש"ץ ה' שפיצבערג ידידי. ושמעתי כדבר הזה גם מעוד אנשים אחרים, וה' מייזעל עוד התפלא זה פעמים אחדות, כי גסתם כל חזון ממך; וע"כ מהרתי אליו, אחרי קבלי את מכתבך היום, לדעת פשר דבר; אבל מאומה לא נשאתי בעמלי זה שעמלתי, כי ה' מייזעל התאחר בנושא אצל אחד ממכיריו, ועוד לא שב הביתה, וע"כ שבתי בפחי נפש לביתי טרם ראיתי את פניו, ולא אדע מה להשיבך. אולם צייתי את המשרתת בביתי, כי תעוררני משנתי בבקר השכם ואמהר לה' מייזעל עוד הפעם, ואת אשר אשמע מפיו אשית נוספות למכתבי זה, כי הוא יודע את כל הגעשה בחדר הקהל ולא יכחד ממני דבר. כן אראה את פני ה' דיללאן בבקר, ואם תספיק לי העת — אקח מאתו את הכ"י ואשלח אליך ע"י הרצים מחר בבקר ביחד את מכתבי זה. ואנכי הייתי אצלו שתי פעמים ביום הששי וביום השבת העבר ולא מצאתיו בביתו, וע"כ לא מלאתי חפצך עד כה.

אף אם קשה עלי הדבר לכתוב אליך שמות האנשים העונים אותך, אך לא אוכל להשיב את פניך ואגיד לך דברים ברורים, כי הראשון, אשר החל להשטין עליך, הוא הד"ר זייבערלינג, אשר הביא דבתך רעה לפני ראשי העדה, כי איש גרגן הנך ואפיקורוס גדול!!! (כדברים האלה שמעתי מפיו אנכי בעצמי), ויתן עדותו, כי שטיינבערג מוילנא ספר לו, שבימי היותך בביתו בשנה העברה הבאת רוח רעה בינו ובין אשתו וכו', וכו'. ועליו נלוו ה' בעהרמאנו, מחזיק ביה"ס, הירא על נפשו פן ימנו אותך ראשי העדה לראש ביה"ס במקומו. מצא גם הוא לטוב לדבר תועה עליך בשם זייבערלינג (כי הוא בעצמו אינו יודע מאומה להגיד דבר רע עליך), וכ"ז נעשה בעצת הנבל הידוע אלחנן כהן ומתי סודו כאהרן נאוויאזקי מקאוונא, היושב פה זה ימים רבים. אלה המה הדברים הגלולים וידועים לי לדברים ברורים, מלבד אשר שמעתי מאחורי הפרגוד מאנשים אחרים, אך אין את נפשי לבוא בהשערות ובדברים לא תסכון בהם. גם זאת ידעתי אל נכון, כי שטיינבערג³⁶⁵ דבר תועה עליך לפני זייבער[לינג] בשנה העברה, וע"כ חדע להזהר מהאיש הזה בהיותך בקרוב בווילנא.

(365) כנראה, יהושע שטיינברג (1830—1908), מחנך, בלשן וצנזור של ספרים עבריים.

העוסק בצרכי הצבור לפי שעה הוא הד"ר קאודאן, הממלא מקומך מיום נסעת מפתח —
ה' דוד פיינברג³⁶⁶) עוד לא שב לפ"ב, ומפי ה' הורוויץ (גיסו של ה' ראזענסהאל) שמעתי
אתמול, כי מחכים עליו בהקאנטור בכל יום שיבוא.
יש לי מכיר ומודע בין ראשי הקהל, איש תמים דרך וסר מרע, הוא ה' קארצבקאוו,
והוא מאוהבי ודברי נשמעים אצלו. אראה את פניו ביום הששי הבא, ואת אשר אשמע
מפיו אודותיך — אמהר להודיעך במכתב שני ביום א' הבא.
על אדות ידידנו סירקין לא שמעתי דבר זה ימים רבים, כי לא הייתי אצל פרידעריקא
זאלקינד זה שלשה ירחים, ואינני יודע מכל אשר אתן.
אחר השבת יקרא לי דודר מעבודתי בביה"ס ותהיינה עתותי בידי לדעת, לחקור
ולדרוש אחרי כל דבר הנוגע לך, וכצופה אהיה להודיעך את כל אשר תשמענה אזני.
אנכי נשאר פה גם לימי החג, וע"כ תוכל לערוך דברייך אלי מן המקום אשר תהיה שם,
מטעלז ומווילנא ומכל מקומות אשר תדרוך כף רגלך שמה.
שלח נא לי עקז' אחד מספר „גם אלה משלי יהודה“³⁶⁷, הנמצא אתך כאשר שמעתי,
ותברכך נפשי. —

ה' רומש בפאנעוויצען חפץ גם הוא לנסע בימים האלה לוויילנא להדפיס את הבקרת
שלו, אשר כתב בימים האלה על העתקתו של ה' מ"ש³⁶⁸) לספר תהלים וחז"ת³⁶⁹).
אם תעבור לוויילנא דרך שאוועל, אז תקח נא מידי ה' אפרתי את ס' „תולדות הקבלה
והחסידות“ שלי הנמצא בידו, כאשר הודעתני באחד ממכתביך.

29 במרץ בבקר בשעה התשיעית.
זה עתה באתי מה' מייזעל. בהגיד לי את הדברים, אשר כתבת אלי, השתומם מאד
על הדבר הזה, אחרי אשר הד"ר סאלאוויטשיג³⁷⁰) (אחד ממכבדיך ומוקיריך) הגיד לו
בפה מלא, כי ביום 2 מארץ שלח הוא בעצמו ספר אליך, בשם נכבדי וראשי העדה, כי
תבוא לפה. גם אחיך אברהם הגיד למייזעל, כי נכון אתה לבוא בעוד ימים אחדים הנה,
ובשר ה' מייזעל זאת להד"ר סאלאוויטשיג בשבוע זה, שמח זה האחרון על הדבר הזה,
ויאמר: „מי יתן ויבוא גארדאן במהרה בקרוב לעשות סדרים בעניני העדה“... ע"פ דברי
ובקשתי הלך ה' מייזעל בזה הרגע לה' סאלאוויטשיג להגיד לו את הדברים, אשר שמע
מפי וקרא בספר (כי הראיתי לו את הטורים האחדים הנוגעים לדבר הזה), אף נתתי לו
את האדרעססע שלך, כי אולי שגו בהאדרעססע. כן יוסיף ה' מייזעל לבקש את הד"ר הנ"ל,
כי יושם קץ לדבר הזה, כי גם ה' מייזעל חפץ מאד, כי תמהר לבוא הנה, ורבים המה מכבדיך
ומוקיריך בין ראשי העדה (כאשר הגיד לי), המיחלים אליך בכליון עינים. היום אשמע
הדברים, אשר השיב ה' סאלאוויטשיג לו, ואודיעך במכתב שני ביום א' הבא.
גם אצל ה' י"ל דיללאן הייתי לפני רגעים אחדים ולא מצאתיו גם בפעם הזאת, כי
נסע למאסקוויא ובנו מארק ובתו פליילנא עודם ישנים, וע"כ לא יכלתי למלא את חפצך
גם בבקר הזה. המשרתת שלו הגידה לי, כי ישוב לביתו ביום הששי, וביום הזה אהיה עוד
הפעם אצלו, ואם אשיג את הכ"י מידו או מיד בנו מארק אשלח אליך ג"כ ביום א' (מועד
צאת הפאסט לעירך). ואולי לא יעלה חלילה הדבר הזה בידי גם ביום הזה, אז תודיעני נא
את האדרעססא אליך לוויילנא ואשלחו אליך לעיר הזאת.
לבד יהיה נכון בטוח, כי אנכי מצדי אעשה את כל אשר יהיה לאל ידי הרפוח,
ואמהר להודיעך דברים ברורים ביום א' הבא.
הנני ידיך ואהבך, מוקירך ומכבדך כערכך הרם

משה הכהן פראווער

366) דוד פיינברג (1840—1916), עסקן ציבורי חשוב. ב-1870 נתמנה כמזכיר הקהילה
המטרבורגית.
367) ב. השחר, II (עמ' 353—360, 377—384, 409—416, 444—447), נתפרסמה סדרת
שירים בשם „גם אלה משלי יהודה“, משלים קטנים לילדים גדולים. תדפיס של סדרה זו
יצא גם כחוברת מיוחדת בווינה בתרל"א. ראה: אגרות י"ג, I, 170.
368) אריה לייב (ליאון) מאנדלשטאם (1819—1889), סופר ועסקן ציבורי בשפה
ההשכלה של יהודי רוסיה.
369) וחמשה חומשי תורה.
370) עמנואל סולובייצ'יק (1832—1875), רופא, פובליציסטן ועסקן ציבורי. נמנה עם
עורכי השבעון היהודי-רוסי „סיון“ ב-1861/62.

ס"ט פערטערסבורג, 9 אפריל 1872.

אדון יקר!

הנני כותב אליך בפעם השלישית עוד טרם עניתי דבר על שני מכתבי הראשונים, להודיעך, כי ר' י"ל דיללאן נסע ביום אתמול לוויילנא ויקח אתו את הכ"י שלך, באמרו, כי בוא תבוא אתה בעצמך לוויילנא, ומדוע תשלם כסף הפארטא חנם? ואתה, אם עוד לא שמת לדרך פעמך ומחכה אתה על הכ"י, תדע כי נכון הוא לפניך בוויילנא, וה' דיללאן ישב בביתו כשני שבועות.

כעת אין לי מאומה להוסיף על שני מכתבי הקודמים, כי לא נודע לי דבר אודותך. ואתמול הייתי אצל הרב ד"ר ניימאן, וסבתי פני הדברים אודותך לשמוע מה בפיו, ולא יכולתי להציל דבר מאתו. אך זאת הגיד לי, כי עד עתה עוד לא היתה אסיפה כראוי, ולא נתגלגלו הדברים לדבר באסיפותיהם אודותך. —

כאשר שמעתי, ראה אחיך הנכבד אברהם את פני אחדים מראשי העדה בשבוע שעבר, ובל"ס הודיעך את אשר שמע מפיהם. מאד כלתה גפשי לשמוע ממך דבר ברור את אשר נודע לך מאחריך בימים האלה ומה גמרת אומר לעשות.

אם תסע בימים האלה לוויילנא — אז תודיעני גא בטובך כמה ימים תאמר להתאחר בוויילנא, ואיך היא האדרעסע שלך בעיר הזאת, כי אולי יהיו דברים עמדי בימים האלה להודיעך.

ה' צעדערכוים שב לפני ימים שלשה ממסעו, ולפי דבריו יחל להוציא לאור הפעם את "הוועסטניק" ו"המליץ" מראשית ירח מאי הבא.

באין כל חדשות אתי להודיעך הנני מכלה את דברי ואומר שלום לך ולביתך עד העולם, ואברכך בשמחת יו"ט, אנכי אוהבך מקרב ולב עמוק, המחכה לך בכליון עינים.

משה הכהן פראזער

אדוני וידידי היקר!

בשובי לביתי בשעה השלישית אחר חצות הלילה מצאתי את מכתבך⁽³⁷¹⁾ על השלחן אשר לפני, והנני ממחר להשיבך עליך טרם יפלו חבלי שנה על עיני: — בנו של הצ"ב הבטיח לי נאחנה, כי היום בבקר יגיע לידך את הקארעקטור, וכדרכו לא שמר מוצא שפתיו, וע"כ אשלח את בתי מחר בבקר לבית הדפוס לקחת את מאמרך ולמסרו לידך, כי לי לא תספיק השעה להיות בבית הדפוס ביום מחר; ומטעם זה בל אוכל ג"כ לקחת את "המליץ" לשנת תרכ"ח בו באו מאמרך "מעל השלחן" וכי⁽³⁷²⁾.

הנני שולח לך בזה עלי המליץ משנתרכ"ח מפוזרים. בגליון 23⁽³⁷³⁾ תמצא תשובת האדם⁽³⁷⁴⁾ ז"ל על בקורתך לספרו או"א⁽³⁷⁵⁾, אשר מתוכה נראה, כי מאמרך נגד ספרו בא בגליונות 15—16, אבל אנכי לא מצאתי אף זכר ממאמרך בגליונות הנזכרים, ובל"ס טעות הדפוס הוא.

אם יש את נפשך תוכל לערוך דברים אחדים במכתב להצ"ב ולבקשו, כי יתן על ידך את המליץ לשנתרכ"ח לימים מספר, ואת המכתב תמסר להמוכ"ו, ואשלחו ביד בתי לצ"ב, ואם תמצאנו בביתו — תביא בתי לך את "המליץ" הנזכר לך. —

(371) מכתב זה לא נשתמר.

(372) ב"המליץ" 1868, גל' 15, 16 פרסם גורדון (בפסבדונים אבג"ל), שגשתבש בעמ' 115 ל"אלב"ג" מאמר בשם "מעל השלחן אשר לפני ה'", שהוקדש למחזהו האלגורי של אד"ם הכהן לבנון, "אמת ואמונה". — גורדון התעניין בחומר זה, כנראה, בקשר לכתיבת מאמרו על אד"ם, שדפס ב"יברייסקאיה ביבליותיקה", כרך VIII (1880), עמ' 160—177.

(373) "מנקיות לשלחן אשר לפני ה'", "המליץ" 1868, עמ' 168—171.

(374) אד"ם הכהן לבנון.

(375) "אמת ואמונה" (וילנה 1867).

היום התאספו שלש נשים, המפקחות על בית היתומים, לאספה רבה, והדירקטאר חפץ לקרא באזניהן את פרשת בקשתי, אך הנה לא הטו את אזנן, ואחת מהן אמרה, כי די לי כ"ה רוח לחדש. אך ביום מחר תתאספה כל המפקחות על הבית יחד או אז יעמוד הדיר[קטאר] על דעתו (כאשר הבטיח לי) ויקרא לפנין את דברי בקשתי, ואת תשובתן יודיעני ביום א' הבא, ואז אמהר להודיעה גם לך. את הצ"ב לא ראיתי ביום אתמול, כי היתה אספה של עוזרי מה"ע, ראזסוועט" (376) בביתו, ולא חפצתי להפריע את האספה בבואי. — והגני ידיך בכל לב נאמן לך כל הימים

מ. פראוער

15 נאוועמבר [ער] (377) בשעה הרביעית אחר חצות הלילה.

43

אדוני ידידי!

אתמול שאל הצ"ב את פי, אם אמת בפי השמועה, כי ה' יל"ג נכון להיות בקרב הימים מו"ל מ"ע בשפ"ע פה, וגם יכונן בית-דפוס להדפסת ספרים בשפ"ע? אנכי השיבותיו, כי אזני לא לקחו שמץ דבר מזה, אך יש לי אותות ומופתים, כי שקר בפי השמועה. — מהרתי להודיעך למען תהיה זהיר ורזיז במעשיך, כי יגלו לך דרכי הצ"ב, וכי עלול הוא לעשות מעשים, אשר לא יעשו ישרי לב. אם תספיק לי השעה — אבוא אליך ביום מחר, בשעה החמישית אחר הצהריים. בין כה וכה הגני מברך אותך ואת אשתך בשנה טובה, שנת חיים, שלום, פרנסה טובה בנחת ולא בצער, ובכל הטוב, אשר ייטיב לך ה', ישמח לבב מוקירך ומברכך כל הימים מ. פראוער

עריה תרמ"ב [11 בדצמבר 1881] בשעה החמישית לפנות ערב.

44

גבר רב פעלים ומשורר מהולל בתשבחות!

בין רבים נבכדים הבאים לברכך היום הזה — יום בו החלות לפני עשרים וחמש שנה לשיר לנו משירי ציון וירושלים — הגני בא גם אני. כלם יקדמו פניך בתרועה, בתודה ובזמירות, ואשכר לך יקריבו, ואנכי — אך הגות לבי אערך לפניך. הן לא נכחד עצמן ממני, כי כגדל חכמתך ורחב לבך, כן גדלה ענותנותך, וקטרת-חנופה תעבה היא לך. רחשי אותם נאמן הולך לתומו יקרו לך מלשון מדברת גדולות ושפתי חלקות, ואומר: זה היום שקיתיו מצאתיו וראיתיו, בו תשמע קולי מדבר אתך, כאשר ידבר איש אל רעהו. כי אנכי הוא האיש, אשר זה עשרים ושתים שנה הגני יודע מוצאך ומבאך, ואת כל הקרות והעתים אשר עברו עליך; אנכי הוא היודע ועד, כי כאשר עלית על בני גילך הסופרים בחכמתך הרבה, כן הגדלת חסדך על כל דורשי דעת. גאות לא לבשת נגד צעירי המשכילים, ותקרבת כמו נגיד, אגרותיך הנחמדות מונחות באמתחות אלפי צעירי בני עמך, אשר עוד טרם קראו לך ותשב להם דברי חן ורחמים, וקוי אורך האירו לקטן וגדול. כעמוד ברזל וחומת נחשת היית לנחשלים, ומליך הקימו כושל. ואם סופרים רבים בנו התנודדו כמלונה לכל רוח, אתה עמדת הכן כסלע בלב ימים, ותדבר אל אחיך בני עמך בלא לב ולב; נפתולי אלהים נפתלת עם עקשי לב ותשר אל רועי רוח ורודפי קדים ותוכל להם. — עתה רבים המה אשר אתך, הנלויים אליך ועל דגלך. עליהם אהבה, ויודוך יהודה! כל בני יהודה הישרים בלבבותם, היודעים מה רב טובך, אשר צפנת בספריך היקרים והנחמדים, לתפארת ישראל ולתהלה נגד כל הגוים.

(376) הוצאת השבועון היהודי-רוסי, "ראזסווייט", שנפסקה ב-1861, נתחדשה בפטרבורג בספטמבר 1879, בעריכתם הנומינאלית של צדרבוים וגולדנבלום. (377) כנראה, 1879. בסוף מאמרו הרוסי של גורדון, הנזכר למעלה בהערה 372, רשום: "נובמבר 1879".

עתה, ביום שמחות זה, הואל נא לקחת גם ברכתי אני, אוהבך הנאמן, בעד כל הטוב, אשר הפלאת לעשות עמדי, לקרבני כמו נגיד, עת עוד ישבתי בסתר אהלי, ותסך עלי באברתי; וידעת היום, גבר חכם בענין, כי קולי, המדבר אליך היום, הוא הד קול אלפי בחורי עמך, הנפוצים בארבע כנפות ארצנו, אשר נפחת חיים בעצמותיהם היבשות, ויקומו על רגליהם להתהלך לפני אלהים, יוצר אור בארצות החיים!

ואני תפלה, כי יאריך ה' [את ימין] ויתן לך עז ועצמה להוסיף ולעשות חיל בספרתנו, להחיות רבבות אלפי ישראל — גם אם חכמת ישראל לא תסיה את בעליה — ורוח ממרום יערה עליך עד זקנה ושיבה; ונתן ה' לך רחמים ורחמן. אויביך ישלימו לך, ועיניך רואות בשוב אלהים שבות עמו, אשר למענו הקדשת כל ימך על אדמתך ותחסר נפשך מטובה, ואנחנו כלנו נבוא לברכך עוד הפעם ביום ימלאו לך יובל שנים לפעולתך בספרתנו! — אנכי, המברך במעל כפים, בשם ה' אשר צוני בתוך בני אהרן לברך את בחירי עמו ישראל באהבה

משה הכהן פראזער

ס' פ"ב, ח"י מרחשוון תרמ"ב
ולמספרם: 29 אקטאבער 1881.

45

ס' פ"ב 30/18 יולי 1883.

אדוני וידידי היקר!

מפני סבות שונות לא הספיקה לי השעה להודיעך דבר אודות הדפסת שיריך עד בוא דבר מעמך להזכיר לי. אבל חדשות נצורות אין אתי להודיעך גם היום, כי שבתה המלאכה בביהד"פ מיום שעזבת אותנו, ומכל "השבילים הבודדות" שאגדת אותן לאלמת קדש" (378), אין זרע אמת וצדקה. — זה כשבועים דפקתי על דלתות קויפמאן (379), וקאנטאר (380) והגדתי לאדונים בלא-כסף האלה (382), כי מסדרי האותיות חדלו ממלאכתם, ואם יעברו עוד ימים אחדים עליהם בלי עבודה — אז יתפזרו לכל רוח, ותכבד העבודה אח"כ למצוא מסדרי אותיות אחרים; אבל, כפי הנראה, לא פעלו דברי מאומה. ה' ק"מ (383) הגיד אז, כי יתראה היום עם הבארצן דוד ג"ב (384), ושניהם יחד יביאו עצה ויעשו פליה; והנה הבארצן נסע אח"כ לחו"ל ומאומה לא עשו. ז"ק ענני, כי בעוד ימים אחדים תחל המלאכה בביהד"פ כבתחלה, וקאנטאר — כי ה' ברלין הבטיח למצוא מוצא לכסף, ועד היום אין קול ואין עונה ואין כסף!

כפי הנראה, תשבת המלאכה עד שובך בשלום לביתך, כי קאנטאר נסע ביום א' 10 יולי לוויילנא, וכמדומה לי, שגם ז"ק איננו עתה פה, ומי זולתם ישתדל בדבר הזה? — ממסדרי האותיות לע"ע לא נפקד איש, ועלעקש גם קנארינג הגידו לי, כי יחכו כלם עד שובך לביתך. —

(378) רמז לדברי גורדון בשירו "ברכת ישרים", שנכתב בי"ח שבט תרמ"ג. ראה: כל שירי י. ל. גורדון, ספר ראשון (תל-אביב תרפ"ט), עמ' XV—XIII.
(379) אהרון קויפמאן, מעשירי ישראל בפטרבורג ומחובבי הספרות העברית. הוא עמד בראש משלחת של גכבדי העדה היהודית, שהודיעה לגורדון על הכוונה להוציא בדפוס את כל שיריו וסיפוריו. ראה: אגרות יל"ג, I, 311.
(380) ישראל ז"ק (1831—1904), חוקר הדת היהודית.
(381) יהודה לייב קאנטאר (1849—1915), סופר, רב ועסקן ציבורי. מייסד העתון העברי היומי הראשון "היום" (1886).
(382) שלושה אלה היו חברים בוועד, שנבחר באביב 1881, באסיפה של חובבי שפת-עבר בפטרבורג, לשם ביצוע ההחלטה על הוצאת שירי גורדון, למלאות עשרים וחמש שנים לעבודתו הספרותית. קויפמן שימש כיושב ראש הוועד; ז"ק — כגזבר; וקאנטאר — כאחראי לביצוע ("המוציא והמביא"). ראה הקדמה "המוציאים לאור" למהדורה הראשונה של שירי יל"ג (בארבעה חלקים) משנת תרמ"ד, כל שירי י. ל. גורדון, ספר ראשון (תל-אביב תרפ"ט), עמ' VI—IX.

(383) קויפמאן

(384) דוד גינצבורג (1857—1910), מורחן, סופר ועסקן ציבורי.

אמת הדבר, כי בוואסחאד⁽³⁸⁵⁾ גליון 25 או 26⁽³⁸⁶⁾ נדפסה הודעה, כי לרגלי צאתה לחו"ל להתרפאות נפסקה הדפסת ספריך לפי שעה, ובגליון השני או השלישי⁽³⁸⁷⁾ שאחריו באה ההודעה הישנה (אשר אנכי שולח לך רצופה בזה, כי כל שיריך יצאו מביה"ד ב"מים האחרונים לירח יוני או בימים הראשונים ליוני) (בל"ס כונתם של המודיעים היא ליוני ויוני הבע"ל בשנתרמ"ד!).

את נוד ואהלך הנני פוקד לעתים מזומנות, וגם ביום השבת העבר ישבתי ושווחחתי את רעיתך הכבודה כשלוש שעות, והיא ברכה אותי בברכה משלשת על "הטובה הזאת", כי כלואה היא בחדרה כל היום. עתה, בהנתן לי חופש מעבודתי בבית היתומים, אוכל להשפיע עליה רוב טובה שתיים שלש פעמים בשבוע.

חדשות ונצורות בעירנו פה אין, אך דבר אחד אודיעך, השקול כנגד מאה, והוא: כי אדוננו הרעדאקטאר ה' צ"ב זכה בימים האלה למעלת אזרח נכבד לדורותיו, ע"פ הצעת שר ההשכלה! בעוד ימים אחדים ינדע הדבר הזה גם בכתבי העתים. — למותר יחשב לי להודיעך, כי הדבר הזה נתן קטורה באפו, והוא מתנשא לכל ראש. ולו לא בא הנער היונגאטש⁽³⁸⁸⁾ דוד פרישמאן בספרו "תהו ובהו"⁽³⁸⁹⁾ לזרות פרש על פניו, כי אז עשה לו קרנים, כצדקיהו בן כנענה, וינגח אותו יחדו עד אפסי ארץ. אבל היונגאטש הזה ימ"ש הביא בני אשפתו בכליות מו"לנו האזרח הנכבד לדורותיו, ושבע פעמים ביום יצעק מרה: כי האמת נעדרת וסר מרע משתולל ואין עוזר ואין תומך! כי גם ה' ד. גאָרדאָן⁽³⁸⁹⁾ "מ"ל" "המגיד", בבקרו את ס' "תהו ובהו"⁽³⁹⁰⁾, בידו האחת ייסר את המחבר לאט לאט ובידו השניה יחבקהו וירוממהו!

מספר החותמים על "המליץ" לחדש זה עולה רק לאלפים, תחת אשר ביולי ש"ע⁽³⁹¹⁾ היה מספרם שלשת אלפים וארבע מאות. צ"ב אומר, כי פרישמאן במחברתו הסב לו נזק רב, ומי לא יבין, כי פ"מ⁽³⁹²⁾ הוא לו רק לכסות עינים, והוא בעצמו יודע ומרגיש אז הסבת האמתית מדוע עזבוהו רבים...

הנני משיב לך תודה על האות לטובה, שעשית עמי לבקר את יוצאי חלצי בוילנא. כי תראה את תלמידי היקרים, בני הבאָראָן גינצבורג, וברכת נא אותם בשמי. אם תהיינה חדשות אתי להודיעך — כל אמנע את הטוב הזה ממך, וגם אתה, ידיד יקר, אל נא תמנע מהודיע את כל אשר אתך, ואם מצאת תרופה למחלתך, ויודך בכל לב מוקירך ומכבדך, אשר נפשו קשורה בנפשך,

משה הכהן פראוער

אדוני וידידי היקר!

בהגידי היום לה' ספעקטאר⁽³⁹³⁾, מחבר ס' "דער ייד[ישער] מוזשיק"⁽³⁹⁴⁾ גם "ראמאן וכו'"⁽³⁹⁵⁾, כי מחר אשלח אליך את ספריו אלה לקרות בהם, חזקו עלי דבריו לבלי לשלח אליך את העקו' שנתן לי, כ"א הוא בעצמו ישלחם אליך מחר למנחה, כי כבד יכבדך מאד

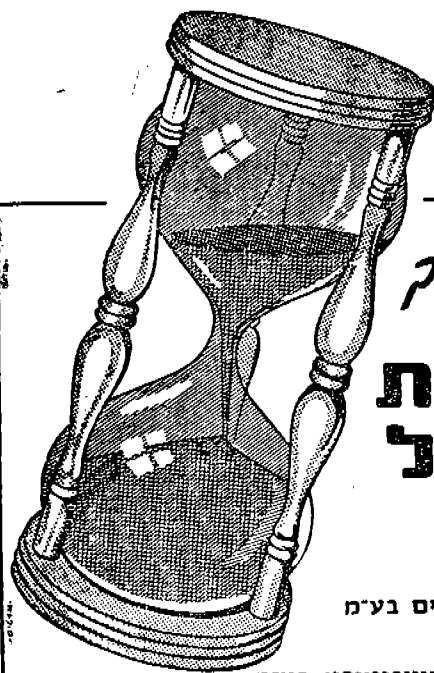
(385) הכוונה ל"ווסחוד" השבועי, ששימש כהוספה לירחון "ווסחוד". השבועון נוסד ב-1882 על-ידי א. לנדאו ויצא עד 1906.
(386) ה"ווסחוד" השבועי (ברוסית) לשנת 1883, גל' 26, עמ' 696.
(387) שם, גל' 27, עמ' 728. (388) צעיר גס-רוח, חצוף.
(389) חוברת זו יצאה בווארשה ב-1883.
(389*) דוד גורדון (1826—1886), פובליציסטן עברי זעסקן בתנועת חיבת-ציון.
(390) ב"המגיד" 1883, גל' 28.
(391) שנה עברה. 392. פרישמאן.
(393) מרדכי ספקטור (1858—1925), מספר אידי.
(394) רומאן זה נדפס לראשונה כהוספה ל"יודישעס פאָלקס-בלאט" לשנת 1884.
(395) הספר "א' ראמאן אהן א' נאָמען", יצירתו הגדולה הראשונה של ספקטור, נדפס לראשונה כהוספה ל"יודישעס פאָלקס-בלאט" לשנת 1883; מהדורה שנייה שלו, מתוקנת ומורחבת, יצאה בפטרבורג ב-1884.

כגדל ערכך. ואתה, אם יש אתך איזה עקו' מספורי' או מעולם כמנהגו חלק א' וב', שלחם אליו ויכיר לך טובה בעד זאת. — את עלי „המגיד“ הנחוצים לך אחפש מחר בבית הרעד[אקציאן], ואם אמצאם אשלחם אליך.
ידידך ומוקירך

מ. פראזער

25 סעפט[עמבער] [1884] ⁸⁹⁶ בלילה.

(396) בהתאם לתאריך בחותמת-הדואר, שהוטבעה על הגלויה.

לרשותך שירות קופות הגמול

לעצמאי -

תגמולים לעצמאיים בע"מ

למעביד -

קרו מרכזית לפיצויי-פיטורין בע"מ

לקרנות תגמולים. פנסיה ופיצויים -

ייעוץ, הדרכה, השקעות ופיקוח ע"י חברת הנאמנות

שאל פרטים על יתר שירותינו ופעולותינו

בנק הפועלים

סניפים בכל רחבי הארץ

ש מ ח ה ג ו ל ל ז"ר

נולד בשנת 1899 בבריסק דליטא, ובנעוריו היה נאלץ לנדוד לרגל הכבוש הגרמני באזור מגוריו. בנדודיו הגיע לאוקראינה (זלטופול ואודיסה) ושם נרתם בעול הפעולה הציונית-הסוציאליסטית. היה פעיל בתנועת צעירי ציון וב"החלוץ" והיה נאלץ לעבור בדרך בלתי-לגלית לפולניה על מנת לעלות ארצה בשנת 1922.

בארץ התחיל בעבודתו כפועל בנין בחיפה ובתל-אביב והשתתף בבנין דפוס הפועל הצעיר. בשנת 1927 עבר לחיפה כטייח מומחה, עבד במקצועו והיה פעיל במועצת הפועלים ובאיגוד המקצועי. התמנה זמן מה למזכיר פועלי נשר, היה פעיל בהנהלת קופת מלוח וחסכון, והיה בין מיסדי המשרד הקבלני הקואופרטיבי של מועצת פועלי חיפה וחבר הנהלתו. עם פרישתו של י.צ. מילסון נתמנה למנהל משרד זה וכיהן בתפקיד זה עד למזוגו של המשרד עם סולל בונה בע"מ בשנת 1937. מאז היה חבר הנהלת סולל בונה והשקיע מאמצים רבים לפתוח המוסד וליצירת יחסים תקינים בקרב המוסד.

עקב פעילותו הענפה יצר קשרים ויחסי גומלין פורים וטובים עם כל הגורמים מבין מוסדות המדינה, ההסתדרות, העיר, מוסדות פיננסיים.

פעילותו הצבורית התבטאה בכל שטחי החיים החשובים:

היה חבר הוועד הפועל של ההסתדרות, חבר מועצת המנהלים של בנק הפועלים, חבר המוסדות העליונים של מפא"י, חבר מועצת פועלי חיפה, וחבר בהנהלותיהן של חברות משקיות וכלכליות רבות. לבקשתו של שר האוצר כהן זמן מה כמנהלו הכללי של משרד האוצר, ועם התארגנותו המחודשת של סולל בונה בשנת 1958 — נתמנה מנהל כללי של החברה לעבודות חוץ ונמלים.

במשך תקופת כהונתו התפתחה פעילות חברה זו באסיה ובאפריקה ובבקוריו הרבים בכל הארצות המתפתחות הצליח ליצור קשרים אישיים טובים אשר סייעו לקידום היחסים עם ארצות אלו.

השקיע מאמצים מיוחדים לקידום נמל חיפה ולפתוחה של חברת שרותי נמל מאוחדים המשותפת לסולל בונה ולקבוצת רוקח — ותרם רבות להתפתחותו של ענף חיוני זה.

פשטות הליכותיו, התנהגותו הידידותית ואפיו האציל עשו לו ידידים רבים בכל שכבות הצבור בארץ.

נפטר ב"ב בשבט תשכ"ד.

יהיה זכרו שמור לעולמי עד.

אחים גולדשטיין

חברה לשכון ופתוח בע"מ

החברה הפרטית הותיקה בארץ

מברכת את

מדינת ישראל

למלאת 16 שנה

לעצמאות ישראל

ספרים עתיקים ויקרי המציאות,
מכתבים אוטוגרפיים של אנשי-שם,
כתבי-עת מתקופת ה"השכלה" ועד
ימינו להשיג ב—

בית-מסחר ספרים "זוהר"

תל-אביב, רחוב נחלת בנימין 3
טל. 61106

ליום העצמאות ה"ז
של מדינת ישראל

ברכת
אשראי וחסכון
של הציונים הכלליים
אג' הדדית בע"מ

רח' לילינבלום 32, תל-אביב
טל. 57056

בנק קופת-עם בערבון מוגבל

(נוסד בשנת 1918)

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טלפון 65974

סניפים:

רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טל' 64468/9	תל-אביב
רח' א. בן-יהודה 57, ת.ד. 3220, טל' 225927	
רח' יפו 47, ת.ד. 872, טל' 24409	ירושלים
דרך העצמאות 43, ת.ד. 116, טל' 4319	
הדר הכרמל, רח' ביאליק 12, טל' 67241	חיפה
רח' תרשיש 19, ת.ד. 8257, טל' 823427	יפו
רח' שילה 2, ת.ד. 3, טל' 720058	רמת-גן
רח' ירושלים 50, טל' 72968	רמת-יזחק
רח' שינקין 29, ת.ד. 5, טל' 723126	גבעתיים
ככר הנשיא, ת.ד. 22, טל' 924220	הדר-רמתיים
רח' בן-עמי 23, טל' 910132	עכו
רח' הרצל, ת.ד. 34, טל' 2364	מגדל-אשקלון
שדרות געתון, טל' 920063	נהריה

ממוסקבה 1849 **עד תל-אביב 1963**

במלאת 150 שנה מאז יסד ק. ז. ויסוצקי ז"ל במוסקבה
את חברתו, שמוניטין יצאו לה ברוסיה ובעולם כולו,
מתגשם חלומו של איש החזון והמעש, חובב ציון
ונאמן תרבות ישראל, וכך רשם האיש בשעת בקורו
בארץ ישראל בשנת 1885:

"לא בנדבות יכון ישוב ארץ ישראל ולא
בכסף צדקה תיבנה ארץ, כי אם עלידי
עבודה ומסחר, עלידי חרושת המעשה
אשר תביא שבר טוב לבעליה".

עם חנוכת בית ויסוצקי היום, מתגשמת
גם תכניתו של ש. זידלר ז"ל, מייסד
החברה בישראל ומנהלה הראשון,
הנאמן לרוח אבי החברה ולחזונו.
כ"ז חשוון תשכ"ד - 14. 11. 1963

בית ויסוצקי **בישראל**

90%

of all conveying requirements
are covered by the **RENOLD**
stock range

שרשרות "רנולד"

- **Widest range of attachments**

3,000 lb to 85,000 lb breaking load (up to 300,000 lb for special requirements)

- **Quickest delivery**

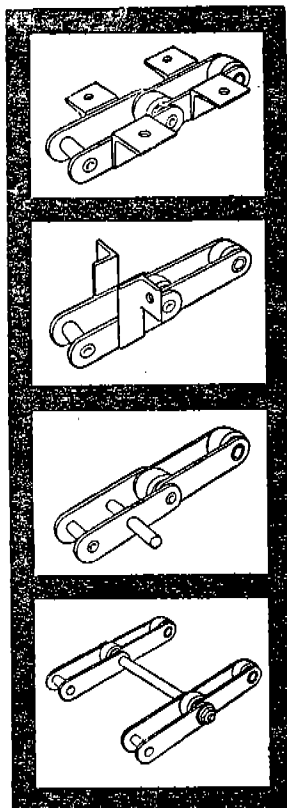
From stock up to 15,000 lb breaking load.

- **Finest quality**

Renold standard—only the best. Sound design ensures minimum weight—maximum strength—longest chain life.

- **Unrivalled "know-how"**

80 years of experience at your service.

only **RENOLD**

the pioneers and leaders in chain manufacture have the facilities to offer you ALL these advantages—the result of up-to-the-minute research and continuous development.

מכל המדות

לתעשיה,

חקלאות

ותחבורה

להשיג

מתוך מלאי.

חסוכן לישראל:

טכניקה

יעקב בוקשטין

רח' רמב"ם 22, ת"א

טל. 63216

RENOLD CHAINS LIMITED • MANCHESTER

מכלגת פועלי ארץ ישראל

מרכז מפא"י

תל-אביב, רחוב הירקון 110

טל: 221171

לשנת ה-16 של המדינה

ברכת

הועד הפועל

של ההסתדרות

ההסתדרות הכללית של
העובדים העברים בישראל
קרנות לעזרה הדדית

דוד לדוד

קרן לזקנים, אלמנות ויתומים
בישראל

תל-אביב, ככר מלכי ישראל 9
(נוסד בשנת 1943). נועד לעזור
לחבר ההסתדרות לעת זקנתו ע"י
תשלומי מענק חדשיים.

מצ"ב

קרן לאימוץ משפחת החבר
אחרי מותו
(נוסד בשנת 1937)

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות
למענק ותשלום אימוץ צריכים לקבל
את כל הידיעות הדרושות במועצות
הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות
למוסדות המתאימים.

אחד הקבוצות והקבוצים

המזכירות:

קרן אחד הקבוצות והקיבוצים,
משקי אחד הקבוצות והקיבוצים
תל-אביב, רח' הירקון 123,
טלפון 4/—223131, ת.ד. 3213

משקי אחד הקבוצות
והקבוצים:

תל-אביב, רח' ברנר 18, טל. 63875

המדרשה לחנוך משותף:

ביתברל, טל. 9333336, כפר-סבא

המחלקה לבניה:

תל-אביב, רח' ברנר 2,

טל. 64668, 65774

ייצור ופתוח בע"מ

מפעל לפיתוח חקלאי במשקי
אחד הקבוצות והקיבוצים

תל-אביב, רח' טיומקין 13, טל. 61556/7

ויצ"ו בישראל

מטרות ויצ"ו:

- * ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הציבוריים של המדינה
- * שיפור מצבה הכלכלי של האשה והעלאת רמתה התרבותית
- * דאגה לנציגות מתאימה של האשה במוסדות המדינה
- * הגנה על זכויות האשה במשפחה ובתחוקת המדינה
- * טיפול וחינוך לילדים ולנוער

ה-ניצ. ויצ"ו מונה בארץ
80 אלף חברות ב-172 סניפים

מרכז ויצ"ו:

תל-אביב, סמטת בית השואבה,
טלפונים 64538, 64551

המשרד בירושלים:
רחוב חבצלת 5, טלפון 23641

המשרד בחיפה:
רחוב החלוץ 47, טלפון 4795

ההסתדרות הכללית של העובדים
העברים בא"י

אגודת השומרים

חברה לקבלת עבודות שמירה
בע"מ

תל-אביב, רח' לילינבלום 29, טל. 55349

אשקלון, רח' הרצל 49

באר-שבע, רח' ההסתדרות 11, טל. 2829

חיפה, רח' העצמאות 33, טל. 56827

האגודה מבצעת שמירת רכוש
ונפש בישראל, מדן ועד אילת,
במפעלים צבוריים ופרטיים

באחריות ויעילות

לאסירי ציון ולנאמני ישראל ברוסיה

ברכת שיבת ציון

ההסתדרות העובדים הלאומית
בארץ-ישראל
הועד הפועל

בית העובד תל-אומי
תל-אביב, רח' בכורי העתים 23
טל. 22243 — ת.ד. 618

ההסתדרות העובדים הלאומית

קופת חולים לעובדים לאומיים

עזרה רפואית מלאה

100 סניפים ברחבי המדינה
200 אלף מבוטחים
מכל שכבות הישוב

המרכז:

תל-אביב, רח' בכורי העתים 23
טל. 22241-2 — ת.ד. 2209

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל

הסתדרות הפועלים החקלאים המרכז החקלאי

המשרד הראשי: תל-אביב, רחוב אלנבי 126, טלפון 64681, ת.ד. 210
המשרד לנגב: באר-שבע, בית ההסתדרות, טלפון 2361

מבטחים

מוסד לביטוח סוציאלי
של העובדים בע"ס

סניפים בכל חלקי הארץ

הסתדרות הפועלים החקלאים

קרן במוח ופנסיה לפועלים חקלאים ובלתי מקצועיים

אגודה שיתופית בע"מ

קרן חופשה לעובדים בחקלאות

הנהלה מרכזית:

תל-אביב, רח' לילינבלום 44

ת.ד. 2910, טל. 67437/8

"ניר" בעדבון אגבל

מוסד כספי להתישבות העובדת

ההון הנפרע עם רזרבות

2.130.000 ל"י

תל-אביב, שד' רוטשילד 28א'

טל. 64423/24, ת.ד. 1294

ההסתדרות הכללית

של העובדים העברים בארץ ישראל

לשכת המס המרכזית

תל-אביב, רחוב ארלוזורוב 93

טלפון 47121

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:

תל-אביב, בית המשביר, דרך שלמה, טל. 8-824211, ת.ד. 130

סניפים:

חיפה, שער פלומה, בית המשביר, ת.ד. 295

ירושלים, מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438

באר-שבע, רחוב 13, טל. 2318

אילת — עכו — קרית שמונה

המוסד המרכזי להספקה של התנועה הקואופרטיבית בישראל

תנובה

מאגדת

על יסודות קואופרטיביים 500 ישובים
חקלאיים ומאות משקים בודדים בכל
אזורי הארץ, לשווק תוצרת חקלאית
ותעשית מזון.

משווקת

את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מהלבות

ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על
פני המדינה כולה.

סיטוניים ומחלקות למכירת תוצרת
חקלאית למיניה בכל הערים והמושבות.

מחלקות

לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה
בכל אזורי הארץ.

תעשית מזון מתוצרת חקלאית.

המשרד הראשי: תנובה, מרכז שיתופי
לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ.

ת"א, בית "תנובה", רח' יהודה הלוי 17.

ת.ד. 265, טל. 59511.

איגוד משיקי עופות לרביה

תל-אביב, רחוב מזא"ה 22

ת.ד. 1906, טל. 61684, 65285

מוסד לשווק חומר רביה של
ארגון מגדלי העופות העברים
בישראל

מעמיד לרשותכם על-ידי חומר
הרביה את תוצאות הנסיון ופעולת
ההשבחה הנעשית במשקי הארגון.

★

להקות רביה שלנו נמצאות תחת
פיקוח הוועדה לביקורת להקות הרביה,
המבקרת את רמת ההטלה, ההזנה
והשיכון במשקי הארגון המשווקים את
חומר הרביה שלהם באמצעותנו.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
הסתדרות פועלי הבנין

קרן הביטוח והכנסיה של פועלי הבנין ושבזכות ציבוריות

אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

הפרשי פיצויי פיטורים	ה ב ר א ה	דמי-מחלה
תוספת משפחתית	דמי-חגים	דמי-חופשה
ביטוח הדדי	הלוואות קטנות	לשיכון הלוואות
ש י ק ו ם וגימלאות נכות-מקצועית בגיל 55-60	פ נ ס י ה גימלאות מגיל 65 גימלאות פרישה מוקדמת מגיל 60 (מסיבות בריאות) גימלאות לשאירים וגימלאות לנכים מוחלטים	

ההנהלה המרכזית:

טלפון: 47145

ת.ד. 303

תל-אביב, רח' ארלוזורוב 93

«הארגז» בע"מ

תל-אביב, ת.ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

המשרד הראשי:

רח' גבורי ישראל 94, טל. 3-2-32251

מחלקת הרכב ומוצרי מתכת
אוטובוסים לשרות התחבורה הציבורית,
אוטובוסים מיוחדים לתיירים, תאי-נהג,
מכוניות משא וכלי רכב שונים.
מכשירים לגז בישול: תנורים, כיריים
ומיכלים (צילינדרים) לגז, מיכלים לדלק
(ג'ריקנים), חלונות מתכת וכו'.

המחלקה לייצור רהיטי מתכת
רחוב החרש 4 (צ"י גשר ראש פינה)
טל. 32231.

חרושת עץ

צריפין ליד רמלה, טל. 961289, 961280.
תיבות מיוחדות מסוג «ברוס», ארגזי
אריזה לפירות וירקות, נגרות בנין
ורהיטי עץ.

שותף ל"אמקור" בע"מ, ת"א

מוצרי קרור ומוזג אוויר

ברזלית

מפעלי מתכת בע"מ

יצרנים של:

חוט ברזל מתוח / חוט ברזל מיושר /

חוט ברזל מלובן / חוט ברזל מגולבן /

חוט להלחמה אוטוגנית / חוט לכריכה

מסמרים לבנין / מסמרים מיוחדים

חוט דוקר

רקמת פלדה / חוטי נחושת

תל-אביב, ת.ד. 56.

מברקים: ברזלית, ת"א

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' רמח"ל 1.

טל. 61933, 63015.

משרד ובית-חרושת:

פתח-תקוה, טל. 911245

א. קריניצי

ביה"ר מכני
לנגרות
ולתעשיית
רהיטים

רמת-גן, דרך ז'בוטינסקי
(מול משטרת רמת-גן)
ת.ד. 99 — טל. 722230

צנורות

חברה משותפת לתעשייה בע"מ
JOINT PIPE INDUSTRIES
LTD.

ייצור צנורות פלדה לצרכי מים,
דלק, גז ועוד לפי תקנים בינלאומיים
בקוטרים $120'' - \frac{1}{2}''$

בידוד צנורות חיצוני ופנימי
(בזפת או במלט)

חיבור פעמון ושקע:
בלי ריתוך — בלי חיבורים מכניים

המשרד הראשי:
תל-אביב, רח' לבונטין 30, טל. 67661

המפעל:
צריפין, ת.ד. 62 — רמלה, טל. 961155

קבלנים לבנין וסלילת כבישים

מ. את. י. ברמן

תל-אביב

רח' נחמני 36, טלפון 62122

אהרון רוזנפלד

סוכן חברות אניות ובתי חרושת

חיפה

דרך העצמאות 104
טל. 53261

ירושלים

בנין המלך דוד
ת.ד. 1357, טל. 23451

תל-אביב

רח' פינסקר 2
ת.ד. 305, טל. 225967, 55157-8

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקיה

בערגול קר:

1. מאלומיניום בקוטרים $1\frac{1}{2}''$ ועד $16''$ באורכים $4\frac{1}{2}''$ עד 18 מטר אורך
 2. מפלדה מגולבנת בקוטרים $2''$, $3''$, $4''$ מ-6 ועד 12 מטר
 3. יצור שוקתות ואבוסים מפלדה מגולבנת ואלומיניום — בכל אורך רצוי
- בשיטת הדחיסה (אקסטריזיון):

יצור של חלונות ודלתות, צינוריות ופרופילים מאלומיניום — לכל צרכי המשק
לתעשייה, לבנין, לחקלאות

המשרד הטכני: רח' העליה 33, תל-אביב — טלפונים 824790, 822048

משרדי החברה: אזור התעשייה החדש
ובית החרושת: של פתח תקוה
טלפון 911170
טלפונים 911794/5/6/7

תאונה היא מציאות חיים - ולא תמיד לאחרים...

**הסנה מגינה עליך מפני כל
על ידי ביטוח זול**

כל סוגי הביטוח:
ביטוח חיים
ביטוח נזקי רכוש וגוף
תובלה ביבשה, בים ובאוויר

הסנה

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

סמל

ערובה לטיב

תוצרת השימורים:

משקה הדריס קל.
מיצים טבעיים וממותקים.
שמורי פירות וירקות.
לפתני פירות שונים.
קליפות הדר מסכרות.
פקטין.

בית החרושת בפ"ת טל. 912281

חברה לבנין ולעבודות צבוריות מיסודו של סולל בונה בע"מ

גדול קבלני הבנין בארץ לבנינים, כבישים, גשרים, שדות תעופה,
ביוב ומבנים למטרות מדע מיוחדות, בונה בניני השגב בישראל

משרדים מרכזיים:

▼ משרד ראשי תל-אביב:

רחוב אלנבי 111, ת.ד. 1267 — טלפון 8-61031

▼ ח.פ.ה:

ככר סולל בונה, ת.ד. 4884 — טלפון 66501

▼ ירושלים:

רח' המלך ג'ורג' 47, ת.ד. 1344 — טלפונים 24313, 24566

סניפים בכל הארץ

לשואלים לאסירי ציון בעבר
מי יתן ויראו בגאולתכם בעתיד

"דן" האגף להסברה וליחסי-ציבור

מקורות

חברת מים בערבון מוגבל
MEKOROTH WATER CO. LTD.

המשרד הראשי:
תל-אביב, רחוב לינקולן 9
ת.ד. 20128, טל. 36211

עגור

קואופרטיב לתיקונים ושרותים באניות בע"מ

גרוד חלודה, צביעה, נקוי דוודים שפוליים ממלי דלק ומים,
מחסנים, פירוק וסידור דונגי

חיפה: דרך העצמאות 1 ת.ד. 236 טלפון 2-55211

החברה הא"י
לקירור והספקה בע"מ

5 בתי קרור:

תל-אביב — חולון — חיפה — נשר

נפח הקבול: כ-70.000 מ³

* שדות מהיר ויעיל, ע"י צוות
מומדי קרור.

* מפרעות נתנות על החסנת סחורות.

תל-אביב, ת.ד. 318

טלפונים: 64316 — 63092

"נור"

חברה לתעשית גפרורים

חיפה, דרך העצמאות 61 — טל. 51222

המפעל ברח' המסגר — טל. 71501

מרכז עבודה בע"מ

חברה קבלנית של הסתדרות העובדים הלאומית בא"י

תל-אביב

רחוב לבונטין מס' 16 — טלפון 65787

מוציאה לפועל כל מיני עבודות בנין, בתי דירה, סוללת כבישים בעיר ובכפר

ארגמן

מפעלים לצביעת

טקסטיל בע"מ

בני-ברק, טלפון 720146-9

ש. כרדמן ושות' בע"מ

חיפה, דרך העצמאות 43

טל. 2-4671

סוכני מכס
ותחבורה

אקספרטים מוסמכים

לחומרי בנין

רסקו

חברה להתישבות הקלאית ועירונית בע"מ

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' הר-סיני 1, ת.ד. 1058, טלפון: 8-67561, 2-67471

סניפים:

ירושלים, רח' שמאי 8, ת.ד. 199, טלפון: 27463, 24127

חיפה, רח' הרצל 1, ת.ד. 4946, טלפון: 67901/3

באר-שבע, בית רסקו, ת.ד. 19, טלפון: 2459

אילת, מרכז מסחרי

שכון אזרחי בע"מ

(מיסודו של המפדה האזרחי)

בונה שכונים לעולים חדשים ולותיקים
במקומות שונים בארץ

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48 — טלפון 227171

תעשית אבן וסיד בע"מ

המשרד הראשי: חיפה

רחוב יבנה, בנין סולל בונה —

טל. 66501, ת.ד. 4637

מחצבות אבן ושיש — משרפות משוכות
ללות וחדישות ביותר במזרח הקרוב —
מנסרות ומלטשות שיש

מספקים

חצץ מכל הגודלים * חצץ מעורבל *
אבני שפה * דבש לכבישים * סיד
רגבים לבנין * סיד לחקלאות * סיד
לבריכות דגים * מימת הסידן * שיש
מלוטש בלוחות * שולחנות שיש
למטבחים * ציפוי חזיתות בתים
וחדרי מדרגות * אבני מצבות *
גבס * לוחות סופגות קול * בלוקי
ולבני סיליקט * מוצרי בטון קל
טרומיים * מוציקה ואבני בנין.

משרדים:

ירושלים, בית סולל בונה — טל. 25283
תל-אביב, רח' אלנבי 111 — טל. 66898
באר-שבע, טל. 2017

יצוא שיש בגושים

ומצבות שלמות

עמידר

החברה הלאומית
לשיכון עולים בישראל בע"מ

● עוסקת בניהול ובהחזקת למעלה

מ־208.000 דירות

● מפתחת ומשפרת את השיכונים

הקיימים

● מאפשרת לדייר לרכוש את

דירתו בתנאים נוחים

● מארגנת עבודה קהילתית בתוך

השיכונים.

שכון עובדים בע"מ

חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

בנתה 70,000 דירות

שיכנה 350,000 נפשות

הקימה 10 קריות ל-100 שכונות

המשרד הראשי:

תל-אביב, רח' לאונרדו דה וינצ'י 21 — טל. 228145, ת.ד. 392

סניפים:

באר-שבע * חיפה * ירושלים * תל-אביב והמושבות

חיים אלוני בע"מ

ביה"ח"ר למוצרי:

מלט, מרצפות

מדרגות, רעפים

המשרד:

חיפה, רחוב הרצל 63
ת.ד. 5194, טל. 2376

ביהח"ר:

דרך נצרת, ק"מ 4.5, טלפון 67159

אחים גולדשטיין

חברה לשכון ופתוח בע"מ

רמת-גן, רחוב ביאליק 45

טל. 74178—9

בונים ב—

תל-אביב

רמת-גן

ירושלים

אשדוד

באר-שבע

לחברה תעשייה עצמית
למוצרי בנין

ה. ברגר

חברה לבנין בע"מ

הנהלת בתים — משרד לתיווך

מכירה — השכרה

דירות — בתים — מגרשים

עסקים — השקעות

תל-אביב, רח' זמנהוף 9

טל. 5—223224

„ספן“

בית-חרושת ללוחות בידוד וציפוי

עמק-הירדן

לוחות פלסטיים דקורטיביים

משרד ראשי:

עמק הירדן, טל. כנרת 50053

תל-אביב, רח' לינקולן 17,

טלפון 31263

בדר דוגרי ושות' בע"מ

חברה לקבלנות

ולבתים משותפים בע"מ

במרכז נתניה בחמשה אזורים לפי בחירתכם — דירות מפוארות, דירות עממיות,

חנויות ובתי מלאכה, בתי מלאכה ליהלומים בהתאם לדרישת הקונה.

תנאים נוחים — חלק במשכנתא

טלפון 3487

רחוב הנציב 5

נתניה

בנק ישראל לתעשיה בע"מ

רח' מונטיפיורי 13

תל-אביב.

טלפון: 55235-9

רחוב הנאמנים 8

חיפה.

ת.ד. 639, טלפון 51228-9

הלואה וחסכון חיפה

אגודה הדדית בערבון מוגבל

המשרד הראשי: רח' הנביאים 22, ת.ד. 250, טל. 68301-5

סניפים:

רח' יפו 51	טל. 2-53211	קרית-מוצקין, שד' שופטים 38, טל. 71097
רח' העצמאות 68	טל. 3439	קרית-ים ג', רח' המרכז, טל. 71907
רח' הרצל 81	טל. 69049	קרית-טבעון, מרכז מסחרי, טל. 931093
שד' הנשיא 129, הדר הכרמל, טל. 84691		סירת הכרמל, מרכז מסחרי, טל. 941043
רח' טרומפלדור 56, נוה שאנן, טל. 69048		כפר-אתא, רח' העצמאות, טל. 72077

קבלת חברים חדשים, מתן הלואות ונכיון שטרות, קבלת פקדונות חסכוניות וחשבונות עובר ושב, גובינות והעברת כספים לכל חלקי הארץ

מסד

חברה הדדית

להלואות וחשבונות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים בארץ-ישראל)

תל-אביב — ירושלים — חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות המורים העברים בישראל

המרכז: תל-אביב, שד"ר 79, טל. 62444
סניף ים: בן יהודה 13/15, טל. 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל. 66780

בנק משכנתאות לשיכון בע"מ

תל-אביב, שדרות רוטשילד 50

טל. 4-67283 ת.ד. 1610

בנק לסחר חוץ בע"מ

שדרות רוטשילד 39, תל-אביב — טלפונים 67298 / 67301

בנקאות על כל ענפיה

סניפים בכל מרכזי הארץ

בנק לאלאכה

בע"מ

ההנהלה המרכזית:
תל-אביב, רח' קרליבך 9, ת.ד. 20078
טלפון 3-2-31491
„המלאכה” — קופת תגמולים
לבעלי מלאכה עצמאיים
קרן מרכזית לפצויי פיסורין
סניפים:
תל-אביב סניף ראשי: רח' מרכז בעלי
מלאכה 16, טל. 65613, 66414, 65632
באר-שבע: רח' הרצל פינת אילת,
טל. 2505
חדרה: רח' הרברט סמואל,
פנת תרנ"א 29, טל. 2512
חיפה: רח' לבונטין 14, טל. 51216-7
חיפה המפרץ: הכביש הראשי,
טל. 71190
ירושלים: רח' בצלאל 26, טל. 25254
פתח-תקוה: רח' מונטיפיורי 13,
טלפון 912303
צפת: רח' ירושלים 59, טל. 30467
רחובות: רח' בנימין 8, טל. 951110
תל-אביב הרצל: רח' הרצל 77,
טל. 83860, 86802

בנק זרובל

אגודה שתוכית מרכזית בע"מ

כל שרותי בנק

המשרד הראשי:

תל-אביב, שדרות רוטשילד 44
טלפונים: 67809, 67808, 64427

סניפים:

תל-אביב: רח' הרצל 14
טל. 57222, 57221
רח' אבן גבירול 143
טל. 43411
רח' קמלן 8, בית האכרים
טל. 225117
באר-שבע: רח' ההסתדרות 40
טל. 2053
נס-ציונה: רח' רוטשילד 2
טל. 943213
עפולה: שדרות ארלוזורוב 32
טל. 2035
עקרון: רחוב הראשונים
מסונפות:
האגודות השתופיות לאשראי בכל הארץ

צ ר ז

חברה לביטוח בע"מ

המשרד הראשי: תל-אביב, רחוב אלנבי 120
ת.ד. 1425, טל. 64671, 67701

כל עסקי ביטוח

שרותי בנק

- בנקאות
- סוכריות
- ובתנאים נוחים

הלואה וחסכון יפו-תל-אביב

אגודה הדדית בע"מ

תל-אביב יפו-רמת-גן-חולון-בת-ים-בני-ברק-גבעתיים-רמת-יזחק

הוצאת „מסדה”

הופיע ספרו של

יהושע א. גלבוע

לשמור לנצח

פרקי אסיר עברי בברית-המועצות

בחרט אמן מעלה המחבר

מ„חוויותיו” בבתי כלא ומחנות

הריכוז ב„גן העדן” הסובייטי.

בהוצאת עם עובד הופיע

א. קרנקשו:

דוקרב מוסקבה-פקין

מה הם חילוקי-הדעות המאיימים לקרוע

את הגוש הקומוניסטי ? ומה יהיה

סופו של קרב ענקים זה ? ספר זה,

מאת אחד מגדולי הפרשנים בעניני

ברית המועצות, מבקש להשיב על

תעלומות אלו אשר בשנים הבאות

תהיה השפעתן גורלית על חיי העולם

כולו. 200 עמוד : 3.80 ל"י

להשיג בכל בימ"ס ספרים בארץ

ובמחסן ההוצאה, תל-אביב,

רח' מזא"ה 22, טל. 66482, 67569.

„נשר”

הצמנט הידוע בטיבו

בארץ ובעולם כולו

מפעלי מלט פורטלנד ארץ-ישראלים

„נשר” בע”מ

שנהב

משחת השיניים הטובה ביותר
מיוצרת מחומרים משובחים
המחיר לצרכן 37 אג'

סוקלםס
SUCLAMATE

(תחליף לסוכר)

צנצנות בנות 250 טבליות
מחיר הצנצנת 65 אג'

הקונה 6 צנצנות מקבל ללא תמורה
מיכל פלסטי נוח להחזקה בכיס
ל-25-20 טבליות.

להשיג בכל סניפי קופ"ח וסניפי שק"ם
ובכל אגודות הצרכנים.

ההסתדרות הכללית
של העובדים העברים בארץ-ישראל

הסתדרות הפועלים החקלאים המרכז החקלאי

המשרד הראשי:
תל-אביב, רחוב אלנבי 126
טלפון 64681, ת.ד. 210

המשרד לנגב:
באר-שבע, בית ההסתדרות
טלפון 2361

מחלבת טרה

תחנה מרכזית לשווק חלב
נחלת יצחק

רח' גבורי ישראל 65, טל. 31286/7

אנו מייצרים ומשווקים:
חלב-קקא, קפה-מוקה מעוקר
בבקבוקים ■ חלב הומוגני ומפוסטר
בבקבוקים ■ לבן, לבניה, שמנת
■ חמאה ■ גבינות רכות ■ גבינה
קשה, פאר.

דובינשטין ושות'

חברה קבלנית בע"מ

עבודות בניה וקבלנות

תל-אביב
רח' מקה ישראל 8
טל. 67762, 67761, 62387

"ציים"
החוליה המקשרת
את ישראל עם
רחבי תבל

ציים חברה השיט הישראלית

על
כל
לשון
ליבר
ראשון

המפריה העירונית, שעת ציון
עד' שאל המלך 25
טלפון 33235